

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 366

श्रीनागेशभट्टकृतः

व्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः (महान् लघुश्च)

श्रीजयसिंहकारितः

व्रात्यताशुद्धिसङ्ग्रहश्च

साहित्याचार्य-खिस्ते-नारायणशास्त्रिणा तथा
साहित्योपाध्याय-दोशिङ्ग-जगन्नाथशास्त्रिणा संशोधितः

THE

VRĀTYATĀPRĀYAS'CHITTANIRNĀYA

So 2 Vs 3 (GREAT and SMALL) BY
NAG NAGES'A BHATTA and

THE VRĀTYATĀS'UDDHISANGRAHA

compiled by order of

MAHARAJA JAYASINHA OF JAIPUR.

PASCICULUS 1-3.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidyā Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1927.

ॐ श्रीः ॐ

आनन्दधनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
श्रीसम्भा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्याद्मन्दाऽऽमोद्मोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—३६६

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

Agents:

1. Luzac & co, Booksellers,
LONDON
2. Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.
3. The Oriental Book supplying Agency,
POONA

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS
NO. 366

THE
VRĀTYATĀPRĀYAŚ'CHITTANIRNAYA
(*GRĀTA* and *SMĀLL*)

BY
NAGES'Ā BHATTĀ
and
THE

VRĀTYATĀS'UDDHISANGRAHA
compiled by order of,
MAHARAJA JAYASINHA OF JAIPUR.

Edited With a Prefatory Note by
Pt. Nāyana S'āstri Kṛste, Sāhityāchārīya,
Assistant Librarian, Govt Sanskrit Library,
Sarasvatī Bhavana, Benares,

And
Pt. Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya,
Late Sīdholal Research Scholar,
Govt Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS I-1.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOW KHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidyā Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares

1927.

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ६६)

श्रीनागेशभट्टकृतः

ब्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः

(महान् लघुश्च)

श्रीजयसिंहकारितः

ब्रात्यताशुद्धिसङ्ग्रहश्च

साहित्याचार्य-खिस्ते-नारायणशास्त्रिणा

तथा

साहित्योपाध्याय-होशिङ्ग-जगन्नाथशास्त्रिणा

संशोधितः

प्रकाशकः-

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

धीः

अथेदमुपक्रम्यते ब्राह्म्यताप्रायश्चित्तविषयं 'ग्रन्थत्रयं मुद्रायित्वा प्रकाशयितुम् । अत्र (१)ब्राह्म्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः (महान्)= श्रीनागेशभट्टकृतः (२)ब्राह्म्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः (लघु.)=ग्रन्थ-कर्तृनामनिर्देशाभावेऽपि ग्रन्थारम्भतदन्तर्गतबहुविषयताभ्यात् , नागेशभट्टस्य लघुबृहद्भेदेन द्विधा ग्रन्थनिर्माणप्रकारस्य बहुशोऽन्यत्र दर्शनात् अयमपि नागेशभट्टनिर्मित एवेति निर्दिष्टादमेव । (३)ब्राह्म्य-ताशुद्धिसङ्ग्रहः=श्रीमन्महाराजजयसिंहकारितोऽनेकैर्विद्वद्भिः कृतः । तत्र लघुबृहद् वा ब्राह्म्यताप्रायश्चित्तनिर्णय. 'कलौ क्षत्रियपदव्यवहा-र्याणां दशविंशतिपुरुषपर्यन्तं स्मर्यमाणोपनयनाभावानां तदग्रेऽप्य-स्मर्यमाणोपनयनानां संस्कारो न वेति' सन्देहं पुरस्कृत्य 'एवञ्च तादृश-क्षत्रियाणामुपनयनाभावः 'सिद्धः' इति सिद्धान्तं व्यवस्थापयति । अग्रे च स्पष्टमेवोक्तं नागेशेन -'यावत्परीक्षितो जन्म यावन्ननन्दाऽभिषे-चनम् । एतद्वर्षसहस्रं तु कलौ पञ्चदशोत्तरम्' ॥ इति विष्णुपुराणीय-वचनानुरोधेन वास्तुतः कलौ उपनयनयोग्यक्षत्रियाभाव एव । 'एतेन क्र-नयोगेन मनुपुत्रैर्वसुन्धरा । कृतश्रेतादिसंज्ञानि युगानि त्रीणि भुज्यते' ॥ अत्र त्रीणि भुज्यते इत्यनेन तुर्ये कलौ पञ्चदशोत्तरसहस्ररूपत्यल्पकालं तत्सत्ता सूच्यत इति च ।

अपरोऽनेकविद्वन्निबद्धो ब्राह्म्यताशुद्धिसङ्ग्रहस्तु विविधप्रमाणोपष्ट-म्भैः कलावपि क्षत्रियसत्तां तेषामुपनयनार्हत्वं च व्यवस्थापयति । किञ्च -'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः' इति वचनानुरोधेन शृङ्गब्राह्मिकया ब्राह्मणादीनामयमयं ब्राह्मणः क्षत्रियो वेति निर्णयासम्भवेन पञ्चाशपेक्षया मानुषकारवैलक्षण्यस्यावयवसंस्थानरूपस्य प्रत्यक्षत्वेन मा-नुषत्वजातेर्ज्ञातुं शक्यत्वेऽपि मानुषत्वावान्तरजातिभूतब्राह्मण्याद्यभिव्यञ्ज-कसंस्थानाविशेषस्य चक्षुरादिमानगम्यस्याभावेन ब्राह्मण्यादिनिर्णयो भवितुं नार्हति । अतस्तत्र तत्र तेषु तेषु जनपदेषु जनसमुदायो विरोध्यविरोधी

वा यं यं समुदायं यद्यद्वर्णसमूहतया विना विगानं परम्परया वर्णयति स स
 तावत्तद्वर्णसमुदायरूप एव । एवञ्चाऽविगीतव्यवहार एको जातिनिर्ण-
 यकः, एवमेव ये स्वस्वजात्युचितधर्माचरणरहिता अपि तत्तज्जात्युचितध-
 र्माचरणशीलैः सह भोजनादिव्यवहारमविगीतगाचरन्ति, ये तद्व्यवहारमा-
 जस्तेऽपि तज्जातय एव, तद्व्यवहाराभावेऽपि तद्याप्यधर्मव्यवहारादपि व्या-
 पकजातेर्निर्णयो भवतीत्यादिसिद्धान्तो व्यवस्थापितः । एवमेव प्रयागादिप्र-
 देशेषु ब्राह्मणा इति व्यवहियमाणा राजपुत्रकन्योद्गाहिनो द्विकुलीना ब्राह्मणा
 अविगीतव्यवहाराद्ब्राह्मणा एव तत्सम्बन्धिनो राजपुत्रा अपि क्षत्रिया एव ।
 इत्थमेव पुरोहितगोत्रेण परम्परया गूर्गादिगोत्रव्यवहाराद्वणिज इत्यव्य-
 भिचरिताविगीतव्यवहारात् अगर्वालाः सर्वेऽपि तृतीयवर्णाः प्रायणो-
 पनयनादिसंस्कारभाजः शिष्टैः परिगृह्यमाणा भवन्ति । एते सर्वेऽपि
 प्रायश्चित्ते कृते तूपनयनार्हा भवेयुरिति । इत्थमनयोभिन्नकर्तृकयोर्ग्रन्थयोः
 प्रतिपाद्ये वैलक्षण्यम् । नात्र वयं स्वमते, किञ्चिदपि प्रतिपादयामः ।
 विचक्षणानां पुरो द्वयमपीदं न्यस्तं, येभ्यो यथा रोचते तैस्तथा प्रमाण-
 जातमवलम्ब्य तथा विधेयमिति सरलः पन्थाः ।

२

जयपुरमहीमहेन्द्रेण श्रीमता राजाधिराजेन श्रीसवाईजयसिंह
 नरपतिना क्षत्रियपदव्यवहार्याणामुपनयनार्हतामभिलषता प्रायो भारत
 वर्षीयाः सर्वेऽपि पण्डिताः सम्मेलिताः । तत्र पण्डितसमाजे प्रवृत्त मत-
 द्वैविध्यम् । राजानुगमनप्राप्तजीविका वैभवानुभावविस्मारितस्मृति-
 रहस्या एके विद्वांसो प्रात्यताशुद्धिसङ्ग्रहं प्राणयन् । यत्र यथाकथ-
 श्चित् क्षत्रियनामभृतां वैश्यनामभृतामप्युपनयनार्हत्वं निष्कण्टकमु-
 द्दङ्कितम् । लक्ष्मीं तृणाय मन्यमाना अपरे शास्त्रमर्यादासंरक्षणप्राणाः
 श्रीनागेशमहा राजानुरोधमपि निर्धूय शास्त्रोपदिष्टमेवाध्वानमश्रुण्णं
 व्यवस्थापयन्तो लघुं महान्तं च प्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयं प्राणयन्-
 इति शृणुगो वृद्धमुखेभ्यः ।

प्रस्तुतप्रबन्धानामेकेकमेव पुस्तक राजकीयसरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थमशुद्धिबहुलमवलम्ब्य प्रवृत्ते मुद्रणकार्ये निसर्गजा अशुद्धीरूपेक्ष्य ग्रन्थसारमात्रमवगाहनीय सुधीभि । साम्प्रतिके शुद्धिप्रचारप्रचुरप्रभावे काले यस्य कस्यापि येन केनाऽपि यथा तथा वा क्रियमाणा शुद्धिर्न शास्त्रमुखप्रेक्षामपेक्षने इति साम्प्रतिकाना शुद्धिर्नार्यधूर्धराणासविधेऽनपेक्षित एवाय प्रबन्धसमुच्चयः, किन्तु ये शास्त्रैकदशो धर्मप्राणास्तै सकौतुकमथ नाऽतिप्राचीन पण्डिताना विवाद प्रेक्षणोयो विचारणीयश्च ।

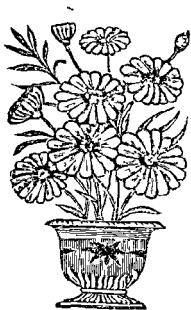
एतत्प्रबन्धत्रयमुद्रणे प्रचुर साहाय्यमाचरता साहित्योपाध्याय होशिङ्ग-जगन्नाथशास्त्रिणा महान्तमुपकारभार वहन् धन्यवादैस्नेपासुचिनमर्हणमाचरामि ।

येषा प्रेरणया मार्गप्रदर्शनानुमहेण प्रवृत्तोऽहमत्र कार्ये, तान् काशिकराजकीयपाठालयप्रधानाध्यक्षान् श्रीगोपीनाथरुविराजशर्ममहोदयान् सविनयमनन्तैर्धन्यवादै, 'चौखत्रासम्कृतसीरीज्'नामरूपुस्तकमालाध्यक्ष बाबूजयकृष्णदासश्रेष्ठिवरश्च शताधिकैराशीर्वचनैश्च सम्भाव्य विरमाभीति शिबम् ।

सरस्वतीभवनम् ।

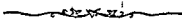
काशी ।

} विदुषां वृषाभाजनम्—
} नरायणशास्त्री गिस्ते.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ब्राह्म्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः ।

अथ कलापब्राह्मणस्थे सति शस्त्रग्रहणप्रजापालनमात्रेण क्षत्रिय-
साहचयेन क्षत्रियपदव्यवहार्याणां दशविंशतिपुरुषपर्यन्तमस्मर्यमा-
णोपनयनानां तदग्रेऽपि तादृशानामुपनयनसंस्कारो भवति न
चेति सन्देहे निर्णयः क्रियते । तत्र नैव भवतीति निर्णयः, क्षत्रिय-
साहचयेन तथाव्यवहारेऽपि मुख्यक्षत्रियस्याभावात् । तथा च
अर्जुनपौत्रपरीक्षिद्राज्यकाले, मंत्रेयं प्रति पाराशरेणोपदिष्टे विश्वपुराणे
चतुर्थेऽंशे सूर्यचन्द्रचक्षुष्यानां तत्क्षत्रियाणां वंशसमाप्तिमुक्त्वा परी-
क्षिद्राज्योत्तरं क्षेमकान्तान् चन्द्रवंदयान् उक्तव्योक्तम्—

ब्राह्मक्षत्रस्य यो योनिर्षशो देवर्षिसत्कृतः ।

क्षेमकं प्राप्य राजानं स संस्थां प्राप्स्यते कलौ ॥

इति । मारुतेऽध्येयम्—'संस्थास्पति स वै कलौ' इति । तत्र
तुर्यपाद्—भागवतेऽपि नवमे—

ब्राह्मक्षत्रस्य वंशोऽयं प्रोक्तो देवर्षिसत्कृतः ।

क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥

इति । अत्र वंशक्षत्रियाणां ब्राह्मणतयप्रानेदकारणादस्य ब्राह्म-
क्षत्रयोनित्यमुक्तम् । वंश इत्युक्त्वा राजपहीनोऽपि वक्ष्यमाणवाहद्वय-
यंशातिरिक्त एतद्वंशो नास्तीति सूचितम् । ततो भाषित इत्याहून्
सुमित्रान्तानुक्तव्योक्तम्—

इत्याहूणामपं वंशः सुमित्रान्तो भाषिष्यति ।

एतस्तं प्राप्य राजानं स संस्थां प्राप्स्यते कलौ ॥

इति । स इक्ष्वाकुवंशः । अन्येषां सूर्यवंश्यानां वंशसमाप्तिः पूर्व-
मुक्तैव । नवमे भागवतेऽपि—‘सुमित्रो नाम निष्ठान्तः’ इत्युक्तम् ।
निष्ठा वंशस्थितिस्तस्या अन्त इति तदर्थः । ‘इक्ष्वाकूणामयं वंशः’
इति च पूर्ववदेव । तत्र ‘संस्थां प्राप्न्यति चै कलौ’ इति चतुर्थं
चरणपाठस्तत्र रिपुञ्जयान्ता भाविनो मागधा बार्हद्रथा उक्ताः ।
तत्र जरासन्धादिरिपुञ्जयान्तं सहस्रवर्षपर्यन्तं राज्यमुक्तम् ।
रिपुञ्जयमुक्त्वा—

बार्हद्रथाश्च भूपाला माग्याः साहस्रवत्सरम् ।

इति नवमे भागवतेऽपि । तत्र जरासन्धमारभ्याऽयुतायुपर्यन्तं
पञ्चशत वर्षाणि परीक्षितकालिकायुतायुतो रिपुञ्जयान्तं पञ्चशतं
वर्षाणीति व्यवस्थातो नाऽग्निप्रग्रन्थविरोधः । ततो रिपुञ्जयमुप-
हत्वा तदमात्येन स्वपुत्रस्य प्रद्योतस्य राज्यं दत्तं, तद्वंशे चा-
ऽष्टात्रिंशदुत्तरमब्दशत राज्यमुक्त्वा ततः शिशुनागवंशे महा-
नन्द्यन्तं द्विपष्टशधिकवर्षशतत्रयं राज्यमुक्तम् । द्वादशे भागवतेऽपि—
शिशुनागा दशैविते षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ।

समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुष्ठश्रेष्ठ कलौ नृपाः ॥

इति । तदल्पान्तरत्वात् विरुद्धम् । ततो महानन्दिस्तुतः शूद्रा-
गर्भोज्ज्वोऽतिलुब्धो महापद्मो नन्दः परशुराम इवाऽपरोऽखिलक्ष-
प्रान्तकरो भविता । ततः प्रभृति शूद्रा भूमिपाला भविष्यन्ति ।
स चेकच्छत्रामनुलङ्घितशासनो महापद्मः पृथिवीं भोक्ष्यतीत्युक्तम् ।
अत्र परशुरामोपमया स्त्रीयालासधि निर्दयं हन्तृत्वं सूचितम् ।
महापद्म इत्यस्य तावत्सङ्घट्यधनस्तायत्तैन्य इति चाऽर्थः । परशु-
रामेणेव कतिपयानामहननमपि स्यादत आह—अखिलक्षप्रान्तका-
रीति । तेन क्षत्रियसामान्याभावः सूचितः । तदेवोक्तम्—‘भूमि-
पालाः’ इति । नन्दस्योपेत्येऽपि अनुत्तोमसङ्कराणां मातृजातीयत्वा-
च्छूद्रा इत्युक्तम् । तच्चदेशीयक्षत्रियाद् इत्या तस्सन्तानभूता उपा-

स्तत्तद्राज्ये स्थापिता इति तात्पर्यम् । भागवते द्वादशे—

महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भोद्भवो बली ।

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्द क्षत्रविनाशकृत् ॥

ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ।

इति नन्दादीनामुग्रत्वात् शूद्रप्राया इत्युक्तम् । एतेन राज्याधिकारिणो मागधा एवाऽनेन नाशिता न तु देशान्तरस्थाः । शूद्रराज्योक्तिरपि मगधदेशविषयैवेति निरस्तम् । सामान्यप्रवृत्तवाक्यस्य सङ्कोचे मानाभावात् धर्षयमाणवाक्यविरोधाच्च । मागधरिपुञ्जयकाल एव सर्वक्षत्रियवशशाखानांशोच्च । एतच्चाऽग्रे स्फुटं भविष्यति । ततो नन्दपुत्राणाञ्च शतवर्षपर्यन्तं राज्यमुक्तम् । ततश्च कौटिल्यप्रधानत्वात् । कौटिल्यः—वात्स्यायनविष्णुगुप्तादिपर्यायः—चाणक्यो नन्दपुत्रानुच्छिद्य नन्दस्य कनीयस्यां भार्यायां मुरासहायां जातं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्षयति । मौर्याणां सप्तत्रिंशदधिकं वर्षशतं राज्यम् । ततोऽन्त्यं मौर्यं तत्सेनापतिः शुङ्गजातीयः पुष्पमित्र हत्वा राज्यं करिष्यति । तद्वंशे द्वादशाधिकं वर्षशतं राज्यम् । ततोऽन्त्यं शुङ्गं देवभूतिमपुत्रं तदमात्यः कण्वजातीयो वसुदेवनामा ब्राह्मणो हत्वा स्वयं राज्यं करिष्यति । तद्वंशे शतत्रयं पञ्चचत्वारिंशच्च वर्षाणि राज्यम् । ततस्तद्भृत्य मान्धजातिः शिप्रकनोमाऽन्त्यं कण्वं सुशर्माणं हत्वा स्वयं राज्यं करिष्यति । तद्वंशे पद्पञ्चाशदधिकचतुरब्दशतं राज्यम् । ततः सप्ताऽऽभीरा, दश गर्दभिल्लाः, षोडश कङ्का इति । भागवते—अष्टौ यवनाः, चतुर्दश-तुपाराः, चतुर्दश पुकसा इति । भागवते—त्रयोदश-गुरुण्डा, एकादश मौना नवनवत्यधिकत्रयोदशवर्षशतानि राज्यं करिष्यन्ति । तेषु छिन्नेषु कैलिङ्गिला यवना भूपतयो भविष्यन्ति । तेषां पञ्चदशवर्षशतं राज्यमिति । भागवते—‘मूर्धाभिषिक्तस्तेषां विन्ध्यशक्तिः’—इत्युक्तम् । मूर्धाभिषिक्तो मुख्यः । मूर्धसिक्त इति पाठे तारशक्ष-

त्रियवन्मुख्य इत्यर्थः । ततः पुरञ्जयादयो नव पद्मवर्षाऽधिकं वर्ष-
शतं राज्यं करिष्यन्ति । तत्पुत्रास्त्रयोदश वाहीकास्ततः पुष्प
मित्रादयस्त्रयः, ततस्त्रयोदश मेरुलाः, सत्यकौशला निपथा नव,
ततो मागधो विश्वस्फूर्जिसहोऽन्यान् वर्णान् करिष्यति । कैवर्त-
पट्टपुलिन्दसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान् ब्राह्मणान् राज्ये स्थापयिष्यति ।
'उत्साद्याऽखिलक्षत्रजातिम्' इत्युक्तम् । क्षत्रजातिमित्यस्य क्षत्रजा-
तिमुग्रादिरूपामित्यर्थः । एतेन तावत्पर्यन्तमुग्रादिजातिस्थितिः ।
अग्रे साऽपि नास्तीति सूचितम् । अतो नैतद्वलाग्रन्दोत्तरं क्षत्रिय-
सत्तासिद्धिरिति बोध्यम् । भागवतेऽपि—

मागधानान्तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरञ्जयः ।
करिष्यत्यपरान्वर्णान् पुलिन्दपट्टमद्रकान् ॥
प्रजाश्चाऽब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ।
धीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पशावत्यां स वै, पुरि ॥
गङ्गाद्वारादाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् ।

। इति । अत्र क्षत्रपदं तज्जन्यत्वादुग्रपरम् । मागधानामित्यस्य मागध-
देशीयानां सङ्कीर्णराष्ट्रामित्यर्थः । ततोऽन्ते ब्रान्यद्विजाऽऽभीरशूद्राद्या-
समकालं पृथ्वीं भोक्ष्यन्ति । ततोऽनुदिनमल्पहासाद्धर्मस्य व्यवच्छे-
वादर्थस्य च सङ्क्षयो भविष्यति । ततश्च धनमेवाऽभिजनहेतुः,
वचिरेव दाम्पत्ये हेतुः, आढ्यतेव साधुत्वे हेतुः इत्येवमनेकदो-
षोत्तरे भूमण्डले सर्ववर्णेषु यो घलवान् स भूपतिर्भविष्यतीत्युक्तं
'सर्ववर्णेषु' इति । अस्याऽवशिष्टेषु ब्राह्मणवैश्यशूद्रेष्वित्यर्थः । तेऽपि
कलावतिमात्यतया शूद्रत्वेनैव पूर्वं गणिता इति न विरोधः । 'अक्ष-
त्रियाश्च राजानः' इति वक्ष्यमाणहेतुवशात् । एतेनैतद्वलात् क्षत्रियस-
त्तासाधनप्रपास्तम् । यदि तु—

कलौ न क्षत्रियाः सन्ति कलौ नो वैश्यजातयः ।
ब्राह्मणाश्चैव शूद्राश्च कलौ वर्णद्वयं स्मृतम् ॥

इत्युक्ते —

नाधीयन्ते तदाग्नय न यजन्ते द्विजातयः ।

उत्सीदन्ति तदा चैव वैश्येस्सार्द्धन्तु क्षत्रिया ॥

इति मात्स्येक्तेषु वैश्यस्याऽप्यभावस्तदा सर्वपद बहुपदञ्च व्य-
क्तिविषय बोध्यम् ।

ब्रह्मविदक्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ।

इति भागवते । तत्तद्वृत्त्या ब्राह्मणेष्वेव विदक्षत्रव्यवहारो द्रष्ट-
व्य । एवमेव 'शूद्रप्रायेषु वर्णेषु' इत्यपि व्याख्येयम् । येषु तत्त-
द्वृत्त्या तत्तद्वर्णत्वेन व्यवहियमाणास्तेऽप्याचारतः शूद्रतुल्या एवे-
त्यर्थ । तथा श्रेतायां ब्राह्मणोत्तरा प्रजा, द्वापरे ब्रह्मक्षत्रोत्तरा
इत्युक्त्वा कलौ शूद्रदांशोत्तरा इत्युक्तं द्वादशे भागवते । एव क्रमेण
कलियुगे क्षयमाप्नोति सर्वधर्मेषु विप्लवङ्गतेषु भगवतो वासु-
देवस्याऽऽशं शम्भलप्राप्तप्रधानविष्णुयशसो गृहे कल्किरूपोऽवतीर्य
सकलवस्युम्लेच्छदुष्टाचरणचेतसामशेषाणां क्षय करिष्यति स्वधर्मेषु
चाऽखिलं जगत् स्थापयिष्यति । अनन्तरं प्राचेतसा-
ऽर्धकलेखसाने प्रबुद्धानां तेषां जनपदानाममलक्षकविशुद्धा-
मतयो भविष्यन्ति । प्रबुद्धानामित्यनेन सत्त्वगुणोद्देको दर्शितः ।
तेषाञ्च बीजभूतानामशेषमनुष्याणां परिणतानामपि तत्कालकृता-
नामपत्यप्रसूतिर्भविष्यति, तेन कालेन कृतानामाहितशर्कानामि-
त्यर्थ । तानि च तदपत्यानि कृतयुगधर्मानुसारीणि भविष्यन्ती-
त्युक्तम् । भागवते—

दिव्याब्दाना सहस्रान्ते चतुर्थे तु पुनः कृते ।

भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकम् ॥

इति । चतुर्थे तु कलावतीते सति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशक भ-
विष्यति तदा कृतं भविष्यतीति तदर्थः ।

गते सनातनस्यांशे विष्णोस्तत्र भुवो दिवम् ।
 तत्याज तनुराज्ये यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
 विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाण्डवः ।
 याते कृष्णे चकाराऽथ सोऽभिपेक परीक्षितः ॥
 प्रयास्यन्ति यदा चैव पूर्वापादां महर्षयः ।
 तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥

अथ कलिप्रवृत्तिमाह—

। ते तु पारिक्षिते काले मघास्वासन् द्विजोत्तमाः ।

। तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वादशाब्दशताधिकः ॥

इति दैवमानेन सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां सह स द्वादशाब्दशतात्म-
 कः कलिः पूर्वसन्ध्यारूपेण प्रवृत्तोऽपि । सन्ध्यारूपमतिक्रम्य स्वेन
 रूपेण प्रवृत्तः प्रकर्षेण वृत्त इत्यर्थे इति रत्नगर्भादयः । भागवतटिप्पणे
 धामरोऽप्येवमेतद्वक्ष्यति—

यस्मिन्कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि ।

प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य सख्यां निबोध मे ॥

। श्रीणि लक्षाणि वर्षाणां द्विजमानुषसंख्यया ।

पाँष्ट्रै चैव सहस्राणि भविष्यत्येष वै कलिः ॥

इति स्वपुराणकथनकालादेतावान् भविष्यति मुख्यः कलिरि-
 त्यर्थः । सन्ध्यांशश्चोत्तरसन्ध्यारूपस्तदुत्तरभावीति बोध्यम् ।

किञ्च—

तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ।

इत्युक्तम् । नन्दात्प्रभृति भूलोके क्षत्रियाणामभाषान्यायदण्डा-
 भाघेन कलेर्वृद्धिरिति भावः । अत एव 'नन्दान्तं क्षत्रियकुलम्'
 इति सकलजनप्रसिद्धिः । अत्र नाशकवाच्यन्तशब्देन घट्टग्रीहिः ।
 मोक्षधर्मेषु नारायणीये—

द्वापरस्य कलेर्धैव सन्धौ पार्यवसानिके ।

प्राहुर्भावः कसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥

इत्युक्तं भगवता । पार्ययसानिके समाप्तिकल्पे इत्यर्थः । एवञ्च
द्वापरान्ते हरेर्जन्म यदुवंशे भविष्यति ।

इति ब्राह्मवाक्ये द्वापरधर्माणां केषाञ्चिदनुवृत्तेः कलिसन्ध्यापि
तत्त्वेन गृहीतेति बोध्यम् । तत्रैव मुञ्चुकुन्दप्रस्तावे—

ततः कलियुगं ज्ञात्वा प्राप्तप्राय ततो नृपः ।

नरनारायणस्थानं प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ।

इत्युक्तेः—

यस्मिन् दिने हरिर्यातो दिवं सन्त्यज्य मेदिनीम् ।

तस्मिन्दिनेऽवतीर्णोऽयं कालकायः कलिः किल ॥

इत्युक्तेश्च । भागवते, एकादशे— ।

मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ।

यदर्धमवतीर्णोऽहमश्वेन ब्रह्मणाऽर्चितः ॥

न वस्तव्यं त्वया चेह मया त्यक्ते महीतले ।

हरिवशे मुञ्चुकुन्दजागरे तत्प्रश्ने कृष्णवाक्यम्—

त्रेतायुगे प्रसुप्तोऽसि विदितो मेऽसि जागरात् ।

इदं कलियुगं विद्धि किमन्यत्करवाणि ते ॥

महीतले जनोऽधर्मरुचिः सद्यो भविष्यति ।

कलौ युगे—

इत्युक्त्वा प्रति भगवदुक्तेश्च । पतेनेदानीं कलेः सन्धेयवास्तीति

मन्वोक्तिः परास्ता । गदापर्वणि भारते—अधर्मेण दुर्योधनवधं दृष्ट्वा

क्रुद्ध बलदेवं प्रति 'प्राप्तं कलियुगं विद्धि' इति कृष्णवचनाच्च ।

— आसन्न विप्रकृष्ट वा यतः कालं न विद्महे ।

तस्माद्द्वापरसंविद्ध युगान्तं स्पृह्याम्यहम् ॥

प्राप्ता वयन्तु तत्कालमनया धर्मवृष्णया ।

आदद्यां परम धर्मसुखमल्पेन कर्मणा ॥

इति हरिवशे जनमेजयोक्तेश्च । काल मोक्षस्य द्वापरेण समधर्माण

संविद्धमधर्माधिपपाद् दूषितं, युगान्तं कलिम्, अतोऽस्माभिः कलौ
जन्म प्रार्थितमित्यर्थः । अल्पेन कर्मणा अनायाससाध्येन भगवशा-
मकीर्तनेन ।

महापद्माख्यनन्देन क्षत्रियाणां नाशेऽपि पुनः प्रवृत्तिमाह—

देवापि पौरवो राजा मरुश्चेक्ष्वाकुसम्भव ।

महायोगधलोपेतौ कलापप्रामसश्रयी ॥ , --

कृते युग इहागत्य क्षत्रप्रवर्तकौ हि तौ ।

भविष्यतो मनोर्वशे बीजभूतो व्यवस्थितौ ॥ .

एतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रेर्वसुन्धरा ।

कृतमेतादिसंज्ञानि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥

कलौ तु याजभूतास्ते केचित्तिष्ठान्ति भूतले ।

यथैव देवापिमरु साम्प्रत समवास्थितौ ॥

प्रवृत्तान्तेऽपि—ततो मरु पुत्रोऽभूत्, योऽसौ योगमास्थायोऽद्या
पि कलापप्रामाधितस्तिष्ठति । आगाम्युगे सूर्यवशक्षत्रप्रवर्तयित्वा
भविष्यतीति क्षत्रस्य क्षत्रियवशस्य प्रवर्तकौ भविष्यत । यतो म
नोर्वशे सोमसूर्यवशरूपे बीजभूतो व्यवस्थितावित्यर्थः । कले सन्ध्या
यामेव क्षत्रियसत्त्वात् त्रीणि युगानि भुज्यते इत्युक्तमिति रत्नगर्भ ।

तत्र सन्ध्याशब्देन कलिप्रारम्भ उच्यते—यथा सूर्योद
योत्तरमपि सूर्यास्ताःपूर्वमपि किञ्चित्काल सन्ध्याव्यवहार-
स्तद्वत्कलिप्रवेशानन्तरमपि सहस्रवर्षपर्यन्त सन्ध्याव्यवहार इति
तदाशय । वैश्यानामप्यभावे तु यथावेव तेषां प्रवर्तकौ यो-
धौ शुद्धवेश्याया अपि क्षत्रियावत्ताभ्यां सह घासात् । अत्रत्यक्षत्र
पदञ्च ब्राह्मणावरजद्विजोपलक्षणम् । भागवतेऽपि—

देवापिर्योगमास्थाय कलापप्राममाधितः ।

सोमवशे कलौ नष्टे कृतादेः स्थापयिष्यति ॥

तान् वद—

इति ऋषीणां प्रश्ने—

येषु सस्थास्यते तत्र पेलेश्वाकुकुलं शुभम् ।

तान् सर्वान् कीर्तयिष्यामि भविष्ये कथितान् नृप ॥

तेभ्योऽपरे तु ये त्वन्ये उत्पस्यन्ते नृपा पुन ।

उप्रा पारशवा शूद्रास्तथाऽन्ये ये पदिश्चरा ॥

आन्ध्रा शकाः पुलिन्दाश्च कलिङ्गा यवनास्तथा ।

कैवर्तामीरशवरा ये चाऽन्ये म्लेच्छसम्भवा ॥

पर्यायत प्रवक्ष्यामि नामतश्चैव तान् नृपान् ।

इत्युपक्रमे क्षेमकान्तमैलं वदन्मुक्त्वा—

ग्रहक्षत्रस्य यो योनिर्विशो देवपिसत्कृत ।

क्षेमकं प्राप्य राजान स सस्था प्राप्स्यते कलौ ॥

इत्युक्त्वा । तत्र पारशवा विक्रमादयः । ततोऽन्ते—

पुरोर्वशस्वया सन्तः । भविष्यति निवेदितः ।

सूर्यवशे तथा ये तु भविष्यास्तान् वदस्व न ॥

तथैव यादये वशे राजान् कीर्तयद्भना ।

वसन्ति जातयो याश्च राज्यं प्राप्स्यन्ति सुमत ॥

इति ऋषीणां प्रश्नं ततः सुमित्रान्तं सूर्यवशमुक्त्वा—

इक्ष्वाकूणामयं वशं सुमित्रान्तो भविष्यति ।

सुमित्रं प्राप्य राजान स सस्था प्राप्स्यते कलौ ॥

इत्युक्त्वा— ।

प्रतिबाहुरभूद्भजा सुबाहुस्तस्य चाऽऽत्मजः ।

सुबाहो शान्तसेनस्तु शतसेनस्तु तन्सुतः ॥

शतसेनाद् यदोर्वशं सस्था प्राप्स्यति चे कलौ ।

इत्युक्त्वा इतरसर्वक्षत्रियवशशाप्यासमाप्त्याशयेन—

गतं ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मागधा ये बृहद्रथा ।

इत्यादिना रिपुञ्जयान्तास्ते उक्ताः । श्रीधरस्वाम्यपि द्वादशे सर्वसो-
मवंशशाखापेक्षया मागधवंश पवैकश्चिरस्थायीत्याह । ततो
महानन्धन्तं, क्षत्रयन्धून् शैशुनांगानुक्त्वा तत्समकालं चतुर्विंशत्यै-
धवाकान् सप्तविंशतिपाञ्चालान् चतुर्विंशतिकाशेयान् अष्टाविंशतिहै-
हयान् द्वाविंशत्कलिङ्गान् - पञ्चविंशत्यश्मकान् पट्टविंशत्कुरुम्
अष्टाविंशतिमौशिलान् त्रयोविंशतिशूरसेनान् - विंशतिवीतिहोत्रान्
क्षत्रयन्धूनेव नृपानुक्त्वा—

महानन्विसुनश्चाऽपि शूद्रायां, कलिवर्द्धनः ।
उत्पत्स्यते महापद्म सर्वक्षत्रान्तको नृपः ॥
ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोऽनयः ।
सर्वक्षत्रमथोऽस्माद्य भाविनाऽर्धेन चोदितः ॥

। एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ।

तत्सन्ततौ राज्यं वर्षशतं, ततो मौर्याणां सप्तविंशदधिकं शतं,
ततः शुद्धानां द्वादशाधिकं वर्षशतं, ततः पञ्चण्वत्यर्नागां पञ्चचत्वारिंशदधिकं
त्रिंशदधिकं त्रिंशत् वर्षाणि राज्यं, तत आन्ध्राणां पट्टयुत्तरं चतु शतं,
तत सप्तमीराः, सप्त वर्षभिल्लाः, अष्टादश शका यवनास्तु पाराश्व-
तुर्दश, त्रयोदश मुण्डाः, ततः कैलिङ्गिला यवना इत्यादिभ्यः ।

राजान् शूद्रभूयिष्ठा पापण्डानां प्रवृत्तये ।

इति चाऽन्यत्रोक्तम् । एवञ्चिद्ग्राहणानां राज्यवर्शनाद् भूयिष्ठा
इत्युक्तम् ।

महापद्माभिषेकात्तु यापजन्म परीक्षितः ।

पञ्चवर्षसदृशन्तु क्षयं पञ्चाशदुत्तरम् ॥

परीक्षितद्राग्यात्तु पञ्चदशोत्तरं सहस्रं, पञ्चविंशोऽर्धतोर्हि तस्य
राज्यप्राप्तिरिति स्वयं पुराणत्रिदाम् ।

पस्मिन्शृण्वो दिवं यातस्वस्मिन्क्षेप तदाऽहनि ।

प्रतिपन्नं कल्पियुगं प्रमाणं तस्य मे शृणु ॥

श्रीणिशतसहस्रन्तु वर्षाणां तस्मृतेषुधे । १०

षष्ट्यवर्षसहस्राणि सङ्गृह्यात् मानुषेण तु ॥ --

१ विष्य वर्षसहस्रन्तु तदा सन्ध्या प्रवर्तते । --

नि शेषे तु तदा तस्मिन् कृतं वै प्रतिपत्स्यते ॥

देवापि पौरवो राजा पेश्वाकुञ्ज्याऽत्र वै मय । --

महायोगवलोपेतौ कलापग्राममाशितौ ॥

पतौ क्षत्रप्रणेतातौ नवविंशे चतुर्युगे ।

२ सुवर्चा मरुपुत्रस्तु पेश्वाकाद्यो भविष्यति ॥

नवविंशे युगेऽसौ वै वशस्यादिर्भविष्यति --

देवापिपुत्र सत्यस्तु पेदाना भविता नृप ॥

३ क्षत्रप्रवर्तकावेतौ भविष्यौ च चतुर्युगे ।

४ अत्र पुत्र इत्युपलक्षणम् । एकेका कन्याऽपि तयोर्वीर्या । भागवते

५ नवमे जरासन्धपुत्रवशे रिपुञ्जयान्तान् भायिनो राज्ञ उचत्वा द्वाक्षे--

स्वधामाऽनुगते वृष्णे यदुवशधिभूषणे । २

३ फस्य वशो भवेत्पृथ्वामेतदाचक्ष्य मे मुने ॥

इति राज्ञ प्रदत्त । स्ववशस्य क्षेमके सस्याया नवमे उच-

त्वात्-अय प्रदत्त । तत्र सोमवशशाखापेश्या चिरस्थायी माग

धत्रश एवेत्याशयेन शुक्रस्योत्तरम्--

योऽन्त्ये पुरञ्जयो नाम भविष्यो बार्हस्पत्य ।

तस्याऽमात्यरतुं शुक्रम् --

इत्यादिना रिपुञ्जय एव पुरञ्जय । तेन च पञ्चशतवर्षात्तरमेव

कनौ सङ्करादिदुष्टा क्षत्रिया इत्युक्ते स्पष्टमेव । यत्तु वनपर्वणे भारते

कलिधर्ममुपक्रम्य--

६ परस्परवधोद्युक्ता मूर्खा पण्डितमानिन ।

७ भविष्यन्ति युगस्यात्ते क्षत्रिया लोककण्टका ॥

क्षत्रियाश्चाऽपि वैद्याश्च विकर्मस्था नराधिप ।
 अल्पायुषः स्वल्पवलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ॥ -
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैद्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ।
 शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्याविवर्जिताः ॥

इत्युक्तम् । तत्र रिपुञ्जयहननोत्तरं तदमात्यादिषु महानन्धन्तं
 पञ्चशतं वर्षाणि क्षत्रियाणां राज्यसत्त्वात्तेषाञ्च विकर्मस्थतायाः
 स्पष्टत्वात्तेषां मात्स्ये क्षत्रघ्नधुत्वेन विशेषणाच्च न तद्विरोधः । तत्रैव—

अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चाऽन्त्या न संशयः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्या न शिष्यन्ति जनाधिप ॥
 एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ।

इत्युक्तेः । युगक्षये कलावन्त्याः शूद्राः मध्याः क्षत्रियाः वैद्याः
 शूद्रास्तत्सदृशाः स्वधर्मं सर्वथा त्यक्त्वा तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र
 क्षत्रियवैद्यनाशो मात्स्यवर्णवशो स्पष्टमेवोक्तः सर्वथोच्छेदरूपः ।
 ब्राह्मणनाशस्तु स्वधर्महान्येति बोध्यम् । विप्राणामपि शूद्राचार-
 त्वादेकवर्ण इत्युक्तम् । यथा सत्ययुगे सर्वेषां धर्मनिष्ठत्वादेकवर्णत्वं
 मात्स्यादिपूजम् । किञ्च—

द्वापरे व्याकुलो धर्मः प्रणश्यति फलो पुनः ।
 वर्णानां द्वापरे ध्वंसः सङ्कीर्यन्ते तथाश्रमाः ॥
 नैका श्रुतिः स्मृतेश्चैव निश्चयो नाऽधिगम्यते ।
 द्वापरे सन्नितृप्तास्तु वेदा नश्यन्ति वै फलो ॥
 ब्राह्मणेः कल्पसूत्रैश्च भाष्येर्वेदेस्तथैव च । -
 व्याकुलो द्वापरेऽप्यर्थः क्रियते भिन्नदर्शने ॥
 पूर्वस्वभावात्सन्ध्यासु अवतिष्ठन्ति प्रादतः । -

इति मात्स्येन द्वापरेऽपि केषाञ्चिदेव स्वधर्मोऽवस्थितियोधनेन सम्प्र-
 नि फलो स्वधर्मोऽवस्थिति लोकाणां घदन्तो म्रान्ता एवेत्यलम् ।

नारदायेऽपि—

भविष्यन्ति कलो प्राप्ते राजानो ह्यन्तजातयः ।

इत्युक्तम् ।

ननु क्षत्रियशूद्राभ्यामुत्पन्नस्योत्पन्नस्य पितृत उपनयनादिप्राप्ति
शुतो न—

यस्माद्वीजप्रभावेन तिर्यग्जा ऋपयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीज प्रशस्यते ॥

इति मन्केरिति चोन्न, मनुनेव तेषा तदनाधिकारव्योचनात् । तथा हि—

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सम्मूता जाता ज्ञेयास्त एव ते ॥

तुल्यासु सवर्णासु । पत्नीष्विति विवाहितास्वित्यर्थकं, यत्प्रसयोगे
एव तथाप्रयोगात् । अक्षतयोनिषु वन्यामुक्तासु ।

द्वितीयेन तु य पित्रा सवर्णाया प्रजायते ।

अवराट् इति ख्यात शूद्रधर्मा स जातित ॥

धृतहीना न सस्कार्या स्वतन्त्रास्वपि ये सुता ।

उत्पादिता सवर्णेन मात्या इव बहिष्कृता ॥

इति देवप्रकृत्य । आनुलोम्येनेत्युत्तरास्वपि ।

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥

अनन्तरजातासु विवाहितक्षत्रियादिषु तान् मातृर्हीनजातीयत्व
दोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु तत्रजातीयानाहुरित्यर्थः । एवञ्च
ते मातृजातेरुत्पृष्टा पितृजातेर्हीना । एषा मूर्खावसिक्तमाहित्यक-
रणेत्याख्या वाङ्मन्त्रव्येनोक्ता ।

अनन्तरास्तु जातानां धर्म्यं विद्यादिम विधिम् ।

इम वक्ष्यमाणमित्यर्थः ।

ब्राह्मणाद्वेदयफन्यायामश्चष्टो नाम जायते ।

ऊढायामिति शेषः ।

निपादः शूद्रकन्यायां यः पादशय उच्यते ।

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूरचारविहारवान् ॥

क्षत्रशब्दचपुर्जन्तुक्रमो नाम प्रजायते ।

जन्तुरित्यनेन निपादादप्यस्य नीचता सूचिता ।

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्घर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् पदेतेऽपसदाः स्मृताः ॥

सवर्णापुत्रेभ्यो हीनाः । यद्यपि पूर्वपूर्वस्मात्तुत्तरोत्तरे हीनाश्चेत्यर्थः ।

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरजातांस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥

अनन्तरैत्युपलक्षणम् । अनन्तरैकान्तरान्तरजातिस्त्रीष्वानुलो-
भ्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्तास्तान् मातृहीनजातित्वदोषात् अनन्तरनाम्नो
मातृजातीयान् प्रचक्षते, तेन मातृजातिसंस्कारस्तेषामित्यर्थः । एव-
ञ्चोपानामुपनयनाभावः स्पष्ट एवोक्तो मनुना । 'बीजं प्रशस्यते'
इति तु येनेर्धर्माधनाधिकारे बीजं प्रधानमिति सारम् । अप्सरसः
शापेन शृङ्गीतदेहान्तरा अपि धर्माधनाधिकारिण एवेति बोध्यम् ।

[पूर्व हि] बीजं प्रधानमित्येके [प्रशंसन्ति] क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तथैवाऽन्ये सत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥

तत्रोभयप्रशंसान्तावर्णविषये उभयप्राशस्त्य एव प्राक्षणत्वाद्यङ्गीका-
रात् । क्षेत्रप्रशंसा मूर्धावसिकादिविषये, बीजप्रशंसा प्रतिलोमवि-
षये । ते हि बीजदोषवशादधमा एवेत्युक्त्वा तद्विषयेऽपि बीजप्रा-
धान्यं वक्तुं तेनेदमुक्तम् । तथा च मनुने—

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेत् शुर्ण ।

जातोऽप्यनार्येणाऽऽर्यायामनार्य इति निश्चयः ॥

तादुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।

सुबीजश्रेय सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा ॥

तथार्याञ्जात आर्यायां सर्वसंस्कारमर्हति ।

इति । अनार्या नारी शूद्रा । आर्यः शूद्रात्किञ्चिन्नेष्ट इत्यर्थः । पाक-
यज्ञाद्यनुष्ठानादिति भाव । अनार्यात् शूद्रात्, आर्यां श्रेयणिंकी, अनार्यः
सर्वधर्महीनः । तथाऽनुलोमान्तरं तेनोक्तम्—

ब्राह्मणादुप्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।

आभीरोऽम्बुष्टकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः ॥

इति ।

अथ प्रतिलोमानाह—

आयोतगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाऽधमो नृणाम् ।

प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥

क्रमेण वैश्याक्षत्रियाविप्रासु वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियाधिप्र-
योरिति शेषः । 'क्षत्रियात् सूत एव तु'-विप्रायामिति शेषः ।

प्रतीपमेते जायन्ते परेणाऽपसदास्त्रयः ।

अपसदा पुत्रकार्यादपगताः । लोमहर्षणोऽपि प्रतिलोमज एव ।

तथा हि—

लोमानि हर्षयाञ्जने धोतृणां यः स्वभाषितैः ।

कर्मणा प्राधितस्तेन लोमहर्षणसंक्षया ॥

इति । कर्म—

धैन्यस्य तु पृथोर्यज्ञे घर्तमाने महात्मनः ।

सुरयायामभवत्सूतः प्रथमं वर्णवैष्टतम् ॥

येन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृतं गृहस्पतेः ।

ब्रुहायेन्द्राय देवेन ततः सुतो ध्यजायत ॥

दिप्यहव्येन सपृतमभिभूतं गुरोर्हविः ।

मघरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैष्टतम् ॥

इति वायुपुराणे । वर्णवैष्टतं 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः' इति
वक्ष्यद्गुणं विलोमजत्वम् । अपं रोमहर्षण एव ।

अग्निकुण्डसमुद्भूत सूत निर्मलमानस ।

इति रोमहर्षणं प्रति शौनकवाक्यस्य पुराणान्तरे दर्शनात् । अस्य च तपोवलात् व्याससङ्कल्पात्पुराणाऽधिकारः । तत एव शौनकादिसङ्कल्पाद् ब्रह्मासनार्हत्वम् ।

अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन ।

इति बलभद्रं प्रति शौनकोक्तेः । 'रोमहर्षणमासीनम्' इत्युपक्रम्य-
कस्मादसाविमान् विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः । ।

धर्मपालांस्तथैवाऽस्मान्वधमर्हति दुर्मतिः ॥

इति तत्रैव बलभद्रोक्तेः । अयं न ब्राह्मणः, अत एव तद्वधस्त्व-
जानतेषाञ्चरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथेत्यनेन ब्रह्मवधसादृश्यमुक्त्वा—

ततश्च भारते धर्मं परीत्य सुसमाहितः ।

चरित्वा द्वादशान्मासांस्तीर्थस्नायी विशुध्यति ॥

इति अश्वत्थामात्रहृत्प्रायश्चित्तमुक्तम् । सूतानां मन्त्रित्वाऽश्वत्थारथा-
दाविव पुराणाध्ययनतच्छ्रावणयोरप्यधिकारः । परन्तुवन्त्ययोर्ब्राह्मण-
सङ्कल्पादेव । यथा व्याससङ्कल्पादध्ययनं शौनकसङ्कल्पाच्छ्रावणं
तदीयाऽतितपोवशाच्च तयोस्तथा सङ्कल्पेन न हीनता । 'परमभ्याददी-
त' इति निषेधस्य नाऽत्रावकाशः, तेन सूतमात्रस्य नाऽत्राधिकारः ।
मन्त्रित्वादि तु सङ्गयाऽधिरथादेः प्रसिद्धमेव । 'ब्रह्मासनं दत्तम्' इति
ऋष्युक्तेश्च ब्राह्मणानामेव ध्रावणेऽधिकारो नाऽन्येषामिति सिद्धम् ।
अत एव जनमेजयस्य पुराणध्रावणित्यं वैशम्पायनस्य स्मर्यते ।
तत्पुरस्योत्पन्नस्योऽपि तत्सङ्कल्पादेव पुराणाध्ययनध्रावणादावधिकार-
इति सिद्धम् । एतेन लोमहर्षणो ब्राह्मण एव । सूतशब्दस्तु कथा-
प्रयत्नत्वसामान्यात् प्रोत्साहनाय प्राचीनराज्ञां शौर्यादिकथाकथन-
स्याऽपि तद्वृत्तित्वादित्यपास्तम् ।

जातो निपादाच्छूद्रायां जात्या भयति पुंससः ।

शूद्राजातो निपाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥

- क्षत्रुर्जातस्तथोप्राया इवगाक इति कीर्त्यते ।

वेदेहकेन त्वम्यष्टयामुत्पन्नो घेन उच्यते ॥

- द्विजातय सवर्णास्तु जनयन्त्यव्रतास्तु यान् ।

- तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान् प्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥

- अवतान् अनुपनीतान् । कालेऽनुपनीतानित्यर्थ इत्यन्ये । 'अत ऊर्ध्वं प्रयोऽप्येते' इत्युक्तस्याऽपि प्रात्यलक्षणस्य पुन प्रतिलोमप्रकरणे कथन प्रतिलोमपुत्रतुल्यत्वेन तद्वदेव , पुत्रकार्याक्षमत्वप्रातिपादनार्थ-
मिति त्रय व्यातार । एषामत्र कथने बीज मनुनाऽप्युक्तम्-

व्यभिचारेण घर्णानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणाश्च त्यागने जायते वर्णसङ्कर ॥

इति । व्यभिचारोऽ-योग्यस्त्रीगमनमविवाहसगोत्रादिविवाहोऽवेद्या-
वेदन स्वकर्मणामुपनयनादीना त्याग । एवञ्च प्रात्योत्पन्नत्वमेव प्रा-
त्योत्पन्नस्य सङ्करत्वबीजं न व्यभिचार इति बोध्यमिति व्याख्यातार ।

प्रात्यान्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः ।

आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पशेखर एव च ॥

अत्र सवर्णास्त्वित्यनुवर्तते । 'पापात्मा' इत्यनेन निन्द्यतोक्ता ।
चत्वार्येकस्यैव नामानीति केचित् । अन्ये तु भूर्जकण्टकाद्वाह्वण्या
मावन्त्यस्तस्मात्तस्या वाटधानस्तस्मात्तस्या 'पुष्पशेखर इत्यर्थः ।
एवमग्रेऽपीति व्याचक्षते-

हृहो महृश्च राजन्याद्प्रात्यान्निच्छिविरेव च ।

नदश्च करणश्चैव खसो दुमिष्ट एव च ॥

वेद्यान्तु जायते प्रात्यात्सुध-वाचार्य एव च ।

पारुपश्च विजन्मा च मैत्र सात्वत एव च ॥

इत्यादिना प्रतिलोमानुक्त्वा मनुष्य- ।

सजातिजानन्तरजा पट सुता द्विजघर्मिण ।

शूद्राणान्तु सवर्माणः सर्वेऽप्यसजा स्मृता ॥

इति । त्रिभिर्वर्णैः समानजातीयासु जातास्त्रयः, अनन्तरजास्त्रयः, ब्राह्मणेनाऽप्रात्येन क्षत्रियावैश्ययोः, क्षत्रियेणाऽप्रात्येन वैश्यायामेवं षट् पुत्राः द्विजधर्मिण उपनेपास्ताद्भिन्नाः सर्वे उक्ता अनुलोमा प्रतिलोमाश्चाऽपध्वंसजास्ते सर्वे शूद्रधर्माणो नैपामुपनयनमस्तीत्यर्थ इति मेधातिथिकुल्लुक्मण्डौ । अपध्वंसजाः शूद्रा, विवाहन्यायोपेतत्वाच्छूद्राविवाहमुपक्रम्य-

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽऽत्मा जायते स्वयम् ।

इति याज्ञवल्क्योक्ते । अपध्वंसो व्यभिचारः स आनुलोम्येन प्रतिलोम्येन च सघर्णायामन्यपुरोत्पन्नस्य प्राग्लिखितदेवत्वचनेन शूद्रसधर्मत्वोक्ते । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जातकुण्डादेरुपनयनमात्रं केचिदिच्छन्ति । तथा मूर्द्धावसिकादीननुलोमप्रतिलोमान् प्रक्रम्य ब्रह्मपुराणे उक्त-‘एते भ्रातृसधर्माणः’ इति । वसिष्ठोऽपि तां नैव प्रक्रम्य ‘सर्वे बाह्याः सद्धर्मवहिकृता अन्यत्र प्राणितं रक्षणादिति शिक्षा’ इत्याह । अत्र सद्धर्मोऽनुलोमेषु पितृधर्मः, प्रतिलोमेषु मातृधर्म इति तथाख्यातारः । किञ्च वसिष्ठेन-‘क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरजातो रथकार इत्येके, तस्येज्याध्ययनाधानोपनयनसस्काराश्चाऽप्रतिपिद्धाः रथसूनुवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च’ इति राजसदृशजस्य रथकारस्यैवोपनयनमुक्तम् । तथा मिताक्षरायां शङ्ख-‘क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरोत्पन्नजो रथकारस्तस्याऽध्ययनेज्याधानोपनयनसस्कारकियाः’ इति ।

माहिष्येण करण्यान्तु रथकारः प्रजायते ।

इति याज्ञवल्क्योक्तोऽप्यम् । वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नस्य करणस्याऽपि रथकारपदवाच्यता । ‘वैश्याच्छूद्रायां रथकारः’ इति मीमांसनादिति मदनपारिजातकर्तृकृष्णो शूद्रधर्मोत्पलद्योतन्यां सृष्टिकौमुद्यां स्पष्टम् । पूर्वोक्तो वसिष्ठोऽपि तत्रैव स्पष्टः । तथा प्रात्यवैश्यात्पन्नः सुधन्वाचा-

र्याख्योऽपि रथकार इति जैमिनि । तथा हि चचनाद्रथकारस्याधाने सर्वशेषत्वात् 'वर्षास्तु रथकार आदर्धत' इति वाक्ये त्रैवर्णिकस्य रथकारस्याधानं घचनात्—अस्मादेव वाक्यात् । अस्य रथकाराधानवाक्यस्य सर्वत्रैवर्णिकाधानविधायकवाक्यशेषे षष्ठितत्वात् । त्रैवर्णिकानामुक्तस्य कालस्य वाघे मानाभावेनेदं घचनमत्रैवर्णिकपरमिति तदर्थे इति तद्भाष्यम् । ते च के तत्राह सूत्रकार—

सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात्प्रतीयते ।

इति । 'सौधन्वना ऋभवः' इति रथकाराधानंमन्त्रैर्ऋभुपदवाच्यानां रथकाराणां सौधन्वना इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्तेऽत्र रथकाराः सुधन्वनामाचार्याः सौधन्वनाः ।

ननु मात्यवैश्यादुत्पन्नस्य सुधन्वाचार्यस्य वैश्यत्वमेवेति तत्राह हीनत्वात्—वैश्येभ्योऽपष्टृत्वादित्यर्थः । अत एव मनुना सङ्करेपुक्ता । शूद्रेभ्यस्तूत्कृष्टास्ते इति शूद्रत्वप्रयुक्तो निषेधो नाऽस्मिन्निति शबरस्वामी । इदञ्चाऽऽधानं स्वतन्त्रविद्यजिद्वत्कल्पस्वर्गरूपफलं, न तु यज्ञादिफलकमुपनयनाभावादिति । तत्र रत्नकृदचनादाधानमिति घदता जैमिनिर्नापीदं ध्यनितम् । एवञ्च मात्यवैश्योत्पन्नस्य नोपनयनसंस्कार इति जैमिनिसम्मतम् । यद्यप्यस्य वृत्तिर्वसिष्ठेन, ब्रह्मपुराणे व्यासेन च प्रतिमादिस्थाने पूजोक्ता, तथाऽपि जैमिनिप्रामाण्यात् रथकरणवृत्तिरप्यस्य घोघ्या । अत एव शबरस्वामिना 'सौधन्वना ऋभवः' इत्यत्र ऋभुपदस्य रथकारशक्तत्वेनेति 'नयन्ति ऋभवो यथा' इति मन्त्रप्रमाणत्वेन दर्शित । 'नेमि नयन्ति' इत्यस्य काष्ठत्रययोजनेन नेमि निष्पादयन्तीत्यर्थः । एवञ्च योगरूढस्तत्र रथकारशब्दः । अन्ये तु शुद्धरूढमेवेच्छन्ति । एवञ्च रुढेर्वास्तवत्वादस्यैव ग्रहणं न्याय्यमिति तदाशयः । एव क्षत्रियब्राह्मणोत्पन्नोऽप्यसस्कार्यः ।

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

घृपलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥

पौण्ड्रकाश्चौद्गुमिडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पहवाश्चीनाः किराता दरदोः खेशाः ॥

इत्यत्र मनुना घृपलत्वेन गणितदुर्मिडखशसंज्ञायां मार्त्यक्षत्रियजस्य व्यवहारात् क्रियालोपेन घृपलत्वकथनाच्च । न च क्षत्रियोंणां कलौ संन्यासनिषेधात्तत्सत्तानुमानमुपनयनाद्यनुमानञ्चेति वाच्यम् ।

मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

न तु बाहुरुजातानामयं धर्मो विधीयते ॥

इत्येव स्मरणात् । विष्णोर्लिङ्गं संन्यासः, तन्निषेधस्य उपुष्पायमाण-
त्वाच्च कापि युगे क्षत्रियाणां संन्यासास्मरणाच्च । आपस्तम्बेन तु
'वसन्तो ब्राह्मणस्य, प्रीणो राजन्यस्य, हेमन्तो वा शरैर्हेमस्य, वर्षा
रथकारस्य, ये त्रयो वर्णानामेतत्कर्म कुर्युस्तेषामेतेषु कालः' इत्याधानप्र-
करणे उक्तम् । त्रयाणां वर्णानामन्तर्भूता गुणच्छया कुर्वन्ति रथकरणं
रथकारा इति तद्भाष्यकृतम् । 'प्रीणमवर्षाशरस्तु' क्षत्रियवैश्योपकुट्टाः
इति आश्वलायनसून्याख्याशामुपकुट्टो रथकारो वैश्यस्तक्षकर्मोप-
जीवी उपकुट्ट इत्युच्यते इति तद्व्याख्यातार । न च वैवर्णिकस्य 'शि-
त्पोपजीवनप्रतिषेधात्तस्य' रथकारत्वासम्भव इति वाच्यं, 'गुणा-
र्थेन' इति सूत्रेण जैमिनिना समाहितत्वात् । न च तेषामेताद्विधिवि-
षयत्वे रथकरत्वे निमित्ते वर्षाविधानं वाक्येन कार्यं मम तु य-
स्याप्राप्तन्तस्याधानविधानं श्रुत्येति । वसन्तादिवाक्यैरेकरूप्यामिति
वाच्यम्, आपस्तम्बवचनेन तस्य नैमित्तिकत्वबोधनेनाश्रुतेः । न
हि सर्वेषामैकरूप्यनियमः सर्वत्रास्ति । बीधान उपनयनमपि
वर्षासु रथकारस्याहं । अनेकप्रहृषिप्रामाण्यात्सर्वत्र श्रुतेस्तात्पर्य-
मिति तत्त्वम् । एतेन माहिष्यात्करण्यामुत्पन्नस्य रथकारस्य
नाधानाधिकार इति तन्नरत्नोक्तमपास्तं प्राशुकवसिष्ठहृदयविरोधात् ।

नन्वस्तूषाणां शूद्रत्वं तथापि तेषां कलो कर्माधिकारोऽस्त्येष ।
तथा हि मात्स्ये—

प्राहणाः शूद्रयोनिस्थाः शूद्रा वै मन्त्रयोनयः ।

इत्युक्तम् । अभिलिप्तसद्यो धनमिति शेषः । वेदार्थमुपस्थास्यन्ति
उपस्थापयिष्यन्ति बोधयिष्यन्ति । शूद्रयोनिस्थाः तन्नृत्या एव ।
मन्त्रयोनय इति मन्त्रयोनिप्राहणयदुपनयनादिसंस्कारयन्त इत्यर्थः ।
तथा कौर्म—

अध्यापयन्ति वै वेदान् शूद्रान्धर्माथकोविदान् ।

इति । स्त्रिमात्स्ययो —

अधीयते तदा वेदान् शूद्रा धर्माथकोविदाः ।

यजन्ते चादवमेधेन राजानः शूद्रयोनयः ॥

इति घाक्यज्जालेन तदधिकारयोधनादिति चेन्न—

तस्मादायुर्वल रूप कर्त्तुं प्राप्य प्रहियते ।

इति ऐतरेयघाक्यशोषेणैतद्वाक्यानां कलायपि शूद्रान् प्रत्येतप्रियिद्ध-
मित्यत्रार्थं एव तात्पर्यात् । विश्व—

इति । द्विजबन्धवो घात्या द्विजेभ्यः शूद्रायामुत्पन्नाश्च । ब्रह्मपुराणेऽपि-

विवाहमात्र संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

इति मात्रपदेन स्मृतिषु शूद्र प्रति विहितगर्भाधाननामकरण-
निष्क्रमणकर्णवेधाघ्नप्राशनविवाहातिरिक्तसंस्कारनिवृत्तेः ।

ननु वनपर्वणि युधिष्ठिराऽजगरसवादे 'ये यजामहे' इति श्रुत्या
ब्राह्मणत्वे सन्देहमुपन्यस्य शीलेन निर्णय इत्युक्तम् । तथात्यातृभिश्च
ब्राह्मणत्वसन्देहे कथं यज्ञो नानिष्टफल इत्याशङ्क्य यजमानस्य
होत्राऽध्वर्युणा च प्रवरवरणेनाऽब्राह्मणस्यापि यजमानस्य ब्राह्मण्यं
सम्पाद्यत इति व्याख्यातम् । तथेदानामक्षत्रियाणामपि क्षत्रि
यत्वप्राप्तिरस्त्विति चेन्न, ब्राह्मणत्वेन निश्चिते तच्छ्रौततात्पर्याभा-
वात् । तथा हि सर्प उवाच-

ब्राह्मणः को भवेद्राजन् । वेद्यं किञ्च युधिष्ठिर ! ।

वेद्यं-ज्ञानमात्रप्राप्यम् । युधिष्ठिर उवाच-

सत्यं दानं क्षमा शीलमानुशंस्य तपो घृणा ।

दृश्यते यत्र नागेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

सत्य यथार्थमहिंस चचन्म् । आनृशंस्यमनैःशुर्वम् । तपः स्व
धर्माचरणम् । घृणा रुपा ।

वेद्यं सर्प ! परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखञ्च यत् ।

यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विचक्षितम् ॥

असुखत्वं कार्यसुखानाश्रयत्वात् । यत्र ब्रह्मणि न शोचन्ति पुनः
संसार न प्राप्नुवन्ति । सर्प उवाच-

चानुर्वर्ण्यं प्रमाणञ्च सत्यञ्च ब्रह्मैव हि ।

शूद्रेष्वपि च सत्यञ्च दानमक्रोध एव च ॥

आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ! ।

वेद्यं यच्चान्न निर्दुःखमसुखञ्च नराधिप ! ॥

ताभ्यां हीन पदज्ञान्यत्र तदस्तीति लक्ष्ये ॥

चातुर्वर्ण्यं चतुर्वर्णाहितं सत्यं प्रमाणञ्च ब्रह्म धर्मव्यवस्थापकं वेद-
स्मृत्याचारादि । सत्यादीनां शूद्रेऽपि दर्शनात्तत्रातिव्याप्तिर्ब्राह्मणल-
क्षणस्येति भावः । एवं ब्रह्मापि नास्तीति प्रश्नः । युधिष्ठिर उवाच-

शूद्रे तु यद्भवेद्दक्षम द्विजे तच्च न विद्यते ।

नैव शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥

यत्रैतद्भक्ष्यते सर्पं ! घृतं स ब्राह्मणः स्मृतः ।

यत्रैतन्न भवेत्सर्पं ! तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥

शूद्रलक्ष्म कामादिकं, ब्राह्मणलक्ष्म शमादिकं, तत्क्रमेण ब्राह्मणे
शूद्रे च नास्तीत्यर्थः । शूद्रोऽपि शूद्रत्वेन निश्चितोपि शमाद्युपेतो
ब्राह्मणसदृशो मान्यः । ब्राह्मणोपि कामादियुतः शूद्रतुल्यतयाऽनादत्त-
व्यो न तु मुख्ये शूद्रे ब्राह्मणत्वादि धत्तुं शक्यमनेकश्रुतिसृष्टि-विरो-
धात् । पूर्वपक्षिणा मुख्यतत्त्वापत्तौ शङ्कितायाङ्गीणतत्पदप्रयोगे ह्यप-
त्तिः सिद्धान्तिनः, अन्यथा तादृशवृत्तपतः शूद्रस्य वेदाध्ययनापत्तेः ।

यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न घेद्यं विद्यतीति च ।

सुप्रदुःखहीनन्नास्तीत्युक्तमित्यर्थः ।

एवमेतन्मतं सर्पं ! ताभ्यां हीनन्न विद्यते ।

कर्म प्राप्यमिति शेषः । घेद्यन्वस्त्रयेवेत्याह—

यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ।

एवं ये सुप्रदुःखाभ्यां हीनन्नास्ति पदं क्वचित् ॥

एषा मम मतिस्सर्पं ! यथा सा मन्यते भवान् ।

एद्यपि तत्कर्म प्राप्यन्न तथापि तस्मास्तीति नेति काङ्क्षः, ज्ञान-
प्राप्यस्य तस्य श्रुतिसिद्धत्यादिति भावः ।

सर्पं उवाच—

यदि तेऽवृत्ततो राजन् ! ब्राह्मणः प्रसमीक्षित् ।

पृथा जातिस्तदा राजन् ! घृतं यावत्त विद्यते ॥

युधिष्ठिर उवाच—

जातिरत्र महासर्प ! मनुष्यस्ये महामते ! ।
 सस्कारात्सर्ववर्णानां दुष्परोक्ष्येति मे मति ॥
 सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा ।
 वाद्मधुनमथो जन्म मरणञ्च समं नृणाम् ॥

वागादिवन्मैथुनस्यापि साधारण्यजातिदुह्येति भाव । तत्र
 श्रुतिं प्रमाणयति । इदमपि प्रमाणञ्च 'ये यजामहे' इत्यपि । ये वय
 स्मो ब्राह्मणा अन्य वा हान्ध्वयुयजमाना वपत्कारहवि प्रक्षेपादेशी
 त्यागकर्तारस्त यजामहे इत्यर्थेन 'ये यजामहे' इत्यनन ब्राह्मण्येन
 प्रधानेन दर्शयति । श्रुत्यन्तरमपि—'न चेत्तद्विद्वमो ब्राह्मणा स्मो वय
 मब्राह्मणा वा' इति मन्त्रलिङ्गमपि 'य एवास्मि स सन्त्यज' इति । एवावि
 धा विनयेन सत्योचिरेय शीलरूपा तेषां ब्राह्मण्यनिश्चायिकेत्याह—
 तस्माच्छील प्रधानेण विदुषं तत्त्वदर्शिन ।

ते शील प्रधानञ्च तदिष्टञ्चेत्यर्थं, जात्यनुमापकत्वादिति भाव ।
 स्पष्टत्वायमर्धश्लक्ष्ण्ये जायालोपाख्याने ।

तन्वेव ब्राह्मण्यसन्देहे कथं यज्ञादौ प्रवृत्तिरिति चेन्न निश्चयस्येव
 प्रातिपन्धकत्वात् । शीलादिना ब्राह्मण्यमौत्कण्ठ्येन सम्भाव्यमानस-
 प्यभिवारदुष्टमातापितृजन्यत्वप्रयुक्ता ब्राह्मण्यस्यानुत्कटसन्देहविषय
 स्य निवृत्तये 'आग्निहोता' इति मन्त्रेण गौतमवदपाम्यव(?) दङ्गिरोयद्वा
 ह्यणवदिति यजमानादेः प्रवरवरणङ्कुर्वन्ति । तथा च श्रुति—'अग्निर्दे
 वो होता' इत्याह । 'य एव देवानामवृणीत ततो द्वा अभवन् परासुरा
 यस्यैव विदुषं प्रवरवृणते भवत्यात्मनापरास्य भ्रातृभ्यो भवति' इति ।
 न त्वनेनाम्ब्राह्मणत्वेन निश्चितस्य ब्राह्मणत्व भवति । अन्यथा विश्वां
 मित्रस्य ब्राह्मण्यलाभाय शुरुतरतप प्रयासवैयर्थ्यपत्ति । अब्राह्म-
 ण्येन निश्चितस्य सङ्करजस्यात्युपेणापि तपसा—ब्राह्मण्यप्राप्तिर्मत
 होपाख्याने भारते स्पष्टा । अत एव द्विजातकुण्डगोलपायसस्कार्या-

विति मिलाशरा । आग्ने कुण्डादिनिषेधस्तु ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाञ्जात
इति भ्रमप्राप्तस्येत्यपि तेनैवोक्तम् । अस्त्यर्थतारुतापि तथैवोक्त्वा—

केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ ।

इति मतान्तरमुपन्यस्य उपेनयनपूर्व सन्ध्यावन्दनमाश्रमुक्तम् । त्वद्रीत्या
प्रवरचरणेन तस्य यज्ञादेरुपापक्षीरिति बोध्यम् । उक्तमुपसहरति—

यथेदानीं महासर्प ! संसृष्ट वृत्तमिष्यते ।

तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ! ॥

इति । संसृष्टवृत्तं वैदिकसंस्कारपूर्वकं सत्यादिवचनरूपमतः सत्या-
दियुनस्यापि शूद्रस्य भ ब्राह्मणत्वम् । ब्राह्मणत्वेन सम्भाविते च वि-
प्रत्वप्राप्तिकर्मविशिष्टं तत्तन्निर्णायकमतस्तद्विशिष्ट एव मे ब्राह्मणो मत
इति भाव इति । न तेनाऽक्षत्रियाणां क्षत्रियत्वप्राप्तिः ।

कर्मभिः शुचिभिर्देवि ! शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।

शूद्रोऽपि द्विजवासेव्य इति ब्रह्माऽप्रवीत्स्वयम् ॥

स्वभावः कर्म च शुभं यत्र शूद्रेऽधितिष्ठति ।

विशुद्धः स द्विजातिभ्यो विशेय इति मे मतिः ॥

तयोर्विनापि संस्कारे न श्रुतिर्न च सङ्गतिः ।

कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥

इति ब्रह्मोक्ते । वृत्तसहितान्येवैतानि कारण न तु केवलानीत्यर्थः ।

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम् ।

यद्यन्यत्रापि दृश्येत त तेनैव विनिर्दिशेत् ॥

इति भागवतस्थेमपि तद्वन्मान्य इत्यर्थकं 'संस्कारा भविच्छिप्राः स द्वि-
जोऽजो जगादयम्' इति तथैवोक्ते । यत्र यस्मिन्संस्कारा भविच्छिप्राः

स द्विज , यमेवम्भूतमजो ब्रह्मा द्विज-इति जगादेति तदर्थं इति दिक् ।

नन्वेवमपि भागवते दशमे पर्वारितेऽङ्गणेऽभूरत्तस्तुतौ—

म्लेच्छप्रायश्चरहन्त्रे नमस्ते कलिकरूपिणे ।

इत्यनेन कलिकल्पेऽपि क्षत्रियसत्तोक्तेः कथमिदानीं तदभाष इति चेन्न,

पूर्वाक्तविष्णुपुराणैकवाक्यतया तत्रत्यक्षत्रपदस्य क्षत्रसदृशपरत्वात् ।
 -म्लेच्छप्रायेत्यस्य म्लेच्छवत् पापाचारेत्यर्थः । 'प्रायः पापं विजानीयात्'
 इति सूत्रे । १) प्रायःशब्दोऽदन्तः 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' इति
 कात्यायनवार्तिके स्पष्टः । यद्वा क्षत्रसदृशास्तेऽपि म्लेच्छयहुता अन्ये
 त्यदथा एव तदन्त्रे इत्यर्थः । अत एव द्वाश्लो कद्वयवतारवर्णने—
 नृपलिङ्गच्छदो दस्यून्कोटिशो निहनिष्यति ।

इत्युक्तम् ।

असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा वृताः ।

प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छाः राजन्यरूपिणः ॥

इति च तत्रोक्तम् । एकादशस्कन्धेऽपि—

भूमर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा

जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ।

घादैर्विमोक्षयति यत्कृतोऽतदर्हान्

सृष्टान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥

इति । अतदर्हान् दैत्यान् । अन्ते कलेरन्ते कद्विकरूपेण । यथञ्च नृप-
 लिङ्गच्छद इत्यस्य राजवेषच्छन्नानित्यर्थः । तथापि विष्णुपुराणे
 चन्द्रसूर्यवशानुक्त्वा—

पतेपां नामलिङ्गानां पुरपाणां महात्मनाम् ।

कथामाश्रावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥

इत्युक्तम् । नमैव लिङ्गं शापकं तेषां चन्द्रसूर्यवैश्यानां क्षत्रियाणां
 कीर्तिरेव स्थिता न तु राज्यं पुत्रादयो वेत्यर्थं इति श्राघरस्वामी
 हरिवंशेति भविष्ये—

न क्षत्राणि नियोक्ष्यन्ति विकर्मस्था द्विजातयः ।

चौरप्रायाश्च राजानो युगान्ते पयुंपस्थिते ॥

इति । युगान्ते कलौ । क्षत्राणि क्षत्रियाः । न नियोक्ष्यन्ति लोकान्धर्म
 इति शेषः । राज्याधिकारिणां तेषाममात्वादिति भावः । अत एव

द्विजातयो ब्राह्मणाद्या विकर्मस्था राजानो योगमात्रेण भूपालाश्चौर
प्रायाः स्वयमेव पालकाः स्वयमेवापहर्तार इत्यर्थः । कश्चिदेव तथेत्यतः
प्राय इत्युक्तम् । यत्तु यतः स्वय विकर्मस्था अतो ब्राह्मणा क्षत्रियान्
धर्मं न नियोज्यन्तीत्यन्वय इति तत्र विष्णुपुराणविरोधात् । तथा—

वेद्याचाराश्च राजन्या धनधान्योपजीविनः ।

इति । एतच्छेषस्थभविष्यन्तीत्यस्य स्थास्यन्तीत्यर्थः । यथा सम्प्र
ति ब्रह्मक्षत्रियत्वेन प्रसिद्धास्तथाचारा दृश्यन्ते बाहीकार्थ्ये मद्रदेशे, ते
परशुरामेण क्षत्रियधर्मं त्याजिता इति पुराणेषु प्रसिद्धम् । तथा—

अक्षत्रियाश्च राजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः ।

शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगक्षये ॥

इति । युगक्षये कलौ । एतच्च स्पष्टं क्षत्रियाणां राज्याभावं घोष-
यति । तस्मात्कलौ राज्यपदस्थानां क्षत्रियपदव्यवहार्याणामुपनयनध-
र्ष्ययनयज्ञाद्यनधिकारः सिद्धः, तदधिकारयोग्यमुख्यक्षत्रियत्वा-
भावादित्यल पल्लवितेन ॥

अथ त्रिपुरुपात्पूर्वमप्यनुपनीतब्राह्मणकुलजस्योपनयनं " भवति
न वेति सन्देहे च निर्णयाय घात्यताप्रायश्चित्तनिर्णय कियते, तदर्थं
मुपनयनकालनिर्णयः । तत्र 'अष्टधर्वं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत'
इति श्रुतिः । आश्वलायनोऽपि—'अष्टमे षड्वे ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भा
ष्टमे घा, एकादशे क्षत्रिय, द्वादशे वैश्यमापोऽश्राद्धाक्षणस्यान्तीतः
कालः, आद्वाविंशाक्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्याऽत उर्ध्वं पतित-
साधिव्रीका भवन्ति नैतानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नीभिर्व्यवहरेयु'
इति । अत्रायमुपनयननिषेधो चीर्णप्रायश्चित्तानां केचिदतिक्रान्त-
निषेधैरुपनयनेऽपि नाध्यापन केनचिदतिक्रान्तनिषेधेनाध्यापनेऽपि
न यागादीत्यर्थः । अयञ्चोपनयननिषेधोऽष्टवर्षान्तमुख्यकालपोडश-
वर्षान्तगौणकालोभयाभावेन प्राप्तस्यैवोपनयनाभावस्याऽनुवादः ।
यथा 'अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनम्' इत्यापस्तम्बसूत्रे शूद्रप्रतिषे-

धो नित्यप्राप्तानुवाद । दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थन्तु सूत्रम् । त्रैवर्णिकस्यैवो
पनयनविधानेन शुद्रस्य तदप्राप्तेरिति हरदत्तेनोक्तम् । तदनुवादफल-
न्तु ब्राह्मणादिभ्य शुद्रायामुत्पन्नस्य ब्राह्मणादिजन्यत्वेऽप्युपनयना
भावयोधनम् । श्रीधरनेऽपि—‘अथातो गर्भाष्टमेषु वर्षेषु ब्राह्मणमुपन-
यीत, गर्भकादशेषु राजन्य, गर्भद्वादशेषु वैश्यमापोऽश्राद्वाह्यणस्य
नात्यय इत्येवमेवेतरयोर्द्वाविंशतिश्चतुर्विंशतिश्चाथाऽपि काम्यानि
भवन्ति, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्काम नवमे तेजस्काम,
दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकाम, द्वादशे पशुकाम, घसन्ते
ब्राह्मणमुपनयीत, त्रींशे राजन्य, शरदि वैश्य, वर्षासु रथकारं
सर्वानेव वा घसन्ते’ इति । रथकार पूर्वमेव निरूपितः । आपस्तम्बो
ऽपि—‘गृह्ये गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणानुपनयीत, गर्भकादशेषु क्षत्रिय, गर्भ-
द्वादशेषु वैश्य घसन्तो त्रींश शरदृतयो वर्षानुपूर्व्येण’ इति ।
गर्भाष्टमेषु गर्भपष्ठसप्तमाष्टमेषु विप्रस्य क्षत्रस्य नवमदशमेकादशेषु
वैश्यस्य दशमतस्त्रिंश्विति तदर्थं इति सुदर्शन । धर्मप्रश्ने आपस्तम्ब -
‘आपोऽश्राद्वाह्यणस्यानात्यय आर्द्धाविंशत्क्षत्रियस्याचतुर्विंशत्क्षेत्र-
स्य’ इति । आडभिविधौ, मर्यादायामिति मिताक्षरा ।

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

समतिक्रान्तकालाश्च पतिता सर्व एव ते ॥

सशिषं वपन कृत्वा व्रतद्वुर्यात्समाहित ।

एकविंशतिरात्रञ्च पितृ-प्रसृतियावकम् ॥

हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।

ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयन स्मृतम् ॥

इति । शमस्यतौ पञ्चदशोर्ध्वं पतितसावित्रीकत्वोक्तेरिति तदाश-
य । अभिविधिपक्षेऽपि षोडशग्रहणहर्भत इति कैश्चिद्विरोध । अ-
स्ययोऽतिक्रम स च प्रकरणानुपनयनस्येति गम्यते । तदभावो
ऽनात्यय । आपो दीर्घ, आडो वा दीर्घ । अधिकमप्याह—‘यथा व्रतेषु

समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः । वक्ष्यमाणव्रतेषु यथा समर्थः स्यात्ताव-
त्कालं प्रतीक्षा कार्येति तदर्थः । एवञ्च पूर्वमेव सामर्थ्येऽष्टवर्षाति-
क्रमेऽपि वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं भवत्येव । एव षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं
कियत्कालमसमर्थानां यदा सामर्थ्यन्तदा चिनैव प्रायश्चित्तमुपनय-
नम् । सामर्थ्यात्तरमपि किञ्चित्कालातिक्रमे प्रायश्चित्तं पूर्वमेव ।

तत्प्रायश्चित्तमाह—‘अतिक्रान्ते सावित्र्या ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यं चरेत्’ । यस्य यः सावित्र्याः कालस्तदतिक्रमे इयवयवविद्या-
ध्येतृसम्बन्धि ब्रह्मचर्यमग्निसेवाभ्ययनगुरुशुभ्रूपातिरिक्तं सर्वं, ब्रह्म-
चारिधर्मं चरेत् । ऋतुमिति कालविधानं, तेन ऋत्वारम्भे प्रायश्चि-
त्तारम्भः । अन्ये तु वेदब्रह्मचर्यमित्येव सिद्धे त्रैविद्यकमित्युक्त्वा
प्रतिवेदं ऋतुमिति ऋतुशयन्तदित्याह ॥

अधोपनयम् । एवं चरितव्रत उपनेतव्यः । ततः संवत्सरमुद्-
कोपस्पर्शनम् । तत उपनयनोत्तरं संवत्सरस्नानम् । शक्तस्य विपच-
णमशक्तस्य यथाशक्ति । तच्च वक्ष्यमाणपाचमान्यादिभिरिति हरदत्तः ।
सूर्णामित्यन्ये ।

१) अथाध्याप्य इति । अत्रैव विषये वसिष्ठः आहोद्दालकप्रतम् । ‘पति-
तसावित्रीक उद्दालकयतश्चरेत् द्वौ मासौ घाघकेन घर्तयेत् मासं
पयसाऽऽमिक्षयाऽष्टरात्रं, घृतेन पद्मरात्रम्, अयाचितेन त्रिरात्रम्, अ-
भक्षोऽहोरात्रमुपयसेदभ्यमेधोवभृथङ्गच्छेत् प्रात्यस्तोमेन वा य-
जेत’-इति । उपवसनमदयमेधायभृथमिति पाठान्तरम् । वराहमि-
श्रः—

आषोडशादाद्द्विंशत् ऋतुविंशच्च संवत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविंशं काल औपनायनिकः परः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मेषुदृष्टताः ।

सावित्रीपतिता प्रात्या प्रात्यस्तोमादते ऋतोः ॥

इति । मनुषि—

आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिपतते ।

आह्वाविंशत्क्षत्रयन्धोराचतुर्विंशतेर्विंशः ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगहिताः ॥

इति । व्रात्यसंज्ञाप्रयोजनञ्च व्रात्यानां याजनद्वृत्त्वा श्रीन्कृच्छ्रानाचरेदिति । श्रीन् कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिचरन्नपीति गदुया-
श्वल्कयाशुकप्रायाश्चित्तप्राप्तिरिति तद्व्याख्यातारः । तथा शाता-
नोऽपि—'पतितसावित्रीकाशोपनयेन्नाध्यापयेत् य एतानुपनप-
येदध्यापयेत् याजयेद्वा स उद्दालकव्रतञ्चरेत्' इति । ए-
तदुद्दालकव्रतद्वामकृतेः इति मिताक्षरा । अत्र मुख्योपनेतुरभावेन
प्रतप्तमर्थस्याऽऽद्युपनयनकालातिक्रमे मासं पञ्चगव्याशतं,
षान्द्रायणं, मासं पर्याव्रतं वा पराको वा अनापद्यतिक्रमे उपन-
र्यात केपूक्तं मानसं त्रैमासिकं पञ्चदशतः षोडशतो वा ष-
र्षादूर्ध्वं कियतः कालस्यातिक्रमे उद्दालकव्रतमात्यस्तोमो षोड्या-
विति विवन्धकृत । यत्तु शङ्केन गोदानसहितं चान्द्राग्रणमुक्तन्तदुद्दाल-
कव्रतसमानधिष्यम् । उद्दालकव्रतशहोक्तयोः सपाददशधेनवः । वैश-
विश्रवादिना कालातिपाते सशिष्यं उपनद्वृत्त्वेत्यादियमोक्तं द्रष्टव्यम् ।
आलस्यादिना कालातिपाते एव द्विगुणं षड्दोके बसिष्ठोक्तं वा । कथ-
मप्युपनेतुरभावेन कालातिपाते मनुषिण्यु—

येषां द्विजानां गायत्री नानुष्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा श्रीन्कृच्छ्रान् यथाविष्णुपनाययेत् ॥

इति । पित्रादीनामप्यनुपेतत्वे आह्वाऽऽवस्तम्य—'अथ यस्य पिता
पितामह इत्यनुपेती स्यातान्ते प्रलहसंस्तुताः' यस्य माणवकस्य, जा
तायेकपञ्चनम् । येषां माणवकानां पिता पितामह इत्यनुपेती स्व-
यञ्च ते तथाविधा माणवका प्रलहसंस्तुताः, प्रलहण इत्येवमीतिताः ।
अस्मिंस्तच्छतस्रस्रमप्राप्त्यर्थः । ततश्च यथा प्रलहसहिते गृहे नाध्येय-
यमेवं सैरपि ताप्रयोश्च समाप्यं पस्वच्छम् इति इत्यतः । एतच्च प्रल-

हत्याप्रायश्चित्तेन समुच्चयो वक्ष्यमाणस्येति लभ्यते । अत्र ध्याख्याने स्वपञ्चेत्यत्र यथाकालमनुपेत इति शेषः । 'यस्य प्रपितामहादि' इति सूत्रे हृदयेन तथाऽव्याख्यानात् । 'तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्' । अभ्यागमनं आभिमुख्येन गमनम् । मातापितृपुत्रदारशरीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् । रक्षायाः सर्वतः प्रतिग्राह्यत्वे पितृतस्तत्प्रतिग्रहे निषेधः । दुकूलकारिणामप्युद्यतं भोजनं यद्यप्यत्याज्यन्तथाप्यस्य तादृशमपि ह्याज्यम् । दुकूलादपि स्त्रीरत्नस्य ग्राह्यत्वं यद्यपि, तथाप्येतदीयकन्याया अपि विवाहो वर्ज्यः । तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । इच्छतामिति वचनात्त वलात्कारेण प्रायश्चित्तम् ।

अत्र घृन्ति ग्रामेऽतिक्रमे प्रायश्चित्तपदमनुक्त्वाऽत्र प्रायश्चित्तमित्युक्त्या प्रह्लादपदस्य च पूर्वं प्रयोगात्तत्प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अत एव तेषामिच्छतां प्रह्लाद्व्यभिनि मोक्तम् । एतदभिप्रायेणैव हृदयेनातर्हिग्रस्तच्छब्दप्रयोगः प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं इति व्याख्यातम् । प्रह्लाद्व्यभिनि अतिक्रमिति । यथा प्रथमेऽतिक्रमे क्रतुरेवं संवत्सरः । यथा प्रथमातिक्रमे प्रह्लाद्व्यभिनि संवत्सरः काल एवमप्रातिक्रमे संवत्सर इत्यर्थः । अत्र 'अथ यस्य' इति सूत्रे पितामह इत्यसमस्तोपादानात्पितृमात्रानुपनीतत्वे इदं पितामहस्यापि तस्ये द्विगुणमेतत्, द्विगुणप्रह्लादहत्याप्रायश्चित्तेन सह । अत्र संवत्सरं प्रह्लाद्व्यभिनि सूचितम् । एवञ्चात्र पितृमात्रस्याऽनुपनीतत्वे त्रिधासरमित्यादि बोध्यमिति घृन्ति ।

अधोपतयनम् । तत् उदकांपस्पर्शनं स्पष्टम् । तत्र विशेषमाह - 'प्रतिपुरुष श्लेषाय संवत्सरान् यापतोऽनुपेताः स्युः' । यदि पितृमात्रानुपेतस्तदा संवत्सरमेकं, यदि पितामहोऽपि ततो द्वौ, अथ स्वयमपि यथाकालमनुपेतस्ततः संवत्सरानिति दृष्टम् । स्नाने मन्त्राव्याहृतयः । पश्चान्तरेण मन्त्रान्तरावपि धर्मग्रहणे दृष्टव्यानि ।

अथाध्याप्यः । स्पष्टम् । अत्र यस्येऽनुपक्रमे एव वचनमस्तेऽध्यध्याप्य इति एकवचनम् । ग्रामे तु ते प्रह्लादसंस्तुतास्तेषा-

मभ्यागमनमित्यादि बहुवचनं, तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण एकस्यैव प्रायश्चित्तोपनयनाध्यापनानि न पित्रादेः । बहुवचनञ्च माणवकबहुत्वापेक्षम् । जातौ चैकवचनमिति हरदत्तः । युक्तञ्चैतत्, संन्यासोत्तरं शाहस्यस्येव विवाहोत्तरं ब्रह्मचर्यस्याऽप्राप्त्या तत्प्रसङ्गाभावादिति निरूपयिष्यामः । मध्ये तेषामिति बहुवचनेन पित्रादिसङ्गत्प्रमन्यावृत्त्यर्थमादावन्ते चैकवचनमिति बोध्यम् । 'अथ यस्य प्रपितामहादिनानुस्मर्य, उपनयनं ते स्मशानसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्, तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविधिकं ब्रह्मचर्यञ्चरेत्' ।

अथोपनयनं, तत उद्रकोपस्पर्शनं पादमान्यादिभिरिति । प्रपितामहादि प्रपितामहमारस्य पितामहः पिता स्वयञ्च यथाकालमनुपेतास्ते तथापिधा माणवकाः स्मशानसंस्तुताः यथा स्मशानस्य सर्वतः शम्भाप्रातपर्यन्तश्चाध्ययनन्तथा षण्णामपि सन्निधौ नाध्येयमित्यर्थः । स्नानं माणवकबहुत्वाभिप्रायेत्यादिभिरित्युक्त्या प्रतिपुरुषं संन्याय संघत्सरानित्येतदप्यत्र द्रष्टव्यमिति सूचयति । अथापि बहुवचनं माणवकबहुत्वाभिप्रायेणैकवचनं जातौ । अथ 'अथ गृहमेधोपदेशनम्' इत्युक्त्या प्रतिपुरुषं संन्यायेत्युक्तेः । तेषामिति तत्पदेन यत्परामृष्टमाणवकप्रहणमेवाचिंतं, न तु पित्रादीनामित्याहुः ।

'अथ गृहमेधोपदेशनम्' । गृहमेधो गृहशास्त्रं गृहस्थाधमश्च नाध्यापनं हरसनस्य देदस्य न गृह्यन्त्राणान्तु भवति गायत्रीजपोऽस्य सन्ध्याफाले आशीचिन इय दशवारं स्मरणमाभम् । तथा च प्रवचनोरे-

अप्यः स्यादिह परलोकसिद्धिकामे—

मंत्रोऽयं महिततरो द्विजैर्यथावत् ।

मूदेया नरपतयस्मृतावधर्णा

सम्प्रोक्ता द्विजवचनेन तत्र भूयः ॥

तद्व्यमित्यर्थः । तदप्रे तु न प्रायश्चित्तं नाप्युपनयनं मनुकेरिति
 बोध्यम् । एवमेवैषा स्मृतिः पराशरस्मृतिव्याख्याने माधवेन व्याख्याता ।
 यत्तु 'यस्य प्रपितामहादि' इति सूत्रे प्रपितामहादीनामिति पाठकल्पनं,
 तत्त्वसङ्गतं हरदत्तमाधवादिविरोधात्, अभ्येतृसम्प्रदायविरोधाच्च ।
 यत्तु 'यस्य प्रपितामहादि' इति सूत्रं प्रपितामहादारभ्य पूर्वं उत्तरे ज्ञे-
 ति व्याचक्षते, इदमेवाभिप्रेत्य हरदत्तेन यस्य प्रपितामहस्य पितुरारभ्य
 नानुस्मर्यते उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तमित्युक्त्वा धर्मशास्त्रेस्तु
 विहितमेवं पूर्वेष्वपीत्युक्तम् । तस्यार्थः धर्मशास्त्रेस्तच्छास्त्रनियमधका-
 रैश्चकरोत्या स्मृतिं व्याख्याय तत्रापि प्रायश्चित्तं विहितमिति यदन्ति
 तत्तुच्छम्, कात्यायनवृषस्मृतिविरोधात् । तत्र हि 'आपोऽशाद्वाह्यण-
 स्य' इत्यादि आश्वलायनवाक्यसमानार्थकनैतैर्व्यवहारेरित्यन्तं पठि-
 तम् । व्यवहारपदार्थश्चाऽत्र तेषामभ्यागमनमित्यादिरपस्तम्बेत्क ।
 ततः स आह कालातिक्रमे नियतवत् । अत्र हरिहरादय -गर्भाधाना-
 द्युपनयनाम्तानां कर्मणां कालातिक्रमे नियतवत् । नियतेषु श्रौतेषु
 विधिषु यद्विहितमनादिष्टविषयं मह वशाद्विहितोमारय सर्वप्राय-
 श्चित्तं तत्कृत्वा तानि कार्याणीत्यर्थ इति । अन्ये तु षोड-
 शीदिरूपस्योक्तकालस्यैव कालातिक्रमे इत्यत्र ग्रहणमुचितम् ।
 तत्र तु नेदृशं प्रायश्चित्तमुन्नितमत्यल्पत्वात् । तस्मान्नियतव-
 दित्यस्य ब्रह्मचारिणो नियतं यद्वेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यन्तद्वत्त-
 म्ब्रह्मचर्योपनयनद्वार्यमित्यर्थः । तद्वदित्येनाऽग्निसेवाऽध्ययनगुरुशु-
 धूपात्यागो बोधितः, कालश्चास्यापस्तम्बोक्त एव । एवञ्चातिक्रान्तं सा-
 वित्र्या काले इत्यन्तसमानार्थमिदं, तन्नेत्रेणाऽस्यार्थरूपपरता चेत्याहुः ।

अथाऽनेकपुरुषपतितसावित्रीकविषये आपस्तम्बेन निषिद्धस्योपन-
 यनस्य प्रतिप्रसव यदन् कियत्पर्यन्तं संस्कार्यतेत्याकांक्षायां नि-
 यममाह - 'त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये सस्कारो नाध्यापन-
 श्च' । त्रिपुरुषमिति "संख्या बंधयेन" इत्यव्ययीमायः । पतितसावित्री-

काणां वंश्यानां श्रयाणां पुरुषाणां यदपत्यञ्चतुर्थं तत्र सम्कार उपन-
यनं भवति, अध्यापनन्तु नेति तदर्थः । चस्त्वर्थे तदाधिकपतितसा-
वित्रीकस्य तु न । तदाह हरिहरः—'प्रपितामहस्य पितरमारभ्य चतुर्णां
पतितसावित्रीकाणामपत्ये तु न संस्कारः पूर्वनिषेधात्' इति 'यस्य
प्रपितामहादि' इति प्रक्रम्य उपनयनं नाध्याप्य इत्यापस्तम्बोक्तस्याप-
मेवार्थ उचितः । यत्तु कात्यायनमून्याख्याना यदाशरेण—'तिसामपत्यं संस्का-
रो नाध्ययनञ्च न' इत्येवमेतत् सुप्रं व्याख्यातं हरिहरस्तु मृग्य इति
श्लोक्तं, तदनेन परास्त पूर्वनिषेधेनैव सिद्धं । स च बहुदोषश्र-
यणाद्बहुपुरुष पतितसावित्रीकविषयोऽपि संस्काराभावे अध्यापना-
प्रसक्त्या नाध्यापनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

न च चतुरादिपुरुषपर्यन्तं पतितसावित्रीकाणामपत्ये त्रिपुरुषं
पतितसावित्रीकाणामपत्यत्वमप्यस्तीति याच्यं व्यापकसंख्या-
व्यवहाराद्यप्ये व्याप्यसव्यवहाराभावात् । अत एव न हि त्रिपु-
त्रो द्विपुत्रत्रयपदेशत्वं लभत इति 'अ इ उण्' सूत्रे भाष्ये उक्तम् । 'अन्य-
थाऽत्र बहुपुरुषमित्येव यदेत् । एवञ्चैतदेकवाक्यतया 'यस्य प्रपिता
महादि' इत्यापस्तम्बस्मृतिरापि त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकविषयं । किञ्च य-
द्वंश नोपनयनं स्मर्यत इत्येव सिद्धे यस्य प्रपितामहादीति विशिष्यो-
क्तिर्निष्फला । अत एव धर्मशास्त्रेण विहितमिति पाक्ष्यं हरदत्तेन तु
नाऽऽदिष्योऽधिता । तद्विज्ञान्तकमेव । स्मृत्योरेकमुल्लङ्घनालाघवा-
नुरोपनैकाप्ये सम्भवति मिश्राद्यैत्यमन्याम्यमिति सर्वधर्मशास्त्रनि-
बन्धहतां सिद्धान्तात् ।

अभ्युपेत्याऽपि भूमः—पूर्वे इत्यत्र 'कपिजलाधिकरण' न्यायेन श्रया-
णामेव ब्रह्णापत्तौ सप्तमस्योपनयेनलामेऽपि तदूर्ध्वस्याऽप्युपनयने
मानाभावः । किञ्चायं प्रायश्चित्तविधियेषां वंश उपनयनं स्मर्यते
तद्विषये एव, न तु तदस्मरणे । यस्य प्रपितामहादीत्येनाद्विषये पाप-
माग्यादिभिः स्नानमित्यधिकं प्रतीके प्रतिपुत्रं संख्याय संपत्तानि-

त्येतदत्रापि द्रष्टव्यमिति हरदत्तेके । तदस्मरणे तद्रणनाया असम्भ-
वात् । किञ्च—

जात्युत्कर्षो युगे हेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववशाधरोत्तरम् ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मृतिविरोधात्त पञ्चमादीनामुपगमनम् । तथा हि सा
स्मृतिरित्थं विज्ञानेश्वरेण व्याख्याता । जातयो मूढावसिकाद्यास्तासामु-
त्कर्षो ब्राह्मणत्वादिजातिप्राप्तिः । युगे जन्मनि सप्तमे पञ्चमे, अपिशब्दात्
पष्ठे बोद्धव्यः । व्यवस्थि ध्यायं विकल्पः । व्यवस्था चेत्यम्—ब्राह्म-
णेन शूद्रायामुत्पादिता निपादी, सा ब्राह्मणेनोढा दुहितरं काञ्चिज्ज-
नयति सापि ब्राह्मणेनोढाऽन्यामित्यनेन प्रकारेण पृष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं
जनयति । एवं ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता पृष्ठी साऽप्यनेन प्रकारे-
ण पञ्चमी पष्ठ ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादिता मू-
र्धावसिका साप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पञ्चमं ब्राह्मणं जनयति । एवं
शूद्रायां क्षत्रियजोप्रा क्षत्रियेणोढा क्रमेण पञ्चमं क्षत्रियं जनयति ।
वैश्यायां क्षत्रियजा महिष्या क्षत्रियोढा क्रमेण पञ्चमं क्षत्रियं
जनयति । तथा करणी वैश्योढा पञ्चमं वैश्यमित्याहूह्यम् । तथा क-
र्मणां वृत्त्यर्थानां व्यत्यये विपर्ययसि सप्तमपष्ठपञ्चमेषु तत्साम्यम् ।
तथा हि ब्राह्मणो मुख्यया वृत्त्याऽजीवन् क्षात्रेण कर्मणा जीवेदित्य-
नुकल्पः । तेनाऽप्यजीवन् वैश्यवृत्त्यां तथाप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । एवं
क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रवृत्ती अनुकल्पः । वैश्यस्य शूद्रवृत्तिरिति । एवं
कर्मणां विपर्यये सति यद्यापहिभोक्षेऽपि तां वृत्तिं न त्यजति, तदा
सप्तमादिजन्मानि साम्यं यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समा-
नजातिः । तद्यथा ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् यदि पुत्रमुत्पादयति
सोऽपि तथैव वृत्त्या जीवन् पुत्रान्तरमित्येव परम्परायां सप्तमं शूद्र-
मेव जनयति । वैश्यवृत्त्या जीवन् पष्ठे वैश्यम् । क्षत्रियवृत्त्या जीवन्
पञ्चमे क्षत्रियम् । क्षत्रियोऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् पष्ठे शूद्रम् । वक्ष्य-

तद्विधं व्याचक्षते केचिद्—स चतुर्यस्य संस्कारः कथङ्कर्तव्यस्तत्रा-
 ए—तेषां संस्कारेषु व्रात्यस्तोमनेष्टा संस्कारं कुर्यादिति शेषः । सं-
 स्कार उपनयनं, तेषां पतितसाधिव्रीकाणां घंश्यानां त्रयाणां पुरुषा-
 णां यान्यपत्यानि तेषां मध्ये यः संस्कारेषुः संस्कारं प्राप्नुकामः
 स व्रात्यस्तोमनेष्टा गुरुणाऽऽत्मानं संस्क्रुर्यादित्यर्थः ।

ननु व्रात्यस्तोमैर्यक्ष्यमाणः पृथग्गन्तीनाधीय यज्ञोपकरणानि चंष्ट्वा
 'य एतेषामध्ययने नाभिक्रान्ततमः स्यादभिजनेन तदभावेऽपि भो-
 गलोभेन तस्य गार्हपते दीक्षेरन् भक्षांश्चाऽनुभक्षयेयुः' इति छन्दोग-
 एते उक्तं धेनोपनयनात्प्राक् कथन्तत्राधिकारः । इष्ट्वा सम्पाद्य अभि-
 क्रान्ततमोऽतिशयि उदकृष्ट इति यावत् । भोगो धनम् । अत्यन्तं क्रूरक-
 र्मा यस्तेषां स वा गृहपतिः' इति कात्यायनसूत्रे उक्ते व्रात्यस्तोमार्थमेवा-
 ऽऽधानेन पृथग्गन्तीनुत्पाद्य विद्यया धनेन कुलेन क्रूरकर्मणा चासम्पन्न-
 स्य गृहपतेरग्निषु त्रयाणां त्रयाणां स्वाग्नीनिसान्निचाय्यङ्कृत्वा व्रा-
 त्यस्तोमदीक्षाङ्कुर्युः, इतरे च व्रात्यास्तु गृहपतेर्भक्षमनु सोमादि
 भक्षयेयुरिति तदर्थः । मानवेऽपि सूत्रे अग्नीनाधाय गृहपतेरग्निषु
 संयुज्य यजेरन्निति पूर्वोक्ताः पतितसाधिव्रीकाः व्रात्याः । अन्येऽपि
 द्विजातिकर्महीना विहिताकर्तारो निापद्धकर्तारः क्रूरकर्माणो व्रा-
 त्याः॥(१)एतद्धि ताण्डिब्राह्मणे स्पष्टम् । अयञ्च गणयज्ञो गणस्त्रयस्त्रिंशता-
 म् । 'त्रयस्त्रिंशद्द्वान्प्राध्वर्यन्' इति ताण्डिभुक्तेः॥(१) 'तेषां ते प्रत्येकं त्रयस्त्रि-
 शतं त्रयस्त्रिंशतं वा दृशिषं ह्यद्यः क्रत्विगम्यः' (१)इति ताण्डिसूत्रम् । 'ता
 व्रात्यानन्ये ब्राह्मणा क्रत्विजां भूत्वा याजयेयुः' इति देव्याहिकः । 'इमा
 गावो व्रात्येभ्यो देया येस्मा एतद्ददति तस्मिन्नेव मृजास्रवन्तीति सा-
 धारण्योक्तेः' (१)इति ताण्डिब्राह्मणभाष्यम् । एवञ्चान्ये व्रात्या एवा तत्र क्रत्वि-
 ज इति लभ्यन्ते तत्कथमस्मिन्ननुपनीतानामधिकार इति चेन्न, घवना-
 देव तेषामप्यधिकारात् । तथा च कात्यायनगृह्यकारिकाकृत—

अथार्यस्यानर्धातस्य स्यादाधानं तदर्धवत् ।

इति । इदमनुपेतस्याप्युपलक्षणं तदुपयोग्यध्ययनमपि तेषां भवति त्रिवर्षस्य पित्रादिक्रियोपयोगिमन्त्राध्ययनवत् । निपादस्य च अवकीर्णिनो गर्हभेज्यो लौकिके वैतानिकेषु सर्वमित्यधिकारे कात्यायनोक्तेरिति देवशास्त्रिक । कर्मस्तु तेषां लौकिके शाखे च प्रात्यस्तोमाद्या अपक्षीकस्यानधीतवेदस्याकृताधानस्यावकीर्णां पशुश्च तद्वदिति । प्राष्टन्यायेन वचनादधिकारो लौकिकाग्नौ च स इति इदंशङ्करमशङ्क । कालाग्निसृताववकीर्णिनो गर्हभेज्येति अनाहिताग्निकर्तृककर्मोपलक्षणमिति तदाशयः । युक्तञ्चेत् स्मृतेर्न्यायसिद्धार्थत्वलाभात् । ते च प्रात्यस्तोमाश्चत्वारस्तेषामितिकर्तव्यतास्तदधिकारिणश्च कात्यायनसूत्रछन्दोगसूत्रताण्डिब्राह्मणेषु स्पष्टाः । संस्कृतानामपि तेषां पूर्य निषिद्धमध्ययनपुनराह—‘काममधीयीरन्व्यवहाप्या भवन्ति’ इति वचनादिति प्रात्यस्तोमेनेच्छेत्यनुवर्तते । तेनैव पुनरिच्छा कामवेदमवेदमधीयीरन्नित्यर्थः । प्रात्यस्तोमेन पतिता अपि व्यवहार्या भवन्ति अध्यापनादियोग्या भवन्तीति वचनात् श्रुतेरित्यर्थः । ‘पतेन पाप्मनो निधिमुच्यते’ इति प्रात्यस्तोमं प्रक्रम्य ताण्डिब्राह्मणोक्तेः ‘प्रात्यस्तोमेन यजेत पुनस्सचनमायाति’ इति वीधापनगीतमादिधनश्रुतेश्च । तपाशूतेषां तत ऊर्ध्वं मुञ्जीनापि धेतान् कामं याजयेत्’ इति छन्दोगसूत्राद्येति वदन्तस्तदयुक्तं शास्त्रत्वमेव प्रथमेऽतिक्रमे एव तदुक्तेः । अत एव विज्ञानेनरेण शास्त्रत्वमन्वादिषचांस्युदाहृत्य पित्रादीनामनुपेतत्वे त्वापस्तम्ब आह्वेयुक्तम् । तस्मादापस्तम्बोक्तप्रायश्चित्तेनोपनयनसंस्कारः, अध्ययनाधिकार एव तु प्रात्यस्तोमेन । सूत्रार्थस्त्वेषं-तेषां पतितसावित्रीकापत्यानां मध्ये ये संस्कारेऽसौ वेदाध्ययनसंस्कारप्राप्तिकामा इति । जातायेक्यचनम् । प्रात्यस्तोमेनेष्टा काममधीयीरन् इत्यर्थः । शिष्टः प्राग्यदिति । इतरेषु सावित्रीपतितसंस्तिकर्तृ पतितसावित्रीकसंस्तिकर्तृ प्रात्यसंस्तिकर्तृषु षोडशाहूर्ध्वमनाचरिताऽऽपस्तम्बोक्तप्रतानां जातोपनयनानामेव ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्याः—

इति शाश्वत्पुत्रवाको अत ऊर्ध्वमापस्तम्बोक्तप्रायश्चित्तानुष्ठानं विना संस्कृता अपि ते व्रात्यस्तोमानुष्ठानं विना सावित्रीपतितसंज्ञा प्रात्यसंज्ञाश्चाऽत एव सर्ववर्मवह्निष्कृता इत्यर्थः । सावित्रीपतिता इत्यस्य स्वकालापतिता सावित्री येषामित्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः पतितशब्दस्य । अत एवार्थे पतितसावित्रीक्षा इत्यपि साधु । अत एव मनुवाक्ये—

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या सर्वकर्मविमर्हिताः ॥

इत्यत्र यथाकालमित्युक्ते । तेनाऽयथाकालं संस्कृता इति लभ्यते । अत एव कथमप्युपनेत्रभावेन कालातिपातकृतमात्यताया निबन्धोदाहृते मनुविष्णुवाक्ये

येषां द्विजानां गायत्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥

इत्यस्मिन् उभयत्रापि यथाविधीत्युक्तं तत्र, विधिश्च शास्त्रोक्तकालिकत्वरूपः पूर्वाद्धे । तेनाकाले उक्तैत्यर्थलाभः । उत्तराद्धे यथाविधीत्यस्य पूर्वतनोपनयनस्याऽशास्त्रीयत्वात् । पुनर्मुख्योपनयनविध्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अत एव 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपनौ' इति सूत्रे इत्यनुपेतावित्युक्तमिति प्रकारे, उक्तकालिकत्वेन प्रकारेणानुपनीतावित्यर्थः । तेनाकाले षोडशाधूर्ध्वप्रकृतप्रायश्चित्तानुपेतौ इत्यर्थलाभः । अत्र सूत्रेऽतिक्रान्ते सावित्र्या ते ब्रह्महंसंज्ञका इत्यर्थः । अत एव 'यस्य पिता पितामहादि' इति सूत्रे स्वयञ्च यथाकालमनुपेत इत्युज्ज्वलाया व्याख्यातम् । युक्तञ्चेतत्, अन्यथा त्रैवर्णिकस्य त्रयाणामाश्रमाणां क्रामिकत्वेन वेदाध्ययनफलकत्रह्यचर्याश्रमस्योपनयनं विना सम्भवेन तत्संस्कारं विना ब्राह्मणत्वाब्राह्मणत्वाद्यनभिव्यक्त्या विवाहासम्भवेन पुत्राद्युत्पत्तेरेवासंभवात् । यस्यां कस्याञ्चित्पुत्राद्युत्पत्तौ तु तत्र त्रै-

घर्णिकत्यसन्देह एव । अत एवोपनयनानन्तरं ब्रह्मचर्यं सर्वेषां समा-
नमित्यापस्तम्ब । 'सर्वेषां गृहस्थवानप्रस्थयतीनां त विना कस्याप्या-
श्रमस्याप्रवृत्ते' इति हरदत्तः । वीधायनोऽपि—

नास्य कर्माणि कुर्वन्ति किञ्चिदामौज्ज्वलधनात् ।
वृत्त्या रुद्रसभो ह्येष यावद्धेदैर्न जायते ॥

इति । अत एव—

वेद व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्बहेत् ॥

इति याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरमेव विवाह उक्तः । ब्रह्मचर्याश्रम-
परिग्रहश्च उपनयन विना नेति ततः प्राग्विवाहाप्रसक्तिः । अविप्लु-
तब्रह्मचर्यं अस्त्वलितर्तब्रह्मचर्यं । तत्स्त्वलने तु तत्स्त्वलननिमित्तप्रा-
यश्चित्तपूर्वमेव विवाहः । मनुषि—

गुरुणानुमत स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्बहेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणाञ्चिताम् ॥

तथा—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।
एते गृहस्थप्रभवश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥
सर्वेऽपि क्रमशस्त्वैते यथाशास्त्रं निषेविताः ।
यथोक्तकारिण विप्रं नयन्ति परमाह्वयम् ॥

इति । गृहस्थप्रभवत्व तदुपाजीवित्वम् । अश्वस्तनवृत्त्यादेर्गृहस्थस्यापि
गृहस्थोपाजीवित्वाच्चतुर्णान्तद्विशेषणम् । त(?)वामस्ते येन गार्हस्थ्य-
माचार्यकुलमौनं वानप्रस्थमिति गार्हस्थ्योत्तरं ब्रह्मचर्याश्रमोत्तेर्विरो-
धः, तस्येतेद्देश्यभावे तत्सर्वेषु क्रमेण सत्यर्थोऽभास्यत् । अतः एव तदु-
क्तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्युक्तम् ।
तत्र यथोपदेशमित्यस्य मन्वाद्युक्तक्रमोपदेशमनतिक्रम्येत्यर्थः ।

तथा च दक्ष —

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते ।

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापरुद्धरः ॥

इति प्राह । त्रयाणामिति ब्रह्मचर्योत्तरेपाद्ब्रह्मणम् । ब्रह्मचर्यंस्तु सर्वेषां समानत्वेनेत्यावश्यकत्वात् प्रहणम् । यद्वा त्रयाणां ब्रह्मचारि-
 गृहस्थवानप्रस्थानामानुलोम्यं क्रम एव लगतु पूर्वपूर्वानुष्ठानं विनो-
 त्तरोत्तरोनुष्ठानम् । तदाह—प्रातिलोम्यन्न विद्यते'इति । चतुर्थस्य संन्या-
 सस्य तु न नियमः । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रमजेत् गृहाद्वा घ-
 नाद्वेति जाबालश्रुतेरित्यर्थः । कात्यायनवाक्येऽपि पतितसावित्रीकाणा-
 मपत्ये संस्कार उपनयनं भवति आपस्तम्बोक्तं प्रायश्चित्तपूर्वकम् । ना-
 ध्यापनन्तु इत्यर्थः । एकद्विपुरुषपतितसावित्रीकविषये तदीयस्यैवा-
 ऽनुष्ठेयत्वात् । तेषां मध्ये यः कश्चिन्माणवको वेदाध्ययनकृतसंस्कारं
 प्राप्तमिच्छुर्भवति । जातावेकवचनम् । 'ते व्रात्यस्तोमेनेष्वा काममधी-
 र्यीरन् व्रात्यस्तोमयष्टारो व्यवहार्या भवन्ति' इति वचनात् श्रुतेरित्य-
 र्थः । यस्य रूपनयनमेव नास्ति तस्य कदाचिदुपनीतत्वन्नमेण विवा-
 हेऽपि तदपत्ये न प्रायश्चित्तप्रवृत्तिर्नापि संस्कार त्रैवर्णिकत्वहानेः,
 असकृतमातापितृजत्वात् । किञ्च 'व्यत्यये कर्मणां साम्यम्' इति स-
 कलप्राप्त्यसंस्कारवतां वृत्तिमात्रेण समस्य शूद्रतौक्ता । तेन न्या-
 येनासंस्कृतजन्यस्य द्वितीयस्यैव शूद्रवृत्तिर्युक्ता । अत एव मनुना व्रा-
 त्योत्पन्नस्य प्रतिलोमसङ्करेषु कथनं विना प्रायश्चित्तम् । अतिक्रान्ते
 काले उपनयनवतां सर्वधर्मबहिष्कृता इति स्मृत्या सकलद्विजातिकर्महा-
 न्या शूद्रवृत्तेरेव प्राप्त्या च पञ्चमस्य शूद्रतैव । एतन्मूलकमेव कात्याय-
 नापस्तम्बाभ्यां चतुर्थस्यैवोपनयनमुक्तं न पञ्चमादीनामित्याहुः । एव-
 ष्टैवदशविप्राणामप्युपनयनाभावस्सिद्धः । अत एव 'पेन्द्राज्ञं पुनरुत्सु-
 ष्टमालमेत त्रिपुरुषा सोमपीथिनः आदिवन घृन्नललाममालमेत यो
 दुर्मांसजः सोमं पिपासेत्' इति श्रुतिश्चतुर्थपुरुषस्यैव प्रायश्चित्तेन

सोमपानमाह न पञ्चमादेरधिकप्रायश्चित्तानुक्ते । गोभिलेऽपि—

सोमेन यक्ष्यमाणस्य यस्य पित्राद्यस्त्रयः ।
नेजिरे सोमयागेन स स्याद्विच्छिन्नसोमकः ॥
आलभत स पेन्द्राग्ममवशीर्णगव पशुम् ।
यस्य घेदश्च घेदी च विच्छेद्येते त्रिपूरुपम् ॥
स वे दुर्ग्राहणो नाम यश्चैव वृपलीपति ।
आलभेताश्विनं धूम्रललामं सत्वज पशुम् ॥

इति । अत्र दुर्ग्राहण इति ग्राहणपदोपादानादीदृशान्यवर्णस्य सो-
माभाय पथेति बोधितः । कार्णाजिनि —

अनाहिताग््नौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो यदि ।
स हि व्रात्येन पशुना यजेत्तन्निष्कताम्यायतु(?) ॥

इति । तत्र पित्रादावित्यस्य पितृपितामहप्रपितामहेष्वित्यर्थः । अ-
धिष्ठतस्यानाहिताग्निषु गोवधोक्तप्रतचतुष्टयं घत्सरादूर्ध्वमापदि
शफल्पपेक्षया योज्यमाना यदि मानव त्रैमासिकमिति मिताक्षरा । व-
त्सरादर्वाकतु कार्णाजिनि —

काले त्याधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः ।
तदकुर्वन्निरात्रेण मासि मासि विशुद्ध्यति ॥

तथा—

कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्याहुपासनम् ।
चान्द्रायणञ्चैरेक्ष्यं प्रतिमासमहोपि च ॥

इति । द्विपुरुषा सोमपीथिनोऽप्येन्द्राग्म एवोक्त कात्यायनेन ।
'पेन्द्राग्मपुनरुत्सृष्टमालभ्य द्विपुरुषाः सोमपीथिनः' इति । द्विपुरुषाः
सोमपीथिनो यजमानस्य तमालभ्य सोमो भवतीत्यर्थस्तथाशा-
खान्तरे श्रवणात् इति व्याख्यातारः । यस्य पिता पितामहो वा सोमपीथी
स पेन्द्राग्ममिति शाखान्तरे पाठात् । एकपुरुषाः सोमपीथिनोऽप्ययत-

इति ।

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावेद्वेदः प्रवर्तते ।

अग्निहोत्रञ्च सम्न्यासं तावत्कुर्यात्कलौ युगे ॥

इति देवलाच । अत्र वर्णविभागो नाम सङ्करेभ्यो वर्णानां पृथक्कर-
रणम् । न च तदधुनास्ति नापि वेदस्य नियमाध्यापनरूपाप्रकर्षेण
घृत्तिरस्ति अन्यस्य वर्णविभागपदार्थस्य दुर्वचत्वात् । क्षत्रियाणां
सर्वथाऽभावेन तद्वद्विभागसम्भवात् । भारते वनपर्वणि—

नाशुचिर्नाप्यनिर्णिकपादो

नाप्रदाविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।

बुभुत्सवः शुचिकामा हि देवा

नाश्रद्धधानास्त्रि हविर्जुपग्नि ॥

नाधोत्रियं देवहव्ये नियुज्या-

न्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।

अपूर्वमधोत्रियमाह ताक्ष्यं ।

न वै तादृक् जुहुयादग्निहोत्रम् ॥

अनिर्णिकपादः अप्रक्षालितपाणिपादः अनाचान्तश्च । अग्रहवित्
षेदं पठतोऽर्धतश्चाविद्वान् । अविपश्चित्त्वेदादधिगतार्थस्यानुभवहीनः ।
अनेन तयोर्विहीनत्वं सूचितम् । बुभुत्सवः परिचितं ज्ञातुमिच्छवः ।
ऋत्विगप्येवंविध पवेत्याह नाधोत्रियमिति । देवहव्ये यज्ञादौ, मोघं
निष्फलं, सिञ्चति जुहोति । पुरा शीलगोत्रादिज्ञानात्प्राक् । अधोत्रि-
यपदार्थमाह अपूर्वमधोत्रियमिति । अपूर्वमज्ञातकुलशीलमाह-वेद
इति शेषः । ईदृशस्यैषाम्निहोत्राधिकारो नाम्यस्येति भावः ।

अर्द्धाधानं स्मृतं श्रोतस्मात्ताम्योस्तु पृथक्कृतिः ।

सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रिता ॥

इति लौगाक्षिकाग्र्ये पूर्वयुगानि द्वापरान्ताग्नि तदाश्रितेत्यर्थः ।
कलावर्द्धाधानमेव तदपि चतुःशताधिकचतुःसहस्रवर्षपर्यन्तम् ।

श्राद्धं प्रकृत्य—

त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं पाकभोजनमेव तु ।

शुश्रूपामभिपन्नानां शूद्राणाञ्च वरानने ॥

इति पाकश्राद्धमुक्तम् । तच्छूद्रायां द्विजोत्पन्नविषयमिति चेन्न । युक्तन्तु तस्मिन् शूद्रत्वाभावात् । 'शूद्राश्चपाककर्तारः' इत्यापस्तम्बोक्तम् । यत्तु पाककर्तृगोपालादिसच्छूद्रपरमिति, तच्च कलियुगातिरिक्तयुगविषयमिति । यत्तु भविष्यपुराणे—

आवाहनादि कर्तव्यं तथा शूद्रेण तच्छृणु ।

देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतः ॥

पिण्डांश्च निर्वपेद्द्वारनामतो गोत्रतस्तथा ।

इति शूद्राणाङ्काशयपगोत्रमुक्तम् । 'तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यपः' इति सामान्यदर्शनात्सर्वशूद्राणां काश्यपं गोत्रम् । तस्य च श्राद्धे ष्योत्कीर्तनं नान्यत्र 'यावद्वचनं वाचनिकम्' इति न्यायात् । अन्यथा सर्वशूद्राणामेकगोत्रत्वादधिवाहः प्रसज्येतेति । अन्ये तु मुख्यशूद्रस्य (?) सत्यर्थान्यतमापत्यत्वाभावाच्छूद्रायामुत्पन्नः पारशवो गृह्यत इत्याहुः । युक्तन्तु ब्राह्मणेनोत्पादितः पारशवस्तेन ऊढावदुत्पन्नेन पुनः शूद्रोदित्येवं सप्तमे शूद्रो भवति । तस्य परम्परया सत्यर्थः । यतमापत्यत्वेन गोत्रसत्त्वात्तत्परमेवेति । यस्तु तस्तु 'तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः' इति तु यस्य नाम्ना ते गोत्रं तद्विषयमेवेति श्यातेनोक्तम् । यत्तु युगस्य पूर्वे पूर्वयुगे कलेः पूर्वमाण इति तन्न, पूर्वाणि च तानि युगानि चेति कर्मधारयस्यैवोचित्यात् । द्वपरस्त्वयोः सन्धायेय स्मृतीनां प्रवृत्त्या तथार्थस्यैव युक्तत्याच्चेत्यलं पल्लवितेन । (?) 'अदकं दुदकमिति य आह स गराशी' इति ताण्ड्यब्राह्मणम् ॥

इति शिवभासुतपुत्रैर्गर्भजनागोत्राभाहृती प्रायश्चित्तनिर्णयः

समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

व्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः ।

अथ कलौ क्षत्रियपदव्यवहार्याणां दशविंशतिपुरुषपर्यन्तं स्म-
र्यमाणोपनयनाभावानां तदग्रेऽप्यस्मर्यमाणोपनयनानां संस्कारो न
वेति सन्देहे निर्णयाय व्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः क्रियते ।

तत्राऽऽस्तम्बः—‘आपोऽशाङ्गाह्यणस्य नात्यय आद्याविंशत्क्षत्रिय-
स्याच चतुर्विंशत्क्षत्रियस्य’ । आलभिविधौ । अत्ययोऽतिक्रमः, प्रकरणा-
दुपनयनस्येति गम्यते । इदं चाऽष्टवर्षत्वादावपि ब्रह्मचर्यव्रतासमर्थान्प्र-
त्यनुकल्पविधानम् । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्तावत्कालं प्रतीक्षा । पूर्वमेव
सामर्थ्ये सति अष्टवर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं कत्यायनोक्तं वा
‘कालातिक्रमे नियतवत्’ इति । षोडशाधूर्ध्वमपि किञ्चित्कालमसमर्था-
नां पश्चात्सामर्थ्ये प्रायश्चित्तं भवत्येव । तदाह—‘अतिक्रान्ते सावित्र्याः
काले ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्’ । त्रैविद्यकं वेत्त्रयसम्यग्धिः । अग्नि-
सेवाऽध्ययनगुरुशुश्रूषातिरिक्तं सर्वं ब्रह्मचारिधर्मं कुर्यात् । तच्च ऋतु-
मिति कालविधानं, तेन ऋत्वारम्भे प्रायश्चित्तारम्भः । एवञ्च प्रतिवे-
दस्रुमिति ऋतुत्रयं तत् । ‘अथोपनयनं, ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्श-
नम्’ । उपनयनादारभ्य संवत्सरपर्यन्तं त्रिषण्णं स्नानं पावमान्यादि-
भिरशक्तस्य यथाशक्ति । ‘अथाध्याप्य’ इति । अत्रैव षष्ठ्योक्तमुद्दाल-
कव्रतं शक्नोति गोदानसाहितं चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । एतयोः सपादनध-
धेतवः । एवं यममन्वाद्युक्तमपि । अत्रैव विषये शक्त्यशक्तिकालाधि-
ष्यन्पूनत्वालस्यदेशविप्लवोपनेत्रभावादिदुःखत्वादिपर्यालोचनीयानि,
तानि च मितक्षयदौ स्पष्टानि । अथ ‘यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ

स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुताः' । यस्य माणवकस्य जातावेकवचनम् । ते माणवकाः ब्रह्महण इत्येवं, संस्तुताः कथिताः, तेन ब्रह्महसमीप इव तत्समीपेऽध्ययननिषेधः । 'तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति चर्जयेत्' । अभ्यागमनं प्रत्युत्थानादि, स्वरक्षार्थं तत्समीपगमनं च । भोजनमुद्यतमपि त्याज्यं तस्याऽत्याज्यताया उक्तत्वेऽपि । विवाहश्च तादृशकन्याया अपि पुंसश्च वर्ज्यः । 'तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्' । तेषां माणवकानाम् । इच्छतामित्यनेन वलात्कारो नेति सूचयति । 'यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः' । प्रतिवेदं प्रतिपुरुषं च संवत्सर इत्यर्थः । एवं चैकैकेस्य व्यब्दं वेदत्रयार्थं ब्रह्मचर्यं, पितर्येवानुपनीतेऽब्दद्वयं, पितामहेऽपि, तादृशे त्वब्दत्रयम् ॥

'अथोपनयनं, तत उदकोपस्पर्शनं, प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः' । यदि पितर्येवाऽनुपेतस्ततः संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपेतस्तदा संवत्सरानिति । एतद्गतविषयेऽपि शोध्यम् । तत्र स्नाने मन्ना 'यदन्तिके' इत्यादि सप्त पाद्यमान्यः । 'येन देवाः पवित्रेण' इति यज्ञपवित्रम् । 'कया नश्चित्र' इति सामपवित्रम् । 'हंसः शुचिपदि' त्याङ्गिरसमिति । व्याहृतय एव ताः । अथाध्याप्यः । अत्र यस्वेत्युक्तेर्माणवकस्यैव प्रायश्चित्तपूर्वमुपनयनादि न पिनादेरिति शोध्यम् ॥

'अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते इमशानसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च चर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं । तत उदकोपस्पर्शनं पाद्यमान्यादिभिरथ । गृहमेधोपदेशनं नाध्यापनम् इति । एतच्चेत्यं व्याख्यातमुज्ज्वलायां हरदत्तेन-प्रपितामहादि, प्रपितामहोदारभ्य प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं यथाकालमनुपेस्तास्ते इमशानसदृशा इति तत्सन्निधौ नाध्ययनम् । अत्रापि प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय संवत्सरानिति द्रष्टव्यमिति । गृहमेधो गार्ह-

स्थयम् । कृत्स्नस्य वेदस्य नाध्यापनं गृह्यमन्त्राणां तु भवतीति । अने-
न चैकैकस्य प्रतिवेदं द्वादशाब्दमिति पद्मत्रिंशदब्दमिति द्रष्टव्यम् ।
'ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेतिक्रमे त्रैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यं चरेत्' । अथाध्याप्य इत्यर्थः । 'तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत्' । यथाप्राप्तमु-
पनयनं कार्यमित्यर्थः । एवमेवैषा स्मृतिः पराशरीये माधवेन व्याख्याता ।
यत्तु 'यस्य प्रपितामहादी'ति सूत्रे प्रपितामहादीनामिति पाठकल्पनं
तत्त्वसङ्गतमेव हरदत्तमाधवादिविरोधात्, अध्येतृसम्प्रदायविरोधाच्च ।
यत्तु केनचित्, प्रत्यङ्गता तदनुसारिणऽन्येन च प्रत्यङ्गताऽप्रपिताम-
हादारभ्य विनिगमनाविच्छेपे पूर्व अर्वाञ्चश्चेति पूर्वं उत्तरे चेति व्या-
ख्यातम् । अत एवोज्ज्वलायां हरदत्तेनोक्तं--'यस्य प्रपितामहस्य पितुरारभ्य
नाऽनुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं । नोक्तमित्युक्ता धर्मशास्त्रैस्तु
विहितमेवं पूर्वेषु याति' । तस्यार्थः-धर्मशास्त्रैस्तच्छास्त्रनिबन्ध-
कारैरुक्तरीत्या स्मृतिं व्याख्याय तत्रापि प्रायश्चित्तं विहितमिति
तत्तुच्छं, कात्यायनस्मृतिविरोधात् । तथा हि तेन 'आपोऽशाद्ब्राह्मणस्या-
नर्तातः कालो भवति आद्वाविंशाद्राजन्यस्याचतुर्विंशाद्देश्यस्यः । अत
ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति, नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न
चेभिर्बर्षहरेयुः' इति । अत ऊर्ध्वमित्यस्य मन्त्रादिविहितप्रायश्चित्तपूर्व-
कमुपनयनाभाव इति शेषः । पतितसावित्रीका इत्यस्य ते तदपर्यन्त-
पुरम्परा च । तथाऽनुपेता इति शेषः । तादृशेषु सर्वकर्मनिषेधो नैनामि-
त्यादिनोक्तः । तत्रोपनयननिषेधकालाभावप्राप्तोपनयनाभावस्यैवातु-
वाद्, अष्टवर्षादिकालाभावेन तत्राप्राप्तेः । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत'
इति श्रुतिवाक्यमिति सुदर्शनकृते आपस्तम्बगृह्यभाष्ये रूपम् । कैश्चिदतिक्रा-
न्तनिषेधैरुपनयनादावापि न तदुत्तराः क्रियाः कोऽप्य इत्यर्थः, 'नेनामि-
त्यादिना बहुदोषभवणात् । 'अनेकपुरुषाणां पतितसावित्रीकनिषेधो
निषेधः सर्वथात्याज्यत्वयोधनायोपनयननिषेधेन सिद्धेऽप्यन्यकथं नम् ।
'तेषामभ्यागमनं विवाहं वर्जये'दित्यापस्तम्बोक्तानिव । अथमेव कात्यायन-

सृती व्यवहारपदार्थः । तत आह 'कालातिक्रमे नियतवत्' । गर्भाधानाद्युपनयनान्तकर्मणां कालातिक्रमे नियतवत् नित्यवत् नित्येषु यद्विहितं तद्वदनादिष्टं प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिहोमाख्यं सर्वप्रायश्चित्तरूपं कृत्वा गर्भाधानाद्युपनयनान्तानि कार्याणि । इदं चाऽष्टवर्षादिरूपमुख्योपनयनकालातिक्रमे बोध्यमत्यल्पत्वात् । षोडशादिरूपगौणकालस्याऽप्यत्यये तु- 'अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले' इत्यादिनापस्तम्बाद्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथाऽनेकपुरुषपतितसावित्रीकविषये प्रतिप्रसवमाह- 'त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च' । एषामपत्ये चतुर्थे संस्कार, उपनयनं भवति अध्यापनं तु नेति तदर्थः । चस्त्वर्थे । प्रपितामहमारभ्य चतुर्णां पतितसावित्रीकत्वे तदपत्ये तु न संस्कारः पूर्वनिषेधादिति हरिहरः । 'यस्य प्रपितामहादी'ति सूत्रे 'उपनयनं नाध्याप्य' इत्यापस्तम्बोक्त्याऽस्याऽयमेवार्थ उचितः । यत्तु कात्यायनसूत्रव्याख्यायां गदापरेण तेषामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च नेत्येतत्सूत्रं व्याख्यातं हरिहरस्तु मृग्य इत्युक्तं च, तदेतेन परास्तम्, अन्यथा पूर्वनिषेधेनैव सिद्धेरस्य वैयर्थ्यापत्तेः । स च बहुदोषश्रवणादापस्तम्बैकधाश्रयतया बहुपुरुषं यावत् पतितसावित्रीकविषयक एव, स नाऽऽद्यातिक्रमविषय इत्युक्तम् । एवं चैतदेकयान्यतया 'यस्य प्रपितामहादी'त्यापस्तम्बसृतिरपि त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकविषयैव । अत एव धर्मशास्त्रैस्तु विहितेऽत्र धाक्ये हरदत्तेन तु नाऽऽश्चर्योधिता । तद्वीजं तूकमेव । सृत्स्योरेकमूलकल्पनालाघवानुरोधेनैकार्थत्वे सम्भवति भिन्नार्थत्वमन्यायमिति सर्वशास्त्रनिबन्धकृतां सिद्धान्तात् । शशुपेत्यापि घूमः-पूर्वे इत्यत्र 'कपिञ्जलाधिकरण'न्यायेन ध्याणामेव ग्रहणापत्तौ सप्तमस्योपनयनलाभे तदूर्ध्वस्याऽष्टमादेरुपनयने मानाभावः । किं चाऽयं प्रायश्चित्तविधिर्येषां षष्ठे उपनयनं स्मर्यते तद्विषय एव, न तु तदस्मरणे । 'यस्य प्रपितामहादी'ति सूत्रस्थे 'पापमान्यादिभिः स्नान'

मिति प्रतीके 'प्रतिपुरुषं सङ्घाय संवत्सरा' नित्येतदत्रापि द्रष्टव्यमिति हृदयोक्तेः । तदस्मरणे तद्गणनासम्भवादिति दिक् ॥

स च चतुर्थस्य संस्कारः कथं कर्तव्यस्तत्राह कात्यायन- 'तेषां संस्कारेषु सर्वास्त्यस्तोमेनेष्टा' । संस्कारं कुर्यादिति शेषः । तेषां त्रिपुरुषं यावत् पतितसावित्रीकार्णा यान्यपत्यानि तेषां मध्ये यः संस्कारेषुः संस्कारं प्राप्तुकामः स घ्रात्यस्तोमेनोपनेतृद्वारा इष्टा गुरुद्वाराऽऽत्मानं संस्क्रुर्यादित्यर्थः । तेषां निषिद्धमप्यध्ययनं पुनराह- 'काममधीयी- रन् व्यवहार्या भवन्तीति वचना'दिति । घ्रात्यस्तोमेनेष्टाऽधीयीरन् वे- दमिति शेषः । घ्रात्यस्तोमेन पतिता अपि व्यवहार्या भवन्ति अध्य- यनादिकर्मयोग्या भवन्ति इति वचनात् श्रुतेरित्यर्थः । तथा च गी- तमीये- 'यथैतदयाज्ययाजनं, अभक्ष्यभक्षणं, अचन्द्यचन्दनं, शिष्टस्याऽक्ति- या, प्रतिषिद्धसेवन'मिति पापान्युक्त्या प्रायश्चित्तं कुर्यात् । 'न कुर्या- दिति मीमांसते' न कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म क्षीयते कुर्यादित्यपरे । पुनः स्तोमेनेष्टा सचनमाप्यन्तीति विशायते । 'घ्रात्यस्तोमैश्चेष्टा तरति सर्वं पाप्मान'मिति पूर्वसूत्रे नाध्यापनं चेत्युक्तेरापस्तम्बसूत्रेऽपि 'यस्य प्रपितामहादी'ति उपक्रम्य 'उपनयनं साध्यापन'मित्यापस्तम्बोक्तेश्च सं- स्कारमात्रेणाऽध्ययनस्याऽप्युक्तत्वात् । घ्रात्यस्तोमेनेष्टेत्यनुष्ठान्या वा- फ्यभेदेन व्याख्यातः इहशे विषये घ्रात्यस्तोमापस्तम्बोक्तप्रायश्चित्त- योर्विकल्पो योध्यः । अत्रत्यं हरिहरभाष्यमपि पोषपूरणयैव व्याख्येयम् । एवं च तादृशक्षत्रियाणामुपनयनाभावः सिद्धः ॥

वस्तुतः कलायुपनयनयोग्यक्षत्रियाभाव एव । तथा च चतुर्थेऽंशे विष्णुपुराणे—

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद्धर्मसहस्रं तु कलौ पञ्चदशोत्तरम् ॥

महानन्दिनः सुद्रायामुत्पन्नो नन्दाख्यः सकलक्षत्रजात्यगतकारी,
ततःप्रभृति क्षत्रा भूमिपाला भाविष्यन्ति ।

देवापिः पौरवो राजा मरुश्चेद्देवाकुसम्भवः ।

महायोगबलोपेतौ कलापग्रामसश्रयौ ॥

कृते युगे समागत्य क्षत्रप्रार्वतकौ हि तौ ।

भविष्यतो मनोर्वशे बीजभूतौ व्यवस्थितौ ॥

एतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्वसुन्धरा ।

कृतत्रेतादिसंज्ञानि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥

अत्र त्रीणि भुज्यते इत्यनेन तुर्ये कलौ पञ्चदशोत्तरसहस्ररूपा-
स्यल्पकालं तत्सत्ता सूच्यते ।

कलौ तु बीजभूतास्ते कोचिच्छिष्टान्ति भूतले ।

यथैव देवापिमरू सांप्रतं समवस्थितौ ॥ इति ।

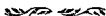
ब्रह्मक्षत्रस्य या योनिर्वशो राजर्षिसकृत्तः ।

क्षेमकं प्राप्य राजानं स सस्थां प्राप्स्यते कलौ ॥

इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति । इति च ।

इमौ च नन्दराज्यात् पञ्चशतवर्षत पूर्वमित्यपि तत्रैव स्पष्टमित्य-
मत्सरेर्धर्मविरोधं परिहाय विचार्यमित्यलम् ॥

इति घात्यताप्रायश्चित्तनिर्णय समाप्त ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

ब्राह्म्यताशुद्धिसङ्ग्रहः ।

ब्राह्म्यताशुद्धिरघिलस्मृतिवाचां विवेचनात् ।

सर्वविद्वज्जनमुदे यथामति निरूप्यते ॥ १ ॥

‘आपोऽशाद्रर्पात् ब्राह्मणस्य नातीतः कालो भवत्याद्वाविंशाद्ब्राह्मण्यस्याचतुर्विंशाद्विंशस्यऽत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहारेयुः । कालातिक्रमे नियतवत्त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्येऽसंस्कारो नाध्यापनञ्च । तेषां संस्कारेषुर्वात्यस्तोमेनेष्टा काममधीयीरन् व्यवहार्त्वा भवन्तीति वचनात्’ इति पास्करसूत्रे ॥

अथापस्तम्बधर्मसूत्रम्—‘आपोऽशाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आद्वाविंशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्विंशस्य यथा प्रतेषु समर्थः स्यात्तानि वक्ष्याम’ । अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यञ्चरेत् । अधोपनयनम् । ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् । अथाध्याप्यः । अथ यस्य पितापितामह इत्यनुपेता स्यात्तान्ते ब्रह्महसस्तुताः, तेषामभ्यागमनम्भोजन विद्याहमिति धर्जयेत् । तेषामिच्छताम्प्रायश्चित्तम् । यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं वत्सरः । अधोपनयनम् । तत उदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेता स्युः सप्ताभिः पावमानाभिः ‘यदन्ति यश्च दूरके’ इत्येताभिर्यज्ञु पयित्रेण सामपवित्रेणाद्विरसेनेति । अपि वा ध्याहृतिभिः । अथाध्याप्यः । अथ यस्य प्रपितामहादीनां नाऽनुस्मर्येत उपनयनं ते स्मशानसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनम्भोजनं विद्याहमिति च धर्जयेत् । तेषामिच्छताम्प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यञ्चरेत् । अधोपनयनम् । तत उदकोपस्पर्शनं पावमाग्या-

दिभिः । अथ गृहमेघोपदेशनं नाध्यापनम्, ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे । तत ऊर्ध्वं प्रवृत्तिवदिति ॥

ग्राहवल्क्ये प्रथमेऽध्याये ब्राह्मचर्यप्रकरणे—

आषोडशादाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाश्च घत्सरात् ।

ग्रहक्षत्रविशाङ्काल औपनायनिकः स्मृतः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवह्निष्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादन्ते क्रतोः ॥ इति ।

मनौ द्वितीयाध्याये—

अषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आद्वाविंशाह्मत्रयन्धोराच्चतुर्विंशतेर्विंशः ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिता ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणान् यौनांश्च सम्बन्धानाच्चरेद्ब्राह्मणः सद् ॥ इति ।

यम —

सावित्री पतिता यस्य दश घर्षाणि पञ्च च ।

सशिखं घपनङ्कृत्वा व्रतङ्कुर्यात्समाहितः ॥

एकविंशतिरात्रञ्च पियेतप्रवृत्तियावकम् ।

हविषा भोजयेद्येव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥

ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ।_ इति ।

वसिष्ठ — 'पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत् । द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेत्, मासं पयसा, पक्षमाभिक्षया, अष्टरात्रं घृतेन, पञ्चरात्रमयाचितेन, त्रिरात्रमम्बुक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् । अश्वमेधावभृथङ्गच्छेत् । व्रात्यस्तोमेन वा यजेद्वा यजेत्' इति ॥

मनावेकादशे—

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा धीरुच्छ्रान्त्यथाधिभ्युपनाययेत् ॥ इति ।

अत्रापौडशादित्याद् यदि मर्यादायान्तर्हि पौडशमारभ्य पु-
 तितसावित्रीकत्वं, यद्यभिविधौ तर्हि सप्तदशमारभ्य तत्संपद्यते ।
 तत्र यमवचने 'दश वर्षाणि पञ्च च' इति निर्देशात्-आपौडशादित्या-
 दौ मर्यादैवालोच्यते नाभिविधिरिति केचित् । परं तु यमवचनमिदं
 पतितसावित्रीकप्रायश्चित्तपरं येनाऽऽपौडशादित्यादाषाद् मर्यादायां
 स्यात् । किन्तु यथाकालमुपनीतस्य तदूर्ध्वङ्गहितामापन्नस्यानापन्न-
 स्य वा देवान्मानुषाद्वाऽपराधात् पञ्चदशवर्षपर्यन्तं सावित्री पतिता
 यस्य सन्ध्यावन्दनादित्यागो यस्य तस्येदं यावकव्रतं पुनरुपनयनञ्च ।
 अत्र पतितसावित्रीक इति समासानादरात् । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपन-
 यीत, एकादशे राजन्यम्, द्वादशे वैश्यम्' इति निर्देशात् । मुख्यका-
 लाद्भिर्गुणकालपर्यन्तद्वौणकालत्वनिरूपणात् । तत्राऽऽभ्याङ् एव प्र-
 तीतेर्मर्यादार्यकत्वाप्रतीतेश्च । तथा च पौडशादिषर्षोर्ध्वं पतितसा-
 वित्रीकत्वं भवतीत्यर्थः । नैनानिति निन्दार्थवादाः । कालातिक्रम
 इत्यादि प्रायश्चित्तपरम् । कालातिक्रमे सज्जातोपनयनसंस्कारस्य गृ-
 हिणोऽगृहिणो वा सन्ध्यावन्दनादीनां बहुकालमतिक्रमे सति नि-
 यतवत्स्मृतिपुनियतं नियमितं प्रायश्चित्तमिव कृतेऽपि प्रायश्चित्त
 म् । तत्र यमवचनं पञ्चदशवर्षपर्यन्तं सावित्र्या 'उपनयनात्तरप्र-
 वृत्ताया लोपे यावकव्रतोपनयनपरम्, तद्यैवेहापि पतितसा-
 वित्रीकस्य षालकस्योपनयनं यावकव्रतपूर्वकं विज्ञेयम् । एवं पि-
 तुरप्यनुपनयने त्रिगुणं यावकव्रतद्वार्यम् । पितामहस्याप्यनुपनयने प-
 ङ्गुणं यावकव्रतद्वार्यम् । केवलयावकव्रतस्य षालकगतस्यैकर्तुब्रह्मचर्य-
 समत्वात् । तस्य चेकर्तुब्रह्मचर्यस्य 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ
 स्याताम्' इत्युपक्रम्य 'यथा प्रथमे क्रतुरेवं धत्सरः' इति एकर्तुव्रतस्य
 पाङ्गुण्यविधानेन यावकव्रतस्यापि पाङ्गुण्यौचित्यात् । एवञ्च कालाति-
 क्रम इति सूत्रं षालकस्यैकस्य तस्य पितुश्च द्वयोस्तयोः पितामहस्य
 च प्रयाणां पतितसावित्रीकत्वप्रायश्चित्तपरम् । यद्यथाऽऽपौडशादि-

स्युपक्रम्याऽत ऊर्ध्वमित्यनेन बालकस्यैव पतितसावित्रीकत्वमित्युक्त्वा
कालातिक्रम इति सूत्र पठित बालकस्यैव पतितसावित्रीकत्वप्रा-
यश्चित्तपरं भवितुमर्हति, तथापि त्रिपुरुरूपं पतितसावित्रीकाणामिति
त्रिपुरुरूपपतितसावित्रीकापत्यप्रायश्चित्तविधानेन प्रथमप्रायश्चित्तं पु-
रुषत्रयसाधारणत्वेनैव नेतुमुचितमिति दिक् ॥

अपरे तु कालातिक्रमे नियतवशियते नित्ये कालातिक्रमे व्याहृति-
होमः प्रसिद्धस्तद्वत्त्वेन तुल्यं व्याहृतिहोमात्मकं प्रायश्चित्तम्भवति ।
तच्च प्रायश्चित्तमेकर्तुं ब्रह्मचर्योद्दालकव्रतयावकव्रतसाम्यसम्पत्तये
उद्दालकव्रतप्रत्याम्नायत्वेन चतुर्दशप्राजापत्यनिर्णयात् । तथैव सह-
स्रव्याहृतितिलहोमस्यैकप्राजापत्यतुल्यत्वाच्चतुर्दशसहस्रव्याहृतिहो-
मः कालातिक्रमे बालकस्य प्रायश्चित्तरूप इति पितृपितामहबोरपि
पतितसावित्रीकत्वे चतुर्दशपङ्गुणाश्चतुरशीतिसहस्रव्याहृतिहोमाः
प्रायश्चित्तरूपा बालकपित्रोऽभयोरेव पतितसावित्रीकत्वे द्विचत्वारिं-
शत्सहस्रव्याहृतिहोमा भवेयुः प्रायश्चित्तरूपा इति विवेचयाम्बभूवुः ॥

पाशवल्पे—

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मास्तेन पराकेणाऽथवा पुनः ॥

मग्नौ—

एतदेव व्रतङ्कुरुरूपपातकिनो द्विजाः ।

अथकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥

एवञ्चोपपातप्रायश्चित्तेनेत्यर्थः । पतितसावित्रीकताया उपपातकरू-
पत्वेन स्मर्तृभिः पापगणनादुपपातकशोधकानि यानि कर्माणि प्रसि-
द्धानि तानि सर्वाण्यपि यथायोगं सङ्गृहीतुमेव कालातिक्रमे यो-
ग्यतयोपपातके कालातिक्रमोपलक्षिते ब्राह्मणत्वे नियतवशियतेनोप-
पातकनिवृत्तिनियतेन प्रायश्चित्तेन तुल्यं प्रायश्चित्तं विधेयमिति बहु-
विधवैकल्पिकप्रायश्चित्तपरिग्रहाय 'कालातिक्रमे नियतवत्' इति
सामान्यात्मना सूत्रं रचितमिति दिक् ॥

अथ कालातिक्रमे नियतवदिति पुरुषत्रयपर्यन्तमपि वृद्धिक्रमेण पतितसावित्रीकत्वे प्रायश्चित्तपरम् । तत्प्रायश्चित्तं वृद्धिमत् त्रिपुरुषादूर्ध्वं पतितसावित्रीकत्वे भवेदपि, परन्तु तेन प्रायश्चित्तेनोपनयनसंस्कारेऽपि नैवाध्यापनमधिकप्रायश्चित्तं विना, किन्तु व्रात्यस्तोमेनेत्याह-त्रिपुरुषमिति । संस्कारो नोपनयनलक्षणोऽध्यापनञ्च नेत्यन्वयः । तेषां पुरुषाणां त्रयाणां पुत्रस्य च चतुर्णां मध्ये कोऽपि जनः व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा संस्कारेऽप्युपनयनसंस्कारेऽप्युभवेत् । व्रात्यस्तोमं विना नियतवदिति प्रायश्चित्तेन वृद्धितेन संस्कारेऽप्यधिकप्रायश्चित्तं विना नाध्यापनेच्छुभवेदिति यावत् । तत्र प्रमाणमाह—‘काममधीयीरन् व्यवहार्या भवन्तीति घचनात्’ इति । काममधीयीरन्नित्यर्थपरं ताण्ड्याद्गणघचनात् । ताण्ड्याद्गणे ईर्द्व्यचनाभावेनैतदर्थस्य तत्रार्थसिद्धत्वेनैतदर्थपरवचनादित्येव व्याख्यातुमुचित्तयात् । ‘तैरिष्ट्वां त्रैविद्यवृत्तिं समातिष्ठेयुः, तेषां तत ऊर्ध्वं भुञ्जीत याजयेच्चैनान्’ इति छन्दोगसूत्रात् । ‘व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यभावाद्धिरमेयुर्द्व्यवहार्या भवन्ति’ इति कात्यायनसूत्रात् । एवञ्च व्रात्यस्तोमोऽतिविशिष्टत्वात्प्रयत्नोनिवर्हको भवति प्रचलपातकनिवर्तकस्य क्षुद्रपातकनिवर्तकत्वं साहजिकमिति शास्त्रवल्केन प्रथमादिव्रात्यतायामपि निवर्तकत्वेन व्रात्यस्तोमो नियतो ‘व्रात्यस्तोमाहते कतो’रिति । व्रात्यस्तोमं विना सर्वधर्मवहिष्टताः सावित्रीपतिता व्रात्याः । व्रात्यस्तोमे कृते सति सर्वधर्माधिकारिणो निष्पापाः शुद्धा इति तदाशयात् । अत्र त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकापत्यत्वं व्रात्यस्तोमे निमित्तं तत्र त्रिपुरुषाधिकपतितसावित्रीकत्वेऽपि सहस्रे शतमितिवत्रिपुरुषपतितसावित्रीकापत्यत्वं भवेदेवेति चतुरादीनां पतितसावित्रीकत्वेऽपि व्रात्यस्तोमानुष्ठानं भवतीति ‘वेन्द्रामं पुनरुत्खृष्टमालभेत य आवृतीयात्सोमं न पिबेत्’ इति वाक्यविचारावसरे निरूपयिष्यामः—इति शास्त्ररसप्रयोजना ॥

अथाऽऽपस्तम्बस्य यज्ञयोगेन वर्णाधिभागेन विहितमुष्यकालात् ‘अष्ट-

वर्षं ग्राहणमुपनयनैकादशे राजन्यं द्वादशे वेदयम्' इत्येवंलक्षणादूर्ध्वं मुख्यकालसमसङ्ख्याक गौणकालं मनसि निधायाह—आपोऽशादिति । यथेति । चक्ष्यमाणव्रतसामर्थ्यसम्पत्तिपर्यन्तमेव गौणोऽपि कालः प्रतीक्ष्यो नाऽधिकः । गौणकालेऽपि सामर्थ्यान्तरङ्गालो नातिक्रमणीयः । अतिक्रमणे तु तदुचितं प्रायश्चित्तमपि विधेयमिति भावः । गौणकालस्य सर्वस्यापि उल्लङ्घने प्रायश्चित्तं किञ्चिद्दर्शयति—अतिक्रान्त इति । इयवयवां विद्यामधीयत इति त्रैविद्यास्तेपामिदं त्रैविद्यक्रमम् । घेदप्रयग्रहणोचितं ब्रह्मचर्यं वेदाध्ययनवर्जं गुरुसेवादिलक्षणं तत्तद्वेदगतं तत्तन्व्रग्रहणकाले यो यो धर्मो विशिष्योक्तो गामुपरीत्या भोजनसमिदाद्याहरणविशेषादि च तत्तदुक्तं क्रमयन्तुःसामगुरुप्रयस्य कालविभागेन यथायोगं सेवनेन संवलितं निखिलमपि चरेदित्यर्थः । अथेति । ऋतुकालव्यापिब्रह्मचर्यान्तरं यथापूर्वमुपनयनं कार्यम् । तत इति । उपनयनानन्तरं त्रिषवणस्नानमुचितं नियतमन्व्रत इति भावः । अथेति । संवत्सरस्नानेनाधिकारसिद्धौ सत्यामध्याप्योऽध्यापनार्हो भवति । अत्रैतावता ग्रन्थेन घालकस्यैकस्यैव पतितसावित्रीकत्वे प्रायश्चित्तरूपैकर्तुं ब्रह्मचर्यपूर्वकमुपनयनं संवत्सरस्नानपूर्वकाध्यापनार्हत्पञ्च निरूपितम् ॥

सम्प्रति घालकतत्पितृपितामहानां पतितसावित्रीकत्वे त्रैविद्यब्रह्मचर्यलक्षणप्रायश्चित्तं, तत उपनयनं, ततः स्नानभेदेनाऽध्ययनार्हतां च दर्शयति—अथ यस्येति । अथाऽस्मिन्विषये प्रायश्चित्तादि निरूप्यते 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्याताम्' इति । अत्र पितृपितामहयोः अनुपनीतत्वानुवादपूर्वकं प्रयाणां 'ते ब्रह्महसंस्तुता' इति निन्दाबोधनादुपनयनविधानपूर्वकमेकस्याध्याप्यताया 'अथाध्याप्य' इति निर्देशात् । यस्येति पदमुपनीतवालकपरम् । बहुवचनञ्च 'ते ब्रह्महसंस्तुतास्तेपामभ्यागमनम्' इति निन्द्यबहुत्वात्सङ्गतेमिति भेदनिर्देशाकरणं संवत्सरमात्रमेव साधारण्येन ब्रह्मचर्यं गमितं सङ्गतं भवति ।

वस्तुतस्तु बालकस्य पितुः पितामहस्य च संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यं समानमेव प्रयाणामपि पतितसाधिव्रीकत्वम् । तत्रैवं विभजनीयम्-
पितामहवत्यतानिमित्तमेकर्तुब्रह्मचर्यं, पितृधात्यतानिमित्तं घर्तुब्रह्मचर्यं,
बालकधात्यतानिमित्तं त्र्यर्तुब्रह्मचर्यमुत्तरोत्तरं धात्यताभिवृद्धेः । एवं
च बालकस्य सांवत्सरब्रह्मचर्यमपेक्षितम् । पितामहस्य पुनः स्वार्थमे-
कर्तुब्रह्मचर्यं धात्यतादशायां धात्यपुत्रोत्पादनाद्धात्यताऽभिवृद्धेति घ-
र्तुब्रह्मचर्यं, धात्यपुत्राद्धात्यपुत्रजननाद्धात्यतायाः पुनरतिवृद्धेः त्र्यर्तु-
ब्रह्मचर्यञ्चापेक्षितमिति संवत्सरब्रह्मचर्यमपेक्षितम् । पितुरुपनयन
एवम् । पितुः पुनः स्वपितुर्धात्यतानिमित्तमेकर्तुब्रह्मचर्यं, स्वार्थं घर्तु-
ब्रह्मचर्यं, पुनार्थं त्र्यर्तुब्रह्मचर्यं धात्यतादशायां स्वस्योत्पत्तेः स्वपुत्रो-
त्पत्तेश्चोत्तरोत्तरं धात्यताप्राबल्यात् । एवञ्च बालकस्यैवैकस्याऽनुपन-
यनेन धात्यतायामेकर्तुब्रह्मचर्यं, पितुश्चाऽनुपनयनेन धात्यतायां घर्तु-
ब्रह्मचर्यं, पितामहस्याऽनुपनयनेन धात्यतायां त्र्यर्तुब्रह्मचर्यमपेक्षित-
मिति विभजनीयम् । अत्र पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातामिति घ-
कच्ये सति 'पिता पितामह' इती तेरधिकस्य कथन मितेः प्रका-
रपरत्वेनान्येषामपि परिग्रहाय । एवञ्च यस्येति यत्पदार्थो यथाऽनु-
पनीत इति सिद्ध्यति । एवं प्रपितामहादीनामप्युपनयनं सूचितं भव-
ति । अत्रानुपेताविति द्विवचनाभिरुच्यमानमिदं प्रायश्चित्तं संवत्स-
रब्रह्मचर्यादिलक्षणं न प्रपितामहादीनां भवति किन्त्वन्यदेवेति सूचि-
तम् । तत्रैकर्तुब्रह्मचर्यस्यैकोत्तराभिवृद्धिक्रमसूचनाः प्रपितामहाबल-
म्बने ऋतुचतुष्टयब्रह्मचर्यं संवत्सरादूर्ध्वमाधिकमपेक्षितम् । प्रपिता-
महादप्रपुरुषपरिग्रहे पञ्चर्तुब्रह्मचर्यमधिकमपेक्षितम् । एवञ्च वरसर-
यादूर्ध्वं त्र्यर्तुब्रह्मचर्यमधिकं सज्जातम् । एवमग्रे पुरुषवृद्ध्या एकर्तुब्र-
ह्मचर्यादूर्ध्वं द्वादशपर्यपर्यन्तं त्रेयेति सूचितं भवति । एवञ्चैकादशपुरुषे
एकादशाब्दा जायन्ते तदूर्ध्वं द्वादशाब्दसङ्ख्या घचनोदेवेति दिक् ॥

'ते ब्रह्महसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छताम्' इति निर्देशात्

अथोऽपि जीवन्तः प्रायश्चित्तार्हा इति सूच्यते । इच्छतामिति निर्देशा-
 दनिच्छतः प्रायश्चित्तं बलान्न कारणीयम् । अनिच्छुना कृतेऽपि प्रा-
 यश्चित्तं तन्मर्यादां न पालयेत् शुद्धमर्यादां जह्यादेवाऽतोऽसुचिर्दृढा
 जाता चेत्तर्हि प्रायश्चित्तं कारणीयमिति भावः । तथा चेच्छा चेन्न-
 याणामपि पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं भवति यदि ते जीवन्तः स्युः ।
 यदि तेषु काश्चिद्वियद्गतः स्यात्तर्हि स तावदनिच्छत्पुरुषसमो नेयः ।
 ते इति । ते बालकपितृपितामहाः ब्रह्महत्यां निन्दिताः, तेषामेतत्स-
 म्बन्धिभोजनाभ्यागमनविवाहान् वर्जयेत् । इतिपदं प्रकारपरम् ।
 अन्यदपि निरुक्तसमं वर्जयेत् । अथ त्रयाणामिच्छतां प्रायश्चित्तस्व-
 रूपमाह-यथेति । अत्र प्रथमेऽतिक्रम इति निर्देशाद्वितीयतृतीयाद्य-
 तिक्रमा अपि ज्ञापिताः । तत्र बालकस्यैकस्य कालातिक्रमः प्रथमः ।
 पितुः कालातिक्रमो द्वितीयः । स च द्विविधः-पितुः कालातिक्रमः
 बालकस्य पितुश्च द्वयोरपि कालातिक्रम इति द्विविधोऽप्ययं द्विवि-
 धः-पिता जीवन्नजीवन्निति । पितृपितामहयोः कालातिक्रमस्तृती-
 यः । सोऽपि द्विविधः-बालकेन सह कालातिक्रमो बालकं विना
 वेति । पितृपितामहयोर्जीवनं पितुरेव जीवनं पितामहस्यैव जीवन-
 श्चेति । सोऽपि त्रिविधः । सकलपक्षेपीदं प्रायश्चित्तं साधारणमुक्तम् ।
 प्रथमातिक्रमे ऋतुरिव द्वितीयतृतीयातिक्रमयोर्वत्सर इति ॥

- अथमाशयः-बालकपितृपितामहानामतिक्रमे त्रयाणामिच्छार्थां
 त्रिनिरपि मत्स्यैकं वत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं विधेयम् । यदि बालकस्य
 कालो नातिक्रान्तः स्यात्तर्हापि पितृपितामहाभ्यां सह बालेनैकर्तूनव-
 त्सरब्रह्मचर्यं कर्तव्यम् । यदि पितृपितामहयोः कश्चिदनिच्छन् मृतो
 वा द्वावपि मृतौ तर्हापि यो य उपनयनेच्छुस्त सवत्सरब्रह्मचर्यं कु-
 र्यात् । उपनयनवान् स तावदुचितलोकादिभाग्भवति । इतरस्तु न
 तथा भवतीति विधेरु इति दिक् ॥

एवञ्च त्रयाणामपि पुरुषाणां नियमेनानुष्ठानाभावात् कदाचिदे-

कस्य कदाचित् द्वयोः कदाचित् त्रयाणाञ्चाऽनुष्ठानदर्शनात्सकलपक्ष-
साधारण्येन अपरपरपदाद्विवचनादिनिर्देशमन्तरा यथा प्रथमेऽति-
क्रमे ऋतुरेवं वरसरः ॥

अथोपनयनम् । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा उदकोपस्पर्शनमप्येका-
दीनां यथायोगं वक्ष्यमाणवत्सरपर्यन्तमिति सूत्रं रचितम् । अत्रोद-
कोपस्पर्शनस्योपनयनोत्तरमाघिनोऽध्ययनाङ्गतवा संस्काररूपत्वेन
बालकपितृपितामहानां बालकमात्रस्य सपितृकस्य घोपनयने उदको-
पस्पर्शनं घत्सरमात्रमेव प्रथमपर्यायवदित्याशङ्क्य मध्यमपर्याये-
ऽस्मिन्वत्सरभेदे स्नानमन्त्रभेदञ्च दर्शयति प्रतिपुरुषमिति । याव-
न्तोऽनुपेतास्तावद्वर्षपर्यन्तमुदकोपस्पर्शनं सप्ताभिरित्याम्नातमन्त्रैरि-
त्यर्थः । नेदं प्रतीतिसूत्रं प्रतिपुरुषं संवत्सरन्यायेन ब्रह्मचर्यविधिपरं,
तथा सति यथा प्रथम इति सूत्रसन्देष्टमेव पठितं स्यात्, न तथा
पठितं, किन्तु उदकोपस्पर्शनस्नानमन्त्रान्तराले पठितम् । तेनोदकोप-
स्पर्शनं एवेदं सूत्रमन्वियात् न पूर्वम् । यद्यन्वियात्तथा सति यथा
प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः
स्युरिति सूत्रघटनं कृतं स्यात् । न तथा कृतं प्रत्युताऽधिकं घत्सर इति
पदमुपादायैव सूत्रं रचितमुपलभ्यते । अतो निरुक्तयोजनमेव समुचि-
तम् । एवञ्च यथा प्रथम इति घचनं बालकपितृपितामहानां मध्ये य
उपनयनेच्छुस्तस्य वर्षमात्रब्रह्मचर्यविधानपरमिति विवेचनीयम् ।
'आङ्गिरसेनेतीतिपदं मन्त्रान्तरसङ्ग्रहार्थम् । अनेन प्रथमे पर्याये उद-
कोपस्पर्शनेन मन्त्रा नियता साधारणस्नानमन्त्रा एव तत्र मधेयुः ।
विशिष्य कथनान्मध्येऽन्त्ये च मन्त्रा नियता अपि भवन्ति । अपि
वेति व्याहृतयो विकल्पेन स्नानमन्त्राः । अथेति । अथाध्याप्य इत्येक-
घचनात् त्रयाणां मध्ये च ऋत्विजस्युरो, यमन्, वरन्, उक्तामन्त्राणां पदानु-
नेयो भवति पश्चात् स्नाने जाते अध्याप्य इत्यर्थः । अत्र त्रयाणां सम्भू-
धेयाधिकारो नेतरथेति शङ्का अध्याप्य इत्येकघचनेन परिहृता धेदि-

तव्या । केचित्तु पितृपितामहौ प्रायश्चित्तोत्तरमुपनयनेऽपि स्नाने कृ-
त्तेऽपि नाध्याप्यौ बालक एवाध्याप्य इत्येकवचनेन द्योत्यत इति प्रा-
हुः । तत्र बालकपितृपितामहेषूत्तरोत्तरमल्पैरस्त्वात्समैरस्त्याद्वा बाल-
कस्याऽतिपाविश्र्येणाऽध्यापनाहता, नेतरयोरित्यस्य निर्युक्तिकत्वा-
दिति दिक् ॥ -

अथ पूर्वं पितामह इतीतिपदेन प्रपितामहादीनामुपनयनं
सूचितम् । तत्र प्रपितामहादावनुपनयनानुस्मरणे पितामहोत्तरमेव
प्रायश्चित्तम् । बालकः पितामह इति संवत्सरप्रये स्पष्टे एकं द्वौ
श्रीन्या वत्सरानिति विधेचनेनैवं सम्भवति प्रतिपुरुषं संहयाय संवत्स-
रान्यावन्तोऽनुपेताः स्युरित्यानिर्द्धारितत्वेन निर्देशात् । प्रपिता-
महादिषु ज्ञातानुपनयनस्थले सोपनयनं पुरुषं निर्णयितदवाक् प्रति-
पुरुषं संवत्सरस्नानमधिकं भवेत् । ब्रह्मचर्यमपि प्रपितामहादौ यत्पु-
रुषे उपनयनं स्मृतं तदघस्ननपुरुषमारभ्य बालकपर्यन्तमेकोत्तरतु-
र्विबृद्धिक्रमेण यावत्पुरुषं विधेयम् । प्रपितामहादि नाऽनुस्मर्यत इ-
त्युपलक्षणम् । पित्रादिः प्रपितामहादिर्वा नानुस्मर्यत इति । तथा
चोपनयनावधौ विज्ञाते पूर्वोक्त प्रायश्चित्तम् । अज्ञाते द्वादशवर्षप्राय-
श्चित्तमिति प्रायश्चित्तविशेषं 'निन्दाविशेषकथनपूर्वकं दर्शयति-अ-
थेति । 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ' इत्यत्र पूर्वस्योपनीतत्वेऽप्रेत-
'नानुपनयनानुवादनैरर्थक्यात् अग्रिमानुपनयनानुवादसामर्थात्पूर्वा-
नुपनयनसिद्धेस्तथैव सर्वेषामपि 'ते ब्रह्मसंस्तुतास्तेपामभ्यागमनम्'
'इत्यनुपनयनप्रयुक्तनिन्दावादस्य साधारण्येन प्रेत्ययात् । प्रकृते यस्य
प्रपितामहादीति निर्देशात् प्रपितामहादीनामनुपनयन सिध्यति । पूर्व-
धामुपनयनकथनात्सर्वेषां बालकपितृपितामहादीनामनुपनयन एवाप्रे-
तनानुपनयनोक्तिसार्थक्यात् । उत्तरत्र 'ते स्मशानसंस्तुतास्तेपामभ्या-
गमनम्' इति बालकादीनामनुपनीतत्वेन निन्दादर्शनात् प्रपिताम-
हादि नाननुस्मर्यत उपनयनमिति चाऽनुस्मरणाभावादिदेशेन प्र-

पितामहादीनामजीवित्यसूचनात् ते इति तत्पदेन प्रपितामहादी-
नामेव ग्रहणयोगेन बालकादीनामप्ययदयसङ्घात्वात् । एवञ्चाऽत्र
पूर्वं यस्य पितापितामहा इति क्रमादरणात् यथा प्रथमेऽतिक्रम
इति बालकातिक्रमस्य प्रथमत्यनिर्देशन पित्रतिक्रमस्य द्वितीयापेक्षं,
पितामहादिक्रमस्य तृतीयरथमिति सूचनात् प्रपितामहादीत्यादि-
पदमप्रतनानेव गृह्यात् योग्यत्वात्, न पूर्वतनात्, तेषां प्रकारान्तर-
णैव निरुक्तदिशाऽनुपनयनलाभसम्भवेन पुनरनुचितादिपदेन ग्रहणे
प्रयोजनाभावात् । एवञ्च यस्य बालकस्य पितृपितामहसहितस्य प्र-
पितामहादि उपनयनं नानुस्मर्यते ते बालकादयः स्मशानत्वेन
निन्दिता इत्यर्थः । पूर्वमनुपेताविति प्रत्यक्षीभूतत्वेन निर्देशात्
नानुस्मर्यत इति परम्परया स्मरणाभावादिर्देशात्प्रपितामहादयः
प्रायेण मृता यथायोगमिति पितृपितामहो प्रायेण जीवन्तावि-
ति सूचितं भवति । प्रपितामहस्य जीवत् इच्छा चेतप्रायश्चित्तं भव-
ति । तत्र बालकस्यैवाऽनुपनयनेऽल्पं प्रायश्चित्तम् । अग्निमाधिमपुरु-
षानुपनयने तु प्रायश्चित्तं गुण भवतीत्यर्थः । तेषामिति जीवनामिच्छ-
तां पञ्चपुराणां मध्ये यस्य यस्योपनयनमपेक्षितं तेन तेन द्वादश-
वर्षं ब्रह्मचर्यं कर्तव्यमित्यर्थः । तदनुपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पाव-
मान्यादिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । अत्र बालकादिषु बहुषु जनेषु पूर्वं पिता-
महान्तं सङ्ख्यानिश्चयात् प्रतिपुरुषमिति सूत्रं प्रवर्तितम् । संचत्सर-
सङ्ख्यानिर्णयेनोदकोपस्पर्शनसम्भवात्प्रपितामहादीत्यादौ पुरुष-
सङ्ख्यानेयस्याभावात् उदकोपस्पर्शने प्रतिपुरुषमिति सङ्ख्या न
नियद्धा किन्तु प्रायेण सर्वेनसो नववृत्तये द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं विहि-
तम् । तदन्तरमुपनयनमुक्त्वा उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिरिति
स्नानं सामान्यतो विहितम् । तच्च उदकोपस्पर्शनं सङ्घट्टानं एव
कालानादेशात्प्रवस्यति । तावत्तत्र शास्त्रार्थस्याऽदृष्टावहस्य सिद्धेः ।
सङ्घट्टाने जाते सिद्धमधिकारं दशर्यात् अथ गृहमधोपवेशनसा-

र्थज्ञानानुष्ठानगृह्यशास्त्रोपदेशनं भवति । सकृत्स्नानेन स्मार्तकर्माधिकारः सूचितः । यथा गृहधर्मेऽधिकारस्तथा धौतेऽप्यधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्याह-नाध्यापनं श्रुत्यध्यापनन्तु न भवति । तेन सकृत्स्नानेन धौतार्थानुष्ठानाधिकारसिद्धिरिति सिद्धयति ।

अयं भावः-प्रथमे पर्याये संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमिति । द्वितीये पर्याये प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय संवत्सरानिति स्पष्टं स्नानकालनिर्देशात् । तृतीये पर्याये तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिरिति मन्त्रघटकालस्य विशिष्यानिर्देशात् । द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं कर्तुमुपनयने जाते आलस्यादिना बहुकालमुदकोपस्पर्शनाकरणेऽपि पावमान्यादिभिः सकृदुदकोपस्पर्शनन्तु कर्तव्यमेव । द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यानुष्ठानस्याऽधिकारसम्पादकत्वेनोपनयनद्वारा फलपर्यन्तानुधावनावश्यभावेनाऽधिकारसम्पादनस्य कर्मानुष्ठानं पर्यवसानौचित्येन आलस्यादिना बहुकालमुदकोपस्पर्शना करणेऽपि बहुकालं ब्रह्मचर्यकरणेन प्रायेण विनष्टसर्वैवस्त्वात् स्मार्तकर्माधिकारसम्पत्तये सकृत्स्नानं पावमान्यादिभिः कार्यमिति हृद्येनोक्तम् । तत उदकोपस्पर्शनमिति । इदञ्च कालनिर्देशाभावात्सकृदनुष्ठान एव पर्यवस्यति 'सर्वोपधस्य पूरयित्वोलूखलमवहन्ती'तिवत् । अथ गृहमेधोपदेशनमित्यनेनालस्यादिना बहुकालमुदकोपस्पर्शाभावेऽपि स्मार्तधर्मानुष्ठानन्तु भवेदेष, श्रौतधर्मानुष्ठानाभावेऽपि । एवञ्चैतावता द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यानुष्ठानं सकलमेव संपन्नं भवति । द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यानुष्ठानादस्मार्तकर्मानुष्ठानमात्रेणोपरते सति स्मार्तकर्मानुष्ठानकाले सञ्जातपुत्रस्य तु पितुः प्रायश्चित्तेन द्वादशवर्षं लक्षणब्रह्मचर्येणोपनयनद्वारा स्मार्ताधिकारात् । एतस्यापि तावत्येवाधिकारो न श्रौते कर्मण्यपि । पितुः पितामहस्य वा पूर्वपुरुषाणां सोमपानाभावेन सोमानधिकारे पे-द्राग्नाकरणेन सोमपीयित्वाभावे तापुत्रस्य विनै-द्राग्न सोमाधिकारात् प्रकृतेऽपि द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यवतः स्मार्ता-

नुष्ठातुः पुत्रस्य पूर्णोदकोपस्पर्शे सत्येवाध्ययनेऽधिकारो नान्यधेत्याह
 'ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे' इति । अत्र
 प्रथमातिक्रमे तावत् अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले ऋतुं त्रै-
 विचकं ब्रह्मचर्यञ्चरेत् । अधोपनयनं, ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्-
 शनम्, अथाध्याप्य इत्याम्नातम् । तत्र पुत्रस्य उपनीतस्मार्त-
 कर्मठपुत्रत्वात् ऋतुं त्रैविचकं ब्रह्मचर्यमित्यकरणेऽप्युपनयनं भ-
 वेदेव । पितुरैन्द्राग्नेन सोमपीधित्वे पुत्रस्यैन्द्राग्नापेक्षणात् । वे-
 दाध्ययनेऽपि अत्रैवालस्यादिना पूर्वेणोदकोपस्पर्शनाकरणेनाधिका-
 रासम्पादनात् । परिशेषात् तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे इति
 कथनं वेदाध्यापनाधिकारसम्पादकसंवत्सरोदकोपस्पर्श एव पर्य-
 ष्यस्यति । एवं तृतीयपर्याये आलस्यादिनोदकोपस्पर्शनाभाववत्
 प्रथमद्वितीयपर्याययोरपि आलस्यादिना शास्त्रादितकालमभिव्या-
 प्योदकोपस्पर्शनाभावे सकृदेषोदकस्पर्शं सति गृहमेधायोपदेशनं
 भवति । श्रुत्यध्ययनन्तु न भवेदेव स्मार्तकर्मानुष्ठान एव तस्याधिका-
 रो भवति । तत्कर्मानुष्ठानसमये सञ्जातपुत्रस्य श्रौतपरिग्रहमन्तरा पित-
 र्भुपरते सति तत्पुत्रस्य तु प्रकृतबहुपनीतस्य संवत्सरोदकस्पर्शादेव
 तृतीयपर्याय इव वेदाध्ययनाधिकारः । एवं प्रथमद्वितीयपर्याययोरि-
 व बहुकालं तृतीयेऽपि पर्याये उदकोपस्पर्शं सति तत्पुत्रपर्य-
 न्तानुष्ठानमन्तरैव स्मृतिवच्छ्रुतेरप्यध्ययनमनुष्ठानोपयोगि भवति
 पितुः । तत्र द्वादशचर्षाणीत्युपनयनात्पूर्वमेव ब्रह्मचर्यंबहुकालग्रह-
 णात्तेनैवैतसः प्रायेण निवृत्तेरुत्तरत्र यथा प्रथमेऽतिक्रमे इति सं-
 वत्सरमात्रोदकोपस्पर्शनपरिग्रहात्तत्सामान्यान्तृतीयेऽपि पर्याये प्र-
 थमवेषोदकस्पर्शनमिति विवेच्यते । एवञ्चाऽर्धात्संवत्सरपरिमि-
 तमुदकोपस्पर्शनं द्वादशचर्षाब्रह्मचर्यकर्तुरालस्यं विनाऽध्ययनाधि-
 कारसम्पादने पर्यष्यति । उपक्रमे संवत्सरारम्भात् प्राप्तेपि संव-
 त्सरोक्तेस्तत्स्थानसन्निकर्षेण तृतीयपर्यायेपि संवत्सरस्यैवोचितत्वात् ।

एवञ्च पर्यायत्रयेऽपि अलस्यादिनैकस्नानोत्तरं कालान्तरे शास्त्रन्यायसिद्ध स्नानं विधेयमितीच्छायां प्रथमस्नानमात्रेण स्मार्तकर्माधिकारसिद्धिः । सम्पूर्णं स्नाने जाते तु वेदाध्ययनात् श्रौतकर्माधिकारसिद्धिरिति सिद्धम् ॥

अथायमत्र निष्कर्षः—प्रथमपर्याये द्वितीयपर्याये च समुद्दिष्टब्रह्मचर्यानुष्ठानानन्तरं पुरुषसङ्ख्यानिर्णयेन तावत्संवत्सरपर्यन्तं स्नाने सति अध्ययनं वेदस्यानुष्ठानपर्यवसायि भवति । शास्त्रोक्तपूर्णस्नानाभावे तु स्नानमात्रे जाते स्मार्तऽधिकारः । कालान्तरे सम्पूर्णं स्नाने जाते वेदाध्ययनादि न भवेत् । पूर्णस्नानाभावे स्मार्तकर्मानुष्ठानकाले जातपुत्रस्य तु पित्रा यावत्कृतं तावदुपनयनादिकालानतिक्रमे प्रकृतिवदेव । वेदाध्ययनन्तु पितुर्वेदाध्यायनाधिकाराय यत्परिमाणं स्नानं शास्त्रेणादिष्टं तत्प्रमाणस्नाने कृते त्वध्ययनेऽधिकारो नो चेन्नाधिकारः । एवं तृतीये पर्यायेऽपि द्वादशवर्षब्रह्मचर्येण प्रायः सर्वेनसां निवृत्तेरुपनयने वृत्ते प्रथमपर्यायवत्संवत्सरोदकोपस्पर्शं अध्ययने वेदस्यानुष्ठाने चाधिकारः । वार्षिकस्नानापूर्तां स्नानमात्रे जाते पूर्ववदेव स्मार्तमात्रेऽधिकारः । कालान्तरे स्नाने पूर्णं तु अध्ययनेऽपि वेदस्याधिकारः । अपूर्णस्नानसमये स्मार्तकर्मानुष्ठानकाले जातपुत्रस्य तु पितृवत्स्मार्तकर्मान्ताधिकारो लोकावदध । वेदाध्ययनकर्मानुष्ठानाधिकारस्तु संवत्सरस्नाने पूर्णं एव भवेदिति । तत इति । अध्ययनाङ्गस्नानचत्पुरुषादूर्ध्वं प्रकृतिसंघत्सामान्यद्विजवदिति भावः । अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यंत इति तृतीये पर्याये उदकोपस्पर्शनपदं स्मार्ताङ्गभूतसकृदुदकोपस्पर्शनपरतयाऽध्ययनाधिकारसम्पादकप्रायश्चित्तभूतमुदकोपस्पर्शनान्तरं न्यायतो न सङ्गहाति येन सकृदुदकोपस्पर्शनेऽङ्गमिति स्मार्तकर्मण्येवाधिकारः । प्रायश्चित्तभूतस्नानपूर्तां तु श्रुत्यध्ययनेऽधिकार इति निश्चेत् । किन्तु उदकोपस्पर्शनपदं प्रायश्चित्तभूतसम्पूर्णं

स्नानपरमेव । एवञ्च प्रथमद्वितीयपर्यायवत् स्नानोत्तरमेव वेदाध्य-
यनाधिकारस्तृतीये पर्याये भवत्विति शङ्का तावत् 'अथ गृहमेधो-
पदेशनं नाध्यापनम्' इति सूत्रेण वारिता भवति । तथा च द्वादशवर्षे
त्रैविद्यकग्रहचर्ये वृत्तेऽपि उदकोपस्पर्शने पूर्णं जातेऽपि चतुर्थादेर्न
वेदाधिकारः, किन्तु स्मार्त एवाधिकारः । ततो यः पुत्रो भवति प्रा-
यश्चित्तोत्तरं तस्य प्रथमपर्यायवदेकर्तुर्ग्रहचर्ये सर्वसरस्नाने उप-
नयनवेदाध्ययनाधिकारसाधनभूते 'ततो यो निर्धत्त' इत्यादिनोच्यते
इति योज्यतामिति चेत्—अत्रोच्यते । अत्र प्रथमद्वितीयपर्याययोर्-
स्यापनयनं ग्रहचर्येणाग्नात् तस्यैव नियतकालस्नानेनाऽध्ययनार्हता
शदिता । न तु दैवान्मानुषाद्वा अपराधात् स्नानं सम्पूर्णं तावद्वृत्ते
सति तं तत्पुत्रं वाऽऽलम्ब्य किञ्चिदुदितम् । तृतीये पर्याये तु स्नाने
तावत्सकृदादिपदं समुचितमपि नैव समाग्नात् पूर्वपर्यायद्वयानाग्नात्-
मपि स्मृत्यध्ययनमाग्नाय वेदाध्ययननिषेधोऽभिहितः । तदनन्तर-
ञ्च द्वादशवर्षे त्रैविद्यकग्रहचर्यकर्तृपुत्रमादाय प्रथमपर्यायधर्मातिदे-
शः कृतः । एवञ्च तत्र दैवाद्यपराधादुपनयनोत्तरं स्नानापूर्तावैव पुत्रे
जाते संस्कृते चोपरते सति तत्पुत्रस्य कर्तव्यांशाकथनान्मन्यता
स्यात् । उपनयनतोप्युपनयनानन्तरं कर्तव्यपदार्थानामनाग्नात्
स्नानपूर्तिपर्यन्तं स्मार्तकर्मानुष्ठानं प्रसज्येत । एवञ्च जातमप्युपनय-
ने स्नानापूर्ते कर्माप्रयोजकत्वादनर्थकमेव स्यात् । एवमप्राप-
नयनमात्रस्यैव कथनात्तत्पूर्वतनकर्मादिकमप्यकर्तव्यमेव भवेत् ।
उपनयनोत्तरं विवाहादिक्रियाऽपि नाऽऽवर्तनीया भवेत् । इष्टापत्तौ
त्रैविणिकौचिनविशहाद्यभावात्स्नानपूर्त्याऽध्ययनाधिकारेऽपि । स्मृ-
त्युक्तविवाहादेश्चैव णिकसम्बन्धिनोऽसम्पत्तेरध्ययनोत्तरमपि ज्यो-
तिष्टोमाद्यधिकारो न स्यात् । इष्टपत्तौ च विवाहलोकेहेतुभूतकर्म-
परिग्रहद्वया प्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मादुपनयननिर्वे-
शासामर्थ्यात्तदन्तन्यायेन जातकर्मादिसंस्कारा अभ्युपेता इत्येष्टव्यं

भवति । एवमुपनयनोत्तरकर्माप्यपि तदादिन्यायेन यथायोगमनुष्ठे-
 यानीत्यभ्युपेतमित्याश्रयणीयम् । इतरथा तत्र सर्वकर्मबहिष्कृत इति
 प्रात्यताविशेषेण सकलस्मार्तधर्मैककर्मनिधिकारकथनात्प्रायश्चित्ते-
 नोपनयनविधानेऽपि यावद्ब्रह्मचर्यं वाचनिकमिति केवलोपनयनमेव भ-
 वेत्, न तदादितदन्तन्यायाभ्यां जातकर्मविवाहाद्यनुष्ठानं स्यात् ।
 ब्राह्मेतरस्थले उपनयने वृत्ते - वैशाध्ययनाद्यधिकारवत् तदादितद-
 न्तन्यायतोऽध्ययनजातकर्माद्यधिकारबुद्धेरुदकोपस्पर्शनं प्रायश्चि-
 त्तभूतं विनाऽध्ययनाद्यनधिकार इति सूचनेन प्रतिरोधात् सर्वक-
 र्मणामप्युपनयने कथितेऽपि तदादितदन्तन्यायतः परिग्रहबुद्धेः
 प्रतिरोधात् उदकोपस्पर्शनं, ततोऽध्याप्य इत्यध्ययनपदस्य श्रौत-
 स्मार्तोभयप्रन्थाध्ययनपरत्वस्यासङ्कुचितार्थग्रहे न सङ्कुचितग्रहण-
 मुचितमिति न्यायानुगृहीतत्वात् । विदितकर्मसामान्याधिकारबुद्धि-
 प्रतिरोधात्स्मार्तधर्मसामान्यमात्रपरिग्रहाय तदादितदन्तन्यायमवता-
 रयितुमिहाऽऽपस्तम्बेन सुप्रकृता प्रमाणमवश्यमुपक्षेपणीयं भवति ।
 तत्र 'तत् उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः' इति षडसोऽपि प्रायश्चि-
 त्तरूपपूर्णस्नानपरत्वे तदादिन्यायप्रतिरोधः । प्रथमद्वितीयपर्यायस-
 मान एव चेत्युपनयनोत्तरसमये प्रायश्चित्तात्स्मत्पूर्वञ्च स्मार्तधर्म-
 स्थाप्यप्रवृत्तिरेव स्यात् । देवाद्यपराधादुपनयनोत्तरं प्रायश्चित्तं
 स्नानान्तरस्मिन् सति स्मार्तधर्मेऽप्यनधिकारेण कृतमपि तावदुपनय-
 नमनर्थकमेव भवेत् । अतस्सृतीये पर्याये तत् उदकोपस्पर्शनमिति
 घञो न प्रायश्चित्तरूपपूर्णस्नानपरं न तदादिन्यायप्रतिरोधकं विव-
 क्षितं, किन्तु तदादिन्यायेनोपनयनाव्यवधानेन श्रौतस्मार्तधर्मप्रवृत्तौ
 सहस्नानं धर्मारम्भाद्गत्येन विद्यते । तत्र श्रौतस्मार्तद्वयस्यापि
 तदादिन्यायात्प्रवृत्तौ सत्यां स्मार्तेऽधर्म एव तदादिन्यायो, न तु श्रौते
 धर्मे इति हृदयेनोक्तम् । ततो गृहमेधोपदेशनं नाभ्यापनमिति ॥

अथान्न विवेकः—प्रथमद्वितीयपर्याययोस्ततः संघासरमुदकोप-

स्पर्शनम्, ततोऽध्याप्य इत्यादौ श्रुतिगृहमेधीयावध्याप्य . इत्येवार्थः
 स्यात् विशेषग्राहकमानाभावात् । तेन श्रौतस्मार्तसाधारण्येन तदा-
 दिन्यायाप्रवृत्तिः सूचिता भवेत् । तृतीयपर्याये उदकोपस्पर्शन-
 स्याद्गत्वे सति तदादिन्यायेन श्रौतस्मार्तधर्मप्रवृत्तौ 'अथ गृहमे-
 धोपदेशनम्' इति यच्च सा स्मार्तधर्मानुग्रहे सत्यर्थात् श्रौतधर्मनिवृत्ति-
 सम्भवेन पुनरपि नाध्यापनमिति विशदकथनमिह सर्वत्राऽध्याप-
 नपदं वेदाध्ययनपरमिति विभागसूचनाय । एवञ्च प्रथमद्वितीयप-
 र्याययोरध्ययनपदं वेदाध्ययनपरमिति नियमयति । एवञ्च पूर्वपर्या-
 ययोस्तदादिन्यायेनोपनयनोत्तरमेव गृहमेधीयधर्मस्य प्रवृत्तिरस्ति
 न श्रौतस्येति गमित भवति । एवंञ्च प्रथमद्वितीयपर्याययोः सङ्-
 ख्यानभूताङ्गे सत्येष स्मार्तधर्मप्रवृत्तिः । प्रायश्चित्तरूपसंघत्सरदि-
 खानोत्तरं श्रौतधर्मप्रवृत्तिरिति सूचनायैव तृतीये पर्वाणि 'तत उद-
 कोपस्पर्शनं पायमान्यादिभिरथ गृहमेधोपदेशनं नाध्यापनम्' इति
 विरूपं वाक्य पिरचितम् । 'ततो यो निर्वर्तते' इति कथनमपि प्रथमद्वि-
 तीयपर्याययोरपि प्रायश्चित्तज्ञानापूर्तावैवोपनीतपरमेतत् । कर्म-
 ठावस्थपुरुषपुत्रस्य तृतीयपर्यायगतपुत्रवात्पिप्रननुष्ठितप्रायश्चित्तमेव
 कर्तव्यमिति गमयति । एवं तृतीये पर्याये पित्रा समादरणीयं संघ-
 त्सरखानं पुत्रवाक्य एव पठित न पितृवाक्ये, पठिते सति तु पूर्व-
 पर्याययोरपि प्रायश्चित्तेन श्रौतेप्याधिकारसम्पत्तेः पूर्वपर्यायवत्के-
 यलगृहमेधीयोपदेशन 'अथ गृहमेधोपदेशनम्' इति कर्तुंमशक्यमेव
 स्यात् । तदर्थं संघत्सरोदकोपस्पर्शनं पितृवाक्ये पठितुमुचितमपि
 पुत्रवाक्य एवातिदेशेनोक्तम् । यदि तु 'तत उदकोपस्पर्शनं पायमा-
 न्यादिभिः' इति वाक्य पूर्वपर्याययोरिवाऽभ्यस्यमानं प्रायश्चित्तरूपव-
 त्सरदिखानपरं भवति । एवञ्च स्नाने प्रायश्चित्ते पूर्णं सत्यपि खानुः
 श्रुतायनधिकार एव । केवलगृहमेधीय पर्याधिकार इत्यामहन्तर्हि
 'त्रिपुरयं पतितसावित्रीकाणामपत्ये' इति परम्परानुसंस्मरणमाणास्मर्य-

माणोपनयनसाधारण्येन चतुर्थादिपुरुषेषु व्रात्यस्तोमेन प्रायश्चित्तं विधाय 'काममधीयीन्' इति वेदाध्ययनादिकथनमसङ्गतमेव भवेत् । भवन्मते प्रायश्चित्ते कृतेऽपि प्रपितामहाद्यस्मर्यमाणानुपनयनस्थले वेदाध्ययनानधिकारनिर्णयात् । एवं वसिष्ठोहालकप्रताश्वमेधाभृ-
यव्रात्यस्तोमानां पितृपितामहप्रपितामहादिलक्षणानुपादानात् स्मर्य-
माणास्मर्यमाणोपनयनावधिकसकलपुरुषसाधारण्येन प्रायश्चित्तत्वेन सिद्धत्वात् । तथैव याज्ञवल्क्यस्मृतावपि व्रात्यस्तोमस्य निखिलपुरुष-
साधारण्येन प्रायश्चित्तत्वसिद्धेरापस्तम्बसूत्रे चतुर्थादिस्यले सर्वथा वेदाध्ययनानधिकारसूचनमसङ्गतमेव भवति ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मग्राहिष्कृताः ।

सायित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यास्तोमादृते क्रतोः ।

इत्यत्र व्रात्यस्तोमे सति श्रौतस्मार्तसकलकर्माधिकारसूचनात् व्रात्यस्तोमादिप्रायश्चित्तेनाऽस्मैरपि भवद्भिः श्रौतेऽधिकार पृष्टव्य एव भवेत् । एवञ्चाऽऽपस्तम्बसूत्रेऽतिगुरुतरद्वादशवर्षत्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं निर्दिश्यमानं श्रुत्यध्ययनानधिकारे निरर्थकमेव स्यात् । अन्यैस्तृ-
तीये पर्याये एवङ्गुरुभूतप्रायश्चित्तानाम्नानात्स्मृत्यन्तरानुरोधेनाऽऽपस्त-
म्बसूत्रे विसंभ्रूलतापरिहाराय चतुर्थादिपुरुषस्थले श्रौताधिकारः पू-
र्वोक्तरीत्या स्वीकर्तव्य एव । अन्यैर्व्रात्यस्तोमेन व्रात्यतानिर्हरणेन वेदाध्ययनाधिकारकथनात्स्मृत्यन्तराविरोधेनैवाऽपरस्मृतिनियोजन-
स्य सति सम्भवे कर्तुमुचितत्वात् । 'तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्या-
दिभिः' इत्यस्याभ्यासपरकालनिर्देशमन्तरा प्रायश्चित्तवनिर्णायकमा-
नाभावात् प्रायश्चित्तपरतया नेतुमशक्यत्वाच्च । आपस्तम्बेनाऽपि उप-
नयनात्पूर्वमेव गुरुतरद्वादशवर्षब्रह्मचर्याम्नानात् उपनयनोत्तरं वेदा-
धिष्ठितये क्षुद्रमेव संवत्सरस्नानमभिमतं भवति । अत एव पितुः
संवत्सरस्नानाभावे पुत्रेण तावद्वेदाध्ययनाधिष्ठितये संवत्सरस्नानं
कर्तव्यमिति हृदयेन 'ततो यो निर्घर्षते' इत्यादियाक्यं प्रपतितं स-

इतं भवति ॥

यस्तुतस्तु यत्तावत् यस्य प्रपितमहादि नानुस्मर्यते' इति तृती
यपर्याये उदकोपस्पर्शनलक्षणप्रायश्चित्तेऽपि धीताध्ययनप्र भव
तीत्येतदर्थक नाध्यापनमित्येतदाणस्तम्बमूनमित्युक्त तत्तावद्धात्यस्तो-
माद्यसमर्थपर विज्ञेयम् । पारस्वरेण 'त्रिपुरुष पतितसावित्रीकाणामप-
त्ये चतुर्थरूपे सस्कारो नाध्यापनश्च' इत्यभिधाय 'तेषां सस्कारेषुमा
त्यस्तोमेनेष्टा काममर्घाथीरन् व्यथहार्या भवन्ति' इति कथितम् । तत्रेष्टा
संस्कारेषुर्मेवेदित्यन्वय । एवञ्च चतुर्थप्रभृतिषु प्रायश्चित्तान्तरकर-
णे धात्यस्तोमाद्यकरणे स्मार्तिकर्मनुष्ठानमाश्रम् । एते तु धात्यस्तो-
मादी सर्वपातकनिवृत्तौ भवत्येव धीताध्ययनम् । अत एव याज्ञ-
ल्क्येनापि—

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्ववर्मपादेषुताः ।

सावित्री पतिता मात्या—

इत्यभिधाय—

धात्यस्तोमादृते क्रतोः ।

इत्यनेन धात्यस्तोमे छते धीतस्मार्तिकसर्वधर्माधिकार इति स्पष्टी-
कृतम् । एवञ्च नगिष्टेनापि 'धात्यस्तोमेन वा यजेत' इति अदवमेधायभृथ-
श्नानविकल्पितत्वेन सर्वधात्यतानियत्संक्रत्येन सर्वधीतस्मार्ताधिकारो
नियत्सस्तस्माद्नाध्यापनमिति सकलसृष्टियचनानुरोधेन धात्यस्तो
माद्यसमर्थपरमिति विज्ञेयम् । 'त्रिपुरुष पतितसावित्रीकाणामपर्ये'
इत्यत्राभ्यपत्यपदं चतुर्थपरमाश्रममिति न धामित्यम् । न पतन्त्यनेनेति
व्युत्पत्त्या चतुर्थप्रभृतीनामपि तद्वाचकमिति विवेचनीयम् । 'त्रिपुरुष
पतितसावित्रीकाणामपर्ये' इत्यनेन चतुर्धादी धात्यस्तोमाभावे ना-
ध्यापनमित्युक्तं पारस्वरेण । तद्विषय एषाऽऽस्तम्बन हृत्तोदकरपर्शस्या
पि नाध्यापनमित्यध्यापनाभाषो निरतः । स ध्वजविषये धात्यस्तो-
मकरणकारणाम्यामेधान्ययनानभ्ययने इति समर्थनीय । अविरोधेन

सम्भवत्यर्थं विरोधस्याऽनुचितत्वात् । तस्मात्सकलस्मृतिवचनानुरो-
धेन नाध्यापनमिति वचनं वात्यस्तोमाद्यसमर्थविषयमिति सम्य-
गिदमवदातमित्यापस्तम्बवचनयोजना ॥

अथ याज्ञवल्क्यवचनयोजना । आपोऽशदिति । आडभिविधावि-
त्याद्यर्थः पारस्करसूत्रवदेव योजनीयः, अत ऊर्ध्वमुपनयनाभावात् । पो-
ऽशवर्षाद्यूर्ध्वं सर्वधर्मवहिष्कृताः स्मार्तश्रौतधर्मवहिष्कृताः सन्तः
सावित्रीपतिता वात्याः वात्यशब्दाहोः वात्यस्तोमाहते पतन्ति स्वो-
चितस्थानादधः पतन्ति, वात्यस्तोमे सति तु अवात्या अपतित-
सावित्रीकाः श्रौतस्मार्तधर्माधिकारिणो, न पतन्तीत्यर्थः । अत्रा-
ऽऽपस्तम्बाद्युक्तप्रायश्चित्तानां शुद्ध्यात्तत्रोपनयनाधिकारकरमेकं वेदा-
ध्ययनाधिकारपरमन्यदिति विभागः समाहृतः । वात्यस्तोमस्तु सर्वो-
त्तरत्वाच्चिरवशेषं । सर्वेनोनिहन्तृत्वात्, वात्यस्तोमेनैकेनैवोपनयन-
स्मार्तश्रौतकर्माधिकारासिद्धेर्याज्ञवल्क्येन, वात्यस्तोम एवैको निरक्तः
प्रायश्चित्तत्वेन । अत एव पतिष्ठवचने उद्दालकप्रतादश्वमेधावभृथ-
स्नानमधिकफलं ब्रह्महत्यादिमहापातकनियतकस्य शुद्धोपपातकनि-
घर्तकत्वे सन्देहाभावादिति पठित्वा ततोऽप्यश्वमेधावभृथस्नाना-
दतिप्रशस्तो वात्यस्तोम इति पश्चात्पाठो वात्यस्तोमस्याऽऽहतः, स-
ङ्गतो भवति । अत एव च पारस्करसूत्रे आपोऽशदित्यादिना पतित-
सावित्रीकत्वं गिरुच्य पतितसावित्रीकताया उपपातकरूपत्वात् 'का-
लातिक्रमे नियतवत्' इति उपपातकनियतं यद्यप्रायश्चित्तं तद्वत् प्रा-
यश्चित्तं विधेयमिति सामान्यप्रायश्चित्तमापस्तम्बसमं विधाय 'त्रिपुरुपं
पतितसावित्रीकाणामपत्ये' इत्यादिना 'कालातिक्रम' इत्युपपातकप्रा-
यश्चित्तेन न विम्पटा शुद्धिरिति 'नोपनयनादिसंस्काराध्ययनादि भ-
वितुमर्हतीति 'तेषां संस्कारेषुर्वात्यस्तोमेनेषु' इति घाट रूपितृपिता-
महादीनां वात्यस्तोमोत्तरमुपनयनाध्ययनादित्यसकलसंस्कारार्हतेति
मनासि निधाय वात्यस्तोममतिविशिष्टं याज्ञवल्क्यवचनवदेवादाय

यलवत्तरदोषेऽपि बहुजनमात्यतालक्षणे प्रायश्चित्तरूपस्यैकद्वित्रादि-
प्रात्यतानिर्वर्तकता सहजसिद्धेति त्रिपुरुषमिति कथं सङ्गतं भवति ॥

अथ मनुवचनयोजना । आपोडशादित्यादि । अत्राडादिविधेयचनं
पारस्करसूत्रवदेव । 'नैतैरपूतैर्विधिधत्' इति मनी विशिष्य पतितसावित्री-
कत्वनिवृत्तये याज्ञवल्क्यादिधत् प्रायश्चित्तं नाऽऽम्नातं, परन्तूपपातक-
त्वादस्योपपातकसामान्यप्रायश्चित्तं चान्द्रायणपराकादिकं याज्ञवल्क्योक्तं
मात्यस्तोमोद्दालकमतादि च पतितसावित्रीकत्वदोषनिवर्तनायाऽभि-
प्रेतमिति नैतैरित्यादिना सूच्यते ।

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनायेद्यत् ॥

इति मनुवचनं न पतितसावित्रीकत्वदोषपरिहारपरम्, अविध्यु-
पनयने घनगर्जनादिना विध्युल्लङ्घनेनोपनयने कृच्छ्रप्रयानुष्ठापनेन
'पुनरुपनयनपरम्, इतरथा पतितसावित्रीकप्रायश्चित्तत्वे 'नानूच्येत
यथाविधि' । षोडशवर्षादिमध्ये उपनयनाभावात् कृच्छ्रप्रयानन्तरं
यथाविधि षोडशवर्षमध्ये एवोपनयेदित्यर्थासङ्गतेः । अतीते षोडशे
पुनः षोडशवर्षमर्ध्यत्वसम्पादनायोगात् षोडशवर्षिकताया गतार्याः
पुनरागमनायोगात् । घनगर्जनादौ जाते उपनयने पुनर्घनगर्जनादि-
रहिते काले उपनयनं विधेयमिति तु सङ्गतं भवति । स्वाध्यायघन-
गर्जनादिरहितकालस्याभ्यां धर्तमानतया तत्प्रतीक्षणसम्भवात् ।
षोडशवर्षिकत्वे जातेऽष्टवर्षत्वादेः सम्पादनानर्हत्वादिति । यावत्क-
र्मपरं यमवचनमुपनयनोत्तरं देवान्मानुषाद्यापराधात् पञ्चदशवर्ष-
पर्यन्तं नित्यसन्ध्यायन्दनाविलोपे उपपातकत्वात्तन्प्रायश्चित्तपरम् ।
तदपि प्रायश्चित्तं 'कालातिक्रमे' इति सूत्रेणोपपातकसामान्यप्रायश्चि-
त्तेन सह सङ्गत्तं भवति । यथिष्टवचने तद्दालकमताश्वमेधावभृथ-
स्नानमात्यस्तोमाधिकल्पेन पतितसावित्रीकत्वप्रायश्चित्तभूता इति
केचित् । उद्दालकमतेन सदाऽभ्यमेधावभृथस्नानमात्यस्तोमान्यतरः

समुच्चित इत्यपरे । अद्यमेधस्नानद्वात्यस्तोमयोरतिविशिष्टं वात्स्वत-
न्नावेव, नोद्दालकव्रतसमुच्चयापेक्षिणौ याज्ञवल्क्येन केवलद्वात्यस्तोम-
स्य परिग्रहादित्यने ।

अत्रायं सङ्ग्रहः—याज्ञवल्क्यवचनेन द्वात्यस्तोमतः सर्वकर्माहताद्य-
चनादुपनयनमध्ययनञ्च भवति । अत्र प्रथमपर्वाणि आपस्तम्बोक्तं
ऋतुं वैविद्यकं ब्रह्मचर्यं यमोक्तं यावकव्रतं वसिष्ठोक्तमुद्दालकव्रतमुपपात-
कप्रायश्चित्तचान्द्रायणादिकञ्च याज्ञवल्क्योक्तद्वात्यस्तोमेन वैकल्पिकमु-
पनयनाधिकारसम्पादकम् । वेदाध्ययनाधिकारसम्पादकं पुनरापस्त-
म्बोक्तं संवत्सरोद्दकोपस्पर्शनम् । वसिष्ठोक्तश्वमेधावभृथस्नानद्वात्यस्तो-
मान्यतरश्च वैकल्पिकम् । अथ द्वितीये पर्याये ऋतुं वैविद्यकं ब्रह्मचर्यं
यमोक्तयावकव्रतं वसिष्ठोक्तोद्दालकव्रतञ्चेत्येतानि वैकल्पिकानि पद्मगुणि-
तानि पितृपितामहानुपनये उपनयनाधिकारकर्त्तव्याश्चित्तानि । तत्र
यथा 'प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं वत्सर' इत्यापस्तम्बवचने 'यस्य पितामह'
इत्युपक्रमात् 'तेषां प्रायश्चित्तम्' इति निर्देशात् त्रिमिरापि संवत्सरब्रह्म-
चर्यं कर्तव्यम् । तत्राऽयं विभागः—पितामहद्वात्यतानिमित्तमेकर्तुंब्रह्मच-
र्यमुत्तरोत्तरं द्वात्यताभिवृद्धेर्वालकस्य वत्सरब्रह्मचर्यमपेक्षितम् । पिता-
महस्यं पुनः स्वार्थमेकर्तुंब्रह्मचर्यं द्वात्यतादशायां द्वात्यपुत्रोत्पादनात्
द्वात्यताऽभिवृद्धेति ह्यर्तुंब्रह्मचर्यं द्वात्यपुत्राद् द्वात्यपुत्रजननाद् द्वात्य-
तायाः पुनरतिवृद्धेः ह्यर्तुंब्रह्मचर्यञ्चापेक्षितमिति संवत्सरब्रह्मचर्यमपे-
क्षितम् । पितुः पुनः स्वपितुर्द्वात्यतानिमित्तमेकर्तुंब्रह्मचर्यं स्वार्थं ह्यर्तुं-
ब्रह्मचर्यं पुत्रार्थं ह्यर्तुंब्रह्मचर्यं द्वात्यतादशायां स्वस्योत्पत्तेः स्वपुत्रो-
त्पत्तेश्चोत्तरोत्तरं द्वात्यताप्रायल्यात् । तथा च स्वस्यैव बालकस्या-
ऽनुपनयने एकर्तुंब्रह्मचर्यं, पितृधानुपनयने ह्यर्तुंब्रह्मचर्यमिति विभ-
जनीयम् । एवञ्च प्रयाणामपि बालकपितृपितामहानां द्वात्यतास्तु या-
घकादीनां पाद्मगुण्यानि कथितानि । तत्र ऋतुब्रह्मचर्यवदेव स्वस्य
बालस्य पितृश्च द्वात्यतायां त्रिगुणमेधानुष्ठेयमिति सिद्धम् । वेदा-

ध्ययनाधिकारसम्पादकं पुनरास्तम्बोक्तपुरुषसङ्ख्याप्रमितवत्सरोदको-
 पस्पर्शनं वसिष्ठोक्तादवमेधावभृथस्तानं तदुक्तवात्यस्तोमो वा । अथ
 तृतीये पर्याये उपनयनाधिकारसम्पादकं द्वादशवर्षत्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य-
 मापस्तम्बोक्तं यमोक्तद्विसप्ततियावकव्रतानि, वसिष्ठोक्तद्विसप्तत्युद्दालकव्र-
 तानि याज्ञवल्क्योक्तवात्यस्तोमो वा । द्वादशवर्षब्रह्मचर्यव्रतादिनाऽतिष्ठे-
 शाद्दालस्यादिना सहृद्देवैकस्मिन्दिने पावमान्यादिभिः स्नानं करोति
 चेत्सर्हि तद्दिनमारभ्यैव स्मार्तधर्मपरिग्रहाधिकारः । कालेत्याद्यनुसन्धे-
 यम् । कालातिक्रमे बहुकालरूपे यावकप्रत्याम्नायचतुर्दशप्राजापत्या-
 नि ग्राह्याणि । अल्पकाले सति उद्दालकव्रतप्रत्याम्नायसपाददशप्रा-
 जापत्यानि, एकतुर्ब्रह्मचर्यप्रत्याम्नायप्राजापत्यानि, कालातिक्रमाल्प-
 त्वशाहुत्याभ्यां सपाददश चतुर्दश वा भवन्ति । अथञ्च विभागो बाल-
 क एव । पितृपितामहवात्यतायां चतुर्दशप्राजापत्यान्येव भवेयुः,
 कालदैर्घ्यनेयत्यादित्यनुसन्धेयम् । पूर्वं महत्तरमतानुष्ठानादेनसां नि-
 वृत्तेरल्पमात्रे एनासि सति तत्रालस्यादिना सहृद्देव स्नानात्स्मार्त-
 धर्मपरिग्रहेण कालयापने कालान्तरं सम्पूर्णोदकस्पर्शादध्ययनं स-
 म्पादनीयमितीच्छायां सत्यां सम्पूर्णोदकस्पर्शान्तराऽस्मिन्दिवङ्गते
 सति स्मार्तानुष्ठानकाले जातपुत्रस्य संस्कारो 'ग्रथा प्रथमेऽतिक्रमे'
 इति निर्देशात् पितुरुपनयनपर्यन्तमनुष्ठानेन पुत्रस्याप्युपनयनपर्यन्ता-
 धिकारादुपनयने जाते पश्चादध्ययनाय पित्रा सम्पूर्णोदकस्पर्शाकर-
 णात् पुत्रस्य संवत्सरपर्यन्तोदकोपस्पर्शोऽध्ययनेऽधिकारः । तत्पुत्रा-
 दूर्ध्वन्तु प्रसिद्धाद्विजपुत्रादीनां यथातथैव कर्तव्यं स्थाभाधिकमेव ।
 यथञ्च पितुरपि पूर्वमुपनयनात् द्वादशवर्षव्रतेनैव सर्वेनसां विलयात्
 स्वल्पैरस्त्वात्प्रथमपर्याये यत्संवत्सरोदकोपस्पर्शनं तावत्तैवाध्ययना-
 धिकार इति गमितम् । तत्रालस्यादिना कालान्तरे उदकोपस्पर्शनं
 विधेयमितीच्छायामेव मरणे नत्पुत्रे संवत्सरोदकोपस्पर्शनेनाऽध्ययना-
 धिकारे पितुः सुतरां संवत्सरोपस्पर्शनेनाऽधिकारौचित्यात् । एवं

तृतीये पर्याये न स्नाने गौरवं किन्तु प्रथमपर्यायवदेव स्नानं ब्रह्म-
चर्यादावेवाऽतिगौरवपरिग्रहात् । एवञ्च संवत्सरस्नानं तत्समकल्प-
मश्वमेधावभृथस्थानं व्रात्यस्तोमो वैकोऽध्ययनाधिकारहेतुरिति वि-
वेचनीयम् । तत्र संवत्सरोदकोपस्पर्शं त्रिषवणमुदकोपस्पर्शनिर्देशा-
त् दिनचतुष्टयेनैकं प्राजापत्यं द्वादशस्नानेनैकप्राजापत्यम्भरणात् ।
तथा च संवत्सरस्नानस्य नवतिप्राजापत्यानि भवन्ति । यमोक्त्या-
वकप्रतप्रत्याम्नायानि चतुर्दश प्राजापत्यानि । उद्दालकप्रतप्रत्योम्ना-
यानि सपाददशप्राजापत्यानि । संवत्सरस्नानस्थानेऽश्वमेधावभृ-
थव्रात्यस्तोमयोर्वसिष्ठेन निर्देशात् त्रयं समवलमेव ॥

- अथ 'त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये' इत्यत्र पतितसावित्री-
काणां चनुराद्याधिक्येऽपि व्रात्यस्तोमनिमित्तमस्ति 'ऐन्द्राग्रस्थल इव'
इत्युक्तं, तत्कथमिति चेदित्थम् । तथा हि—'ऐन्द्राग्रम्पुनरुत्सृष्टमालमेत
य आवृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबेत्' इति सोमपानाभावे ऐन्द्राग्रप्रयो-
जकं उक्तः । एवम्—'आश्विनं धूम्रललाममालमेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं
पिपासेत्' इति दौर्ब्राह्मण्यसमेता सोमपिपासा आश्विनप्रयोजिको-
क्ता । एवम्—

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।

• स चै दुर्ब्राह्मणो नामे न सोमं पातुमर्हति ॥

'यश्चेव वृषलीपतिः', 'सर्वकर्मवहिष्कृत' इति पाठभेदः । तत्रानया
स्मृत्या दौर्ब्राह्मण्यं समाम्नातम् । अत्रैन्द्राग्राश्विनप्रयोजके स्मार्त-
श्रेण्येतानि दौर्ब्राह्मण्यानि त्रीणि किं विजातीयानि । किं वा सर्वमेक
विधमेव दौर्ब्राह्मण्यमाहोस्वित् नानापि दौर्ब्राह्मण्यानि द्वैरात्रनयेन
ऐन्द्राग्रप्रयोजकतयाऽऽश्विनप्रयोजकतया च श्रुतिभ्यां परिगृहीतानि ।
स्मृतिस्तु श्रुतिद्वयानुमतदौर्ब्राह्मण्यद्वयप्रकाशिकेति विषये प्रमाणभे-
दादिह त्रीणि दौर्ब्राह्मण्यानीति वदित् । तत्र, त्रिभिरपि प्रमाणैर्न-त्रि-
विधं दौर्ब्राह्मण्यं प्रतिपाद्यते, किन्तु श्रुतिभ्यां द्वे दौर्ब्राह्मण्ये प्रतिपा-

द्येते । स्मृतिस्तु द्विविधदौर्ग्राह्यप्यानुवादिका, न तु तृतीयं दौर्ग्राह्य-
 प्यं प्रतिपादयति । तद्दौर्ग्राह्ये निमित्ते नैमित्तिकस्यापरस्याऽकथ-
 नात् । तत्र स्मृतावेन्द्राग्नौ घेदीसम्यन्धविच्छेदनिमित्तकः । घेदीविच्छे-
 दश्च सोमविच्छेदलक्षण एव । 'येन्द्राग्नं पुनस्तस्येष्टम्' इति मूलभूतश्रु-
 त्या सोमपानामावस्य निमित्तत्वेन स्पष्टं प्रत्यायनात् । आश्विनस्तु
 पशुर्दौर्ग्राह्यनिमित्तकः । यस्य वेदश्चेति स्मृत्या वेदच्छेदस्य दौर्ग्राह्य-
 प्यसम्पादकतया प्रत्यायनात्तद्दौर्ग्राह्यस्य 'आश्विने अश्विनम्' इ-
 त्यादिश्रुत्या निमित्तप्रत्यायात् । अथ यस्य वेदश्चेति स्मृत्या घेदवेदी-
 विच्छेदस्य दौर्ग्राह्यहेतुत्वेन प्रत्यायनात् सोमविच्छेदस्य च वेद-
 विच्छेदान्तर्गतत्वादाश्विनमित्यादिश्रुतिविहिताश्विनेनेव वेदवेदीवि-
 च्छेदजनितदोषसामान्यनिवृत्तेराश्विने कृते येन्द्राग्नः कर्तव्य इति चेत्,
 निमित्तभेदादुभावपि समुच्चितावेन्द्राग्नाश्विनावित्युपदेश इति चेत् ।

अत्रायमाशयो माधवाचार्योऽस्ति लिखितः—'पुनस्तस्येष्टे पशौ विच्छिन्नो
 वा पतस्य सोमपीथी यो ब्राह्मणः सन्नातृतीयात्पुरुषात्सोमं न पि-
 यति' इति निर्देशेन सोमपानविच्छेदप्रयुक्तदौर्ग्राह्येन ऋत्वनधिकार
 श्येन्द्राग्नेन ऋत्वाधिकारः सिद्ध्यति । आश्विने तु 'यो दुर्ग्राहणः सोमं
 पिपासेत्' इति निर्देशात् सोमपानश्रद्धालुत्वे सति दुर्ग्राहणोऽधिक्रि-
 यते । एवञ्च ब्रह्मवर्चसप्रतिबन्धकीभूतदौर्ग्राह्यप्यापनुत्तये आश्विनः
 पशुः, ऋत्वाधिकारप्रतिबन्धकीभूतदौर्ग्राह्यप्यहरणायैन्द्राग्नः पशुरिति
 सिद्धं भवति । तत्राश्विनवाक्ये प्रान्ते 'यद्भूमौ भवति धूम्रिमाणमेवा-
 स्मादपहन्ति ललामो भवति मुपत एवास्मिन् तेजो दधाति इति
 वनसि पशोर्धूमवर्णेन दौर्ग्राह्यलक्षणं धूम्रिमाणं मालिन्यमस्माद्य-
 जमानादपहन्ति ललामशौक्येन त्वस्मिन् यजमाने मुखत एव मु-
 ख्यमेव ब्रह्मवर्चसलक्षणं तेजो दधातीत्यर्थके ब्रह्मवर्चसफलस्य स्पष्ट-
 त्याद्ब्रह्मवर्चसप्रतिबन्धकीभूतदौर्ग्राह्यसामान्यमाश्विनेन निवर्त्य-
 ते । अत्रेन्द्राग्नाश्विननिवर्त्ये दौर्ग्राह्यद्वयं यस्य वेदश्चेति स्मृत्या

निरूपितम् । अत्र वेदविच्छेदकथनादेव वेदिविच्छेदस्याऽप्यर्थसि-
द्धत्वाद्देदपूर्वकत्वाद्देदेः पुनरपि वेदिविच्छेदकथनमर्थभेदसुचनायैव
भवति । तत्र वेदस्याध्ययनद्वारा ब्रह्मवर्चससम्पादकत्वं मन्त्ररूपप-
दार्थविधया अर्थज्ञानद्वारा च कर्मोपयोगित्वञ्चेति द्वे रूपे भवतः ।
तत्र कर्मोपयुक्तरूपद्वारा वेदिनिर्वर्तकत्वं, रूपान्तरेण ब्रह्मवर्चसहेतुत्वम् ।
तत्र वेदविच्छेदकथनं ब्रह्मवर्चसप्रतियन्धकीभूतदौर्ब्राह्मण्यपरम् ।
वेदिविच्छेदकथनन्तु क्रावन्धिकारनिमित्तभूतदौर्ब्राह्मण्यज्ञापकम् । एवं
वेदी चेति चकारैणैवोक्तसमुच्चयसम्भवाद्देदश्चेति चकारोऽनतिप्रयोज-
नः सन्ननुक्तसमुच्चयपरः । एवञ्च 'यथाकानायथाचाना' इति श्रुतिगमि-
ताचारस्य शीलादिलक्षणस्य समुचितस्य विच्छेदो वेदविच्छेदसमो
प्रात्यङ्गस्तोमनिवर्त्यप्रात्यङ्गरूपस्ताण्डिब्राह्मणेन परिगृहीत इह सङ्गृहीतो
भवति । अत्र 'आदियनं धूम्रललाममालमेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपा-
सेत्' इत्यत्र पिबेदित्यनुपत्त्वा पिपासेदिति सनो निर्देशात् प्राथमिकक्र-
तुप्रयोगेच्छेव परिगृहीता भवति न तु तदुत्तरक्रतुप्रयोगेच्छापि । 'अ-
श्विनो वै देवानामसोमपावास्तां सौ पश्चात्सोमपीथं प्राप्नुतामदिवना-
येतस्य देवता' इति घाफ्यशोषे प्रथमसोमपानस्यैव ग्रन्थायनेन तद्देव-
ताश्रयजमानस्यापि यादृक्कीचित्यात् । अत्र वेदादिविच्छेदमूलकदौ-
र्ब्राह्मण्यनिवर्हणाधीयमानब्रह्मवर्चसफलाय प्राथमिकसोमप्रयोगमाधि-
त्यादियनो विधीयते । तत्र 'सप्तदशारत्निर्वाजपेषस्य यूपः' इत्यत्र सा-
क्षाद्वाजपेये, साप्तदशान्वयायोगेऽपि तदङ्गपशुद्वारा यथाऽन्वयस्तथा
साक्षारसोमस्य पशुध्रपत्वाभावेऽपि सामाङ्गभूताग्नीषोमीयतन्त्रद्वारा-
ऽऽध्रपत्पद्वदते । ननु सयनाय पशुतन्त्रमेव कुतो नाधयः, अग्नीषोमीय-
पर्वन्तानुधाघने कां ऐनुरिति चेत्सत्यं, पिपासेदिनि स्पष्टमिच्छाका-
लिकसोमाङ्गाधरणस्य सूचनात् । मयनीयपशुकाले क्रतियक्कर्वक-
सोमयागस्य शास्त्रयजमानानुमतिपूर्वकस्य प्रवृत्तयेन पिपासेदि-
स्यस्य सोमप्रवृत्तीच्छपेरत्यमिच्छाकालतयाभावात्सयनीयपशोराश्र-

यत्वं प्रमाणानुरूपमेवेत्यग्निप्रीतिप्रयत्नं प्रमाणानुगुणत्वात्परिग्राह्यम् । तथा चाऽऽश्विनपशुवचनं गुणफलविधिर्गोदोहनेन पशुकामस्येति वचनवदिति सिद्धं भवति । ऐन्द्राग्निस्तृतीयपुरुषपर्यन्तसोमविच्छेदसम्भूतदोषोपशमनद्वारा सोमाधिकारसम्पादकत्वादाधानोत्तर सोमात्पूर्वं यथायोग कर्तव्यो भवति । आश्विनः पुनरग्नीप्रीत्यकाल एव प्रथमसोमाश्रयकत्वात् । एवञ्च प्रथमसोमात्पूर्वमाविप्रह्ववर्चसाभायनिदानाभूतदौर्ब्राह्मण्यप्रथमसोमाश्रितेनाश्विनेन निवर्तते । तथाचाश्विनः काम्यो गोदोहनवत्, न तु क्रत्वनाधिकारहेतुदौर्ब्राह्मण्यनिवर्तकः । ऐन्द्राग्नि एव तादृग्दौर्ब्राह्मण्यनिवर्तनद्वाराऽधिकारसम्पादकः । अत एव कात्यायनेन क्रत्वनाधिकारव्यावर्तनद्वाराऽधिकारसम्पादनपर ऐन्द्राग्नि एव सूत्रितो न त्याश्विन । यदि चाऽऽश्विनोऽप्यैन्द्राग्निवदधिकारे हेतुः स्यात्समुच्चित्य तर्हि 'सर्वशायाप्रत्यय' न्यायेन क्रत्वनाधिकारप्रतिपत्तये ऐन्द्राग्निवदाश्विनोऽपि सूत्रितः स्यात्, न तथा, तस्मादाश्विनो ब्रह्मवर्चसप्रतिबन्धकीभूतदोषनिर्हरणपरत्वेन भिन्नफल एव । अत एव कात्यायनिनः केवलैन्द्राग्निानुष्ठानेनैव क्रतुं सगुण मन्वते । एवञ्च कात्यायनिनामितरेषां वा ब्रह्मवर्चसप्रतिबन्धकीभूतदोषनिर्हरणकामनायां प्रथमसोमप्रयोगे सति पशुराश्विनः कर्तव्यः । ऐन्द्राग्नेनैव प्रथमप्रयोगे सति तु ब्रह्मवर्चसप्रतिबन्धकीभूतो दोषस्तदवस्थ एव भवेत् । प्रथमसोमोत्तर ब्रह्मवर्चसप्रतिबन्धकदोषनिर्हरणकामनायां तु साण्यब्रह्मणाशुक्तव्रात्यस्तोमादय एवाऽनुष्ठेयाः । तत्र व्रात्यता नानाविधा । तृतीयपुरुषपर्यन्तवेदाचारादिविच्छेदस्ताण्ड्युपासा चेति । तत्रानुपनयनादिप्रयुक्तव्रात्यतादिनिवृत्तावपि तत्तत्प्रमाणप्रवर्तनं समर्थमिति विवेकः ।

त्रिकाण्डमण्डनास्तु पश्चात् बहूनिह साञ्जिक्षिपुः ।

एकस्य सोमविच्छेदे केचिदैन्द्राग्निमनुयन् ।

प्रयाणां सततं लुप्ते सोमे त्वैन्द्राग्निमाश्विनम् ॥

पिता पितामहो वापि-सोमं यस्य न पीतवान् ।
दुर्ग्राहणं तमाचष्टे कर्कः शाखान्तरश्रुतेः ॥ इति ।

गोपालास्तु—

सोमेन यक्ष्यमाणस्य यस्य पित्रादयस्त्रयः ।
नेजिरे सोमयागेन स स्याद्विच्छिन्नसोमपः ॥
आलभेत स पेन्द्राग्नमवशीर्णगवं पशुम् ।
पुनरुत्सृष्ट्वाच्यो हि बाहोत्सृष्टः पुनर्वहन् ॥
छागेऽपि संभवत्येतद्वहत्येष हिमाचले ।
स्वकण्ठेन भरद्वाजः सुस्पष्टमिदमब्रवीत् ॥
विच्छिन्नसोमपीथो वा दुर्ग्राहण इतीरितः । इति ।

अत्र 'य आरुतीयात्पुरुपात्सोमं न पिबेत्' इत्यत्र यष्टुः पुरुपा-
चृतीयः पितामहः । आङ् मर्यादायाम् । एवञ्च पितुः सोमपानाभावे
पेन्द्राग्नः । अयमर्थ एकस्येति प्रथमकल्पेन गृहीतः । यदि चाङ्-
भिव्याप्तौ, तर्हि पितृपितामहयोः सोमपाने पेन्द्राग्नः । अममर्थः
पितेत्यादिचृतीयकल्पेन गृहीतः । यदि च यष्टारम्पहाय पितर-
मारभ्य त्रिपुरुपरिग्रहस्तर्हि प्रपितामहपर्यन्तं सोमपाने पेन्द्राग्नः ।
अयमर्थस्त्रयाणां पित्रादयस्त्रय इत्येताभ्यां परिगृहीतः । तत्र 'विच्छिन्न-
सोमपीथो वा दुर्ग्राहण इतीरित' इति पक्षेण दौर्ग्राहण्यहराऽऽदिवनस्यै-
न्द्राग्नेनाऽसोमपयाहुल्यात्समुच्चितः । अयमर्थस्त्रयाणामिति मध्यक-
ल्पेन सङ्गृहीतः । तत्र कर्कपक्ष एव साधुः, यष्टुरेव तृतीयावधित्वौ-
चित्वात् । यस्य पिता न सोमं पिबेदिति स्पष्टमनुपत्त्या आरुतीया-
दिति शुक्तरनिर्देशेनाऽऽद्येऽभिव्याप्तिपरत्वौचित्यात् । असोमपया-
हुल्याद्दौर्ग्राहण्येनादिवन इत्यप्यसङ्गते काल्यायनसूत्रयितोषात् । तत्रा-
ऽसोमपत्वदोषपरिहरायादिवनादिवयन्चनात् । अत एव दौर्ग्राहण्यं
नाऽसोमपत्वप्रयुक्तं किन्तु वैशाचारविहीनत्वप्रयुक्तम् । ब्रह्मपर्वसामा-
थवीजभूतकल्पुपं यिलक्षणमिति विवेकः ॥

केविनु—

सावित्रीमात्रसारोऽपि नाऽसौ दुर्ग्राहणो भवेत् ।

इति स्मृतेरतिक्रान्ते सावित्र्याः काले 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्याताम्' इति आपस्तम्बवचनात्,

आपोऽशादाद्वाविंशानुविंशान्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात्,

आपोऽशादं ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आद्वाविंशात्क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विंशः ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता मात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ।

इति मनुवचनतः, 'अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति' इति पारस्करवचनात् मानान्तरश्च ज्ञापितदोर्ग्राहण्यनिवृत्तयेऽपि आश्विनः पशु । ऐन्द्रामस्तु सोमविच्छेदप्रयुक्तकृत्वनधिकारपरिहारायेत्याहुः ॥

तदेतदतिपेशलं, 'सावित्रीमात्रसारोऽपी'ति स्मृतिर्नासौ दुर्ग्राहणो भवे'दिति पातित्याभावमेव द्रूते न तु ब्रह्मवर्चसप्रतियन्धकीभूतदोर्ग्राहण्यभावम् । 'यस्य वेदश्च वेदीचे'ति स्मृतिरन्यथाऽनर्थिकैव भवेत् । एवं 'यो दुर्ग्राहणः सोम पिपासेत्' इति चाकथे सोमं पिपासेदित्यंशोऽनर्थकः स्यात् । 'आश्विनं भूप्रललाममालभेत यो दुर्ग्राहण' इत्येतावतैवाऽभिमतार्थलाभसम्भवात् । अतः प्रागुक्तरीत्यैवाश्विनविनियोगः समुचित इति दिक् ॥

अथ 'य आसृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबेत्' इत्यत्र तृतीयम्पुरुषं मर्यादीकृत्याऽभिव्याप्तीकृत्य वा सोमपानाभावस्यैन्द्राग्निमिचित्वात् पुरुषत्रयादूर्ध्वमपि सोमपानाभावे कथमैन्द्राम्नानुष्ठानं निमित्तालाभादिति चेत्सत्यम्, सदृशे शतसङ्घपावद्बहुपुरुषाणां ब्रह्मरुद्धिमारभ्य

प्रवृत्तानां सोमपानामावे सति तत्र त्रिपुरुषसोमपानामावोऽपि सिद्ध इति निमित्तसत्त्वाद्देन्द्राग्ने भवेदेव । न च त्रिपुरुषोर्धर्मधिकपुरुष-सोमपानामावे एनसो बाहुल्यादेकेन्द्रेण तदेनसः कथं विलय इति वाच्यम्, सोमपानामावबाहुल्यप्रयुक्तैः नसां बहुत्वेऽपि सर्वे नसां सन्निधाने जायमानेन्द्राग्नादृष्टवशतो नाशसम्भवात् । अतिक्रुद्राग्नि-किरणस्पर्शमात्रेण तूलराशेरल्पस्य महतो वा नाशे भेदाभावात् । एवं त्रिपुरुषमित्यादि पारस्करसूत्रमपि योजनीयम् । कालातिक्रमे नियतवदिति सूत्रं बालकस्यैकस्य पिनुश्च द्वयोः पितामहस्य च त्रयाणां पतितसावित्रीकत्वप्रायश्चित्तपरम् । यद्यप्यापोडशादित्युपक्रम्याऽत ऊर्ध्वमित्यनेन बालकस्यैव पतितसावित्रीकत्वमित्युक्त्या कालाति-क्रम इति सूत्रं पठितं बालकस्यैव पतितसावित्रीकत्वप्रायश्चित्तपरं भवितुमर्हति, तथापि त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामिति त्रिपुरुषप-तितसावित्रीकापत्यप्रायश्चित्तविधानेन प्रथमप्रायश्चित्तस्य पुरुषत्रय-साधारणत्वौचित्यात् । अथ कालातिक्रमे नियतवदिति पुरुषत्रयपर्यन्तपतितसावित्रीकप्रायश्चित्तं त्रिपुरुषपर्यन्तं भवेदेव । त्रिपुरुषादूर्ध्वं पतितसावित्रीकत्वे तु नानेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिः, तेन नोपनयनसं-स्कारो न वाऽध्यापनं किन्तु प्रात्यस्तोमेनेत्याह त्रिपुरुषमिति । संस्कारो नाऽध्यापनञ्च नेत्यन्वयः । तेषां चतुर्णां मध्ये जनः कोपि प्रा-त्यस्तोमेनेष्ट्या संस्कारेषुर्भवेत् उपनयनसंस्कारेषुर्भवेत् । प्रात्य-स्तोमं विनोपनयनेच्छा न कार्येत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह काममिति । 'काममधीयीरन् व्यवहार्यां भवन्ति' इति वचनात् । ताण्डिमाद्गवचनता-त्पर्यादिति भावः । ताण्डिप्रकरणे ईदृशवचनाभावेन वचनादित्यनेन वचन-तात्पर्यादिति लक्षणादिति विवेचनीयम् । अत्राऽनेकपतितसावित्री-काणां त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकोपि भवतीत्येन्द्राग्नपशुन्यायेन सर्व-नसां प्रात्यस्तोमेन नाशः सम्भवति । विस्फुलिङ्गसम्पर्कतस्तूलराशेर-ल्पस्य महतो वा नाशदर्शनेन प्रात्यस्तोमाग्निना सर्वप्रात्यतातूलानां

युगपदेव विलयनात् । एवञ्चोपनयनाध्ययनाद्यधिकारः सम्भवति, सर्वस्मादपि प्रायश्चित्ताद्घात्यस्तोमस्य बलवत्तमत्वात् । एतत्तुल्यप्रायश्चित्तस्याऽपरस्यालीकत्वात् । अत एव याज्ञवल्क्येन प्रथमवर्षण्यपि मात्यस्तोमः प्रायश्चित्तमिति गमितम् । आपस्तम्बसूत्रे 'वर्षा रथकारस्य ये त्रयाणां वर्षानामेतत्कर्म कुर्युस्तेषामेव काल' इति त्रयाणां वर्षानामन्तर्भूता ये रथङ्कुर्वन्ति ते रथकारा इत्यर्थे इति व्याख्यातारः । आस्वलायनसूत्रे 'श्रीभ्रमवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योपक्रुष्टा' इति उपहृष्टो रथकारो वैश्यस्तक्षकर्मोपजीवीति तद्भाष्यायां पूर्वतन्त्रे षष्ठेऽध्याये 'सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात् प्रतीयेरन्, इति ।

मनो—

घात्यात्तु जायते वैश्यात्सुधन्वाचार्य एव च ।

कारुपश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥ इति ।

एवञ्च मन्त्रो यः सुधन्वा घात्यवैश्यपुत्रस्तत्पुत्राः सौधन्वना क्रमवः । 'ऋभूणान्वे'त्याधानमन्त्रानुगृहीतास्ते शुद्धश्रैयणिकेभ्य आचारादिमज्जो विवाहितायां सवर्णायां जाता अपि हीना आचाराद्यभावात् । तेषां विना प्रायश्चित्तमधिकाराभावादाधानान्तर वर्षासु विधीयते । ते च 'रथकाराः नेमि नयन्ति, इति ऋभूणामेव सौधन्वनानां निर्देशेन मन्त्रवर्णत एव रथकरणयोगसूचनात् । एवञ्च सवर्णायां सवर्णाद्विवाहितायामेवोपनयनसंस्काररहिता घात्यपरम्परागता रथकारा भवन्ति । आपस्तम्बवचनात्तु ब्राह्मणादिभ्यस्त्रिभ्योपि घात्येभ्यः सवर्णासु विवाहितासु जाता निरुपनयना रथकारा इति सिद्ध्यति । आस्वलायनवचनमपि मनुष्यचनसममेव नेयम् । मनो पूर्वमुपनयनप्रकरणे आयोऽशशादित्यादौ कालातिक्रमे घात्यतायां प्रायश्चित्तेन तत्परिहारस्य च निर्देशेन ताण्डिब्राह्मणोक्तघात्यस्य काप्यपरिग्रहात्, मनुष्यचनगतघात्यपदं निरुपनयनत्वापत्तेर्घात्यतापरं, न तु ताण्डिकाधितपरम् । उपनयनाभावेन घात्यत्वेऽपि विवाहितसवर्णायामेव सन्तानपरम्परंति प्रैव-

णिकत्वेनाऽऽपत्तन्वनिर्देशः । आत्मलायनवचनेऽपि क्षत्रियवैश्याभ्यां सह-
पाठश्च रथकारस्य त्रैघर्णिकत्वनिर्णायक इति विवेकः ॥

शास्त्रत्वये—

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योप्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यास्तु करणः शूद्रां विनास्वेप विभिः स्मृतः ॥

माहिष्येण करणयान्तु रथकारः प्रजायते ।

इति समुपात्तो रथकार आधानेन ग्राह्यो रथकारपदरुद्धिमत्त्वेऽपि
छागन्यायेन मन्त्रवर्णोदितस्यैव परिग्राह्यत्वेन शास्त्रत्वोदितरथकार-
स्य मन्त्रवर्णविद्वत्त्वात् । शङ्कः—'क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरोत्पन्नजो रथ-
कारस्तस्याप्ययनेऽवादानोपनयनसंस्कारक्रियाद्याऽप्रतिषिद्धा रथसू-
त्रयास्तुविद्यभ्यायनवृत्तिता च' इति । एवमेव षष्ठिष्ठेऽपि । इदं वचनद्वयमपि
प्रत्यक्षमन्त्रवर्णविरोधात् शास्त्रत्वोक्त रथकारपरिग्रहायोगात् 'वर्षास्तु
रथकार' इति वचसो मूलपरत्वात् रथकारपदस्यमायत्ततयाऽऽधान-
स्योपनयनाद्याक्षेपकत्वसामर्थ्याभावेन तदाक्षेपकत्वस्यमायत्ततया च
न्यायामासमूलकं विधेयत्वमिति । एयं बीधानस्यमपि रथकारोपनय-
नादिपरं न्यायामासायत्तमिति दिष्टः ॥

'अथाधायोति शूद्रस्य अष्टीवदं शूद्रस्य मस्तु शूद्रस्य' इति श्रुती
लिङ्गदर्शनात् परस्परया शूद्रासम्बन्धात् शास्त्रत्वोक्त रथकारस्या-
धानोपनयनादिकं धृत्यनुमतमेव । अत एवाऽऽपत्तन्वोऽपि दर्शपूर्णमास-
प्रकरणे—'एदोति ग्राहणस्याऽग्राहोति राजन्यस्याऽऽद्रयेति वैश्यस्याऽऽ-
धायोति शूद्रस्पेति' शूद्रस्य दर्शपूर्णमासाधिकारं सूचयति स्मेति चेत्
सर्वमिदं धृत्यनुमतमेव । तथा हि गणपददर्शपूर्णमासप्रकरणे—'अथ ह-
विष्टत मुदादपति हविष्टदेदीति पाप्मै हविष्ट द्याचमेपतद्विष्टजे वा-
ग्धे यत्रमत्तत्रमेपेतपुनरुपहयते' इति हविष्टद्वाहानकारे वाग्विष्टगांत्
मन्त्रादिवार्धगवाद्यस्तानुष्ठानस्य हविष्टद्वाग्विष्टगांयोः समकालत्वा-
त् पाप्मयेऽपि मन्त्रोपात्ता हविष्टसंस्तुता तद्वन्तरग्राहोति मन्त्र-

गतपदप्रशंसार्थं प्रवृत्तं ब्राह्मणं, 'तानि वा एतानि चत्वारि वाचः एही-
ति ब्राह्मणस्यागह्याद्रवेति वेदस्य राजन्यबन्धोश्चाधावेति शूद्रस्य
स पदेय ब्राह्मणस्य तदाह तद्धि यक्षियतममेतदुह वे वाचः शान्ततमं
यदेहीति तस्मादेहीत्येव ब्रूयादिति' । अत्र राजन्यबन्धोरिति निर्देशा-
दुत्तमक्षत्रियस्येदशमाह्वानं न भवतीति गमितम् । आगह्याद्रवेति युग
पान्नेर्देशात् ब्राह्मणशूद्रयोरिव पृथक्शब्दनिर्देशाभावादेतत्पदद्वयमु-
भयप्रापि समानमिति स्थापितम् । अत एवोत्तमक्षत्रियत्वानावाञ्छेद्य-
निर्देशोत्तरमेव राजन्यबन्धोः पाठो कृतो वेद्यादपि जघन्यतासूचनेन
वेद्यपदार्हतापि भवति । राजन्यबन्धोर्यत्पदं तत्पदं तत्पदार्हता वेद्य
स्थापीति स्थापनाय । अत एवाऽऽपस्तम्बेन राजन्यवेद्ययोर्व्यत्ययेन पद-
निर्देशः कृतः । अत्र मन्त्रगत एहीतिपदस्य नित्यवच्छ्रुतस्य लौकिक-
ब्राह्मणाद्याह्वानवाक्चतुष्टयानुवादेन वाक्प्रथस्य एहीत्येव ब्रूयादिति
निराकरणपूर्वकं यक्षियत्वादिगुणेन प्रशस्ता कृता ऋतौ नित्यता च
गमिना । अत एव कात्यायनेन शतपथभाषामिश्रैर्नैहीति शगेव ऋत्वङ्गत्वे-
न परिगृहीता । आगह्यादिवाक् ध्यापरिगृहीता । आपस्तम्बप्रचनन्तु
तैत्तिरीये कापि वाक्चतुष्टयस्यापि ऋत्वङ्गतानवबोधनादेर्हान्त्यस्यैव तद-
ङ्गताविधानात् शतपथवचने सामान्यतः प्रतीयमानग्यायामासामूल-
कमेव । एव चयनप्रकरणे स्मशाने चयनाय वेदिपरिमाणमाप्नायते ।
शतपथे- 'यावानुद्वाहुस्तावत् क्षत्रियस्य कुर्यान् मुग्दध्न ब्राह्मणस्योप-
स्यदध्नं स्त्रिया ऊरुदध्नं वेद्यस्याऽर्घ्यावद्घ्नं शूद्रस्यैव धीर्घां ह्येते' इति ।
अर्घ्योजानु त्वेव कुर्यादिति । अत्र चयनं कर्तुं स्मृतिप्रामेदिरनूचते ।
तत्र सर्वज्ञातिसाधारण्येन वेद्यनुवादेऽपि वेद्यणिशानामेव चयनं लि-
प्यति, न रथशरस्य, तस्येतरानाहितब्राह्मणानामिव स्मृतिसमाप-
त्तवेदिकामात्रानुवाद एव । एव काशयनग्रन्थमपि श्रुतिवदेव योजनीय-
म् । तथा हि- 'ऊर्घ्वप्रमाणमास्य ब्राह्मणस्य, उरः क्षत्रियस्योर्घ्ववाङ्गुयो,
ऊरुवेद्यस्य, उग्रस्य, स्त्रिया, जानु शूद्रस्य, सर्वेषां वाऽर्घ्योजानु, एवं

पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य, मस्तु शूद्र-
स्य' इति । अथ ब्राह्मणादिवर्णानां लौकिकनियमाद्यङ्गभूतपयआदिकं
वर्णचतुष्टयोचितमनूय सम्भावितकतूनां त्रैवर्णिकानां पयआदित्रयं क्र-
तौ नियम्यते । न त्वेतावता शूद्रस्य कृत्वधिकारः सिद्ध्यतीति दिक् ॥

घस्तुतस्तु यदि शङ्खवतिष्ठबौधायनघचस्तु याज्ञवल्क्योक्तो माहिष्यकर-
णीभयः परम्परया शूद्राभवो न गृह्यते किन्तु वैश्याक्षत्रियभवमाहिष्य-
स्य वैश्यायाज्ञातो रथकार इति तर्हि तस्य भवतु नामाऽध्ययनाद्यधि-
कारः । 'वर्षास्तु रथकार आदधीत' इति वचने तु मन्त्रवर्णानुरोधान्मन्-
करथकार एव ग्राह्यो न तु शङ्खायुक्त इति दिक् ॥

अथ वसिष्ठवाक्ये उद्दालकव्रताश्वमेधावभृथस्नानघ्रात्यस्तोमाः
परिदृश्यमाताः परस्परं घकल्पिकास्सन्तः साऽध्ययनोपनयननिमित्तभू-
ता भवन्तु किमित्युद्दालकव्रतमुपनयननिमित्तमश्वमेधावभृथस्नानघ्रा-
त्यस्तोमान्यतराऽध्ययनाङ्गमापस्तम्बवचनपरिपाट्येत्युच्यते । आपस्तम्ब-
वचनमुपनिरीक्षणमन्तरैव वसिष्ठवचनप्रवृत्तो याघकामावात् । अपि च-

सावित्रीपतिता घ्रात्या घ्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनं, वसिष्ठवचनञ्च 'घ्रात्यस्तोमेन घा यजेत' इत्येवंलक्ष-
णं ताण्ड्यश्रुतिमूलकमेव भवदुपनयननिमित्तं भवतु न तु घ्रात्योपनयनो-
त्तरमाविनोऽध्ययनस्य निमित्तम् । 'हीना वा पते हीयन्ते ये घ्रात्यां प्रव-
सन्ति न हि ब्रह्मचर्यञ्चरन्ति' इति ब्रह्मचर्यस्थोपनयनावलम्बिनोऽभा-
वेन घ्रात्यतामूचनेन निरुपनयनत्वप्रयुक्तघ्रात्यतापरिहारपरत्वेनैव
घ्रात्यस्तोमस्य ताण्ड्यब्राह्मणेन विधानमावृत्तमिति प्रत्ययादिति चेद-
श्रोच्यते, ताण्ड्यनाह्वयं तावदुपनयनकालापराधप्रयुक्तघ्रात्यतापरिहा-
राय न घ्रात्यस्तोमान् विचक्षे ताण्ड्यभावानिष्टैः कत्यावनाऽपस्तम्बशा-
स्त्रायादिभिरन्यथैव तद्योजनसूचनात् । तथा हि ताण्ड्यब्राह्मणे
सप्तदशोऽध्याये प्रथमतश्चतुर्भिः खण्डैः क्रमेण चत्वारो घ्रात्यस्तोमाः
समाप्नाताः- 'देवा धै स्वर्गं लोकमापन्' इत्यादिना । तत्र प्रथमे खण्डे

णेनाऽदनीयं जन्यं जनपदभवगणं हहेनातीत्यर्थः(?) । पयञ्च समुचित-
 वृत्तिं जीवनाय कृप्यादिलक्षणां न कुर्वन्ति । तद्विपर्ययतामशास्त्रीया-
 मेव ब्रह्मस्यापहरणादिलक्षणां कुर्वन्तीति प्रतिपादनेनाऽर्धाप्र कृपिमि-
 त्यादिवाक्यं विवृतं भवति । पयञ्च न कृपि ब्रह्माद्यमित्युभयत्रापि
 क्रमेण शास्त्रीयवृत्तिसामान्यमशास्त्रीयवृत्तिसामान्यञ्चोपलक्षणवि-
 घ्ना परिप्राप्तम् । तथा च शास्त्रीयां जीविकां परिहरन्ति, अशा-
 स्त्रीयां जीविकाञ्च स्थीकुर्वन्तीति सिद्धं भवति । अत एवाऽदृष्ट्यं
 दृष्टप्रदणानर्हं जनं दृष्टेनोपायमेदतो दृष्टप्रदणेन, ततो मत्संन्यामि-
 शापनिरोधादिना द्रव्याद्यादानेन हिंसन्तश्चरन्तीत्यशास्त्रीया वृत्ति-
 रक्ता । अत एव च 'अदीक्षिता दीक्षितवाचं घदन्ति' इति श्रव्यं दी-
 क्षादिश्रद्धिता अपि दीक्षिता श्रव्यं कर्तव्यं द्रव्यमपेक्षितमिति मिथ्यादी-
 क्षितचेयधारणेन 'दीक्षितो भृतिं चिन्वात' इति शास्त्रार्थ प्रकाशयन्तो
 द्रव्यमजयन्तो जीविकापरा इत्यशास्त्रीया वृत्तिरक्ता । पयञ्च 'हीना
 वा ' एते दीयन्ते' इत्यादिवाक्यविवृतिपरेऽस्मिन् वाक्ये 'गरतिर'
 इत्यादी परिदोषेण 'न मत्त चर्यञ्चरन्ति' इति स्थाने अदुरक्तमाहुरिति
 समापतितम् । पयञ्च—

प्रमुखं प्रति दुरुक्तं वदन्तीत्येवार्थोऽस्तु । परन्तु 'न हि ब्रह्मचर्यं'मिति वाक्यं स्मरणं कीर्तनमित्युक्ताऽब्रह्मचर्यपरमेयं न तूपनयनाभावपरं तत्र तदशकैः । उपनयनोत्तरमेव ब्रह्मचर्यधर्माणामक्षारालवणाशन-गुरुकुलपासादीनां प्रवृत्त्योपनयने ब्रह्मचर्यपदप्रयोगादर्शनात् । लक्षणाया तत्परत्वे लक्षणाया एव द्रोपत्वात् । अत एवैतच्छ्रुतेरभिप्रायं जानताऽनुपनीतव्रात्यो नेह यिवक्षित इति मनसि निघायं शाह्वायनेन अभ्ययनेऽभिक्रान्तितमः स्यात् इति, कात्यायनेन 'अनूचानवमो वा' इति निर्दिष्टम् । घात्यस्तोमप्रकरणसमाप्तावपि शाह्वायनेन 'घात्यस्तोमेनेभ्द्या त्रैविद्यवृत्तिं समातिष्ठेयुः' इति कात्यायनेन 'घात्यस्तोमेनेभ्द्या घात्यभाषाद्विरमेयुर्च्यवहाया भवन्ति' इति पुनर्यथेष्टाचरणं न विधेयं वैदिकचर्य-घाऽऽदरणीयेति कथितं, न तूपनेय इति । किञ्च- 'उष्णीषञ्च प्रतोदद्य ज्यागुलिका ज्याहोडः होडश्च वियथश्च फलकास्तीर्णः कृष्णसंधासः कृष्णवलक्षे आजिने रजतो निष्करनद्गृहपतेर्धमू कान्तानिद्राम-चुपाणीतरेषां द्वे द्वे क्षामनी द्वे द्वे उपानहौ द्विपं हिताग्यजिनान्येतद्वै घात्यधनम्' (?) इति घात्यस्तोमचतुष्टयार्थं घात्यस्थामिकं धनमाह्रातम् । तत्र यदि 'न हि ब्रह्मचर्यं' अस्ति' इत्यनुपनीतपरं स्यादिदं घात्य-धनमुच्यमानं सकलघात्यसाधारणप्रसङ्गतमेव स्यात् । न हानुपनीतघात्यस्येदमसाधारणं धनं किन्तु धृतजनानामेषांशो नात्र चतुर्विधे घात्यस्तोमेऽनुपनयनाय घात्यपरिमहः । किञ्चादीक्षिता इति निर्देशेन दीक्षार्हाण्यमेषाऽदीक्षितत्यात्कीर्तनतो निन्दायोधनेन दीक्षातः पूर्वमतनोपनयनादिसंस्काराणां विस्मृतमेव शापनाद् येऽनुपनीता इति क्वापि पाठादर्शनाच्चेदं प्रकरणमनुपनीतपरमपीति पञ्चतुमशक्यमेवेति दिक् ॥

एवं द्वितीये खण्डे द्वितीयघात्यस्तोमे 'ये नृशंसा निन्दिता सन्तो घात्यां प्रवमेयुस्त एतेन यजेरन्' इति घातुकात्वेन निन्दिततया ब्रह्म-चर्याभावप्रह्लास्थापहरणादिलक्षणघात्यभाषणतत्त्वोत्कीर्तनेन नृशंस-

तातः पूर्वप्रव्यात्यताव्यात्यतयोः समतया सूचनात् । नृशंसतायां व्यात्यतायाञ्च यो नियमाभावेन वृद्धतायामपि तत्संभवात्पूर्वं शुद्ध-
द्विजाताया एव सिद्धेर्नृशंसताधीननिन्दोत्तरत्वनियमस्यानुपनयना-
यत्तव्यात्यतायामभावात् । न तत्राप्यनुपनीतव्यात्यपरिग्रहः । एवं तृतीये
खण्डे तृतीये व्यात्यस्तोमे 'ये कनिष्ठाः सन्तो व्यात्यां प्रवसेयुस्त एतेन
यजेरन्' इति प्रजननसामर्थ्यरूपकनिष्ठत्ववचस्वे सति ब्रह्मचर्याभावब्रह्म-
स्वापहरणाद्यन्यतमलक्षणव्यात्यभावं गतानां तृतीयव्यात्यस्तोमविधा-
नात् । प्रजननसामर्थ्यान्तरं व्यात्यभावस्य कथनेन प्रजननसमर्थस्य
च बहुकालमपि सम्भवेनाऽनुपनयनस्य तदनन्तरभावित्वनियमाभा-
वेन नाऽत्राप्यनुपनयनायत्तव्यात्यपरिग्रहः । एवं चतुर्थे खण्डेपि चतुर्थे
व्यात्यस्तोमे 'अथैष शमनीचामेद्राणां स्तोमो ये ज्येष्ठास्सन्तो व्यात्यां
प्रवसेयुस्त एतेन यजेरन्' इति प्रजननाभावरूपज्येष्ठत्वे सति परस्वा-
पहरणाद्यन्यतमलक्षणव्यात्यभावं गतानां चतुर्थस्तोमविधानात् । पार्ध-
फ्योत्तरं व्यात्यभावप्राप्तिकथनेनाऽनुपनयनलक्षणव्यात्यभावस्य पार्ध-
फ्योत्तरभावित्वाभावेनाऽत्रापि नानुपनयनप्रयुक्तव्यात्यतापरिग्रहः ॥

अत्रायं विभागः—निन्दार्हं नृशंसतोत्तरं ब्रह्मस्वापहरणाद्यन्यतम-
व्यात्यतायां सति द्वितीयो व्यात्यस्तोमः । प्रजननसामर्थ्यान्तर-
मब्रह्मचर्यपरस्वापहरणादिलक्षणव्यात्यतायां सत्यां तृतीयव्यात्यस्तो-
मः । पार्धफ्ये अजननलक्षणे सति परस्वापहरणाद्यन्यतम-
लक्षणव्यात्यतायां चतुर्थः स्तोमः । प्रजननसामर्थ्याविर्भावात्पूर्वं पर-
स्वापहरणादिलक्षणे व्यात्यत्वे नृशंसतानुत्तरमादिनि सति प्र-
थमो व्यात्यस्तोमः । यौवनत्पूर्वं नृशंसतोत्तरमादिनि व्यात्यत्वे
द्वितीयो व्यात्यस्तोमः । यौवनवार्धफ्योत्तरमपि नृशंसतोत्तरमा-
दित्ये व्यात्यताया द्वितीयव्यात्यस्तोम एव । यौवनवार्धफ्ये च
नृशंसतायाः पूर्वमेव व्यात्यत्वे सति तृतीयचतुर्थौ क्रमेण व्या-
त्यस्तोमौ भवेताम् । यौवनवार्धफ्ययोः सर्वथा नृशंसत्याभावे तु

यथायोगं तृतीयचतुर्थावेव नियतौ । युयभावात्पूर्वं सर्वथा नृशंसत्वा-
भावे नृशंसत्वात्पूर्वञ्च व्रात्यत्वे सति प्रथम एव । नृशंसतोत्तरं व्रात्य-
त्वे तु द्वितीय एव । अत्र त्रयस्त्रिंशद्यजमानानामेकरूपतया नृशंसत्वे यु-
यत्वे वृद्धत्वे वा क्रमेण निरुक्तरीत्या त्रयः स्तोमा भवन्ति । यदि सङ्कीर्णाः
केचन वृद्धव्रात्याः, केचन युवानः, केचन निन्दिताः, केचन बाला इति
क्रमेणाऽनियमेन त्रयस्त्रिंशद्यजमानाः सम्पद्यन्ते तर्हि प्रथम एव व्रात्य-
स्तोमनियतनिरुक्तलक्षणाभावे प्रथमस्यैव साधारणस्योचितत्वात् ।
अत एव शाह्यायनेन 'ये केचन व्रात्याः सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्'
इति वात्यायनेन 'ये व्रात्यगणस्य सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्' इति
व्रात्यसामान्यमात्रमेव त्रयस्त्रिंशदात्सङ्ख्याकं वक्ष्यमाणनियमप्रयरहितं
प्रथमव्रात्यस्तोमाधिकारीति निरूपितम् । एवं ताण्ड्यव्राह्मणानुरोधेन
चतुर्विधोऽपि व्रात्यस्तोमोऽनुपनीतव्रात्यपरः, किन्तूपनीताधिवाहवर्ज-
नपरः । 'न कृषिं न घणिज्याम्' इति 'अदीक्षितम्' इत्यादिना विवाहव-
दुचितक्रियाया एव समुल्लेखात् । अत एव श्रुतिभाषाभिज्ञेन शाह्यायनेन
सखीफान् मनसि निधाय 'व्रात्यस्तोमैर्यक्ष्यमाणाः पृथगगनीताघाय' इ-
त्युक्तं सङ्गतं भवति । एवञ्च वाह्वल्यवशिष्टवचनयोः पतितसावित्रीकत्व-
निघर्हणपरत्वेन व्रात्यस्तोमे श्रवणं न ताण्ड्यगतं, 'न हि व्रात्यवयंश्चर-
न्ति' इति वाक्यमूलकम् । तत्रैव सति न्यायाभासमूलककत्वेन प्रामा-
ण्यमेव परिपतेत् । एवञ्च वशिष्टव्राह्मणवचनसोर्वचनान्तरमेव किञ्चि-
न्मूलमित्यनुमेयम्, तत्र यावत्तन्मूलभूता श्रुतिः प्रत्यक्षतो न दृश्यते
तावन्न्यायामासमूलकत्वशङ्कायाऽननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं सिद्धमेव ।
एवञ्च सति विरोधाभावादास्तम्बोक्तमेव पतितसावित्रीकत्वे प्रायाधि-
स्तमुचितम् । वशिष्टोक्ते उद्दालकप्रथमस्यमेघापभृद्यस्नानञ्च विरोधाभा-
वादानुष्ठानार्हे । आपस्तम्बोक्तं 'बालकपितृपितामहा' इति बालकीपत्-
पितामहप्रपितामहादय इत्यनुपनीतान् विभज्य तत्राप्युपनयनमध्यय-
ञ्चेति विशिष्य विभज्य त्रैविद्यकक्रतुमतमिति त्रैविद्यकसंपत्सत्य-

तामिति त्रैविद्यकद्वादशवर्षव्रतमिति विशेषतः पर्वत्रयभेदेनोपनयन-
 निमित्तमभिधाय संवत्सरस्नानमिति निर्णीतप्रतिपुरुषसङ्ख्याकस्नान-
 मिति पर्वद्वयेऽध्ययनानिमित्तं स्पष्टमभिधाय तृतीये पर्वणि पुरुषसङ्ख्या-
 निर्णयाभावात्स्नानकालनिर्णयाभावादेनसः शङ्कया नाध्यापनमिति-
 विस्पष्टं कथनात् । उद्दालकव्रतस्यैव भूतसकृदनुष्ठितोद्दालकव्रतनि-
 र्घर्त्यत्वकल्पनायाः स्वशुद्धिप्रमत्तत्वेन न्यायविरोधादापस्तम्बाधिमा-
 गेन कथनाभावात् गुरुतरैरसोऽतिलघूपायाऽऽपस्तम्बवचनानुरुद्धमेव
 योजनमुचितं भवति । अत्र यदि याज्ञवल्क्यमिष्टवचसोर्नाममात्रे-
 नुष्ठानपरयोर्मूलभूतं वचनं ताण्ड्यश्रुतेरन्यत्र कल्प्यते तर्हि तर्किक विभि-
 न्नप्रकरणगत किं वा ताण्डितुल्यचतुर्विधव्रात्यस्तोमविधायकप्रकरण-
 गतम् । तत्र प्रथमे पक्षे प्रकरणान्तरत्वात्कर्मन्तरमेव । तत्र यदि
 कर्मन्तरं साङ्गमेव विहितं तर्हि वसिष्ठशास्त्राल्पवचसोर्नाममात्रे-
 णैव व्रात्यस्तोमसूचनात्तद्विहितकर्मव्यतानिर्देशाभावात्तदनुष्ठानमेव
 याचन्मूलदर्शनं रद्धं स्यात् । यदि कर्मन्तरं प्रकरणान्तरग-
 तं न साङ्गं विहितं नामातिदेशेन ताण्डितो विरुद्धधर्मपरिहारे-
 णाऽविरुद्धा धर्मा नीयन्ते तर्हि तत्कर्म साङ्गमनुष्ठानं शक्यम् ।
 परन्तु प्रकरणान्तरेऽङ्गानि न सन्ति नामातिदेश एवेति प्रकरणान्त-
 रदर्शनं विना निर्णयानुपपत्तेः सन्देहादननुष्ठानमेव पुनर्यदिष्टं या-
 वन्मूलदर्शनम् । यदि च सर्वशाखाद्रष्टृभिः पारस्पर्यभृतिभिरनुप-
 नयनायत्तव्रात्यताप्रायश्चित्तत्वेन व्रात्यस्तोमपरिग्रहात् विशिष्य तद-
 ह्यन्तरानान्तानातगिद्वाङ्मणगतधर्मरेवेतिवर्तव्यता प्राण्येति नामाति-
 देशाच्चलभ्येन सूचनान् । प्रकरणान्तरे निरङ्गं कर्मन्तरमिति निर्णीतं
 स्यात्तर्हि नामातिदेशतोऽविरुद्धा धर्मास्ताण्डिव्रात्यस्तोममात्रेयाः । तत्र
 तिर्यगुष्णीपादिव्रात्यधनानि सम्पाद्य ब्रह्मपन्थये श्रुद्वायकाय मा-
 गधदेशीयायाऽविरतमात्याचाराय वा देयानीत्यंशो लुप्यत एव,
 पतितसवित्रीषेः तादृशव्रात्यताया जमायेन छारलोपात् । यजेनेत्ये-

कवचननिर्देशेन गणयक्षत्वाभावसूचनादेकयजमानकत्वात् । प्रतिपुरु-
 पं त्रयस्त्रिंशद्गोसम्पादनमपि लुप्यत एव । गृहपतिस्थाने एक एव
 यजमान इति त्रयस्त्रिंशद्वाव एव दक्षिणा भवन्ति । पश्चान्तरे त्रय-
 स्त्रिंशद्गवां यद्वैशुष्यं गृहपतित्वप्रयुक्तं तदपि न प्रवर्तते गृहपति-
 त्वाभावाद्गणयक्षत्वात् । तत्रापि चतुर्विधेषु प्रात्यस्तोमेष्वपि प्रथ-
 मस्यैव धर्मातिदेशेन गच्छन्ति नेतरेषाम् । अन्येषामपि प्रथमत एव
 धर्माणां नेयत्वेन प्रकृतित एव धर्मग्रहणौचित्यात् साधारणरूपत्वाच्च
 प्रथमस्य । एवञ्च प्रथमत एव सामादिधर्मा नेया इति सिद्धम् ।
 स्मार्तोऽयं प्रात्यस्तोमो यद्युपनयननिमित्तं यदि घाऽध्ययननिमित्तमु-
 भयघाऽप्यग्निर्लौकिक एवाऽवकीर्णनिपादस्थपतिवत्, तत्राऽनुपनी-
 तग्रहचारिणोराधारानधिकारात् । इतरथाऽवकीर्णिनोऽप्याधाना-
 द्यापद्येत । यदि च ताण्डितुल्यचतुर्विधप्रात्यस्तोमविधायकप्रकरण-
 गतमित्युच्यते तर्हि कर्मभेदाभावात् ताण्डिसमाप्नात्प्रथमप्रात्यस्तो-
 म एव पुरयमेदेन निमित्तान्तरे विहितो भवति । तत्रापि न तिर्य-
 शुर्णायादिप्रात्यघनसम्पादनं न घाऽऽधानं न घा गणयक्षत्वमित्यादिक-
 र्मान्तरं कल्पयद्देव । अथ यदि प्रात्यस्तोमो प्रात्यतापरिहाराय वि-
 हितस्तर्हि तत्राऽधिकारिभूतानां प्रात्यानां नानात्वात् । ये तावदाहि-
 ताग्नयः कृताग्निष्टोमास्तेषां प्रात्यानां समुचितमेवाऽनुष्ठानम् । ये ता-
 वदाहिताग्नयोऽपि नैव कृतज्योतिष्टोमाः, ये चाऽनाहिताग्नय एव-
 गृह्णिणस्सस्त्रीकाः, ये चाऽऽहिताग्नयोपि पूर्वं पश्चाद्विशुषाः, ये चाऽधि-
 वाहिता एव स्नातका, ये च ग्रहचारिणो, ये चानुपनीताः तेषां प्रात्य-
 स्तोमानुष्ठानं कथं भवति 'एष वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यो ज्योतिष्टो-
 म' इति वचनेन विना ज्योतिष्टोमानुष्ठानं यागान्तरेऽनधिकारात्*
 ज्योतिष्टोमे च—'अर्था समर्था विद्वान् शास्त्रेणानपहतश्च य' । इति
 वचनेन प्रात्यस्य सम्भाषणमोजनयाजनादौ निषिद्धस्य विना
 प्रायश्चित्तमसद्भाष्यत्वात् । अधिकाराभावात् कथं प्रात्यस्तोमानु-

घानमिति चेदत्रोच्यते—नाण्डिब्राह्मणविहितो मात्यस्तोमः सोमयागः,
 विद्याग्न्याद्याक्षेपकत्वाभावात् सिद्धविद्यार्गिन कृतप्रथमयज्ञं त्रय-
 खिशद्गणं परिगृह्य चरितार्थो भवति, इतरांस्तु नैव परिगृह्णा-
 ति, अन्यत एवं चारितार्थात् । अन्येषां तु प्रायश्चित्तं नेद भवितु-
 मर्हति प्रथमयज्ञादीनां यथायोगाभावात्, मात्यस्तोमस्यान्यतश्च-
 रितार्थस्य तदाक्षेपकत्वसामर्थ्याभावात् । तस्मादन्येषां स्मृतिविहि-
 तमन्यदेव प्रायश्चित्तं मात्यतायाः परिहाराय भवितुमर्हति । पतितसा-
 वित्रीकत्वलक्षणमात्यतायाः प्रायश्चित्तं पुनरपस्तम्बोक्त वसिष्ठोक्त वा ।
 मात्यस्तोमस्तु वसिष्ठयाज्ञवल्क्यपरिगृहीतो वचनसार्धक्याय, अन्यथाऽनु-
 पपत्या रथकाराधाननिपादस्थपतियज्ञावकीर्णिपशुवदनुष्ठेय एव ।
 स च प्रागुक्तरीत्योपनयनाध्ययनाधिकारकारी । तत्र चाऽस्तम्भवर्ता
 मात्यधनत्रयखिशद्गणान्याधानादीनां लोप एव । अथ शास्त्राग्नेन
 'मात्यस्तोमैर्यक्ष्यमाणाः पृथगग्नीनाधाय' इति स्पष्टमाधानस्यापूर्वस्य
 विधानादनुपनीतस्याप्याधानपूर्वकमेव मात्यस्तोमानुष्ठानमुचितमि-
 ति चेन्न, सूत्रमूलभूतनाण्डिब्राह्मणेऽपूर्वाधानविधेरभावात् गणयज्ञरथशा-
 पनात् तदन्यथानुपपत्या त्रयखिशद्गजमानाग्नीनां सप्रवत्संमेलना-
 यदयम्भावात्सिद्धमग्नि समुपादाय संयोगविधिपरमेवेदं सूत्रं लक्षण-
 येत्यभ्युपेयम् । तथा च पृथग्विद्यमानानग्नीनेकत्राऽऽधाय संयोज्येति
 सूत्रार्थः सम्पन्नो भवति । इतरथा श्रुतिविरुद्धमेव सूत्रमिदमापद्येत ।
 एवञ्च लौकिकाग्निष्वेवाऽकीर्णिनिपादस्थपतिवृत्त्यात्यस्तोमस्य स्मार्त-
 स्य सावित्रीपतिते प्रवर्तनमुचितम् । आपस्तम्बवसिष्ठोक्तं प्रायश्चित्तं तु
 यथायोगं साक्षात्प्रतिनिधितो वा निर्विशङ्कं भवेदेवेति दिष्ट् ॥

* अथाऽयं मात्यताप्रायश्चित्तविचारो विफलत्वादसङ्गतः, कलौ चा-
 नुर्यपर्याविभागाभावेन प्रायश्चित्तकारयितृणां मात्यस्तोमादिकतुप्रवर्त-
 कानामृत्विजामुपनेतृणां द्विजानां ब्राह्मणादीनामभावेन प्रायश्चित्त-
 अनुष्ठानाप्रवृत्तेः ॥

सौराष्ट्रावन्त्यमीराश्च शूद्रा अर्बुदमालवाः ।
 मात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रमाया जनाधिपाः ॥
 सिन्धोस्तटं चन्द्रमागां कीर्त्ती काश्मीरमण्डलम् ।
 भोक्ष्यन्ति शूद्रा मात्याद्या ग्लेच्छाश्चाऽग्रहणवचंसः ॥

इत्यादिवचनेन द्विजसामान्यविप्लवप्रत्ययात् ।
 प्रहृक्षत्रस्य यो योनिर्वशो राजपिसत्कृतः ।
 क्षेमकं प्राप्य राजानं स संस्थां प्राप्स्यते कलौ ॥
 इत्याकृणामयं वंशः सुमिग्रान्तो भविष्यति ।
 यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ।

इति चन्द्रसूर्यवंशाविलयनिर्देशात् ।

अग्निहोत्रं च संन्यासं तापदेय समाचरेत् ।
 यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ॥

इति कलिमध्ये वर्णविलयसूचनात् । एवं योऽयं पुरजयनामा
 वाहद्रथोऽन्तपस्तस्य सुनिको नामाऽमात्यो भविष्यति, स चैनं स्वामि-
 नं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतननामानमभिपेक्ष्यतीत्यादिना प्रद्योतपालक-
 विशाखयूपजनकनन्दिवर्द्धनशिशुनागकाकार्णक्षेमधर्मकृत्यौजोपिन्दु-
 साराऽजातशत्रुदमकोदपाद्वर्द्धनन्दिवर्द्धनमहानन्दिपर्यन्तं परम्परां नि-
 रुच्य महानन्दिसुतश्च शूद्रागर्भोऽज्ञपोऽतिलुब्धो महापद्मः परशुरा-
 मं इयाद्विलक्षप्रान्तकारी भविष्यति । ततः प्रभृति च शूद्रा भूमि-
 पाला भविष्यन्तीति मागधवंशनिरासपूर्वकं क्रमेण शूद्राणामेवाग्रे
 भूपालत्वनिर्देशाच्च । एषञ्च मन्दोत्तरं त्रैवर्णिकसामान्यस्य शशशू-
 ङ्गकल्पत्वात् राजन्या एष न सन्तीति चेत्-अत्रोच्यते, कलौ कदापि
 न सर्वथा चानुर्वर्णविलयः । केचन पुत्रवर्णवर्णिका मात्या भवेयु-
 स्तत्रापि कलेरन्ते बहुशो मात्या भावौ परिगिणा मध्ये च मध्यमधि-
 धा एष न तु सर्वथा प्राहणार्थनामभाव एष कल्प्यते ॥ ३

सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति ॥

वासुदेवस्यांशः सम्भलग्रामब्राह्मणप्रधानविष्णुयशसो गृहेषु भद्र-
गुणस्त्रिसमन्वितः कल्किरूपधरो जगत्यत्राऽवतीर्य सकलम्लेच्छदस्यु-
दुष्टाचरणवतामशेषाणामविच्छिन्नशक्तिमाहात्म्यः क्षयं करिष्यति,
स्वधर्मं चाऽशेषमेव संस्थापयिष्यतीति ब्राह्मणस्थितिप्रदर्शनात् ॥

एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णैः क्षित्तिमण्डले ।

ब्रह्माविष्कृष्यशूद्राणां यो बली भविता नृपः ॥

इति कल्किमध्येऽन्त्ये च ब्राह्मणादिवर्णासिद्धवत्कारेण बलवतो भू-
पालकत्वकथनेन सर्वथा चानुर्वर्ण्यविलयायोगात् ॥

पत्नेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्वसुन्धरा ।

कृतत्रेतादिसंज्ञानि युगानि प्रीणि भुज्यते ॥

कलौ तु वीजभूतास्तु केचित्तिष्ठन्ति वै मुने ।

यथैव देवापिपुरु साम्प्रतं समवस्थितौ ॥

इति देवापिपुरुवदेव केचनाऽन्त्येऽपि वीजभूताः सार्वभौमत्वरहि-
ताः राजवंशप्रयत्तका भवेयुरिति निरूपणात् ॥

देवापिः पौरघो राजा मरुद्येस्याकुर्वंशजः ।

महायोगयलोपेतौ कलापग्रामसंस्थितौ ॥

कृते युग इहागत्य क्षत्रप्रयातंकौ हि तौ ।

भविष्यतो मनोर्येशयोऽजभूतौ महायलौ ॥

देवापिः शन्तनोर्जाता मरुद्येस्याकुर्वंशजः ।

कलापग्राम आसाते महायोगयलान्वितौ ॥

साविहैरय कालेऽन्ते वासुदेवानुदिशितौ ।

यर्णाधमयुतं सधं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥

इति धर्मप्रयत्तकत्यकथनेपि क्षत्रान्तरव्यापत्तनाकथनात्

एष तूद्देशतो घंशन्तवोक्तो भूभुजां मया ।

निधिलो गदितुर्भव शक्यो जन्मशतैरपि ॥

इति सूर्यसोमवंशधाद्बुल्यनिर्देशेन सार्वभौमवंशयोरिद्वक्त्रकुवंशै-
कदेशभूतवृहद्वलवंशैकदेशस्य सुमिनान्तस्य सोमवशैकदेशभूतपरी-
क्षिद्वशैकदेशस्य क्षेमकाशिरस्कस्य विलयकथनेऽपि घंशान्तराणां
विलयाकथनात् । मागधवंशेऽपि बाहृद्रथवशैकदेशजरासन्धवशैकदे-
शस्य पुरञ्जयान्तस्य सुनिकामात्यकृतराज्यापहारस्य पुरञ्जयवधपू-
र्वकस्य च निर्देशेऽपि तद्वंशसामान्यविलयानिर्देशात् । मन्दप्रभृति
शूद्रा भूमिपाला भविष्यन्तीति मगधदेशावलम्बेन सार्वभौमविभेदा-
नामेव शूद्रादिभेदेन निर्देशेन क्षत्रसामान्यस्य पृथिव्यामसत्त्वाप्रतिपा-
दनात् । महापद्मः परशुराम इव सरुलक्षत्रान्तकारी भविष्यतीति
वचसोऽपि राज्याभिषिक्ततत्क्षत्रान्तपरत्वेन क्षत्रजातिसामान्याभा-
परत्वस्य परशुरामदृष्टान्तेन ब्रह्मविद्वक्षत्रेत्यादिनिरुक्तवचनादिना च
वक्तुमशक्यत्वात् । यवनादीनामपि ततः शकाः पौडश भूपतयो भवि-
तार इत्यादिना सार्वभौमत्यायोगात् । ब्रह्मविद्वक्षत्रेत्यादिवचनेन स-
ण्डितभूपतित्वेन क्षत्रादीनामपि विनिर्देशात् । अनन्तरञ्चाऽशेषक-
लेखसाने निशावसान इव प्रबुद्धानां तेषामेव जनपदानाममलस्फटि-
कशुद्धा मतयो भविष्यन्ति । अनन्तर तेषामेव बीजभूतानामशेषम-
नुष्याणां परिणतानामपि तत्कालकृतानामपत्यप्रसूतिर्भविष्यतीति
तानि च तदपत्यानि कृतयुगधर्मानुसारिण्येव भविष्यन्ति ॥

अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ।

वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम् ॥

पौरजानपदानां वै हतेष्वधिलदस्युषु ।

तेषां मज्जानिसर्गश्च स्थविष्ठ संभविष्यति ॥

इति कल्पान्तस्थपौरजानपदजनानामेव कृतयुगगतप्राप्त्यादिस-

फलवर्णवीजभूतत्वेन निर्देशेन कलौ सर्वथा चातुर्वर्ण्यं नेति वक्तुः
मशक्यत्वात् ॥

अचन्द्रार्कप्रहा भूमिर्भवेदपि न संशयः ।

अपौरवा न तु मही भविष्यति कदाचन ॥

इति स्पष्टमेव सर्वदा पौरवाणां भूमाववस्थानकथनाच्च । एवञ्च
कलौ क्षत्रसत्त्वं नियतमेव । एवञ्च चातुर्वर्ण्याभावनिरूपणं कलाव-
सरूतमेव ॥

ननु—

देवापिः पौरवो राजा मरुदेश्वाकुवंशजः ।

कृते युग इहागत्य क्षत्रधर्मप्रवर्तकौ ॥

इति निर्देशेनाऽचन्द्रार्कप्रहेति वाक्यं देवापिपरमेव भवतु, न तु
तदतिरिक्तक्षत्रसामान्यपरमिति चेदत्रोच्यते । हरिवंशे षडशीतितमे-
ऽध्याये—

जनमेजयस्य के पुत्राः पठ्यन्ते लोमहर्षण ।

कस्मिन् प्रतिष्ठितो वंशः पाण्डवानां महारमनाम् ॥

इति शौनकीये जनमेजयस्य शतानीकादिक्षेमकान्ता परम्परा
नश्यत्येवाऽन्ते तथा न नश्यति कलौ सर्वदा तिष्ठत्येवेत्येवंरूपपरम्परा-
परे प्रश्ने सीतेरुत्तरम्—

पारिक्षितस्य काश्यां तु द्वौ पुत्री सम्यमूवतुः ।

चन्द्रापीडश्च नृपतिः सूर्यापीडश्च मोक्षयित् ॥

चन्द्रापीडस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ।

जानमेजयमित्येवं क्षात्रं भुवि पतिश्रुतम् ॥

तेषां ज्येष्ठस्तु राजामीत्युरेवारणसाहये ।

सत्यकर्णो महाबाहूर्यज्वा विपुलदक्षिणः ॥

सत्यकर्णस्य दायादः श्वेतकर्णः प्रतापवान् ।

ः ऋषिः स तु धर्मात्मा प्रविशेश तपोपनम् ॥

तस्माद्गताद्गर्भं यादधी प्रत्यपद्यत ।
 सुचारुदुहिता सुभूर्मालिनी स्रावमालिनी ॥
 सत्त्वजन्मनि गर्भस्य श्वेतरुर्णः प्रजेश्वरः ।
 अन्वगच्छद्रतं पूर्वैर्भहाप्रस्थानमच्युतम् ॥
 सा दृष्ट्वा सम्प्रयातं तं मालिनी पृष्ठतोऽन्वयात् ।
 पथि सा सुपुत्रे सुभूर्वने राजीवलोचनम् ॥
 कुमारं सम्परित्यज्य भर्तारं साऽन्वगच्छत ।
 पतिव्रता महाभागा द्रौपदीष पुरा पतीन् ॥
 सुकुमारः कुमारोऽसौ गिरिकुञ्जे खरोद ह ।
 पुष्टधर्मं तस्य मेघास्तु प्रादुरासन् महात्मनः ॥
 अविष्टायास्तु पुत्रौ द्वौ पैपल्यादिश्च कौशिकः ।
 दृष्ट्वा कृपान्वितौ गृह्य तं प्रक्षालयतां जले ॥
 निघृष्टो तस्य तौ पादवीं शिलाया रुधिरस्रवौ ।
 अजश्यामो तु पादवीं ताबुभाषपि समाहितैः ॥
 तथैव च समारूढावजपादर्शस्ततोऽभवत् ।
 ततोऽजपादर्श इति तौ चक्राते नाम तस्य ह ॥
 स तु वेमकशालापां द्विजाभ्यां परिवर्द्धितः ।
 वेमकस्य तु भार्या तमुद्बहत् पुत्रकारणात् ॥
 वेमक्याः स तु पुत्रोऽभूत् ब्राह्मणौ सचिवौ च तौ ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च युगपत्सुख्यजीविनः ॥
 स एव पौरवो वंशः पाण्डवानां प्रतिष्ठितः ।
 श्लोकोऽपि चात्र गीतोऽयं नाहुषेण ययातिना ॥
 जरासङ्कमणे पूर्वैर्भृशं प्रीतेन धीमता ।
 अचन्द्रार्कग्रहा भूमिर्भवेदपि न संशयः ॥
 अपौरवा न तु मही भविष्यति कदाचन ।

इति जनमेजयस्य प्रपौत्रश्वेतकर्णपुत्रमजपादर्शं परिगृह्य तत्स-

न्तानस्यैर्यपरत्वेनाऽचन्द्रार्कप्रहा भूमिरिति श्लोकप्रवर्तनेन केवलदेवा-
पिमादायैव पर्यवसानायोगात् । अतोऽन्येऽपि बहवो राजानो धी-
जभूताः कलावादी मध्येऽन्त्ये च सन्त्येव । अपि च राज्याभिषिक्त-
योर्द्वयोरेव क्षेमकस्तुमित्रयोर्दशविलयकथनेन राज्यानभिषिक्तानां तत्प-
रम्पराभवानां क्षत्रियाणां वंशयिनाशाकथनेन यथायोगं तेषां क-
लावपि सन्तत्यनुवर्तन घटत एव । न हि पाण्ड्यादिनिखिलराज-
वंशानां निरन्वयो विनाशः काऽप्याम्नातः । ब्रह्मसूत्रमेव विप्रत्वे हे-
तुः, लिङ्गधारणमेवाश्रमे हेतुरित्यादिनिन्दावादाः कलिपराः प्राये-
णाऽधर्मप्रवृत्तिपरा न तु ब्राह्मणाश्रमादिसामान्याद्यभावपराः प्रागु-
क्तप्रमाणैर्वर्णाश्रमाणां धीजभूततया सत्याभ्युपगमात् ॥

स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरः ।

तस्माद्भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥

इति श्रूयते । अत्र द्विजवन्धुपदमनुपनीतव्रात्यपरं, न तु वेदा-
नध्ययनप्रयुक्तव्रात्यतापरम् । उपनीतमात्रस्य वेदश्रवणेऽधिकारम-
न्तरा तदध्ययनायोगात् । अत एव छान्दोग्ये-‘नानुच्य ब्रह्मवन्धुरिव भव-
ती’ति वेदानध्ययने ब्रह्मवन्धुसदृशो भवतीति कथनेन ब्रह्मवन्धुपदम-
नुपनीतव्रात्यपरमिति स्पर्शकृतम् । एवञ्च शूद्राश्च द्विजवन्धुश्च शू-
द्रद्विजवन्धवः, स्त्रियश्च शूद्रद्विजवन्धवश्च स्त्रीशूद्रद्विजवन्धवः । अत्र
शूद्रपदं जातिपरं, तेन शूद्रायाः शूद्रस्य च ग्रहणं भवति । द्विज-
वन्धुपदं तु केवलपुरुषपरमेव ॥

पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते ।

इति वचनेन त्रैवर्णिककन्यानां त्रैवर्णिकपुरुषवदेवोपनयनाध्यय-
नाधिकारसत्त्वेपि त्रैवर्णिककन्यानां मौञ्जीवन्धनाध्ययनाभावकल्प-
स्यापि सर्वकल्पसूत्रकारसंमतत्वेनोपनयनाद्यभावे पुरुषवद्व्रात्यत्वेन
द्विजवन्धुत्वमाभावात् । अत्र स्त्रीपदं न स्त्रीसामान्यपरं, किन्तु शूद्रद्विज-
वन्धुविधाहितस्त्रीपरं सन्निधानात् । न तु त्रैवर्णिकविधाहितत्रैवर्णि-

कस्त्रीपरं तासां वैदिकैरेव मन्त्रैरुद्धाहात् बृहस्पतिसववाजपेयराज-
स्यज्योतिष्टोमादिकृतुष्वप्यधिकारात् 'पत्नीं वाचयती'त्या-
दिभ्रवणात् । उच्चैरुच्चार्यमाणणादकमन्त्रभ्रवणस्य कर्मसु तासां
दर्शनात् । सन्ततमपि पुत्रशिष्यादिघुष्यमाणवेदभ्रवणस्य सर्वसम्म-
तत्वात् वैवाहिकामिसंयोजनवियोजनयोः कर्माधिकारस्य च
साहित्येन दर्शनाच्च । तत्र त्रैवर्णिककन्या द्विविधा सोपनयना-
ध्ययना तद्गहिता चेति ।

पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीधनमिष्यते ।

पुराकल्पः परकृतिरर्थवादभेदः, तत्र पुराकल्पोऽर्थवादविशे-
षः, न तु प्राचीनकल्पस्तथैव पूर्वमीमांसासिद्धान्तात् । एतस्मिन्व-
चने स्पष्टमेव त्रैवर्णिककन्यानामुपनयनादिविधानात् कल्पसूत्रेषु स-
र्वेष्वपि जातकर्मादीन्मन्त्रकमेवाऽऽम्नायोपनयनाऽनाम्नानात् सोपन-
यनाध्ययना तु पुरुषवदेव । यथा गार्गी मेत्रेयी च । पक्षे निरुपनयनाध्य-
यनात्रैवर्णिकी, तस्या विवाह एवोपनयनस्थाने भवति । अत एव
पूर्वाहं शुक्ले पक्षे इत्यादिवचनं तच्चक्षुरिति सूर्योपस्थानं, आधु-
वदर्शनं प्रतीक्षाते कथनं च सङ्गतं भवति । राज्यादिविवाहोऽत्रैवर्णि-
कपरः । अयञ्चाऽपरो विशेषः-त्रैवर्णिकपुरुषस्य कालानुपनयने घ्रा-
त्यताकन्यायास्तु न घ्रात्यता, उपनयनाभावपक्षस्योपि मानसिद्धत्वा-
त्तदतिक्रमप्रयुक्तघ्रात्यताया वक्तुमशक्यत्वादिति । तत्र घ्रात्यस्य पुत्रो
घ्रात्यो भवति कालातिक्रमे सर्वस्मृतिष्वपि कालातिक्रमं पुरस्कृ-
त्यैव घ्रात्यतानिर्देशात् । कालातिक्रममायसैव घ्रात्यता, कालानति-
क्रमे तु स्वयमघ्रात्यो घ्रात्यपुत्रत्वात्तत्प्रयुक्तं प्रायश्चित्तं तेन वि-
धेयं भवति । अथ घ्रात्यपुत्रः कालानतिक्रमे विनाप्रायश्चित्तमुपनयना
धिकारी भवतु । घ्रात्यपुत्रत्वेन पृथक् प्रायश्चित्ताकथनादिति चेत् न,
'ततो यो निर्वर्षते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे सत ऊर्ध्वं प्र-
कृतिवत्' इत्याप्तम्भनिर्देशेन घ्रात्यतापक्षपुरुषपुत्र एव प्रकृतियत्ससृष्ट-

पुत्रपरम्परावदिति स्पष्टीकरणपूर्वकं ततः संसृष्टतावस्थातः पूर्वमप्र-
 कृतिवदिति सूचनेन प्रायश्चित्तं मात्यपुत्रस्य कालानतिक्रमेऽपि कि-
 ङ्चिदस्तीति ज्ञापनात् । आपस्तम्बेनैव 'अथ यस्य पिता पितामह इत्य-
 नुपेतौ स्याताम्' इत्यत्र 'तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथमेऽतिक्र-
 मेऋतुरेवं वत्सर' इति कथनेन बालकपितृपितामहानां कालानतिक्रमे
 बालकस्य च कालानतिक्रमे ऋतुर्मात्यपुत्रत्वाद्दुव्यं 'मात्यपौत्रत्वाद्दु-
 व्रमपरमिति स्पष्टीकरणेन मात्यपुत्रस्य कालानतिक्रमे मात्यत्वा-
 भावाद्मात्यताप्रयुक्तैकतुंमहर्चर्यं नापेक्षितं । मात्यपुत्रत्वप्रयुक्तमृतुद्वयं,
 मात्यपौत्रत्वप्रयुक्तमपरमृतुद्वयं । त्रैविद्यकमहर्चर्यमपेक्षितमिति सूच-
 नात् । तत्रैव प्रकरणे 'तत उदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय सं-
 घत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः' इति निर्देशेन समुचितकालेऽनुपेता
 इति स्पष्टीकरणेन बालकस्य कालानतिक्रमे मात्यत्वभावेन मात्यपु-
 त्रत्वपौत्रत्वादिप्रयुक्तवत्सरस्नानाभ्युपगमेन बालकस्य मात्यत्व एव
 स्वमात्यताप्रयुक्तस्नानमपि बालस्य कालानतिक्रमेणाध्यात्यत्वे स्व-
 मात्यताप्रयुक्तसंवत्सरस्नानविलोपो मात्यजन्यत्वप्रयुक्तं स्नानं त्व-
 पेक्षितमिति प्रकटीकरणात् । एवं तत्रैव प्रकरणे 'अथ यस्य प्रपिताम-
 हादि मानुस्मर्यत उपनयनम्' इत्यत्र 'तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश-
 वर्षाणि त्रैविद्यकं महर्चर्यंश्चरेत्' इति सूचनेनोपपन्नाधिकारहेतुप्रायश्चि-
 त्तस्य तस्य 'संस्कारो यथा प्रथमेतिक्रम' इति स्वाध्यायाध्ययनाङ्गसं-
 घत्सरस्नानस्य चाऽऽस्नानेन बालकस्य कालानतिक्रमे द्वादशवर्षमध्ये
 एकतुंमहर्चर्यविलोपः, संवत्सरस्नाने द्वादशपुरुषपर्यन्तावलम्बेन
 द्वादशवर्षमहर्चर्याद्वारेण प्रतिपुरुषं सङ्ख्यायेति न्यायेनः द्वादशमांस-
 स्नानमध्ये बालकमात्यताप्रयुक्तमासस्नानविलोप इति ज्ञापनात् ।
 पारस्करसूत्रेऽपि 'कालानतिक्रमे नियतवत्त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणाम-
 पत्ये संस्कारो नाध्यापनश्च' इति सूचने बालकस्य कालानतिक्रमे 'काला-
 नतिक्रमे नियतय'दिति संस्कारो नाध्यापनश्च भवति । कालानतिक्रमे तु

कालातिक्रमे नियतवदिति प्रायश्चित्तं न भवत्यप्रात्यत्यां दिति ज्ञापनेन
 बालकस्य कालानतिक्रमे प्रात्यता नेति सूचनाच्च । एव प्रात्यपुत्र्या-
 स्तु पुत्रवत् प्रायश्चित्तं न भवेदेव पुत्रस्योपनयनाधिकारात् । उपनय-
 नपूर्वकाध्ययनार्थं प्रात्यजन्यत्वस्वप्रात्यताप्रयुक्तप्रायश्चित्तकरणेनो-
 पनयनाध्ययनाधिकारनिर्देशेन स्त्रीणामुपनयनाध्ययनाभावात्तस्वी-
 कारेणोपनयनाभावप्रयुक्तप्रात्यताया उपनयनाभावप्रयुक्तप्रात्यतावत्पु-
 रुषजन्यत्वप्रयुक्तोपनयनानधिकारस्य चाभावे स्मर्तृभिः कैरपि पुरुष-
 वत्स्त्रीणां प्रात्यभावप्रात्यजन्यत्वप्रयुक्तप्रायश्चित्तानाम्नातेन शुद्धी-
 जोत्पन्नत्वमात्रेण कन्यानां शुद्धत्वं संस्कृताऽसंस्कृतजनविवाहात्त्वञ्च
 घटते । शूद्रकन्याविवाहस्य त्रैवर्णिकेष्वभ्युपगमेन त्रैवर्णिकग्रह-
 क्षत्रवैश्ययन्धुकन्याविवाहे दोषोद्गापनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तत्र
 प्रात्यत्रैवर्णिककन्याविवाहे तस्यां दोषाभावात्स्मार्तरितारेण समन्त्रा-
 ऽऽवरणीया । शूद्रायास्तु घर्णस्वाभाव्याद्मन्त्र एव विवाहः । तेषा-
 मभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च घर्जयेत् इत्यत्र प्रात्योद्देशेन संस्कृ-
 तेनाभिगमनशिष्टाचारादि कुर्यात् भोजनं घर्जयेत् प्रात्यपक्रमञ्च
 संस्कृतो न भुञ्जीत । प्रात्यञ्च स्वगेहे वैवपिड्यादिकर्मसु न भोजयेत् ।
 अन्नस्य क्षुभितमिति रीत्या तु भोजयेत् । संस्कृतवराळामे क-
 न्येच्छया प्रात्यायाऽमन्त्रकमेव स्वकन्यां संस्कृतो वधात्, शूद्रा-
 वत्, न तु समन्त्रकामिदमेव विवाहवर्जनन्नाम यत्समन्त्रकविवाहा-
 भावः । स्वयं प्रात्यकन्यां कन्यान्तराभावे सन्ततिसम्पत्त्व-
 र्थं स्वेच्छया सामगताञ्च न शूद्रावत् विवहेत् किन्तु सम-
 न्त्रकमेवोद्धेत् । विवाहोत्तरं एवशुरे सामगते मधुपर्कादिसत्कारः
 शास्त्रीयो न भवेदेव । एवशुरगृहेऽपि स्वस्य विवाहादिकाले मधुपर्क-
 भ्राजापुत्सवभोजनादि न भवेदेव । 'यीनांश्च सम्बन्धान् घर्जये'दिति
 यीनास्सम्बन्धास्तत्तदागमनाशौ मधुपर्कभ्राजादयो ये तान् घर्ज-
 येत् । पुराकल्परीत्या सोपनयनाध्ययनकन्याया विवाहं प्रात्येन सह

सर्वथा न कारयेत् व्रात्यस्योपनयनादिमत्कन्यानर्हत्वात्, वेदश्र-
वण एवाऽनधिकारात्, परालाभे कन्यैव तिष्ठेत् । एवं यस्य वेदश्चेति
दुर्ब्राह्मणकन्या सोमपेन विवाहिता विनैवैन्द्राग्रं क्रत्वाद्यधिकारिणी
भवति, सोमपकन्यापि दुर्ब्राह्मणेन विवाहिता विनैन्द्राग्रं न सोमा-
धिकारिणी भवति, पुरुषप्राधान्येन क्रतौ गुणभावेनैव साहित्यवि-
यक्षणेन प्रधानानुरोधेनैवैन्द्राग्रप्रवृत्तेः । एवं व्रात्याव्रात्यकन्यासम्ब-
न्धस्थलेऽपि विवेचनीयामिति दिक् ॥

अथेदं व्रात्यप्रायश्चित्तविवेचनं निष्प्रयोजनम् ।

चातुर्वर्ण्यं प्रया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥

इति पारोक्ष्येण चातुर्वर्ण्यज्ञानेऽपि शूद्रप्रादिकयाऽयमयं ब्राह्म-
णोऽयमयं क्षत्रियोऽयमयं वैश्याऽयमयं शूद्र इति निर्णयभावात्
तत्तद्वर्णोचितवृत्तीनां जीविकालोभेनाऽन्यत्रापि दर्शनात् समुचिता-
ध्ययनादिकर्मणामप्यालस्यादिहेतुना परम्परया त्यागदर्शनात् घ-
ट्ट्यादिजातीनां संस्थानादिव्यङ्ग्यत्वात् पश्याद्यपेक्षया मानुषाकार-
वैलक्षण्यस्वावयवसंस्थानरूपस्य प्रत्यक्षत्वेन मापनुत्वजातेर्ज्ञातुं श-
क्यत्वेऽपि मानुषत्वावान्तरजातिभूतब्राह्मण्याद्यभिव्यङ्गकसंस्थानवि-
ष्टेपस्य चक्षुरादिमानगम्यस्याऽभावेन ब्राह्मण्यादिनिर्णयायोगात्
ब्राह्मणादिघर्णोच्छ्रितधर्माणामपि प्रतिव्यक्ति नियमेन दर्शनाभावात्स्व-
रूपोचितं कर्माऽनुष्ठीयत एव तेन, तेनेत्यत्र मानभावात् स्वोचित-
कर्मानुष्ठातृणामपि षडुलमुपलम्भादिति चेत् सत्यम्, तत्तज्जातिनि-
श्चये हेतवो नानाविधा एव । तत्र तेषु तेषु जनपदेषु जनसमुदायो
विरोध्यविरोधी वा यं यं समुदायं यद्यद्वर्णसमूहतया विना विगानं प-
रम्परया घर्णयति स स तावत्तद्वर्णसमुदायरूप एव । एषञ्चाऽवि-
धीतव्यवहार एको जातिनिर्णायकः । निर्णीतजात्युचिताविगीतघ-
र्माचरणं येषु तद्व्यवहारास्पदेषु पठतेपि निःसन्दिग्धं तज्जातय-
एव । तज्जात्युचितधर्माचरणरहिता अपि तद्वर्णोचिताऽस्ति

भोजनादिव्यवहारमायिगतिमाचरन्ति । ये तद्यवहारभाजस्तेऽपि त-
ज्जातय एव तद्यवहाराभावेपि तद्याप्यधर्मव्यवहारादपि व्यापक-
जातेर्निर्णयो भवति । यथा गर्गादिव्यवहारात्तद्यापकप्राह्मण्यनिर्णयः ।
यथा वा यादवरघुवशीयादिव्यवहारात्तद्यापकक्षत्रियत्यादिनिर्णयः ।
अविगीततत्तद्वर्णव्यवहारे सति तज्जात्युचितधर्माचारयत्संसर्गवत्त्वं
तद्वर्णोचितवर्णान्तरसहभोजनादिकं च सुतरां तद्वर्णनिर्णायकम् ।
यथा क्षत्रियेषु तत्तज्जनपदस्थितेषु तदुचितधर्मवत्त्वं ब्राह्मणैस्सह
भोजनादि क्षत्रियत्वं सुतरां निर्णायकम् । ताम्रपर्णीदेशे दक्षिणका-
ञ्चीनगरेशानां शत्रूपद्रवेण पर्वतं समीप एवाधिरूढानां पाण्ड्यानां
क्षत्रोचितधर्माचरणतत्सहभोजनविवाहादि चाऽविगीतं क्षत्रियत्व-
निर्णायकम् । यथा वा गुर्जरक्षत्रियेषु क्षत्रियत्वव्यवहारस्तदुचितध-
र्माचरणं सारस्वतब्राह्मणैः सह भोजनादि च । यथा वा लाभपुरक्ष-
त्रियेषु तद्यवहारतद्धर्माचरणे सारस्वतानां पौरोहित्यसहभोजनादि
च । यथा वा प्रत्यन्तदेशेषु ब्राह्मणोचितधर्मव्यवहारस्य प्रायेणाऽ-
भावेऽपि ब्राह्मणव्यवहारोपि ब्राह्मण्यनिर्णायकः । यथा वा केरल-
द्रविडदेशेषु सर्वदेशैलक्षणेन पुरदचूडारथेऽपि ब्राह्मणव्यवहारेण
तदुचितधर्माचरणेन तदाचारयजनैः सह भोजनादिना च ब्राह्मण्यनि-
र्णयः । यथा वा गुर्जरतैलङ्गदेशेषु ब्राह्मणाऽनुचितहलचलनादिक्रिया-
वत्त्वेऽपि तुलुवकोङ्कणकर्णाटकवङ्गदेशेषु ब्राह्मणानुचितप्रमुकनाग-
वल्क्यादिबनपालत्वेन तिष्ठन्मूत्रत्वेऽपि ब्राह्मण इत्ययिगीतव्यवहारेण
ब्राह्मण्यनिर्णयः । पयमन्येष्वपि तैलङ्गिनयोगिद्रविडकैशियतूनुषमु-
क्ताणिप्रभृतिषु ब्राह्मणोचितधर्माचरणामावेऽप्ययिगीतव्यवहारेण ब्रा-
ह्मण्यनिर्णयः । पयं तुलुवदेशेषु विद्यारण्यादिकालमारभ्य किष्कि-
न्धाप्रदेशे परपतिनामानो राजानस्तत्सम्यग्निधनश्च क्षत्रिया अविगी-
तव्यवहारेण । पयं त्रैलङ्गदेशे राजसंज्ञया प्रसिद्धा युद्धवृत्त्या जी-
वन्तो यजनाध्ययनादिरहिताः क्षत्रियव्यवहारादेव सिद्धा । पयमेव

तैलङ्गदेशे वैश्याः कोमठीति व्यवहारार्हाः परम्परया सोपनयना
 वैश्या यजनादिधर्मरहिताः सहस्रशो भवन्ति । एवं कर्णाटकमहा-
 राष्ट्रदेशयोरादियुधानाः चाटभटसंस्तका ब्राह्मणव्यवहारमात्रेण ब्राह्म-
 णाः । वैश्या अपि सुवर्णकारक्रियावन्तः केचन चन्द्रपुरादिषु ब्राह्म-
 णैरतिसान्निहितयुगपद्भोजनादिव्यवहारादेव वैश्या भवन्ति । ब्रह्म-
 पुरादिषु पूर्वं वैश्याः केचनऽग्निहोत्रादिशालिनोऽभूवन् । एवं कोङ्कणदे-
 शे मत्स्यभुजोऽपि प्रायेण वेदाध्ययनशून्या नौकाव्यापारिणो ब्रा-
 ह्मणव्यवहारेणैव ब्राह्मणा निर्णीयन्ते । एष पुरुषोत्तमक्षेत्रे गजपति
 सोपनयनादिसंस्कारं तत्सम्बन्धिजनानपि क्षत्रियव्यवहारेण क्षत्रि-
 यान् अभिजना वदन्ति । एवं बान्धवरत्नपुरप्रदेशविन्ध्यवासिन्यादि-
 प्रदेशेष्वपि राजपुत्रेषु नियतोपनयनादिदर्शनात् क्षत्रियत्वनिर्णयः । एवं
 कामरूपादिप्राच्यादिप्रदेशेषु वेदाध्ययनश्रौतकर्माद्यनुष्ठानाभावेऽप्युप-
 नयनादिस्मार्तानुष्ठानब्राह्मण्यव्यवहारादिना ब्राह्मणत्वनिर्णयः । नी-
 लकण्ठनेपालप्रदेशेषु नेवारब्राह्मणा इति व्यवहारादुपनयनाद्याभा-
 ससंस्कारदर्शनात्तद्राजस्वपि उपनयनादिधर्माभासदर्शनात् त्रैव-
 णिकव्यवहारः । एवं प्रयागादिप्रदेशेषु ब्राह्मणा इति व्यवहियमाणाः
 सोपनयना विरलवेदाध्ययना राजपुत्रकन्योद्वाहका द्विकुलीना इति
 प्रसिद्धाः प्रयागपालसभया व्यवहियमाणा ब्राह्मणाः स्वसम्बन्धि-
 राजपुत्रेषु क्षत्रियत्वव्यवस्थापकाः राजपुत्रेषूपनयनात् द्विकुलीनब्राह्म-
 णभोजनादिनिष्ठिलसद्यवहाराद्यभिचरिताद्राजपुत्रेषु तेषु क्षत्रिय-
 त्वनिर्णयमेव । एवमेव गङ्गायमुनामध्यप्रदेशादिष्वविगीतोपनयना-
 दिदर्शनाद्वाजपुत्रत्वव्यवहारात् राजकुमाराः त्रैवणिका एव । एवं
 भद्रापराऽम्बापुरोदयपुरादिप्रदेशेषु राजपुत्रा यादयरघुवंशचन्द्र-
 स्तोमवंशादिव्यवहारात्परम्परयाऽविगीतमागतादुपनयनादिदर्शनादु-
 पनांतजनकन्याविवाहसदभोजनादित्रैवणिकव्यवहारादेस्तद्देशगता
 राजपुत्रा क्षत्रिया एव । एवं हिमाचलेष्वपि कूर्माचलश्रीनगरादिरा-

जानां नियतोपनयनादिदर्शनात् क्षत्रियत्वं निराघाटमेव । एवं कुरु-
क्षेत्रादिप्रदेशेषु हरियाण्यागोडैरध्ययनादिपट्कर्मनिरतैः सहास्रविंशति-
ततया परम्परया स्त्रीबालकादिद्वारा भोजनादिव्यवहारात् पुरोहि-
तगोत्रेण परम्परया गमादिगोत्रव्यवहाराद्गणित इत्यव्यभिचरितावि-
गीतव्यवहारात् अंगरवालाः सर्वेऽपि सृतीयवर्णाः प्रायेणोपनयनादि-
संस्कारभोजः शिष्टैः परिगृह्यमाणा भवन्ति । एवं काश्मीरमण्डले श्री-
नगरकूमांचलादिमण्डलेषु सोपनयाध्ययनादिपट्कर्मशालिनो ब्राह्म-
णाः कठवाजसनेयादिशाखाध्यायिनो भवन्ति । एवं मूलस्थानादिष्वपि
यथायोगं त्रैवर्णिका व्यवहारादिना समुत्प्रेयाः । एवं गुज्जरदेशेषु वैश्या
वणिकसंज्ञया व्यवहियमाणा बहुकालमारभ्योपनयनरहिता आश्वला-
यनोक्तरीत्या रथकारपदाहो भवन्ति । प्रायश्चित्ते तूपनयमाहो भवेयुः ।
एवमन्यत्रापि निर्णयो विधेय इति दिक् ॥

इति धीजयपुरधीशश्रीमन्महाराजाधिराजमहाराजराजराजेन्द्र-

श्रीसवाईजयसिंहकारितो प्रात्यताशुद्धिसङ्ग्रहः समाप्तः ॥

विशेष-सूचना ।

हमारे यहां हर तरह की संस्कृत पुस्तकों में भाषा टीका के हरवक्त तैयार रहती हैं इसके अलावे हर तरह की छपाई तथा जिल्द के बंधाई का कार्य भी होता है ।

संस्कृत तथा भाषा भाष्य पुस्तकों का बड़ा सूचीपत्र मुफ्त मंगाकर देखिये ।

नीचे लिखे पते पर पत्र व्यवहार करें ।

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस ।

विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर रोड ।

बनारस सिटी ।

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 367

॥ श्री ॥

आदित्याचार्यप्रणीता

पडशीतिः ।

पदसाध्यप्रमाणवाराचारपाटीणविनायकपण्डिताऽपराभिध
धर्माधिकारिनन्दपण्डितप्रणीतया शुद्धिचन्द्रिका
स्यया व्याख्यया समलङ्कता ।

घरकलोपारय बन्धनाथशास्त्रिणा, धर्माधिकारिलक्ष्मोधरपण्डितेन
च विस्तृतभूमिकादिभिः सम्भूष्य सुसम्पादिता ।

The

SADASĪTĪ

by

ĀDITYĀCHĀRYA

With a Commentary, Called Śuddhichandrikā

BY

Nanda alias Vinayaka Pandita Dharmadhikari

VOLUME I-1

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE

Vidya Vilas Press North of Gopal Mandir, Benares

1928

ॐ श्री. ॐ

आनन्दवनविद्योतिमुमनोमि सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्गिनभङ्गाभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चाणक्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुल कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—३६७

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidyā Vilas Press, Benares.*

Agents

- 1 Hazar & Co Booksellers
LONDON
- 2 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.
- 3 The Oriental Book-supplying Agency
POONA

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 367

The

ṢAḌAŚĪTI

by

ĀDITYĀCHĀRYA

With a Commentary, Called S'uddhichandrika,

BY

Nanda alias Vināyaka Pandita Dharmādhikari

Edited with Introduction etc by

Vaidyanātha S'istri Varakale

&

Laksmīdhara Panta Dharmadhikari.

FASCICULUS I-2

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares

ॐ श्री. ॐ

आनन्दवनविद्योत्सुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौसम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—३६७

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

Agents

- 1 Luzac & co Booksellers,
LONDON
- 2 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.
- 3 The Oriental Bank-supplying Agency,
POONA

चौखम्बा—संस्कृत—ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ६७)

॥ श्रीः ॥

षडशीतिः

आदित्याचार्यप्रणीता ।

पदवाक्यप्रमाणपाराधारपारीणविनायकपण्डिताऽपराभिध
धर्माधिकारिनन्दपण्डितप्रणीतया शुद्धिचन्द्रिका-
रयया व्याख्यया समलङ्कता ।

घरकलोपाख्य वेचनाधशास्त्रिणा, धर्माधिकारिलक्ष्मीधरपण्डितेन
च विस्तृतभूमिकादिभिः सम्भूष्य सुसम्पादिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

हमारे यहां हर तरहकी छपाई व जिल्दसार्जीका कार्य भी होता है।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लेन,

बनारस सिटी ।

पडशीतिश्लोकानामकाराद्यनुक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

सं० श्लोकाः ।	पृ० पं०	सं० श्लोकाः ।	पृ० पं०
	अ	२५ कामतो दुर्मृतः कश्चित् । १०२ ७.	
१ अथ एवमुपनीतश्चेत् । ४५ १३.		२६ कृते विप्रादिसापिण्डये । ३७ १३	
२ अथ पुत्रीमृतौ चैवम् । ५१ २१.		२७ क्षीराज्यदधितक्राम्बु । ९१ १७.	
३ अथाऽनेकविधाकृपानि । १ १२.		ग	
४ अथाऽन्यत्र मृतो ज्ञाता । ५८ ७.		२८ गुरुशिष्यसहाध्यायि- ६३ २७	
५ अनाख्येऽपि शास्त्र्यादी । ९६ ६		च	
६ अनुलोमाऽऽधिता- ८४ २.		२९ चौलं न क्रियते यस्य । ५० १३.	
यास्तु । ८४ २.		छ	
७ अनूढभार्यः शूद्रस्तु । ७२ ३०.		३० छिन्ननामेः शिशोर्मृत्यो । २० २	
८ अन्तर्दशाहदाहे तु । ७४ ११		ज	
९ अन्नमाशीचिनामशनम् । ६६ २०		३१ जन्मप्रभृति पापानाम् । १०० २.	
१० अन्यत्र तु दिनादन्य । ८५ ३२		३२ ज्ञातिमृत्यौ यदाशीचम् । ४१ ९.	
११ अन्यपूर्वाऽयच्छासु । ८७ ९		३३ ज्ञातीनां मरणे ग्रह । १०९ १३.	
१२ अशुचीनां नराणां तु । ९१ ३		त	
१३ असगोश्रमपि प्रेतम् । ६९ १५.		३४ त्रिदिनं त्रिषु मासेषु । १३ ६२.	
१४ अस्नानभोजना ये, च । ११३ ११.		द	
आ		३५ दशाहं द्वादशाहं वा । १५ १५.	
१५ आचौलकरणात्सद्यः । ५२ २४.		३६ देशकालादिभेदेऽपि । ४२ ११.	
१६ आङ्गन्तजन्मनः सद्यः । ४६ ३१.		३७ द्विजा मन्त्रादिभिर्योग्या । ३० १३.	
१७ आशीचं द्विविधं प्रोक्तम् । ४ ३०		३८ द्वितीये प्रथमे वाऽप्ये । ५१ १३.	
१८ आशीचस्य महो येषां । ७५ १९.		न	
उ		३९ नामिकर्त्तनतः पूर्वम् । १४ २२.	
१९ उत्तमाऽधमस्तापिण्ड्ये । ७८ १८.		प	
ए		४० पञ्चमे पञ्च पष्ठे पट्टे । १३ २.	
२० एषं कर्मनिषेधश्च । ८९ २५.		४१ पञ्चमे मासि पष्ठे वा । १२ १५.	
२१ एषं विप्रोर्मंगिन्यो ये । ५८ २७.		४२ विष्णुगोहादतोऽन्यत्र । ५५ १८.	
२२ एषं सार्वृद्धे यत्र । ५७ ३१.		४३ विप्राशीचस्य मध्ये चेन्मा ३१ १२.	
२३ एषं विधानां चान्येषां । १०१ १.		४४ विप्रोर्मृनिधुतायन्तः । ३८ ११.	
क		४५ पुत्रोत्पत्तौ गृहे गर्भ- ५ ६.	
२४ कन्याशीच विवाहोर्ष्यम् । ५३ २३.		४६ पुत्रोऽन्यो वाऽग्निद-	

सं० श्लोकाः ।	पृ० पं०	सं० श्लोकाः ।	पृ० पं०
स्तस्याः ।	३२ ७.	६७ यदेकमपि चाशौचम् ।	६ २०.
४७ पुत्र्या गेहेऽथवाऽन्यत्र ।	५६-१२.	६८ यावत्सूतकमस्पृश्या ।	७ १०.
४८ पूर्वशेषेण या शुद्धिः ।	२९ २८.	६९ रात्रिशेषे यदा सूतेः ।	२७ ६.
४९ पूर्वण चाऽपरेणाऽपि ।	३० २५	७० वानप्रस्थयतिब्रह्म ।	९३ २.
५० पृथक्चिन्ति समारोहेत् ।	३६ ९	७१ विप्राणामेकरात्रं तु ।	१९ ४
५१ प्राग्ग्राहिणां तु नैव		७२ व्यभिचारादहीनेन ।	८८ १९.
स्यात् ।	७६ ९.	७३ शावेऽपि तुल्यं न्यूनं चाऽऽ	१५.
५२ प्रारम्भा वरणं यज्ञे ।	१०७ ३०.	७४ श्रवणादिदशाहान्तम् ।	३९ २१.
५३ भगिनीनिलये भ्राता ।	५७ ९.	७५ श्रोत्रियाऽऽचार्यशि-	
५४ भर्तुः पित्रादिभिः का-		प्यतिवक् ।	५ २०.
र्यम् ।	३३ २३.	७६ श्वश्रूश्वशुरजामातृ ।	६१ १८.
५५ भाषामेदो महानर्थाः ।	४३ २४.	७७ सूतकात् प्राक् समा	
५६ भूमिरक्षणकृत्येषु	९७ २८.	रन्धम् ।	९४ १५
५७ मातापितृमृतौ ब्रह्म ।	११० २.	७८ सूतकाहेषु यत् किञ्चित् ।	१५ ३.
५८ मातामहे च तत्पल्यां ।	६२ १७.	७९ सूतिमध्ये मृते बाले ।	२१ ७.
५९ मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च ।	५८ २९	८० सूतिमध्ये यदा तुल्यम् ।	२३ १९.
६० मातुः सपत्न्या वृत्ता-		८१ सूतिमध्ये यदा सूतम् ।	२४ १८.
याम् ।	४४ २.	८२ सूयते चेत् पितुर्गेहे ।	११ ५.
६१ मात्राशौचस्य मध्ये चेत् ।	३१ १०.	८३ ससर्गाद्यस्य वाऽऽशौ-	
६२ मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् ।	४० ७	चम् ।	२२ २१.
६३ मृतकं तु त्रिधा भित्वा	९ १९.	८४ स्वभावयद्सूतिस्तु ।	२२ १९.
६४ मृतं पतिमनुमज्ज्य ।	३१ २४	५ स्वामिशीचेन दासाद्याः ।	१६
६५ यत्र तद्वाहिता कन्या ।	५४ १४	८६ स्वीयाऽऽचारादपि	
६६ यत्रोपनयनात्पूर्वम् ।	४६ २.	भ्रष्टाः ।	११२ २८.

इति पडशीतिश्लोकानामकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

पडशीत्यां समागतानि ऋष्यादिनामानि । -

सं० नाम	पृ०श्लो०	सं० नाम	पृ०श्लो०.
१ आङ्गिरस ।	३५ २९.	४ कौण्डिन्यादित्य ।	१ १.
२ एके ।	५४ ४७.	५ गोभिल ।	३३ २८.
३ प्रष्टपि ।	१ १	६ मुनि ।	६९ ५९.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
	३८-१८ । ३९-१ । ४०-२१ ।			७०-२८ । ८६-३ । ८७-१४ ।	
	४७-१४, ३३ । ४८-१३, २३ ।			९३-७ । ९४-१ । १०४-२६ ।	
	५०-२३ । ५३-४ । ६०-३, १३, २४ ।			१०९-१७ । ११०-१६ ।	
	६१-१०, १२ । ६२-४, ३, २५ ।			(योगीश्वर) १२-२२ । ११२-२१ ।	
	६३-५ । ६४-१५ ।			र	
	६५-८, २० । ६६-१९ । १०५-१३ ।			८८ रामपण्डित १-७ । ११४-१६ ।	
	११२-७, ३० । ११३-३ ।			ल	
७६	मनुस्मृति ७८-१ ।			८९ लघुहारीत ६-१८ ।	
७७	मनुशाततपौ १०३-२९ ।			९० ललित ३१-१९ ।	
७८	मरीचि १३-१९, १६, २८ ।			९१ लोल्लट ३४-२३ ।	
	१४-३, ९ । ५२-३० । ५३-२, ९ ।			९२ लौगाक्षि ३३-२ । ४७-२७ ।	
	८५-२, ११ । ८९-१७, २२ ।			५१-१४, १८ ।	
	९१-२७ ।			व	
७९	मरीचिपराशराभ्यां १२-२५ ।			९३ वसिष्ठ ८-२३ । १३-१८ । १६-१६ ।	
८०	मार्कण्डेयपुराण ९०-१ ।			२४-८ । २५-४ । ३०-४ ।	
८१	माघव (माघवाचार्य) ९-३ ।			४०-२३ ।	
	३५-११ । ८८-२५ । ८२-५ ।			९४ विशानेश्वर ११-१५ । १७-२२ ।	
	५७-२३ । ८५-२५ ।			२८-१२ । ३३-२८ । ३४-२३ ।	
८२	मिताक्षरा ८५-१० । ९०-२२ ।			४७-२५ । ४८-२५ । ६०-९ ।	
८३	मेघातिथि ६०-१९ ।			६५-२२ । ७१-३२ ।	
	य			९५ विज्ञानेश्वरविश्वेश्वरान्याम् ४०-१८ ।	
८४	यज्ञवल्क्य ७५ । ७ ।			९६ विनायक १-७ । ११४-१६ ।	
८५	यम २५-१६, २० । ५६-२३ ।			९७ विशेषस्मरण ९५-२९	
	६४-६ । ११ । ३६-६ । ४७-७ ।			९८ विश्वादर्श ३९-१४ । ७४-३१ ।	
	१५-१० । ६१-२६ । ६९-११ ।			९९ विष्णु ११-९ । १८-१९ ।	
	९२-९, १५ । ९८-४ । १०५-२१ ।			२४-२२ । ८८-९ । ३३-२६ ।	
	११२-१५ ।			३८-२४ । ४७-३, ७ । ४८-११ ।	
८६	यमवृहस्पति ९८-२७ ।			५२-८ । ५३-६६ । ५४-२८ ।	
८७	यामवल्क्य ८-२६ । १२-३ ।			५५-३१ । ५७-१७, १९ ।	
	१३-८ । १६-२५ । २९-२१ ।			५८-१४ । ६२-३० । ६६-२८ ।	
	४४-२८ । ६०-२७ । ६८-३ ।			६८-७, २४ । ७३-२२ । ७८-	

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
१२६	सम्बर्तकात्यायन	१११-८ ।	१३३	हरदत्त	२८-१५ । ४०-१२ । १०५-६ ।
१२७	सर्वज्ञनारायण	४७-२५ । ६६-२० ।	१३४	हारलता	५६-१ । ७२-३० । ७२-६ । ८५-२१ । १०५-२५ ।
१२८	स्कन्दपुराण	३४-३ ।	१३५	हारीत	४-८ । १४-६ । १७-८ । १८-२१ । २०-१३ । २२-३ । ३४-८ । ३९-३ । ६२-१९ । ७८-१० । ८०-२५ । ८२-१२ । ८६-१८ । ९०-१३ । ९५-३० । ९८-१४ ।
१३९	स्मृतिचन्द्रिका	११०-२४ ।	१३६	हारीतब्रह्मपुराण	१४-१२ ।
१३०	स्मृत्यन्तर	१७-२२ । ३१-३ । ३५-२३ । ३७-२१ । ४१-२० । ४२-२६, ३० । ४३-२१ । ४५-२७ । ४७-४ । ६१-२९ । ८३-४ । ९१-२५ । ९४-२७ । १००-१३ । १०६-२, २७ । १०४-१९, १०५-५ । १०६-१ ।	१	नहुक्तम्	८१-१९ । १०५-२८ । १०७-२१ । ११३-१९ ।
१३१	स्मृत्यर्थसार	३३-१७ । ३६-३१ । ४३-१ । ४४-२० । ४५-१० । ५५-३, ३० । ६३-६, १९ । ८१-१३ ।	२	स्मरण	८-२९ । १३-१४ । १७-१८ । ३२-५ । ३८-८ । ४६-१० । ५३-२ । ५४-२६ । ६१-३ । १०१-८ । १०४-७ ।
१३२	स्मृत्याचार	६-२४ ।			

ममाज्ञा शुद्धिचन्द्रिकास्थकृष्यादिनामसूची ।

अथ शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां कृष्या-
दिवचनानामकारादिवर्णक्रमाऽनुसारि

सूचीपत्रम् ।

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
१	अग्निपुराणम्—		२	त्र्यहादे सोदफानां च	१५-१२.
	१ भाण्डानि तु परित्मज्य	५५-१६.	३	दशाहे दशमे शावे	२८-२१.
	२ शूद्रायाः प्रसये गते	५५-१५.	४	षाहाच्छुद्धिर्भवेत्तस्य	२८-२२.
२	अग्निस्मृतिः—		५	विभोः विण्डान् पृथग्दद्यात्	३३-९.
	१ एकचित्वां समाद्यत्	३३-८.			

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
६ पुञ्जन्मनि सपिण्डानाम्	१५-२१.
७ पुरोदयाच्च कल्पारण्यः	२८-२४.
८ प्रोक पुरोगत कालः	२८-२३.
९ स्त्रीजन्मनिसपिण्डानाम्	१५-२३
१० स्त्रीणां चर्त्तां तु तत्कालात्	२८-२६.
११ स्त्रीषु निपुरुष ज्ञेयम्	१५-२४
१२ स्नानकालः प्रभातान्तः	२८-२५.

३ अङ्गिराः—

(आङ्गिरसस्मरण)

(अङ्गिरोवचन)

१ अत ऊर्ध्वं मृते शूत्रे	१९-२२.
२ अतिक्रान्ते वशाहे तु	१५-२९.
३ मध कश्चित्प्र मादेन	६-८.
४ अनसिमत् उत्क्रान्ते	४-१६.
५ अन्तर्दशाहे भुक्त्वाद्यम्	६८-२१.
६ अन्नसत्रप्रवृत्तानाम्	६९-७.
७ अविशेषेण घर्णानाम्	२-१.
८ असंस्पृश्यो भवेत्सावत्	६८-२२
९ आदावारण्य तु परः	६८-३२.
१० आशौचं यस्य संमर्गात्	१२-२७
११ कालात्ययेऽपि कुर्यात्	७६-२८.
१२ क्रियास्तस्य न लुप्यन्ति	१२-२८.
१३ गृहे यस्य मृतः कश्चित्	५६-२२
१४ चण्डालाद्ब्रह्मणोऽपि	१०२-१६.
१५ तच्छेषेणैव शुद्धिः	स्यात् २१-१४.
१६ तत्राघिदस्य मृतकम्	२४-२.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
१७ तद्वर्णस्य भवेच्छाचम्	८२-११.
१८ तस्याऽऽप्यशौचं विज्ञेयम्	५६-२३.।।
१९ तस्याऽऽशौचं विधातव्यम्	१०३-९.
२० तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्	६८-१३.
२१ त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः	२०-२.।
२२ त्रिरात्रं सूतकं तस्य	१२-३०.
२३ दशाहाच्छुद्धिरथवा	१७-३ ।
२४ दासीदासश्च सर्वो वै	८२-१०.
२५ दाहयित्वा तथाऽप्येनम्	४८-१७.
२६ देशान्तरमृतं श्रुत्वा	७-२७.
२७ दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च	१०२-१७
२८ द्यह तु क्षत्रिये शुद्धिः	१९-१८.
२९ नाशौचं सूतके पुम	८-१३
३० निर्वृत्तचूडके विप्रं	१९-१९.
३१ निर्वृत्ते क्षत्रिये पद्मि	६९-२०.
३२ प्रेतान्नमसपिण्डस्य	६८-१२
३३ ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा	६९-१
३४ भुक्त्वा पलाशमेतेषाम्	६९-८.
३५ मातापित्रोरशौचं स्यात्	८-१२
३६ मासिकं तु भवेच्छौचम्	०-१२
३७ यद्यप्यहृतचूडो वै	४८-१६.
३८ यः कश्चिद्दिहरेत्रेतम्	६७-२४.
३९ घर्णानामानुलोम्येन	८२-१.
४० विप्रे न्यूनं त्रिमिर्यपैः	१९-१७
४१ शुद्धिं सञ्चयन दाहात्	४-१७
४२ शूद्राऽऽचारेण तस्यापि	१८-१२
४३ शूद्रापुत्र पारशयो	१८-११
४४ शूत्रे त्रिषण्डाने तु	१९-२१
४५ पङ्क्यान्तमतीतो यः	८०-१२

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 ४६ सपिण्डैः सह संशुद्ध्येत् ६८-३३.
 ४७ सर्वेषामेव वर्णानाम् १७-२.
 ४८ संस्पर्शो सूतिकायास्तु ९-१०.
 ४९ सूतके मृतके चेत्स्यात् २३-२६.
 ५० सूतके शाघ आशौचे ६९-६.
 ५१ सूतके सूतिकावर्जम् ९-९.
 ५२ सूतकं मृतके भूयः २२-३३.
 ५३ ज्ञात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निम्
 ६७-२५.

७ अमृतव्याख्या —

१ "नामकरणात् प्राक् तयो-
 खिराग्रम्" ४६-१७.

९ आपस्तम्बः —

१ अचूडायां तु कन्यायाम् ५२ २८.
 २ तेषां तु पितृकाऽऽशौचम् १८-२.
 ३ विहितं तस्य नाऽऽशौचम् १०२-१४.
 ४ व्यापादयेद्दिहाःमानम् १०२ १३.
 ५ क्षत्रविद्शूद्रजातीनाम् १८-१.

१० आश्वलायनः —

१ "पकाहं सग्रहचारिणि" ६५-२.
 २ "द्वादशरात्रं महाशुच्यु" १६-२.
 ३ श्रौताग्निस्तु सृष्ट्वा ९५-१७.
 ४ "सङ्ग्रामे समुपोद्भूते च" ९८ १७.
 ५ समारोप्य तदन्तेषु ९५-१६.
 ६ स्मार्ताग्निरात्मनोऽन्येषाम् ९५ १५.
 ७ ("सृतीये यये चीलम्") ४८-३०.

११ उपनिषत् —

१ "दन्तजन्म सप्तमे मासि" ४८-२८.

१२ वशनाः —

१ न पूरणे विशुद्धिः स्यात् २५-१५.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 २ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु २५-१४.

१३ ऋष्यशृङ्गः —

१ आब्दिके चैव सम्प्राप्ते ९५-२१.
 २ आशौचे तु व्यतिक्रान्ते ९५-२२.
 ३ तत्र शूद्रे द्वादशाहम् १९-१५.
 ४ यत्र त्रिरात्रं विप्राणाम् १८-१४.

१४ कलिवर्जपप्रकरणम् —

१ अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वम् ११-६.

१५ कल्पतरुः —

१ "द्वितीयमासत्रयेऽहोरात्रम्" ४-४.

१६ कश्यपः —

१ "तैः सह ब्राह्मणो न वसेत्"
 ९२-१४.

२ बालानां जातदन्तानाम् ४६-७.

३ "भृशुसङ्ग्रामदेशान्तरगतानाम्"
 १०५-१७.

१७ कात्यायनः —

१ अनिवृत्ते दशाहे तु २१-११.

२ आशौचं कर्मणोन्ते स्यात्
 १०९-२९.

३ ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत ७५-१४.

४ श्राद्धमग्निमतः कार्यम् ७५-१३.

५ सद्य एव विशुद्धिः स्यात् २१-१२.

१८ फाट्णाग्निः —

१ प्रक्षाऽप्रक्षासु योपिस्तु ५१-३०.

२ मातापित्रोरिदं स्यात् ५१-३१.

१९ कूर्मः —

(कूर्मपुराणम्)

(कूर्मम्)

१ अथपृद्धिमदाशौचम् २६-१२.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 २ अथ चेत्यञ्चर्मो रात्रिम् २६-१२
 ३ अनस्थिसञ्चिते विप्रे ७२-२०.
 ४ अनस्थिसञ्चिते शूद्रे ७३-१३.
 ५ अन्यथा चैव सज्योतिः ७३-३.
 ६ अप्रक्षानां तु नारीणाम् ५४-३.
 ७ अर्धमासेन शूद्रस्तु ६७-५.
 ८ अर्धमासोऽथ पद्माग्रम् ७८-२६.
 ९ अशित्वा च सहोपित्वा ६६ १६.
 १० असविण्डं द्विजं प्रेतम् ६६-१५.
 ११ अस्थिसञ्चयनादर्वाक् ७२-३१.
 १२ अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वम् ७३-१९.
 १३ अहोरात्रेण शुद्धयन्ति ७३-२०.
 १४ आशौचिनां गृहाद् ग्राहाम्
 ९२-१३.
 १५ आशौचं क्षत्रिये प्रोक्तम् ७८ २९.
 १६ एकरात्रं समुद्दिष्टम् ६३-३१.
 १७ एकहात् क्षत्रिये शुद्धिः ७१ २४.
 १८ एकाहं स्यादुपाध्याय ६५-१.
 १९ एकादकानां मरणे ६२-२४.
 २० तदाऽऽशौचे निवृत्ते तु ६८-१०.
 २१ तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्
 ६८-१९.
 २२ तोयं दधि घृतं क्षीरम् २२-१२.
 २३ त्रिरात्रं भ्रम्यमरणे ६१-२५.
 २४ त्रिरात्रं स्यात्तथाऽऽचार्ये ८६ २६.
 २५ त्रिरात्रं स्यात्तथाऽऽशौचम्
 ७३-१४.
 २६ दशाहेन द्विजः शुद्धयेत् ६७-४.
 २७ नाशौचं कीर्तितं सद्भिः ९३ २२.
 २८ नैष्ठिकानां घनस्थानाम् २३ २१.
 २९ परपूर्वांसु भार्यांसु २६-२५.
 ३० पितृभेदे स्थिता नारी ५४-२४.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 ३१ प्रक्षानां भर्तृसाविण्ड्यम् ५४ ४.
 ३२ प्रेतीभूतं द्विजं विप्रः ७१-५.
 ३३ फलानि पुष्पशाकं च ९२-११.
 ३४ मातामहानां मरणे ६२-२३.
 ३५ यदि निर्हरति प्रेतम् ६६-३.
 ३६ यस्तेपामन्नमश्नाति ६८-९.
 ३७ यावत्तदन्नमश्नाति ६८-१७.
 ३८ राजन्यवैश्या अप्येवम् ७७ २८.
 ३९ विवाहाऽनन्तरं पित्रोः ५४-२५.
 ४० वैश्यक्षत्रियविप्राणाम् ७८-२५.
 ४१ शूद्रक्षत्रियविप्राणाम् ७८-२७.
 ४२ शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तम् ७१-२५.
 ४३ पद्माग्रं द्वादशाहं च ७८-२८.
 ४४ पद्माग्रं घात्रिरात्रं स्यात् ७८-२४.
 ४५ सूतके तु सविण्डानाम् ९ १४.
 ४६ स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाऽग्निम्
 ७१-६.
 ४७ स्नानेनैव भयेच्छुद्धिः ७२-२१.
 ४८ स्वमेव शौचं कुर्याताम् ७७ २९.
 ४९ हिरण्यघान्यगोघासः ९२-१०.
 २० कूर्मदेवतां—
 १ नाऽऽशौचं कीर्तितं सद्भिः १११-६.
 २ नैष्ठिकानां घनस्थानाम् १११-५.
 २१ कूर्मघौषायनां—
 १ तेषामशौचे विप्रस्य ७७-२१.
 २ क्षत्रियद्भ्राद्रजातीयाः ७७-२०
 २२ फोशः—
 १ या स्याद्विकल्पोपमयोः ४३-२६.
 २४ क्रतुः—
 १ पूर्वसङ्क्षिप्तं द्रव्यम् १०१-२२.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
२६ गालवः—	
१ नवश्राद्धानि देयानि	१००-२८.
२ शाघेऽपि सूतकं चेत्स्यात्	१००-२७.
२६ गोभिलः—	
१ अग्निहोत्रस्य होमार्थम्	९०-१९.
२ आशौचाऽनन्तरं कुर्यात्	९१-२५.
३ देवाप्रत्याह्निकं श्राद्धे	९५-२४.
४ पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत	९०-२०.
२७ गौतमः—	
१ "अवरप्रचेद्वर्णः पूर्वं वर्णमुप	
स्पृशेत्" ६६	२२.
२ "असविण्डे योनिसम्बन्धे"	
५७-१३.	
३ "आचार्यतत्पुत्रस्त्रीयाज्य"	६३ ९.
४ "तच्चेदन्तः पुनरापतेत्"	२५-२
५ "तस्मिन्नुदकादीनि सर्वाणि"	
१०३-२	
६ "प्रभाते तिसृभिः"	०८-१५.
७ "यस्य तु प्रागान्तिकं प्रायश्चि	
त्तम्" १०४-२	
८ "राजक्रोधाद्याऽयुद्धे"	१०५-१.
९ "राजां च कार्याऽविघातार्थम्"	
९१-७	
१० "रात्रिशेषे द्वाभ्याम्"	२८-१०.
११ "श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः	
पक्षिणी" १४०-२१.	
१२ "संस्त्रवणे गर्भस्य व्यहम्"	
१४-४.	
२८ गौतमपैठीनसी—	
१ "श्रीनतीत्य मातृतः पश्चातीत्य	
पितृतः" ६-३२.	

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
२९ चतुर्विंशतिमतम्—	
१ मृतजातकयोयोगे	२४-१५.
२ मृतेन शुद्धयते जातम्	२४-१६.
३० छन्दोगपरिशिष्टम्—	
(छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः)	
१ आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात्	१११-२.
२ न त्यजेत्सूतके कर्म	११०-३१.
३ न दीक्षणात् परं यज्ञे	११०-३१.
४ पितर्यपि मृते नैषां	१११-१.
५ पुत्रादिः पालयेदग्नीन्	१०७-१६.
६ महापातकसंयुक्तः	१०७-१५.
३१ जावालः—	
१ अतीते मातृकं विद्यात्	१८-७.
२ आचार्यपुत्रीपुत्रेषु	६५-२५.
३ तन्मध्ये हापयेत्पाम्	९६-३.
४ नानाजातिषु पारम्भम्	१८-४.
५ निवासराजनि प्रेते	६५-२४.
६ घान्धवेषु च सर्वेषु	६२-३.
७ भागिनेषु च दौहित्रे	६२-२.
८ मातृवन्धौ गुरो मित्रे	६०-७.
९ मासं शूद्रस्य शेषाणाम्	१७-१९.
१० सन्ध्यापञ्चमहायज्ञान्	२६-२.
११ समानोदकानां व्यहम्	६०-६.
३२ जावालः—	
१ एकोदकानां तु व्यहम्	५-१४.
३३ जैमिनिः—	
१ "चोदनालक्षणोऽर्थोऽधर्मः"	२ १३.
२ छिन्नेनाले ततः पश्चात्	२० १७.
३ पापन्नं च्छिद्यते नालम्	२०-१६.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
३४	ज्योतिःशास्त्रम्--	
१	धनुःप्रतोदग्रहणे	५०-५.
२	सप्तमे चाष्टमे वर्षे	५०-४.
३५	तार्किकः--	
१	"अमलादिसंयोगप्रयोग्यस्ता- घ्रादी" ३-२४.	
३६	तुलाहरः--	
	(लाहरः !)	
१	"प्रथमेऽब्दे कृतचूडस्याग्निसं- स्कारपक्षे"	५१-१७.
३७	त्रिकाण्डशुद्धिः--	
१	अशौ सति स्यादथ देहकृत्तिः	१०६-२३.
३८	दक्षः--	
१	अस्मात्वाचाप्यदुस्त्वा च	११३-१७.
२	पयङ्गुविशेषेण	११४-२.
३	एवंविधस्य विप्रस्य	११३-२८
४	क्रियाहीनस्य मूर्खस्य	११३ ३०.
५	न नृदकं कदाचित् स्वान्	११४ १.
६	वित् सन्त्यामपेतायान्	४४-१३
७	वर्जातामानुपुत्र्येण	७८-८.
८	व्यसनाऽऽसक्तचित्तस्य	११३ ३१.
९	व्याधितस्य कर्षस्य	११३-२९.
१०	श्रद्धात्यागविहीनस्य	११३ ३२.
३९	दिवोदासकल्पतरुप्रभृतयः--	
१	"ब्राह्मणवर्षादिप्रतीक्षाऽनन्तरं" त्रिरानम्" ७५-२.	
४०	देवलः--	
१	अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति	१०-११.
२	आग्निपश्चात्त्रिरात्रं स्यात्	४२-५.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
३	आद्यानां योगपत्रे तु	२-२.
४	आशौचं दशरात्रं तु	१६-३१.
५	उर्ध्वं संघत्सराद्यान्तु	४०-२९.
६	एकाग्रमरणे पित्रोः	३२-२३.
७	जनने मरणे नित्यम्	४-१३.
८	तत्र त्रिरात्रमाशौचम्	४०-२८
९	तस्याऽऽशौचं दशाहं स्यात्	७०-१३.
१०	तेषां करोति यः कश्चित्	३० २२.
११	दशमेऽर्द्धे पतेद्यस्य	५८-४.
१२	दशाहादित्रिभागेन	१०-१०.
१३	दशाहं ब्राह्मणानां तु	१६-१४.
१४	नाऽऽशुद्धिः प्रसवाऽऽशौचे	३८-२६.
१५	नाऽऽशौचान्तरप्रातेन	३०-१५.
१६	नाऽऽशौचं सूतके प्रोक्तम्	२३-२६
१७	निधने प्रसवे चैव	१६-३२.
१८	नैष्ठिकानां वनस्थातां	९३-२५.
१९	परतः परतः शुद्धिः	२६-६.
२०	परमेष्ठाहमावर्षात्	४२-६.
२१	पुनः पाते दशाहात् प्राक्	२८-३.
२२	प्रमते तु त्रिरात्रेण	२८-५.
२३	भवेदेकाहमेघात्र	४०-३०.
२४	यः समानोर्दकं प्रेतम्	७०-१२.
२५	विहितं तु सपिण्डानाम्	३० २१.
२६	विंशत्त्रयं तु पश्याना	१६-१५.
२७	शुद्धिदृश्यविप्रानाम्	१०-३.
२८	सपिण्डानं त्रिपक्षे स्यात्	३२-२४.
२९	सपिण्डांश्चैव कर्णं च	४-१४.
३०	सूक्तिकानां भवेच्छुद्धिः	३०-१४.
३१	स्याच्छोतपञ्चमदक्षः	२६-७.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
३२	स्वाऽऽशौचकालाद्विलेयम्		६	पडशीतेरियं व्याख्या	११४-२४.
	१०-२.		४७	नारदः--	
४१	देवलहारीतौ--		१	परपूर्वाः त्रिव्यस्त्वन्याः	८६-१०.
१	आद्यानां यौगपद्ये तु	२३-१.	२	पुनर्भूत्त्रिविधा तासाम्	८६-११.
२	शुशुणा लघु शुद्धयेत्तु	२३-२.	४८	न्यायाः--	
४२	देवलाह्विरोवाक्यानि--		१	"समं स्यादश्रुतत्वात्"	१२०-२४.
१	चतुर्थेऽहनि कर्तव्यम्	१०-१७.	२	"सर्वत्वमाधिकारिकम्"	१०७७.
२	त्रिचतुःपञ्चदशभिः	१०-१६.	४९	पराशरः--	
३	दशमेऽहनि शूद्रस्य	१०-२०.	१	अग्निसंस्करणे तेषाम्	४५-११.
४	पञ्चमेऽहनि विलेयम्	१०-१८.	२	अजातदन्ता ये बालाः	११२-२७.
५	सप्तमेऽहनि वैश्यस्य	१०-१९.	३	अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यात्	१२-१३.
४४	धर्मप्रवृत्तिः--		४	अनाथं ब्राह्मणं प्रेतम्	६७-२७.
१	उत्तरीयं शिलापात्रम्	३३-१३.	५	अनुगच्छेन्नोद्यमानम्	७१-१८.
२	एक एव भवेत्कर्ता	३३-१४.	६	असगोत्रमबन्धुं च	७०-३.
३	एक एव सुतः कुर्यात्	३३-१४.	७	आचतुर्थाद्भवेत्स्त्रायः	१२-१२.
४	नवश्राद्धं सविण्डान्तम्	३३-१५.	८	आहवेऽपि हतानां च	१०५-८.
५	पितृपत्न्यामपेतायाम्	४४-१६.	९	आहिताग्निर्मृतो विप्रः	१०६-११.
६	प्रथमेऽब्दे त्रिरात्रं स्यात्	४४-९.	१०	उद्यतो निधने दाने	९९-२५.
७	सापत्नमातृमरणे	४४-८.	११	उपसर्गमृते चैव	९८-२२.
८	संवत्सरे व्यतीतेऽपि	४४-१७.	१२	एकाहमशुचिर्मृत्वा	७१-१४.
४६	नन्दपण्डितः--		१३	कृत्वाऽऽशौचं त्रिरात्रं च	७१-१६.
१	अमन्दमदनिस्यन्द	१-४.	१४	क्षत्रियं मृतमज्ञानात्	७१-१३.
२	जिज्ञासैव न धर्मशास्त्रविषये		१५	चतुर्थे दशरात्रं स्यात्	६-१६.
	११४-१८.		१६	चण्डालेन श्वपाकेन	१०६-१०.
३	धर्माऽऽवकारिकुलकैरघकाननेन्दु		१७	जन्मकर्मपरिघ्नैः	११४-७.
	१-६.		१८	तदैव ऋषिभिर्दृष्टम्	९९-२६.
४	धर्माधिकारिपदभूषितवंशरत्न		१९	त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे	७१-१९.
	११४-१६.		२०	दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्ग्राह्यम्	
५	मुघा मुघा दूषणभूषणाभ्यां			१०६-१३.	
	११४-२२.		२१	दन्तजातेऽनुजाते च	४७-१०.
			२२	दशाहाच्छुभ्रते माता	८-३१.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
२३	दहेत्तं ब्राह्मणं विप्रः	१०६-१२.
२४	दिनत्रयेण शुद्धयन्ति	१६-६.
२५	द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्याः	७२-४
२६	बुभिक्षे राप्त्रसम्पाते	९८-२१.
२७	देशान्तरगतः कश्चित्	४१-२७.
२८	न त्रिरात्रमहोरात्रम्	४१-२८.
२९	न तेषामग्निस्कारः	११२ २८.
३०	नामधारकविप्रस्तु	११४-७.
३१	पदे पदे यज्ञफलम्	६७-२८.
३२	प्रसवे गृहमेधी तु	८-३०.
३३	प्राणायामशतं कृत्वा	७१-२०.
३४	प्रेतीभूतं तु यः शूद्रम्	७१-१७.
३५	ग्रहचारी गृहे येषाम्	९३-२८.
३६	ब्राह्मणाऽर्थे विपन्ना ये	१०६ ७.
३७	मृतो मध्येन लेप्तव्यः	१०६-६.
३८	राजानो राजभृत्याश्च	८२-२४.
३९	राज्ञां च सूतकं नास्ति	९९ १२.
४०	चदित्वा च ददित्वा च	७०-४.
४१	विनिर्वर्त्य यदा शूद्राः	७२-३.
४२	वपोद्धन्धनशस्त्राद्यैः	१०६-५
४३	शतं च यैश्चमजानात्	७१-१५.
४४	शिल्पिनः कारुका वैश्याः	८२-२३.
४५	पष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः	६-१७.
४६	सम्पर्कं चेन्न कुर्वन्ति	९३-२६.
४७	स्वेनाऽग्निना स्वमन्त्रेण	१०६ १.
५१	पारस्करः--	
१	"अथ कामोदकान्वृतिक्"	११२-२२.
२	"अद्विष्ये प्रेते मातापित्रोरा शौचम्"	४६-१०.
३	अन्तर्दशाहे विप्रस्य	७२-१२.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
४	अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि	७३-१६.
५	अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदित्या	७२-११.
६	गर्भे यदि विपत्तिः स्यात्	२० २४.
७	दिनत्रयेण शुद्धयन्ति	१६-५.
८	"नित्यानि निवर्तेरन् घैतान वर्जम्"	९०-११.
९	ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः	३६ १८.
१०	मृतस्य वान्धवैः सार्धम्	७३-२५.
११	मृते शूद्रे गृहं गत्वा	७३-१७.
१२	वर्जयेत्तदहोरात्रम्	७३-२६.
१३	वैश्ये पञ्चदश प्रोकाः	३६-१९.
१४	सजातेर्दिवसेनैव	७२-२३.
५२	पारिजातः--	
१	"मृतानामाशौचान्त्यदिनस्य ... इत्यादिवाक्यबलात्"	२६-२६.
५३	पुलस्त्यः--	
१	अम्बुमध्ये गद्यां गोष्ठे	९७-२.
२	प्रदत्तायां त्रिरात्रेण	५५-२६.
३	राहोर्दर्शनकाले च	९७-३.
४	सत्रधर्मप्रवृत्तस्य	९६-३१.
५	सद्यस्त्वप्रौढकन्यायाम्	५५-२५.
६	सन्निहित्यामुपस्पृश्य	९६-३०.
५४	पैठीनितिः--	
१	"असम्बन्धिनं प्रेतं द्विज"	६७ २९.
२	जनौ सपिण्डाः शुचयः	८-१.
३	न तत्र सूतकं तद्वत्	९७-१०.
४	पितरौ चेन्मृतौ स्याताम्	३९-६.
५	विवाहदुर्गपक्षेपु	९७-९.
६	श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य	३९-७.
७	पाडशाहं तत्रियस्य	१६-१८.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
८ "सूतिकां पुत्रवतीं विशतिप-
त्रेण", ४-२.

५५ प्रचेताः—

(प्राचेतसम्)

१ ऋतौ तु न पृथक् शौचम् ७-१७.
२ कारवः शिल्पिनो वैद्याः ८२-२६.
३ मातृष्वसामानुल्लोः ५२-४.
४ मृते चत्विजि याज्ये च ५२-५.
५ राजानो राजमृत्याश्च ८२-२७.
६ सूतिका सर्वघर्णानाम् ७-१६.

५६ प्रजापतिः—

१ अन्याधितेषु दारेषु ८५-७.
२ आशीन्ने तु समुत्पन्ने २२-१२.
३ कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः ३३ १३.
४ गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः ८५-८.
५ तावत्कालमशौचं स्यात्
१११-२०.
६ ब्रह्मचारी यदा कुर्यात् १११ २१.

५७ मदीपः—

"यत्राऽऽशौचदिन एव०...दूरदेशः"
४१-१८.
"गान्धर्वादिविवाहेषु०...एकाहः"
५२-३१.

५९ प्राञ्चः—

१ दूरदेशमृते जाते ४१-२४.

६० बार्हस्पत्यम्—

१ "एकत्र चास्तिनः" ८१-१७.
२ विरात्रेण सकुल्यास्तु १३-९.
३ इयत् मातामहाऽऽचार्य ६५-९.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
६१ वौशयनः—

१ "अथ यदि दशरात्राः०...दिव-
सात्" २७-२०.
२ आदिशेत्प्रथमे षिण्ठे ३८-३.
३ "जननमरणयोः०...दशरात्रः"
२२-९.
४ "जनने तावन्मातापित्रोः०...
संसर्गसाभ्यात्" ८-१८.
५ "विरात्रमृत्विजां च" ६३-१९.
६ "विरात्रमेकरात्रमहोरात्रं कुर्वीत"
६३-३२.

७ द्वितीये च पितुस्तभ्याः ३८-४.

८ शिष्यसतीर्थ्यसग्रहचारिषु०...
महोरात्रम् ७४-१५.

६३ ब्रह्मपुराणम्—

(ब्राह्मम्)

१ अगार्धं तोयराशिं वा १०३-१९.
२ अष्टहीतप्रतोदस्तु ८०-२२.
३ अत ऊर्ध्वं द्वितीयात्तु २६-१६.
४ अथदातृप्रहीत्रोश्च १०१-१७.
५ अथ देवप्रतिष्ठायाम् १०१-१५.
६ अनतीतद्विचर्षं तु ४७-२१.
७ अनतीतद्विचर्षस्तु ४८-१९.
८ अनस्थिसञ्चिते शूद्रे ७३-२.
९ अनस्थिसञ्चयाद्विप्रो ७२-२७.
१० अनाहिताग्नेर्देहस्तु ७४-२७.
११ अन्यत्र भोजनं कुर्यात् ६९-२७.
१२ अन्यपूर्वा यस्य गेहे ८७-२२.
१३ अयाश्च मातरस्तद्वत् ९-६.
१४ असमानैश्च सङ्कीर्णैः १०२-२८.
१५ असी स्वर्गाय लोकायऽऽ-३०.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
१६ अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं	७३-११.	४२ औरसं घर्जयित्वा तु	८४-१९.
१७ अस्थिनां तु सञ्चयः प्रते	३६-२३.	४३ ओपथं तैलमजिनम्	९२-७.
१८ अविज्ञाते न दोषः स्यात्	१०१-१८.	४४ कामादक्षतयोनिश्चेत्	८७-३१.
१९ आचम्य परकीयेन	१०१-२२.	४५ काष्ठं लोष्ठं तृणं पर्णम्	९२-६.
२० आचार्यं घाप्नुवाध्यायम्	११०-२१.	४६ कुशीलजीविनो ये च	१०३-१.
२१ भाजन्मनस्तु चौलान्तम्	५३-१५.	४७ कुर्युस्त्वृतीये विप्रस्य	३६-२१.
२२ आदावेकस्य दत्तायाम्	८९-२.	४८ कृते तु फेवलं ज्ञानम्	७३-३०.
२३ आद्यं भागद्वयं यावत्	२६-१६.	४९ कृते तु सञ्चये विप्रः	७३-६.
२४ आशौचिनां गृहाद् ग्राह्यम्	९२-८	५० कृत्वा तौ न हतास्तांश्च	१०२-२९.
२५ आशौचं तु विराग्न तु	८४-२१.	५१ कृत्वा पतति नो तस्मात्	११०-२३.
२६ आशौचं तु भवेत्तस्य	७०-१७	५२ कृत्वा सचैलं ज्ञानं तु	८-६.
२७ आशौचं दशरात्रं तु	७०-२१.	५३ क्रोधात्पापं विषं घडिमं	१०२-३१.
२८ आशौचं न भवेत्लोके	९१-१६.	५४ क्षत्रवित्शूद्रजातीनाम्	७७-२.
२९ आशौचं घान्धवानां तु	४८-२०.	५५ क्षत्रियस्याऽथ वैश्यस्तु	७७-२५
३० आशौचं सर्वकार्येषु	८७-२३.	५६ क्षेपजाविषु पुषेषु	८४-२०.
३१ आशौचं स्यात्स्यहं तेषां	१०३-२८.	५७ गच्छेन्महापथे चाऽपि	१०३-२०.
३२ ईदृशं मृतकं येषां	१०३-२७.	५८ गतैः शूद्रा च संस्पृश्या	७-२०.
३३ उक्तमानाप्युयाह्लोकान्	१०३-२३.	५९ गिरिवृक्षमपातं च	१०२-२३.
३४ एकग्राममृते कार्या	६५-४.	६० गृहीतमधुपर्कस्य	९४-७.
३५ एका माता द्वयोर्यत्र	८९-१४.	६२ गृहे मृतासु दत्तासु	५४-२०.
३६ एकाहमशुचिर्भूत्वा	६९-२८.	६२ गोमङ्गलादी वैश्यानाम्	९६-१५.
३७ एकाहं जेह्नुं जिलेपूक्तम्	१०९-१०.	६३ जण्डालैरथवा चौरैः	१०३-१३.
३८ एनेपामधिकारस्तु	१०३-२५.	६४ चिकित्सको यत्कुरुते	९९-१९.
३९ एवमेव विचार्यं स्यात्	२६-१९.	६५ जायते म्रियते घन्धुः	७७-२६.
४० एवं पर्णशरं दग्ध्वा	७४-३१.	६६ ततो वाग्दानपर्यन्तम्	३३-१७.
४१ एवं सति नृपः शब्दः	९८-११.	६७ ततः कालाघरात्तत्र	६-६.
		६८ ततः परं प्रवृद्धायाम्	५३-१८.
		६९ तत्कर्म नान्यो जानाति	९९-१६.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
७०	तदन्यो न क्षमः कर्तुम्	८२-३०.
७१	तदन्यो नैव जानाति	९९-१८.
७२	तदभावे पलाशोत्थैः	७४-२८.
७३	तदा माससमैस्तासाम्	१३-७.
७४	तदा सचैलं स्नातस्तु	७३-१०.
७५	तदा स्नातः सचैलस्तु	७२-२८.
७६	तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन	११-१३.
७७	तद्वद् गृहीतदीक्षस्य	९४-९.
७८	तन्नास्ति यस्मादन्यस्य	९९-९.
७९	तयोः स्यात्सूतकादैक्यम्	८९-१५.
८०	तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शं	९९-२०.
८१	तस्य दाहादिकं कार्यम्	१०३-१४.
८२	तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिः	७२-१७.
८३	तस्याऽन्यस्य सगोत्रा सा	८७-३२.
८४	तावद्योऽयान्धवस्तत्र	७२-१६.
८५	त्रिरात्रं घान्धवानां तु	४७-२२.
८६	त्रिरात्रमपि वैश्यस्य	७२-२१.
८७	त्र्यहं त्रैसहशाह स्यात्	१९-११.
८८	दत्ता कन्या पितुर्गौहे	११-१२.
८९	दशाहाऽनन्तरं पुत्री	५६-२८.
९०	दानं प्रतिग्रहः स्नानम्	८७-२४.
९१	दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित्	८२-२९.
९२	दाहयित्वा तु मूल्येन	७०-२०.
९३	दुश्चिकित्समर्मारोगैः	१०३-१७.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
९४	देशधर्मप्रमाणत्वात्	७९-२०.
९५	द्विजन्मनामयं कालः	४८-३२.
९६	द्वितीये पतिते त्वाद्यात्	२६-१७.
९७	न चाऽश्रुपातः पिण्डश्चे	१०४-२४.
९८	न तस्य दहनं कार्यम्	१०४-२२.
९९	नराणामथ नारीणाम्	१०३-२६.
१००	नागान्तु कैरघाहोभिः	२३-१५.
१०१	नागानां विप्रियं कुर्वन्	१०२-२५.
१०२	निगृहीतः स्वयं राज्ञा	१०२-२६.
१०३	निर्मलाः स्वर्गमायान्त	१०४-१०.
१०४	नैष्टिकस्याऽथवाऽन्यस्य	९३-१२.
१०५	पञ्चमे वैश्यजातेस्तु	३६-२२.
१०६	पञ्चाब्धिकस्तु शूद्राणाम्	८०-२५.
१०७	पतितानां न दाहः स्यात्	१०४-१३.
१०७	परदाराऽनुगन्ता च	१०२-२७.
१०९	परस्परमृतो भ्रातृ	५८-१२.
११०	पञ्चाहशाहे पतिते	९४-८.
१११	पितुर्यत्र त्रिरात्रं स्यात्	८९-३.
११२	पितुर्वरस्य च ततः	५३-२०.
११३	पित्रा दत्ता तु या कन्या	८७-१७.
११४	प्रातग्रहाऽधिकाराद्य	९३-१४.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
११५	प्रमादादपि निःशङ्कः	१०३-११.	१३६	यथा मातामहाशीचम्	५९-१९.
११६	प्रयागवटशापायाम्	१०३-२१.	१३७	यदि कश्चित्तदोच्छिष्ट	१०१-२१.
११७	प्रयास्यतश्च सङ्ग्रामे ०८-१९.		१३८	योऽसवणं तु मूल्येन ७०-१६.	
११८	प्रचिरोज्ज्वलनं दीतम्	१०३-१८.	१३९	यं संश्रितयती भूयः ८७-१८.	
११९	धान्यवेषु चरन्त्यत्र ७७-३२.		१४०	राजभिः कृतदण्डास्तु	१०४-९.
१२०	धान्यवेषु च विप्रस्य ७७-२६.		१४१	राजा करोति यत् कर्म	९८-१०.
१२१	ब्रह्मदण्डहता ये च १०३-२.		१४२	राज्यनाशस्तु येन स्यात्	९८-२५.
१२२	ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या	७-२२.	१४३	लक्षणं मधु मांसं च २२-५.	
१२३	ब्राह्मणरपि जातानाम् ७७-३.		१४४	चाक्प्रदाने कृते तत्र ५३-१९.	
१२४	भोजनाद्धे तु सम्भुक्ते	१०१-२०.	१४५	धान्यप्रस्थस्य वाऽन्यस्य	९३-१३.
१२५	मन्वादितर्पणे चाऽपि ९८-२४.		१४६	विताने भोक्तुरेय स्यात्	१०१-१९.
१२६	महापातकिनो ये च १०३-३.		१४७	विप्रो धनुपनीतस्तु ८०-२१.	
१२७	महापापक्षपातस्वर्गम्	१०३-२४.	१४८	विवाहोत्सवयशेषु १०१-२३.	
१२८	मातरं वा स्वयं दग्ध्वा	११०-२२.	१४९	शयस्त्र्यविधानोक्तम् ७१-२९.	
१२९	मानुलाशीचवत्पुत्र्याः	५८-१२.	१५०	शिदिपनश्चित्रफाराद्याः	९९-१८.
१३०	मुलेमगास्तु ये जीवाः	१०४-१७.	१५१	शूद्रा वैश्याः क्षत्रियास्तु	७७-३१.
१३१	मृतस्य वायवस्थोनि ७२-१५.		१५२	शुद्धिद्वन्द्विनतिव्याल १०३-१२.	
१३२	मृतायां वा प्रसूतायाम्	८७-२८.	१५३	शेषमर्ग परैवेयम् १०१-२४.	
१३३	मृतेषु वाऽथ जातेषु ७७-२४.		१५४	शीचाऽऽशीचं प्रकु-	
१३४	म्रियते यत्र तत्र स्यात्	८०-२३.		घोत् १७-१४.	
१३५	यत्कर्मराजभूतानाम् २९-८.		१५५	श्राद्धादीपितृयज्ञे च १०१-१६.	
			१५६	यणमासाभ्यन्तरं वायम् १३-६.	
			१५७	सचेलं म्नानमग्येणाम्	७३-२२.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
१५८	सजातिमसपिण्डं तु ६९-२१.		६७	बृहन्मनुः—	
१५९	सद्यःशौचं भवेत्तत्र ५३-१६.		१	आशौचं पक्षिणी रात्रिः ६०-२०.	
१६०	सद्यःशौचं सपिण्डानाम् १४-१०.		२	ग्राममध्यगतो यावत् ६६-५.	
१६१	सपिण्डता ततः पश्चात् ६-५.		३	ग्रामस्य तावदाशौचम् ६६-६.	
१६२	सपिण्डता तु कन्यानाम् ५४-६.		४	दशाहाभ्यन्तरे बाले १५-३.	
१६३	समानोदकसंज्ञाऽपि ६-७.		५	पित्रोः स्वस्वस्ति तद्वच्च ५९-१.	
१६४	सम्बन्धसाम्यात्पी- त्रीणाम् ५९-२०.		६	भगिन्यां संस्कृतायां च ५८-२०.	
१६५	सर्वसद्गनिवृत्तस्य १०४-२०.		७	मातुले श्वशुरे मित्रे ६०-२१.	
१६६	सर्वे वर्णाः सजातीयान् ६९-२४.		८	मित्रे जामातरि प्रेते ५८-२१.	
१६७	सर्वेषामेव वर्णानाम् ६-४.		९	शावाऽऽशौचं न कर्तव्यम् १५-४.	
१६८	सर्वेषां स्यादहोत्रम् ७१-२८.		१०	शालके तत्सुते चैव ५७-२०.	
१६९	सुपिष्टैर्जलसम्मिश्रैः ७४-२९.		११	समानोदकभावस्तु ५-२६.	
१७०	सूतके तु मुखं द्रष्ट्वा ८-५.		६८	बृहस्पतिः—	
१७१	सूपकारेण यत्कर्म ९९-१७.		१	अनिर्गते दशाहे तु ३८-२०.	
१७२	स्नानं त्वयभृथे यावत् ९४-१०.		२	अन्यदेशमृतं ज्ञातिम् ३८-१९.	
१७३	स्वजात्युक्तमतः परम् ४६-७.		३	अन्याश्रितेषु दारेषु ८४-२.	
१७४	स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् ५३-२१.		४	कन्याविवाहे सङ्क्रान्तौ ९७-७.	
१७५	स्वमशौचं चरेत्सम्यक् ११-१८.		५	चत्वारिंशद्दन्त्यन्ये ४३-१८.	
१७६	स्वयन्देहविनाशस्य १०३-२२.		६	दासान्तेवासिभृतकाः ८२-३.	
६५	बृहत्प्रचेताः—		७	दूरदेशमृते जाते ४१-२४.	
१	मातुः शुद्धिर्दशाहेन १४-३१.		८	देशान्तरं च दन्त्येके ४३-१७.	
२	मूर्ध्नि जीवितो बालः १४-३४.		९	यान्धवो वा परो वाऽपि ६८-३०.	
६६	बृहद्विष्णुः—		१०	महानद्यन्तरं यत्र ४३-१७.	
१	अर्धाक् त्रिपक्षात्त्रिनिशाम् ४२-२.		११	मृतेष्वाप्लुत्य शुद्ध्येत्तु ८४-१०.	
२	अहः सम्बत्सरादर्धाक् ४२-३.		१२	यस्तैः सहाऽसपिण्डोऽपि ६८-२९.	
३	“जातमृते मृतजाते वा०..... सद्यःशौचम्” १४-३२.		१३	वाचो यत्र विभिद्यन्ते ४३-१०.	
			१४	शावाशौचं च सर्वेषाम् ९-१६.	
			१५	शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन ७९-४.	
			१६	सन्निधानेऽशौचमिदम् ४१-१५.	
			१७	सप्तपञ्चत्रिंशत्सु ७२-५.	
			१८	स्नानं प्रकुर्यात्त पिता ९-१७	

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

१९ स्थाभितुल्येन शौचेन ८२-४.

६९ भट्टमालकाः—

१ गुरुणा लघु शुद्धयेस्तु ३१-२१

७० भाषिण्यपुराणे—

१ आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु ३६-२५.

२ नव, सप्त विशां राज्ञाम् ३६-२६.

७१ भारतम्—

१ धर्मं ददतु पानीयम् ६९-१२.

२ ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यम् ६९-१३

७२ भाष्यकृत्—

१ "कोऽर्थो योऽभ्युदयाय०"

योऽनभ्युदयाय" २-१६.

७३ भृगुः—

१ तां मृताऽहनि सम्प्राप्ते ३२-१८.

२ प्रायश्चिद तु तवध्याजम् ३२-१९.

३ या समातोक्षणं कुर्मात् ३२-१७.

७४ मदनः—

१ "नामकरणाऽनन्तरं विप्रो-

स्त्रिराथम्" ४६-१४.

२ "यत्र पितुस्त्रिरात्रं" मा

रोचमघतिष्ठते" ८५-२२.

७५ मनुः—

(मानवम्)

१ अतिशान्ते दशाहे तु ४०-२०.

२ अनुगम्येच्छया प्रेतम् ७०-३३.

३ अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् २९-१९.

४ अलङ्कृत्य शुची भूमौ ४७-१६

५ धरण्ये काष्ठवत्तथा ४७-१८.

६ अस्वपिण्डं द्विजं प्रेतम् ६०-१८.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

७ गाचार्ये स्वमुपाध्यायम्

११०-१४.

८ आत्मानस्त्यागिनां चैव ११२-८.

९ आत्मानं घातयेद्यस्तु ११३-३६.

१० आदिष्टो नीवकं कुर्यात्

१०९-२०.

११ उद्यतैराहये शस्त्रैः १०५-१६.

१२ ऊनद्विचारिणं प्रेतम् ४७-१५.

१३ कुल्लघान्यकी वा स्यात्

२७-१८.

१४ धर्मं भर्तृदुहां चैव ११२-११.

१५ गुरुः प्रेतस्य शिष्यस्तु ६३-३.

१६ जननेऽप्येधमेध स्यात् १६-१२.

१७ जगन्मयेकोदकानां तु ५-३०.

१८ जातदन्तस्य वा कुर्यात् ५०-२५.

१९ तद्वर्णविधिदृष्टेन ७८-३.

२० तस्य त्रिरात्रमाशौचम् १०३-३२.

२१ तस्य पुत्रे च पत्न्यां च ६३-१२.

२२ तावत्स्यदिशुचिप्रिप्त २९-२०.

२३ तृतीये तूतकं कृत्वा १०३-३३.

२४ त्रिरात्रमाहुराशौचम् ६३-११.

२५ इपहाहुदकदायिनः १६-७.

२६ इषहैद्विको वाऽपि भजेत् ७-९.

२७ दशरात्रेण शुद्धिः स्यात् ७-५.

२८ दशाहं शावमाशौचम् ६-२६.

२९ ध्वजाहृतो भक्तदासः ८१-२७.

३० नाऽधिधर्षस्य कर्तव्या ५०-२४.

३१ नाऽस्य कार्याऽत्रिलं-

स्कारः ४७-१७.

३२ निर्दशं ज्ञातिमरणम् ३८-२८.

३३ निर्दश्य तु मनी प्रेतान् ११०-१५.

३४ निवृत्तचूडकानां तु ४७-३२

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

८३ मेधातिथिः—

१ असपिण्डं निर्हस्य०...त्रिरा
प्रप्रापणाय ॥ ६०-१८.

८४ यमः—

१ अघट्टिमदाशीचम् २५-२१.

२ अजातदन्ते तनये ४७-५.

३ आशीचं पुनरागच्छेत् २५-१८.

४ उभयत्र दशाहानि ११-१०.

५ जामातरि मृते शुद्धिः ६१-२७.

६ ततः सम्यत्सरे पूर्णे ५१-१०.

७ तस्याः सपिण्डीकरणम् ३६-८.

८ दत्तानां चैव कन्यानाम् ११२-१७.

९ पत्निणी शालकानां स्यात् ६१-२८.

१० प्रजानां रक्षणार्थाय ६८-६.

११ ग्राह्यादिषु विवाहेषु ३६-४.

१२ भर्त्रा चैकेन कर्तव्यम् ३४-५.

१३ यथा त्रिरात्रे प्रकान्ते २५-१७.

१४ राजामात्यविके कार्ये १८-५.

१५ वृथासङ्करजातानाम् ११२-१६.

१६ शस्त्रेणाऽभिमुपो यस्तु

१०५-१८.

१७ सद्यः सन्तिष्ठते यत्रः १०५-९.

१८ सपिण्डानां तु सर्वेषाम् ४७-६.

१९ सूतके तु कुलस्यान्नम् ६९-१०.

८६ यमवृद्धस्पती—

१ दैवे भये समुत्पन्ने १८-२८.

२ सद्यः शौचं समाप्यात् १८-२९.

८७ यज्ञपार्श्वः—

१ "पालार्शी प्रतिरति षाऽपि

कारयेत्" ७५-६.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

८७ याज्ञवल्क्यः—

(योगेश्वरः)

१ अन्तरा जन्ममरणे २९-२२.

२ अनौरसेषु पुत्रेषु ४४-२९.

३ अवयव्वासु दासीषु ८७-१३.

४ आचार्यपित्रुपाध्यायान्

११०-१७.

५ आपद्यपि च कष्टायाम् ९४-५.

६ ऋत्विजां दीक्षितानां च ९४-२.

७ कामोदकं सतिप्रत्ता ११२-२०.

८ गर्भस्त्रावे मासतुल्याः १३-९.

९ गुर्घन्तेवास्यनूचान ६०-२६.

१० त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य १६-२६.

११ दाने विधाहे यस्ते च ९४-४.

१२ न प्रह्वचारिणः कुर्युः १०९-१८.

१३ नयमे दशमे षाऽपि १२-७.

१४ निःसार्यते षाण इष १२-८.

१५ पात्तण्ड्यनाधिताः स्तेनाः

१०४-२७.

१६ पित्रोस्तु तूतकं मातुः ८-१७.

१७ प्रथमे मासि सद्गृहे १२-२१.

१८ मनश्चैतन्ययुक्तौऽसौ १२-४.

१९ मास्ययुद्धं द्वितीये तु १२-२३.

२० सकटाक्षं च नाशनीयात्

१११-१८.

२१ सप्रिप्रतिप्रह्वचारि ९३-८.

२२ सप्तमे चाष्टमे चैव १२-५.

२३ सुराप्य भारतवागिन्याः

१०४-२८.

२४ स्वयं वनुषे तपनानाम्

१२-२४.

२५ दानानां नृपगोविप्रैः १०४-३०.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
८९	लघुहारीतः—		३	अनौरसेषु पुत्रेषु	८६-२२.
१	सप्तमे त्वहरेच तु	६-१८.	४	अनारब्धविशुध्यर्थम्	१०८-१७.
९०	ललितः—		५	असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते	
१	"पित्राशौचेनैव शुद्धिः" ३१-१८.			एकरात्रम्"	५७-१७.
९१	लोलुपः—		६	"आचार्ये मातामहे च	
१	"नाथमनुलक्षीकृत्य न तु			व्यतीते त्रिरात्रेण"	६३-१.
	पश्चात्"	३४-२२.	७	आशौचं तु भवेत्तस्य	६६-३०.
९२	लौगाक्षिः—		८	"आशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं	
१	तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्	४७-२८.		कुर्यात्"	६८-२४.
२	नघश्राद्धं तु दम्पत्योः	३३-४.	९	गां दद्यात् पञ्चगव्याशी	८-२५.
३	मृताऽहनि समासेन	३३-३.	१०	"जननाऽऽशौचमध्ये०...पू-	
४	सर्वेषां कृतचूडानाम्	४७-२९.		र्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः"	२५-१.
९३	वशिष्टः—		११	"जननाऽऽशौचमध्ये०..."	
१	अस्पृश्यत्वं ध्रुवं मातुः	३०-६.		ज्ञातिमरणेऽप्येवम्"	२८-६.
२	ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्रवैकम्	४०-२२.	१२	"दन्तजातेऽप्यकृतचूडे	
३	"ऊनद्विचारपिके प्रेते०...त्रि-			त्वहोरात्रेण शुद्धिः"	४८-१२.
	रात्रम् १३-१७.		१३	"देवप्रतिष्ठोत्सवयज्ञेषु"	
४	जननस्य च मध्ये च	२५-५.		१०१-२९.	
५	नाशौचं विद्यते पुंसः	८-२४.	१४	"न राधां राजकर्मणि०...न	
६	पितुर्दशाहमध्ये तु	२४-१०.		कारुणां कारकर्मणि"	६४-२५.
७	पित्रोस्तु दशरात्रं स्यात्	३०-५.	१५	"न देवप्रतिष्ठाविचारयोः	
८	पिण्डोदकक्रियां कुर्यात्	२४-११.		पूर्वसम्भृतयोः"	१०१-२७.
९	पूर्वस्य नामकर्मादि	२५-६.	१६	"न देशविघ्नमे नापद्यपि	
१०	"ग्राहणो दशरात्रेण०...श्राद्ध-			च कष्टायाम्"	६६-१३.
	म्य मात्तेन"	१६-१७.	१७	नान्दीमुखविद्याहादी	१०६-६.
११	रजस्तत्राऽशुचि क्षेपम्	८-२५.	१८	"नाशौचे कस्य विदत्तम-	
९९	विष्णुः—			शनीयात्"	६१-११.
१	"अथ सपिण्डीकरणं०..."		१९	"परनीतां दासानामानुलो-	
	सर्वां न भोजयेत्"	३३-२८.		भ्येन०...स्यामिन्यात्मीयम्"	
२	"अजातदन्ते बाले०...नोद-			१८-२१.	
	कक्रिया"	४७-३.	२०	परपूरान्तु भार्यास्तु	८६-२३.
			२१	प्रारब्धे मृतं न म्यात्	२४-२३.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
२२ प्रारम्भो घरणं यजे	१०९-८ ।	२८ विद्वानदर्शः--	
२३ "प्राज्ञणस्य०... वैश्यस्य शूद्रे प्रिरात्रम्"	७८-१४.	१ "केचिन् प्रादुर्दशाहं यद्विरेव"	३२-१५.
२४ योऽस्यर्णं तु मूत्पेन	६६-२९.	२ "प्रतिवृत्तिदहने त्वग्नि- दस्य प्रिरात्रम्"	७५-१.
२६ मतपत्रयिषादिषु	९४-२२	१०१ विष्णुमुमन्तुपैठीन- स्यादियावयानि--	
२७ "धृत्वा देशान्तरमध्ये०... भाशौचशेषेण शुद्धिः"	३८-२४.	१ "भृग्यान्यनशानाऽम्भः०... च सद्यःशौचम्"	१०५-१५.
२८ "श्वशुरश्वध्रुवशुर्य०... एककारात्रेण"	५७-१९.	१०२ वृद्धपराशरः--	
२९ "संस्तृतास्तु स्त्रीषु०... प्रिरात्रं चेति"	११-११.	१ क्षत्रियस्तु दशाहेन	१६-२३.
३० "सर्वस्येव प्रेतस्य०... तु सचेलम्नानेन"	७३-२३	२ तथैव छादशाहेन	१६-२४.
३१ "स्त्रीणां विवाहः०... नाऽशौचं पितृपक्षे"	५२-२७.	३ तपोदानप्रवृत्तेषु	१००-१६.
३२ "हीनवर्गानामधिक- घर्णेषु तदाऽऽशौच- व्यपगमे शुद्धिः"	७८-६	४ प्रेतस्पर्शनसंस्कारैः	७०-८.
९४ विज्ञानेश्वरः--		५ योदा चैवाग्निदाता च	७०-९.
१ "अहःपदमहमांपरं मानयाऽनुरोधात्"	६५-२२.	६ सजातीयेषु घर्णेषु	७७-७.
२ "प्रथमघर्णतचील- विषयम्"	४८-२५.	७ सपिण्डता तु पुरुषे	७७-६
३ "प्रसवे एकारात्रं मरणे प्रिरात्रम्"	११-१५.	१०३ वृद्धमतुः--	
४ "प्राज्ञणस्य वैश्याऽनु गमने०... इत्युहनीयम्"	७१-३३.	१ स्त्रीवाद्या नोदकं कुर्युः	११२-२.
५ "व्युत्क्रममृते सौषण्डने नास्ति"	३३-२८.	२ गर्भभर्तृद्रुहश्चैव	११२-३.
९७ विशेषस्मरणम्--		३ मामेश्वरं कुलपती	८३-३२.
१ मृते श्रयोदशे धातुम्	९५-२८.	४ जीघ्न जातो यदि ततः	१४-२७.
		५ त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात्	५६ १८
		६ विप्रोरुपरमे स्त्रीणाम्	५६-१७
		७ विद्युता नृपविप्राभ्याम्	११२-१३.
		८ वृथोत्पन्नो महाहोयः	११२-१४.
		९ शिष्ये पञ्चत्यमापन्ने	६६-२.
		१० श्वशुरयोर्भागिन्यां च	६१-३२.
		११ सूतकं सकलं मातुः	१४-२८.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
१०४	वृद्धयाज्ञवल्क्यः—		१११	व्यासः—	
१	विद्युता नृपत्रिप्राभ्यां	११२-१३.	१	गर्भाऽऽधानादिभिर्युक्तः	
२	दृथोत्पन्नो महापत्नीवः	११२-१४.	१	११४-१२.	
१०५	वृद्धवासिष्ठः—		२	जातिमात्रोपजीवी च	११४-११.
१	“गर्भस्त्राचे मासतुल्या०”		३	दशाहेनैव दम्पत्योः	२१-२.
	पुरुषस्य”	१४-१७.	४	न कर्मविद्ययाऽधीते	११४-१३.
२	त्रैवर्णिकानां संस्कार	८१-६.	५	बाले मृते सपिण्डानाम्	२१-१.
३	यथोक्तेनैव कालेन	८१-७.	६	ब्रह्मवीजसमुत्पन्नः	११४-१०.
१०६	वृद्धशातातपः—		११२	शङ्खः—	
१	आशौचं पिण्डयज्ञश्च	३७-५.	१	“अजातदन्तासु पित्रोरेक-	
२	शुद्धे हतं पतिं यीरं	३७-४.		रात्रम्”	५२-३.
१०७	वैद्यप्राजापत्यः—		२	अन्ते स शुद्धः शुद्धिश्च	६८-२६.
१	दशाहमेव दम्पत्योः	१५-७.	३	अनुगम्य शवं बुद्ध्या	७१-८.
२	जाते मृते सपिण्डानाम्	१५-६.	४	अनूढभार्यः शूद्रस्तु	८०-४.
१०८	वैष्णवम्—		५	अनौरसेषु पुत्रेषु	८६-१६.
१	“आचार्यपत्नीपुत्रोपा-		६	असमानं द्वितीयेन	२२-७.
	ध्यायशिष्येष्वेकरात्रेण”	६३-१४.	७	आचार्यपुत्रीपुत्रेषु	६५-२८.
२	“मातुलश्वशुरश्वश्रुश्व-		८	ऋत्विजां दीक्षितानां च	९४-१२.
	शुर्य० प्वेकरात्रेण”	६०-२८.	९	एकपिण्डाः पृथक्शौचाः	
३	“सहाध्यायिशिष्येष्व-			७६-२५.	
	तीतेष्वेकरात्रेण”	६४-२२.	१०	एकरात्रं त्रिरात्रं च	७८-१६.
१०९	व्याघ्रः—		११	जनने मरणे चैव	११०-७.
१	अचरश्चेद्धरं वर्णम्	६६-२६.	१२	तस्यां मृतायां नाऽशौ-	
२	यद्देच्छवं तदाऽऽशौचम्	६६-२७.		चम्	५५-१३.
११०	व्याघ्रपादः—		१३	त्रिरात्रमथ पञ्चारात्रम्	७८-१८.
१	अन्तर्दशाहे जातस्य	४५-२५.	१४	दाहादुर्ध्वमशौचं स्यात्	
२	उपनीते तु विषमम्	२०-५.		७४-२४.	
३	तुल्यं ययसि सर्वेषाम्	२०-४.	१५	नाशौचभाजः कथिताः	९९-४.
४	मृतकेनैव शुद्धिः स्यात्	४५-२६.	१६	निवासराजनि प्रेते	६५-२७.
			१७	नीयते च सपिण्डत्वम्	३५-२८.
			१८	नैवाऽऽशौचं भवेत्तेषाम्	
				९४-१३.	

- सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
- १९ परपूर्वासु च स्त्रीषु ८६-१७.
- २० पितुः शोषेण शुद्धिः
स्यात् ३१-१६.
- २१ पितृवेश्मनि या नारी ५५-१२.
- २२ पित्रोर्मरण एव स्यात् १०-८
- २३ "प्राङ्नामकरणात्सद्यः
शुद्धि" ४५-१९.
- २४ गरणादेव कर्तव्यम् ७४-२३.
- २५ मातर्यं प्रे प्रमीक्षायाम् ३१-१५.
- २६ मृत्युं समधिगच्छेत् ८०-५.
- २७ यद्येकजाता बहवः ७६-२४.
- २८ यस्तु भुङ्क्ते पराऽऽ
शीचे ६८-२५.
- २९ घर्णानां परिशोषेण ७८-२१.
- ३० वैश्ये सपिण्डे घर्णा-
नाम् ७८-१९.
- ३१ शुद्धिं समधिगच्छन्ति ८०-६.
- ३२ शूत्रे सपिण्डे घर्णानाम् ७८-१७.
- ३३ सपिण्डे क्षत्रिये शुद्धिः ७८-२०.
- ३४ समाशीचस्थ सम्पाते २२-६.
- ३५ सर्पिः प्राश्य पुनः स्ना-
त्वा ७१-९.
- ३६ सर्वे दृष्टव्यमायान्ति ३५-२९.
- १.१३ शङ्खकूर्पादिवाक्यैः—
- १ भाशीचं क्रमशः स्पृ-
तम् ७२-१४.
- १.१४ शङ्खधरः—
- १ "तदेतत्पत्या सह...
स्यापि जातस्यात्" ३४-१८.
- १.१५ शङ्खलिविती—
- १ "मथ चेदन्तरा प्रमीयेत..."

- सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
- छाभ्यां प्रभाते तिसृभिः २५-१४.
- २ अन्यपूर्वासु भार्यासु ८६-२८.
- ३ "अपवात्रितस्य...
व्याघर्तन्ते" ११२-२५.
- ४ "ऊढ्यायां गोघ्नतः पिण्डा-
ऽशीचयोनिवृत्तिः" ५३-२८.
- ५ "कुमारप्रसवे...
पस्तदह." ९२-१८.
- ६ नाऽनध्यायो भवेत्सस्य ८६-२९.
- ७ पिण्डधोदकदानं च ११-२६.
- ८ प्रसवे मरणे तज्जम् ८८-३०.
- ९ राशः पुरोधितोऽमारयः ९८-३३
- १० सपिण्डता तु सर्वेषाम्
११-२५.
- ११ हीनघर्णास्तु या नारी ८८-२६.
- १.१६ शातातपः—
- १ अन्तर्दशादे जननात् १००-२२.
- २ अर्हति स्वर्गवासेऽपि ३४-२१.
- ३ असमीपे पितुः प्रेतम् ४२-१६.
- ४ भारग्ये प्रेतपिण्डे तु १००-२४.
- ५ आसुरादिविवाहेषु ३५-१९.
- ६ एकादशाहाद्राज्याः १६-२०.
- ७ "गर्भसंस्त्रवणे त्रिरात्र-
म्" १४-१.
- ८ तथैवाऽऽशीचपिण्डास्तु
१००-२५.
- ६ तन्मात्रा तरितामता ३५-१८.
- १० तस्याऽऽशीचं दत्ताहं
तु ३२-१२.
- ११ निलमिधोदकं एतया ४२-२०.
- १२ वशरात्रे व्यतीते तु ४२-२१.
- १३ नान्नीमुनेऽपवाधादे ३७-१९.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
१४ नीयते च सपिण्डत्वम् ३५-२८.		नाऽऽशौचम्	९३-११.
१५ पत्नीपतिपितृणां तु ३७-२६.		३ पितृत्वमश्नुते प्रेते	३४-१४.
१६ पितामह्यादिभिः सा- धर्मम् ३७-२०.		४ "ब्राह्मणानामेकपिण्डस्य- घानामादशमात्"	५-२८.
१७ पुत्रः कुर्यादशौचं तु ४२-२२.		५ भर्तुरेव त्रिरात्रं स्यात् ८८-२६.	
१८ प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यम् १००-२३.		६ "मातुरेव सूतकम् । तां स्पृशतश्च पितुः, नेतरे- याम्" ९-३.	
१९ "मन्त्रावश्यकवर्जना- च्छूद्रस्य०" तच्छस्यात् मासमित्येके" १६-२८.		७ व्यभिचारेण यस्य स्त्री ८८-२५.	
२० मूल्यकर्मकराः शूद्राः ८२-१९.		१२३ सुमन्तुयाज्ञवल्क्यौ—	
२१ मृतां याऽनुगता नाथम् ३४-२९.		१ सम्बत्सरे व्यतीते तु ४०-१६.	
२२ "यस्य च च्छन्देनेच्छ- न्ति०" च नाशौचम्" ९९-१०.		२ सर्वेषां चत्सरे पूर्णे ४०-१७.	
२३ रात्रिशेषे द्यहाच्छुद्धिः २७-१६.		१२४ सङ्ग्रहकारः—	
२४ शूद्रो विशतिरात्रेण १६-२१.		१ दाने विशिष्टे भार्गवस्य ९९-३०.	
२५ सपिण्डानां तु यः कश्चित् ३२-११.		२ निमन्त्रणं तु वा धाजे १०८-१७.	
२६ सर्वे शूद्रत्वमायान्ति ३५-२९.		३ प्रारम्भादूर्ध्वमाशौचम् १०८-१६.	
२७ स्नाने शरीरसंस्कारे २२-२०.		४ भाव्यं तु सूतकं ज्ञात्वा १०८-२०.	
१२० पट्विशन्मतम्—		५ यो नित्यदाऽपि यो यस्तु ९९-३१.	
१ उभाभ्यामपरिजाते ४-२१.		६ शिलोञ्छायाचितैर्जीवन ९७-२५.	
२ ऊर्ध्वं सम्बत्सरात्कुर्यात् १०७-५.		७ सूतकं न विशेषतः १०८-२१.	
३ पकेनाऽपि परिजाते ४-२२.		१२५ सम्बर्तः—	
४ गोघ्राहणहतानां च १०५-५.		१ चतुर्थेऽहनि कर्तव्यम् १०-१३.	
५ तदाऽपि द्वाहयेदेनम् ५१-९.		२ जाते पुत्रे पितुः स्नातम् ८-८.	
६ यद्यप्यजातदन्तः स्यात् ५१-८.		३ ततः सञ्चयनादूर्ध्वम् १०-१४.	
७ शाघाशौचे समुत्पन्ने २१-२१.		४ माता शुद्धयेद्दशाहेन ८-९.	
८ शाघेन शुद्धते सूतिः २१-२२.		१२७ सर्वज्ञनारायणः—	
१२२ सुमन्तुः—		१ "यद्यन्नमस्ति तेषां०" दश रात्रेण ६६-२०.	
१ अयाणामपि पिण्डानाम् ३४-१३.		२ 'शवनिपननकारिसपिण्ड- विषयम्' ४७-२१.	
२ "दीक्षितपतिप्रसन्नादिनां			

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
१२८	स्क दपुराणम्—	
१	यदि माता यदि पिता	३४-२
२	पुत्रत्वमेण सुतातां न	३४-१
१२९	स्मृतिचन्द्रिकायां—	
	(सम्बर्तस्मरणम्)	
१	भक्तिकार्यं च वर्तव्यम्	१०-२८
२	तेनाशौचं न वर्तव्यम्	११०-२७
३	माताविप्रोर्षिपत्नी तु	११०-१५
४	सप्ततस्थोऽपि कुर्वीत	११०-२६
१३०	स्मृत्यन्तरम्—	
१	अतीतेभ्येऽपि वर्तव्यम्	४२-२८
२	"क्षन्तर्दशाहोपरमस्य० तस्य सुतयाहोभिः"	४५-२८
३	अन्यएवासु गृहीतं च	३७-३२
४	आत्मनस्त्यागिनी तास्ति	१०६-२
५	उद्यतेऽपि शस्त्रैः	१०५-३
६	पथाहो वृत्तजग्मनः प्राय	४७-४
७	गृहीतनिधमस्याऽपि	१०१-१३
८	तद्यप्यपरशार्थं तु	३१-४५
९	तिर्यग्घणोरुपराण्यही	४३-१२
१०	तेषामपि तथा गङ्गा	१०४-३
११	इयत्तादि ललु शार्थं तु	३१-४
१२	सपुत्रपुत्रां पथच चेति	२१-२४
१३	देशान्तरमृतं ध्रुवा	१०४-२०
१४	वैले पितृपु त्रिण्डसु	१०१-११
१५	वीक्षिते नातिकेये च	३१-३०
१६	घणुःसदये हे मोश	४३-१५
१७	नित्यमन्नप्रदस्यापि	०४ २८
१८	निमग्निप्रतस्य विप्रस्य	१०१ ११
१९	निमग्निप्रतेषु विप्रेषु	१०१-१०

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
२०	विपुत्रे वृच्छुतोमादौ	६४-२०
२१	"मतिहोमा धर्महीनाः"	१७-२१
२२	प्रमाणमद्गुलस्योक्तम्	४३-१३
२३	प्रायश्चित्तप्रवृत्तानाम्	१००-१४
२४	प्रातणी शशिया यैश्या	३५-२४
२५	भर्तुं सम्पूर्णताशौचम्	४२-३२
२६	मद्याशुष्णिपाते तु	४२-२७
२७	मातुः धार्यं गृध्रम् गुर्पात्	३७-२३
२८	मूलपत्रकरीराम	९१-२३
२९	गृते स्नानेनशुद्धयति	१०४-२१
३०	यद्ये सम्भुतसम्भारे	१०१-२६
३१	दितस्तेदिमुणोऽरति	४३-१४
३२	शूद्रा स्वमागुनिर्वोऽयः	३५ २५
३३	सद्य सन्तिष्ठते यदाः	१०५-३
३४	सम्पत्तरेऽप्यतिमान्ते	४२-३१
३५	रथः कृपयते गर्भदाताः	८५-३
१३१	स्मृत्यर्थसारा—	
१	"गृहान्तरमरणे विप्रोरेष विराजम्"	५५-३
२	"प्रायान्तरे देवदाहः"	६३-१८
३	"देशान्तरे कालान्तरे च० हीमर्षणसपत्नीषु चैवम्"	४४-२३
४	"क्षददतो तु० वर्णवर्ण	

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
कालैस्त्रयं भवति”	३३-१८.
५ “मातामहाचार्यादीनां सर्वेषामविशेषेणैकग्रामे पक्षिणी”	६३-७.
६ स्त्रीणां शूद्राणां च विवा- हादूर्ध्वं जात्याशौचम्”	८१-१४.
७ “स्त्रीपुरुषयोः परस्परं त्वेवम् । सवर्णोत्तमवर्णं सपत्न्योश्चैवम्”	४३-२.
८ “स्त्रीशूद्राणां विवाहादूर्ध्वम्”	४५-२.

१३३ हरदत्तः—

१ “दशाहादौ व्यतीते०... रात्रिभिः शुध्येत्”	२८-१७
१३४ हारलता—	
१ अस्थिसञ्चयनादर्वाक्	७२-३१.
२ ऊढासु कन्यासु०... नाऽऽशौचम्	५६-१.

१३५ हारीतः—

१ आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः	८०-१७.
२ आमौञ्जीवन्धनादिप्रः	८०-१६.
३ कर्म वैतानिकं कार्यम्	९०-१४.
४ कल्पान्तराणि कुर्याणः	१७-१०.
५ “अर्मपतनें त्रिरात्रं स्त्री- णां रजोविषयात्”	१४-६.
६ गुणना लघु शुध्येत्	२२-४.
७ “जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमा- शौचम्”	२०-१४.
८ ततस्त्वेकादशदिने	९४-३१.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
९ दशाह एव विप्रस्य	१७-९.
१० न तु सत्रस्य विच्छेदम् ९०-१५.	
११ परपूर्वासु भार्यासु	८६-१९.
१२ प्रवर्तन्ते क्रियाश्चैव	९४-३२.
१३ “प्रेत्याभिभूतत्वाच्छाव- माशौचं०...कुलस्य भवति”	४-२.
१४ “प्रोपितश्चेत्प्रेयात्०... मासीत्”	३२-३.
१५ मातामहे त्रिरात्रं स्यात् ६२-२०.	
१६ मृतसूतेषु दासानाम्	१८-२२.
१७ शुद्धेद्विप्रो दशाहेन	७८-११.
१८ श्रोत्रियब्राह्मणो नित्यम् ९८-१६.	
१९ पङ्क्तिभिस्त्रिभिरथैकेन	७८-६२.
२० सङ्ग्रामस्थश्च राजस्यः	९८-१५.
२१ स्वामितुल्यं भवेच्छौ- चम्	१८-२३.
२२ स्त्रेण भर्त्रा सहैवास्याः	३४-७.
१. तदुक्तम्—	
१ अनाकालमृतस्तद्वत्	८१-२१.
२ आत्मानं घर्मकृत्यं च	११३-२०.
३ मृहजातस्तथा मीतः	८१-२०.
४ तथा तेषां भवेच्छौचम्	१०७-२३.
५ तथाहमित्युपगतः	८१-२५.
६ तस्य शुद्धिकरं कर्म	१०७-२५.
७ नारायणबलिः कार्यः	१०७-२२.
८ नारायणं समुद्दिश्य	१०७-२४.
९ पात्राणि तु दहेदग्नी	१०५-३०.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
१० भक्तदासश्च विक्षेपः	८१-२४.	४ गतितोऽपि च यः कुर्यात्	१०४-५.
११ मोक्षितो महत्तद्धर्णात्	८१-२२.	५ तस्याऽऽशौचादि कर्तव्यम्	१०४-६.
१२ विक्रोता चारमनः शास्त्रे	८१-२५.	६ "पाते मानुर्यथा मासम्"	१३-१४.
१३ वैतानं प्रक्षिपेद्गन्तौ	१०५-२६.	७ पितृगोहस्थिता नारो	५४-२४.
१४ लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्	११३-२१.	८ पित्रोः स्वसरि तद्वच्च	६१-२.
२ स्मरणम्—		९ मृतं पतिं समुद्दिश्य	३२-३.
१ वापद्यपि च कष्टायाम्	१०-७.	१० विवाहानन्तरं पित्रोः	५४-२५.
२ वाशौचं पिण्डदानं च	३२-४.	११ संसर्गं चेन्न गच्छति	८-२९.
३ बौलाभावेऽप्याविवाहात्	५३-१.		

नमासं शुद्धिचन्द्रिकायां समाप्तत्वेनोपन्यस्तानां कृष्या-
दिवचनानामकारादिवर्णक्रमानुसारिसूचीपत्रम् ।

सर्व प्रकार की पुस्तकें मिलने का एक मात्र पता—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्ताः—

चौखंबा संस्कृतसीरिज़ आफिस, विद्याविलाम प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	प०
पञ्चपत्र	पञ्चपत्र	२	२१	दशशब्दश	दशमिकादशशब्दश	४९	१४
सन्तोषदास तो	स तोषविद्या			कामागत वर्षा	कामागतोषनयन		
षदाभ्यां	दाभ्यां	४	१०	णाम्	मर्णाणाम्	४९	१९
यवे] त्रिदाष	यवे] मूलोक्त			एतद्विशमते	एतद्विशमते	५२	१
	विदाष	१०	१९	दाहायदेन	दाहायदेन	५३	९
स्मरणत्,	स्मरणत्,	१४	९	पितृवत्	पितृपदे	५३	८
त निरस्यति-	तनिरस्यति-	१५	८	पौरनवन्पुत्रपरे	पौरनवन्पुत्रपरे	५२	२१
वि यते	विदुप्रते	१५	१०	धौ नाभाव	धौ नाभावे	५२	२५
पराशर	पराशर	१६	५	व दानान्य क	वादानान्यक	५२	२५
हारितोऽपि	हारीतोऽपि	१८	२२	मरणयारा	मरणयारे	५३	२५
तदशाहमिति	तदशाहमिति	१९	७	पितृपु	पितृपु पिण्डेषु	५३	२९
वाशौषान्तर	वाशौषान्तर	२२	२७	तेषां गृह	तेषां स्वगृह	५४	१७
जननाशाचयो	जननाऽऽशीचयो	२४	१७	स्वगृहमरणे	मिन्नगृहमरणे	५५	८
शावाशौऽऽच	शावाऽऽशौ च	२०	१९	भ नृणा	भानृणा	५५	१०
शाकाऽऽशीचे	शा वाऽऽशौच			याज्जिव	यावज्जीव	५५	१२
वाऽ-य	नाऽ य	२३	१	पितृन्वाशौच	पितृन्वाशौच	५८	१२
भ्रमे देति	शुद्धयदिति	२७	१३	तथाप्यपितामह	तथा पितामह	५६	२५
मृत पीत	मृत प ति	५२	३	पृथक् प्राकम् ।	पृथक् नोक्तम् ।	५९	१७
त्रिदशशब्दस्त	त्रिदशऽऽशौ च			इति । (?) वृ	इति नो यम् ।		
दाशौचं		२२	६	तेषुपैवृ	पैवृ	६०	१२
वर्षका	वर्षका	२५	१५	तद्वेदश	तद्वेदश	६०	१८
मिति ॥१॥	मिति ॥ ६० ॥	३७	१०	पित्रा	पित्रो	६१	१
सापिण्डये	सापिण्डये	३७	१३	बोधायनस्मर	बोधायनस्मर		
पतिपितृणां	पतिपितृणां	३७	२६	यात्	यात्	६४	२०
वृहस्पतिना	वृहस्पतिना	३८	२२	आशौच	आशौच	६५	३०
बाहिरिव	बाहिरिव	३९	२५	मण्डित	मण्डित	६८	२६
तदुत्तरव कयात्	तदुत्तरवत्पयात्	४५	१९	मात्रेयलघाम्	मात्रेयलघाम्	७०	२७
तत्र मासल	तत्र मासत्रय	४०	२५	तरादशेन	तरादशेन	७४	३
विशेष	विशेष	४०	२६	कर्तुं तिरित्	कर्तुं तिरित्	७४	२७
दशभाहो रात्रेभ्य	दशभाहो रात्रे	४५	१९	शौचमे देगा	शौचमादिद्या	७६	१
(पा०गृ० १०-	(पा०गृ० १-१०	४६	२१				

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	प०
शुद्धम् ।	शुद्धम् ।	७८	३२.	मपाय	मुपाय	९१	३२.
वटवाहवः	वटवाहव	८२	२४.	दिने अतन्त्रितै	दिने एकादश-		
पेक्षिकी	पेक्षी	८२	२८.		दिने अतन्त्रितै	९९	३०.
पर पूर्वे	परपूर्वे	८५	५.	कलत्रो	फलेच्छोः	९६	३२.
तपिता	तत्पिता	८५	३३	शङ्क	शङ्ख	९९	३.
सम्बन्धा	सम्बन्धा	८५	३६.	८१	८०	१०३	४.
नक्षत्र	निक्षत्रः	८६	३३.	८२	८१	१०२	८.
वरुद्धेति	वरुद्धेति	८०	२१.	काव्यघाती	काव्यावघाती	१०३	२३.
नाभ्येषामिति	नाभ्येषामिति	८०	२८.	निर्मला	निर्मला	१०४	१०
धिकारे	धिकार	९०	३३.	सड	सङ्ग	१०४	२३.
कषच च चैति	कषच चैति	९१	३४.	शास्त्रयो	शास्त्रयो	१०९	२५
पुण्येषु	पण्येषु	९१	३१.	दकारिक	दनादिक	११४	१४
प्राधं	प्राधं	११	२२				

९१ पृष्ठे 'ततः संवत्सरे पूर्णे (!) चूडाकर्म' इत्यत्र

"ततः संवत्सरेऽपूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ।

संवत्सरेऽपूर्णे प्रथमसंवत्सरे इत्यर्थः । चूडाकर्म" इति पठनीयम् ।

९६ पृष्ठे "स्वर्गाकृतम् । ततश्च" इत्यत्र "अनेनैवाऽपिशब्देन सूचितं धातृभगिण्यादीनाम-यो-
ग्यगृहमरणे विराधाशौचमाचार्यः तत्र तत्र स्वर्गाकृतम् । ततश्च" इति पठनीयम् ।

७२ पृष्ठे "यत्तु सजातिर्दिवसेनैव श्वाहात्" इत्यत्र "यत्तु सजाते

दिने तु केषल स्नान क्षत्रविद्युत्प्रज्वलनाम् । इति ।

अथेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां क्षत्रविद्युत्प्रज्वलना कृतेऽद्विषमश्वये रोदने दिवसेनैव श्वाहात्" इति पठनीयम् ।

७९ पृष्ठे "पूर्वे । पूर्वापठे" इत्यत्र "पूर्वे । तदाह शातातपः—

दशराधे स्पृशते तु तथा धैवीर्धैरदिकम् ।

पुनः शूर्पादशौचं तु दशराधामिति विधिति ॥ इति ।

पूर्वापठे" इति पठनीयम् ।

॥ श्रीः ॥

अत्र पुस्तके सङ्कलितानां ग्रन्थादीनां सूची ।

सं. विषयाः ।	पृ.
१ भूमिका ।	१—११.
२ विषयसूची ।	१२—२८.
३ शुद्धिचन्द्रिकासहिता पदशीतिः ।	१—११४.
४ पदशीतिलोकानामकाराद्यनुक्रमणी ।	१—२.
५ पदशीत्यां समागतानां ऋष्यादीनां नामानि ।	२.
६ शुद्धिचन्द्रिकायां समागतानां ऋष्यादीनां नामानि ।	३—८.
७ शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ऋष्यादिव- चनानामकारादिवर्णक्रमाऽनुसारि सूचीपत्रम् ।	८—३२

शौचमुत्पद्यत एव । शौचाऽपेक्षा च कियतीति निरूपितमेवोपरि । शौचविरुद्धं चाशौचं, तज्ज्ञानमन्तरा शौचज्ञानमपि न सम्भवतीति तन्निर्णयस्य महत्त्वपेक्षेत्यपि विदितमेव विदुषाम् । तच्चाशौचं केषां भवति, कदा भवति, कुत्र न भवति । तत्र कथं वर्तनीयं किं कर्तव्यं किं न कर्तव्यमित्यादिनिर्णयाय अद्यावधि परःसहस्राणि निबन्धनानि जातानि । प्रथम मन्वादिभिर्दिव्यदृष्टिभिर्महर्षिभिः स्मृतिषु निरूपितमाशौचप्रकरणम् । अनन्तरं तत्तद्देशकालादिपरिस्थितिसमालोचनपूर्वकं प्रणीतानां विरुद्धानामिवाऽद्यभासमानानां वस्तुतोऽन्यथाभूतानां महर्षिवचनानां सङ्गमनाय धर्ममर्मविद्भिर्विज्ञानेश्वरादिभिरण्डनमण्डनपुरःसरं नैके निबन्धाः प्राणायिपत । तत्र सर्वेषां स्मृतिवचसां तत्तद्विबन्धानां च सारमादाय मन्दबुद्धीनां सौकर्याय तत्रभवता गयता महाविदुषा कौशिकगोत्रोत्पन्नेनादित्याचार्येण पण्डशीतिश्लोकात्मकः सुशुचिरः सरलो गम्भीरश्च जननमरणाशौचप्रतिपादको निबन्धोऽयं न्यबन्धि । स चातिसङ्घिप्तो न समुपकरोति सर्वसाधारणानिति काशीवासिना महाराष्ट्रयाज्ञेन तदानीन्तन भारतीयविद्वत्कुलललामभूतेन धर्माधिकारिकुलनीरधिचन्द्रेण निजयशोधवलीकृतदशदिविभागेन पदवाक्यप्रमाणपाराचारपारीणशुशेणेन मूर्तिमता धर्मेणैव नानानिबन्धविधायिना महामहिमशालिना विनायकपण्डिताऽपराऽभिधेन नन्दपण्डितेन लोकोपकाराय पण्डशीतिरहस्यबोधनाय च 'शुद्धिचन्द्रिका' नाम्न्या टीकया सनाथीकृतः । सोऽयमत्युपयुक्तोऽपि विरलप्रचारतया नाद्यावधि केनाऽपि सम्मुष्ट प्रकाशितः । सैवेदानीं यथामति संशोध्य सम्मुष्ट प्रकाशितो विदुषां करकमलेपूपायनोक्तिपते ।

ग्रन्थकृत्परिचयः ।

अथाऽस्य ग्रन्थस्य कर्ता कदा समुत्पन्नः कस्मिन्देसे कस्मिन्कुले समुत्पन्नः किं चाऽनेन कृतं के के चाऽनेन निबन्धा विरचिता इति जिज्ञासा प्रकृतग्रन्थदर्शिनां मनसि स्तगायत एव समुत्पत्स्यते इति सदृशितं तद्विषयकमैतिह्यं लिप्यते । अत्र पण्डशीतिश्लोकात्मकमूलग्रन्थस्य प्रणेता आदित्याचार्यः । तटीकायाः शुद्धिचन्द्रिकायाश्च प्रणेता नन्दपण्डितः । तत्र मूलप्रणेत्वयिषये तद्गोत्रो-

लेखमन्तरा नाभ्यात्किमप्युपलभ्यते । महदिद खेदस्थानं यस् भार-
तीया विद्वांसो नात्मानं निजवृत्तादिलेखनेन परिचाययन्ति । महता
कष्टेन तेषां नामग्रामादिक ज्ञानुं शक्यते । आदित्याचार्येण हि निज-
परिचयाय प्रारम्भे एव

“सङ्घटय कौशिकादित्यो लिप्यत्याशौचनिर्णयम्”

इत्यत्र स्वगोत्रनाममात्रमलेपि । तदन्यत्सर्वमपि जीवन्वृत्तं तमोनिर्ली-
नमेधेदानीं वर्तते । ग्रन्थे चानेन विहित आशौचनिर्णयः प्रायेण दक्षि-
णात्यरीतिमेवाऽनुसरतीति दक्षिणात्योऽयं ग्रन्थकृत् भवेत् इति मन्ये ।
समयश्चास्य वैक्रमपोडशशतकाराचीन इति निश्चयः । (स०१५००)
पर्यन्त कोऽस्य समय इति न वक्तुं पर्यत इदानीम् । निर्णयसिन्ध्वादि-
ग्रन्थेषु षडशीतिवचनानि समुपलभ्यन्ते । निर्णयसिन्धुनिर्माणका-
लञ्च (सं०१६६६वै०) इति प्रसिद्ध एव । तथाहि निर्णयसिन्ध्यन्ते—

ऋतुऋतुरसभूमिते गतेऽप्ये नरपतिविक्रमनोऽथ याति रौद्रे ॥

तपसि शिवतिथौ समापितोऽय रघुपतिपादसरोरुहोऽर्पितश्चाइति ।

निर्णयसिन्धौ च षडशीतिमतखण्डन दृश्यते । क्वचिदुपोद्धलकत-
याऽपि समुपात्तानि घञांसि दृश्यन्ते । स्वनिबन्धप्रचाराय किल
विद्वांसो बहुप्रचारवतामेव प्रायो निबन्धानां नामाशुल्लिख्य खण्डन
मण्डनादिकमाचरन्तो दृश्यन्त न स्वल्पप्रचाराणां स्वखण्डनमण्डनाय
तथा यतन्ते । हि चास्य ग्रन्थस्य टीकाकर्त्ता नन्दपण्डितः निर्णय-
सिन्धुकारकमलाकरमहान् वृद्ध आसीत् । तेन हि स्वातन्त्र्येण निबन्ध-
निर्माण विहाय किमिष्येतङ्गन्थोपरि टीका निरमायीत्यपि विचार्यम् ।
एवमालोच्यमाने इदमेव स्फुटं प्रतीयते यत्तदानीमस्य ग्रन्थस्य महति
परिमाणे सर्वतः प्रचार आसीत् । तादृक्प्रचाराय च शतकसार्धश-
तककालोऽपेक्षित एवेति मद्बुक्तः समय समापतति ।

षडशीतेः किल टीकाद्वयं वर्तते । तत्रैका शुद्धिचन्द्रिकाऽभिधा
भयतां करकमलगतैषा मुद्रयित्वा प्रकाशिता विराजतेतराम् । अ-
रा च ‘अघशोचिनी’समाख्या लक्ष्मीनृसिंहविरचिता मद्रासरा-
जकीयपुस्तकालये वर्तते । तत्र प्रकरणान्ते “इति श्रीमूर्खमहान्वय-
पयःपारावारसुधाकरश्रीपद्मनाभभट्टनूजश्रीदेवीवल्लभसूनुलक्ष्मीनृ-
सिंहविरचितायां षडशीतिव्याख्याया अघशोचिनीसमाख्यायां
असगोत्राशौचप्रकरणम्” इत्येव पुष्पिका वर्तते । तत्रस्य ‘घृत्नष्ट’

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

विदितमेवेदं सर्वेषां विदुषां यत् धर्माधिकाममोक्षाख्यचतुर्विध-
पुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः साध्यः । अन्ये च धर्मादयस्त्रय-
स्तस्साधनतया पुरुषार्था एव । अतस्तदनुष्ठानमवहितमनसा पुरुष-
मात्रेणाचरणीयमिति । तत्र चतुर्ध्वपि पावित्र्यं नितरामपेक्षितमित्य-
पि न तिरोहितं तेषाम् । अत एव "आचान्तेन कर्तव्यम्" "शुचिना
कर्तव्यम्" "शुचौ वेशे प्रतिष्ठाप्य" "यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्या-
भ्यन्तरं शुचिः" इत्यादीन्युपदेशवाक्यानि पदे पदेऽस्मच्छास्त्रेषु समु-
पलभ्यन्ते । तत्र शौचं द्विविधं बाह्याभ्यन्तरभेदेन ।

"शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

१ मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ इत्युक्तेः ।

द्विविधमपि शौचमपेक्षितं सर्वेषाम् । आभ्यन्तरं तु तत्र नित-
रामपेक्षितम् । शौचप्रवृत्तिस्तिर्यग्योनिध्वपि दृश्यते, किं पुनर्मनु-
ष्येषु । आर्याः किल भारतीयाः पावित्र्यस्य परां कोटिमारूढा आसन् ।
इदानीमपि ये विशिष्टात्मबलसम्पन्ना दृश्यन्ते सुतरां तेषामाभ्यन्तर-
मतिपवित्रं भवेदिति सुदृढो विश्वासः । भारतवर्षे हि दुर्गन्धपदार्थस्पर्-
शादिना यथाऽशुचित्वमुत्पद्यते, तथा अपत्यजननमरणादिनाऽप्यशु-
चित्वमुत्पद्यते । युक्ततमं चैतत् । तथा हि जन्ममरणाभ्यां हर्षवि-
पादौ भवतः । तौ चात्मनाऽनुभवंस्तदाकारः, संस्तदनुकूलाभ्येव का-
र्याणि करोति पुरुषः । तत्क्षणानन्तरं चोत्तरोत्तरक्षणे क्रमेण हर्षवि-
पादौ न्यूनीभवतः । पुनरपि पुरुषः कार्यान्तरेषु व्याप्रियते । अत स्त-
न्निमित्तमाशौचं युक्तमेव ।

ननु मरणाशौचमेव युक्तं, न जननाशौचम् । यतो मरणेन दुःख-
प्राप्तिः, तथा चित्तोद्वेगः, तेन च कार्येषु चित्तासङ्गः, न तथा जनने
इति चेत् सत्यमेतत् तथाऽपि सूक्ष्मतया विचार्यमाणे जननेऽप्याशौ-
चमुत्पद्यत इति युक्तमेव दृश्यते । यथा दुःखे नयनयोरश्रूणि समुत्प-
द्यन्ते तथा महत्यानन्देऽप्यश्रूणि नयनयोः समायान्ति । ततश्च आन-
न्द्यातिरेकेण कार्येषु चित्तासङ्गो भवत्यतो जननमरणयोर्द्वयोरप्या

नाम्ना द्राविडब्राह्मणोऽयमिति निश्चीयते, टीका चेयं नास्ति मुद्रिते-
दानीम् । टीकाद्वयमपि दक्षिणात्यनिर्मितमेव ।

किं च पडशीतौ अनुक्तविषयाणां पूर्वैर्द्रविडदेशीयेन वेङ्कटेश-
तनूजन्मना सुब्रह्मण्यसुधिया सव्याख्यः 'अभिनवपडशीति' नामा-
आशौचनिर्णयः प्राणायि । सोऽपि मद्रासराजकीयपुस्तकालये वर्त-
ते । अभिनवपडशीतिव्याख्याप्रारम्भे ग्रन्थकृता स्वयमेवैतद्विलिखितं
यत् प्राचीनपडशीत्यनुक्तविषयनिरूपणाय मयैषाऽभिनवपडशीतिः
सव्याख्या प्रणीयते इति तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् । अनेन चैतदपि वक्तुं श-
क्यते यद्यमःदित्याचार्यः दक्षिणात्येष्वपि द्राविडब्राह्मणः स्यादिति ।
तदिदं निर्मलितम् 'आदित्याचार्यः कौशिकगोत्रोत्पन्नः द्रविडदेशीयो
ब्राह्मणः षोडशशतकात् प्राचीनश्चेति । एतद्ग्रन्थकर्तुरन्या कृतिर्न
काचिदपि श्रुता इष्टा वा ।

अथैतद्व्याख्याकर्तृनन्दपण्डितविषयेऽपि सङ्क्षिप्तमैतिहासिकमु-
च्यते । अयं नन्दपण्डितः विनायकपण्डिताऽपराऽभिधानः धर्माधिका-
रिरामपण्डिततनयः इति प्रकृतग्रन्थप्रारम्भात्तन्मूलोकेभ्यः पुष्पिका-
तश्च सिद्ध्यति । विशेषश्चास्य विषये एतद्वंशसम्भूतधर्माधिकारिवे-
णीरामपण्डितप्रणीतात् धर्माधिकारिवंशचर्णनकाव्यादवगम्यते ।
तदत्र सङ्क्षेपत उच्यते । एतद्ग्रन्थकर्तृमूलपुरुषो लक्ष्मीधरपण्डितः ।
'अस्ति दक्षिणात्ये जनपदे वेदरनामकं नगरम् । तत्र च सकलवि-
द्भ्यःकुलललामभूतः महाविद्वान् आश्वलायनकल्पशास्त्री आङ्गिरस-
साम्यांश्वमैत्रिल्येतिप्रियरान्वितमुद्गलगोत्रोत्पन्नः लक्ष्मीधरनाम-
कः पण्डितोत्तम आसीत् । यो हि सकलधृतिस्मृतिशास्त्रपारङ्गम-
निजतपोविद्याशेमुषीवैभवयलेन दिल्लीश्वरान्मुद्राङ्कितशासनपत्रा-
दिकं प्राप्य सादरमनुनीतः तत्राप्यधिदुर्षां सभापतिपदमलञ्चकार ।
अन्तरेण च तत्रत्यविद्वद्भिर्प्रष्टुं समभ्यर्थनया दिर्घाश्वरप्रार्थनया च
धर्माधिकारिपदे नियुक्तः निजमुद्राङ्कितपत्रदानेन व्यवहारनिर्णयप्राच-
रन् लोके मद्गतां प्रतिष्ठामाससात् । तदाप्रभृति चास्य वंशः 'धर्माधि-
कारी' इति नाम्नेष मसिद्धिं जगाम । इदानीमप्येतत्कुलजा यहवस्तत्र
तत्र सुप्रतिष्ठिताः सुविद्वांसः सन्ति । लक्ष्मीधरपण्डितस्य हि द्वौ पुत्रौ
वभूवन्तुः । प्रथमः धीकृष्णः द्वितीयश्च गोविन्दः । तत्रापि तौ निज-
विश्रधिकगुणावास्ताम् । तत्र श्रीकृष्णस्य महीपतिनामकः पुत्र आ-

सीत् तस्मिन् चतुर्वर्षदेशीये सत्येष तत्पिता श्रीकृष्णपण्डितः कालवशाद्दिव जगाम । गोविन्दपण्डितश्च निजपुत्रान् वेदरनगर एव विहाय त्रात्पुत्रं गृहीत्वा काश्यामागत्य चतु समस्वैवाऽस्योपनयनं चकार । तदाप्रभृति चैतत्कुलं काश्यामद्याध्याविच्छिन्न मानपूजादिसत्कारमनुभवत् सुस्थिरमास्ते । अनन्तर महीपतिरपि निजपितृव्येण सुताधिकं पोषितस्तत एव लब्धसमस्तविद्यः काशीस्थ-निखिलविद्वन्मूधन्यतामापेदे । ततश्च काशीस्थसकलविद्वन्मार्धनया गोविन्दपण्डितो वेदरस्थं सकल मुद्राङ्कितताम्रशासनादि समानीय काश्यामेवोवास । महीपतिश्च निजविद्यावैभवबलेन पुनर्नव्यमप्यधिकारं राज्ञो लब्ध्वा काश्यामपि धर्माधिकारिपदे नियुक्तो निजमुद्राङ्कितपत्रदानेन तदाप्रभृति धर्मनिर्णयमाचचार । तदाप्रभृति चैतत्कुले बहवः पुरुषा नानाग्रन्थनिर्माणधुरीणाः पद्वा-क्यप्रमाणपाठारपारीणाः सम्बभूवुः । तत्र तत्र तत्तद्राजामिर्निज-निजदेशे दानमानसत्कारैः सानुनय नीता केचित्तत्रैव न्यवसन् । महीपतिपण्डितस्य महाविद्यासौ ह्रीं पुत्रावास्ताम् । शङ्करपण्डित-अनन्तपण्डितश्च । शङ्करपण्डितस्य तनयो विश्वनाथपण्डितः । तस्य तनय अनन्तपण्डितः । तस्य च महाविद्वान् गदाधरपण्डितः इयमेव शाङ्करो वशः । अथ महीपतिद्वितीयपुत्राऽनन्तपण्डितस्य प्रथः पुत्रा उद्भूवन्, कृष्णपण्डितः रामपण्डितः गणेशपण्डितश्च । तत्र रामपण्डितस्य प्रथः पुत्रा आसन् गोविन्दपण्डितः वासुदेवपण्डितः नन्दपण्डितश्चेति । अयमेव नन्दपण्डितः विनायकपण्डिताऽपराभि-धः प्रकृतग्रन्थकर्ता । धर्माधिकारिवशविषये यथावसर बहु लेखनीयमिति नात्र तल्लिख्यते । काश्यां विश्वेश्वरसंस्थापकाय भट्टनारा-यणभट्टाय अनेनैव कुलेन स्वकीयोऽग्रपूजासम्मानः प्रादाय इति श्रूयते । अत एव तदाप्रभृति काश्यामद्याधि विद्वत्पूजाऽवसरे प्रथम भट्टकुलपुरुषपूजनं द्वितीयं च धर्माधिकारिकुलपुरुषपूजने विधीयते सर्वैः । तदनन्तर च शेषवंशीयानामनन्तर पाण्डित्यानुसा रेणेतरेषां पण्डितानां पूजनमद्याध्यपि न्यूनाऽधिक्यभावेन प्रचलति । अद्याद्यधि जातेषु सर्वेष्वपि धर्माधिकारिकुलपुरुषेषु नन्दपण्डितः सर्वानप्यतिशेते । अथ हि स्वसमये अद्वितीयः पण्डितो महास्तपस्वी चासीत् । अयं परम कृष्णभक्त आसीत् ।

स्यात् । शङ्करभट्टकृतद्वैतनिर्णये यद्यपि नामग्राहं नन्दपण्डितस्य तद्ग्रन्थस्य वा नोल्लेखस्तथाऽपि नन्दपण्डितकृतनवरात्रप्रदीपस्य वाक्यानुपूर्वीमादाय द्वैतनिर्णये तन्मतखण्डन दृश्यते इति द्वैतनिर्णयकृच्छङ्करभट्टात् पूर्वमेवाऽयं ग्रन्थकारतामापेदे इति यक्तुं शक्यते । शङ्करभट्टश्च निर्णयसिन्धवादिग्रन्थप्रणेतुः कमलाकरस्य पितृव्य आसीदिति च सुप्रसिद्धमेव । कमलाकरभट्टेनाऽपि सं० १६६६ विक्रमवर्षे निर्णयसिन्धुः प्रणीत इत्यपि पूर्वमुक्तमेव । किं च वि०सं० १६५५ वत्सरे लिखितं माधवानन्दमहाकाव्य धर्माधिकारिश्चीलक्ष्मीधरपन्तगृहे वर्तते । तथा हि माधवानन्दमहाकाव्यपुस्तकान्ते लेखः— “ध्रीसंवत् १६५५ समये कर्तिकसुदि ३ राधेवासरे” इति । माधवानन्दं महाकाव्यं हि निरतिशयं मनोहारि तादृशी रचना स्वल्पवयसा पुर्येषण कर्तुं न शक्यतेऽतस्तदानीं नन्दपण्डितः सुप्राढ आसीदिति यक्तुं शक्यते । तेनाऽपि मद्भक्त एव समयः समायाति । नन्दपण्डितश्चाऽतिदीर्घायुरासत् । अत एव सं० १६७९ मध्ये विष्णुस्मृतिटीका निर्मिताऽनेन । तदन्तरं च दत्तकमीमांसा प्रणीता । तच्च दत्तकमीमांसास्थतन्नामोल्लेखादनुमीयते । दत्तकमीमांसा चेशानो बहुप्रचारा सटीका निष्ठीका च मुद्रिता काशिकराजकीयविद्यालयी यपरीक्षापाठ्यग्रन्थत्वेनाऽपि निर्धारिताऽस्तीति विदितमेव । एवं च समयोऽपि स्थूलतया मत्प्रदर्शनं एवेशानो युक्त इति सम्प्रति मन्ये । एतत्कृतग्रन्थास्तु श्रुता दृष्टाश्चेते—

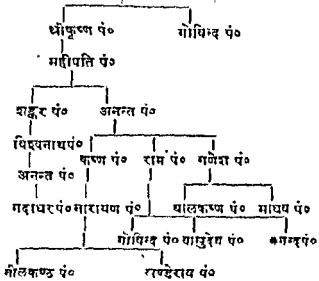
- १ काशीप्रकाशः ।
- २ तत्त्वमुक्तावलिः । (मुद्रिता)
- ३ दत्तकचन्द्रिका ।
- ४ दत्तकमीमांसा । (मुद्रिता)
(पुत्रीकरणमीमांसा)
- ५ नवरात्रप्रदीप । (मुद्रितः)
- ६ विद्वन्मनोहरा । (मुद्रिता)
(पराशरस्मृतिटीका)
- ७ माधवानन्दम् । (महाकाव्यम्)
- ८ प्रमिताक्षरा । (मिताक्षराटीका)
- ९ केदावधैजयन्ती । (विष्णुस्मृतिटीका)

- १० विनायकशान्तिपद्धतिः ।
 ११ शुद्धिचन्द्रिका । (पञ्चशीतिटीका) (मुद्रिता)
 १२ शूद्राऽधिकारमीमांसा
 १३ श्राद्धकल्पलता ।
 १४ श्राद्धमीमांसा ।
 १५ सापिण्ड्यनिर्णयः ।
 १६ संस्कारनिर्णयः । (स्मृतिसिन्धोरुद्धृतः)
 १७ स्मृतिसिन्धुः
 १८ मांसमीमांसा ।
 १९ हरिवंशविलासः—

- १ कालनिर्णयकौतुकम् ।
 २ दानकौतुकम् ।
 ३ आह्निककौतुकम् ।

एतेष्वेकोनविंशानिवन्धेषु 'दत्तकचन्द्रिका' 'श्राद्धमीमांसा' 'संस्कारनिर्णयः' इति निवन्धत्रयं ऑफ्रेस्टमहाशयनिर्मिते सूचीपत्राणां सूचीपत्रे प्रथमभागे (Aufrecht's Catalogus Catalogorum) नन्दपण्डितकृतिषु परिगणितमिति तत एव मयाऽप्युपात्तम् । 'शूद्राधिकारमीमांसा' नवरात्रप्रदीप एव नामतो निर्दिष्टा वर्तते । 'शुद्धिचन्द्रिका' चेयं 'विद्वन्मनोहरा'ऽभिधपराशरस्मृतिटीकानिर्माणात्प्राक् 'श्राद्धकल्पलता' निर्माणाऽनन्तरं च निर्मितेति तद्ग्रन्थद्वयदर्शनेन ज्ञायते । अद्यावधि ज्ञातो नन्दपण्डितस्य ग्रन्थनिर्माणक्रम इत्यम्—मांसमीमांसा—श्राद्धकल्पलता—शुद्धिचन्द्रिका—विद्वन्मनोहरा । शूद्राधिकारमीमांसा—नवरात्रप्रदीपः—कालनिर्णयकौतुकम् (हरिवंशविलासीयम्) । स्मृतिसिन्धुः—तत्त्वमुक्तावली । केशववैजयन्ती—दत्तकमीमांसा । तदेतत्सर्वं तत्तद्ग्रन्थदर्शनेन ज्ञायते । अपरं च प्रस्तुतग्रन्थकृद्विषये बहुलेखनीयमपि विस्तरभिया न लिख्यते ।

ग्रन्थकृतपर्यन्तं धर्माधिकारिवंशकम् इत्यम्-
लक्ष्मीधरपण्डितः ।

सोऽयं ग्रन्थकारो गन्धर्वपण्डितो बहून् ग्रन्थान् प्रणीय लोकोप-
कारमाचरन्प्रसिद्धो यभूय । तेनैव चैयं शुद्धिचन्द्रिका प्रणीता
साम्प्रतं मुद्रिता च ।

अत्र प्रतिपादितानां विषयाणां सूची पृथगेव मुद्रितेति विषय-
परिचयः सूचीपत्रादेव कर्तव्यः । विशेषतश्चाऽप्यमेव यत् बहुत्र
ग्रन्थान्तराणां राण्डेने मण्डने च गम्भीरया सरलया प्रीटया
च भाषयाऽनेन व्यधत्तये । बहुत्र स्थलेषु निर्णयसि-
ध्वादिविशद्वयपि युक्तियुक्तं प्रायवादि प्राम्थक्यता । यथा—“मा-
नुर्मातुलमासृष्वसृष्वपितृष्वप्रादिमरणे तथैव पितुः पितृष्वप्रा-
दिमरणे निर्णयसिन्धुकारमते तदनुपायिनां च मते भागो-
चं नास्ति, सतिघायकयचनाऽभावात् । प्रकृतप्राम्थक्यता च
आदिश्याचार्ययत्समर्थनाय नितरां दृष्टा युक्तिः प्राद्वी । तथा हि
तल्लेखः “एवं विप्रोर्भगिभ्यो” (पृष्ठ० १३१४) इत्यादिभक्तोक्तयस्या-
ख्याने (पृ० ५९) “यद्यप्यत्र आहोवोपपादकं पद्यं गोवन्दमामदे,

तथाऽपि पितृबन्धुनां पितुः पितृष्वस्यारेण सम्यन्धित्वात् तदा-
शौचाभावे तत्पुत्राणामप्याशौचाऽनुपपत्तेरर्थसिद्धमेव तदाशौच-
माचार्यैः स्पष्टीकृतम् । अत एव बन्धुत्रयस्य "पितुः पितृष्वसुः पुत्राः"
इत्यादिना तद्वार्यैः सम्यन्धित्वमाधिकृतम्" श्लोकव्याख्यानान्ते च—
"आचार्यवचने मूलमन्यत्राऽऽविष्कृतं मया ।

कथं कथं चित्तदिह विचार्यं घृहृदशिभिः ॥" इति ।

विचार्यमिदं यत् निर्णयसिन्धुकारादिभिः बन्धुत्रयसूक्तं तद्वि-
धायकऋषियचनसत्त्वात्स्वीकृतम् । मातापिश्रोमांतुलादिमरणे च
तद्विधायकवचनाभावात्तेषामाशौचं नास्तीति लिखितम् । तन्मृतिनि-
मित्ताशौचबोधकपडशीतिवचनं च निर्मूलमिति विलिख्य राण्डितम् ।
तत्र प्रकृतग्रन्थकृतप्रदर्शिततन्मूलं विलोक्य मतद्वये कतरत्समीचीनं
युक्तियुक्तं चेति पण्डितैरेव समालोचनीयम् । इत्येवं तत्र तत्र मतभेदः
प्रकृतग्रन्थदर्शिभिर्ज्ञेयः । निर्णयसिन्धौ येषां ग्रन्थानां खण्डनं दृश्यते
प्रायेण तेषामेव किञ्चिदन्येषामपि खण्डनमत्र दृश्यते । किमाधिकं
ग्रन्थविषये लेखनीयम् । ग्रन्थदर्शिभिः स्वयमेव ध्येयमिति । पडशी-
त्यां शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां
च अकारादिक्रमेण कृता सूची ग्रन्थान्ते प्रदत्ताऽस्ति । तथैव शुद्धिच-
न्द्रिकासमागतानां स्मृत्यादिवचनानामपि तद्विज्ञासूनां कृते अका-
रादिक्रमेण सूचीपत्रमन्ते मया न्यवन्धि ।

उपसंहारः ।

अथैतद्ग्रन्थमुद्रणाधारभूतं पुस्तकद्वयम् । तत्र प्रथमं प्रकृतग्रन्थ-
द्वंशप्रसूतानां धर्माधिकारि-पं० श्रीलक्ष्मीधरपन्तानां वंशपरम्परासंर-
क्षितमध्यशुद्धं लेखकालरहितं समूलम् । अत्र ७२ पत्राणि सन्ति । प्रति-
पत्रं प्रायेण ११ पङ्क्तयः । प्रतिपङ्क्ति प्रायेण ५४ अक्षराणि वर्तन्ते ।
अत्र प्रथमपत्रप्रथमपृष्ठे "धर्माधिकारिवाचूपण्डित्येदं" इति अन्तिमप-
त्रद्वितीयपृष्ठे च "पुस्तकमिदं श्रीमद्भर्माधिकारिमहीधरस्य" इति
लेखो वर्तते । तत् कसज्जम् । द्वितीयं च भट्टमद्वैवंश्य पं० श्रीमाणि-
क्यभट्टसकाशादधिगतमशुद्धप्रायं रमणीयाक्षरं लेखकालरहितं
समूलं च । अत्र ७८ पत्राणि सन्ति प्रतिपत्रं प्रायेण १० पङ्क्तयः प्रति-
पङ्क्ति च प्रायेण ५१ अक्षराणि सन्ति । अत्र प्रथमपत्रस्य प्रथमपृष्ठे

"लिखितमेतत् पुस्तकं धर्माधिकारिपण्डोपण्डितेन" इति लेखो वर्तते । तदेतत् पसंज्ञम् । एतत्पुस्तकद्वयाधारेण निजशास्त्रज्ञानयुद्धानुरूपं संशोध्य सम्मुद्रितोऽयं ग्रन्थः । कपुस्तकाधारेण मुद्रापयितुं प्रवृत्तमपि अर्धाधिकग्रन्थमुद्रणानन्तरं समुपलब्धं द्वितीयं पुस्तकम् । पुस्तकद्वयस्याऽप्यत्यशुद्धत्वेन शुद्धपुस्तकान्तराऽलामेन "श्रेयांसि बहुविघ्नानि" इतिन्यायसमर्थनायेव समागतैर्यद्बुभिविघ्नोर्विघ्नितोऽपि गुरुवर महामहोपाध्यायपं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयमहोदयैस्तत्र सन्दिग्धस्थलेषु सम्योधितो लेखेन तान् प्रति कृतज्ञतां प्रकाशयितुमसमर्थस्तेषां कृपयैव ग्रन्थमिमं चिरदिनप्रारब्धमुद्रणं कथमपि समापयम् । ग्रन्थकृद्दृश्यधर्माधिकारि पं० श्रीलक्ष्मीधरपन्तशर्मभिः ग्रन्थप्रदानतत्प्रतिकृतीकरणतत्संशोधनसूचीपत्रनिर्माणादिना बहुविधं साहाय्यमाचरितमिति तदीयं महान्तमुपकारभारं वहामि । पं० श्रीमाणिक्यमठ्टैः पुस्तकदानेन समाचरितं साहाय्यं प्रकृतग्रन्थमुद्रणे इति तेषामप्यत्यधिकं कृतज्ञोऽस्मि । इमं ग्रन्थं महान्तं निजद्रव्यव्ययमूरीकृत्याऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशयित्वा विद्याविलासयन्त्रालयाध्यक्षश्रेष्ठिचरवाचूजयरुग्णदासगुप्तमहोदयाय साशीर्वादं धन्यवादान् द्वितीयं श्रीकाशीविश्वेश्वरचरणयोः सततमेयमेव प्राचीनानां गीर्वाणवाणीनियद्दानां ग्रन्थरत्नानां प्रकाशने चिरागुरव्यं संल्लग्नोऽस्मि चि साञ्जलिबन्धं प्रार्थये । अन्ते च गुणैकपक्षपातिनः समस्तविद्वद्गुरीणान् सविनयं प्रार्थये यदत्युत्तममिमं ग्रन्थरत्नं सापधानं निरीक्ष्य मदीयमतिमान्दानं शुद्धपुस्तकान्तरालामात् शोधनकार्याज्ञानात् अक्षरसंयोजकप्रमादात् प्रमादान्तरेण वा अप्रजाना अशुद्धीः क्षाम्यन्तु तत्रभयगतो भवत इत्यलं पृथा पहाचितेनेति शम् ।

श्रावणशुद्धचतुर्दशी भृगुवासराः
सं० १९८४,

{ विदुषां कृपामाजन—
'वरकल' वैद्यनाथ शास्त्री
काशी ।

श्रीः

शुद्धिचन्द्रिकासहितपडशीत्यां निरूढितानां विषयाणां
सूचीपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय

प्रथमप्रकरणे —

सं. विषयाः ।	पृ०
१ मतलाचरणम् । (शु०)	१
२ कर्माधिकरणम् । (शु०)	१
३ अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम् । (सू०)	१
४ मतान्तरसङ्गमसङ्गमसुरास्तरमाशौचपदार्थनिरूपणम् । (शु०)	२
५ आशौचस्य कुलज्यापितृव्यनिरूपणम् । (शु०)	४
६ आशौचं ज्ञाते कर्माधिकारापवादकं स्वरूपद्वैलत्र विचारः । (शु०)	४
७ स्वरूपसतः कर्माधिकारापवादकत्वरण्डनपूर्वकं ज्ञातमेवाऽऽशौचं कर्माधिकाराप- वादकमिति सिद्धान्तकथनम् । (शु०)	४
८ आशौचस्य कालकृतनिमित्तकृतभेदनिरूपणम् ।	४
९ सूतकसूतकशब्दार्थकथनमत्याधिककालादिनिमित्तेन द्वैविध्यकथनं च । (शु०)	५
१० जातकभेदकथनम् ।	
११ कालादिनिमित्तेन द्वैविध्यसूतकनिरूपणम् । (शु०)	५
१२ धोत्रियादिपदार्थकथनं, शोत्रपदार्थं मतान्तरकथनं च । (शु०)	६
१३ सपिण्डाशौचस्य चतुर्थपुस्तान्तं पूर्णं पञ्चमादेः यज्ञान्नादिकमिति भेदस्य छनौ- चिनिरूपणम् ।	६
१४ अस्पृश्यत्वलक्षणजननाशौचाधिकारिकथनम् ।	७
१५ सूतिनिमित्तं सूतिक्रिया दशरात्रमस्पृश्यत्वलक्षणाशौचम् । (शु०)	७
१६ सर्ववर्णाणां दशरात्राशौचम् । (शु०)	७
१७ त्रिंशच्चत्वारिंशदिनानन्तरं सूतिक्रियाः कर्मयोग्यत्वकथनम् । तत्रैव प्राचां मतं प्रदीपमतं च । (शु०)	७
१८ स्नानात्प्राक् पितुरपि अस्पृश्यत्वलक्षणं जननाशौचम् ।	८
१९ पुत्रोत्पत्तावेव पितुरस्पृश्यत्वं स्नानं च न कन्योत्पत्तामिति केषांचिन्मतकथनं तत्खण्डनं कन्योत्पत्तावेव तत्सत्त्वमिति सिद्धान्तकथनं च । (शु०)	८
२० मातृवत् पितुर्न दशाहं जननाशौचमस्पृश्यत्वलक्षणमिति सिद्धान्तक-	

स. विषया ।	पृ०
यनम् । (शु०)	८
२४ सम्पर्के सृष्टिकाया मातृवत् पितुरप्याशौचं, तत्र माधवमते सम्पर्कशब्दा- र्थकथनमन्यगतेन सम्पर्कशब्दार्थकथनं च (शु०)	१
२५ पितृवत्सापत्नमातृणां स्नानात्प्रागस्पृश्यत्वम् । सम्पर्के च दशाहम् । (शु०)	१
२६ मातापितृव्यतिरिक्तसपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावकथनम् । (शु०)	१
२७ मृतके सपिण्डानामस्पृश्यत्वावधिऋयनम् । (शु०)	१
२८ कलौ अस्थिसद्यनानन्तरमङ्गस्पर्शस्य षड्द्वैतऋयनम् । (शु०)	१०
२९ पुत्रीसूतो तत्पित्रादीनामाशौचऋयनम् ।	११
३० पितृशुद्धे ऊडकन्याप्रसवे मातापित्रोश्चिदिनमाशौचम् । प्रसूतिशब्दा- र्थकथनं च ।	११
३१ बन्धुनागेकरात्र पित्रोश्चिरानम् । (शु०)	११
३२ 'प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रम्' इति विज्ञानेदवरमतस्य यण्डनम् । (शु०)	११
३३ 'प्रसवे पितु पूर्णं बन्धुना त्र्यहम्' इति केषाधिन्मतकथनम् । (शु०)	११
३४ पितृशुद्धे अनूडकन्याप्रसवे पित्रादीनां पूर्णाशौचम् । (शु०)	११
३५ प्रसूतिशब्दार्थकथनम् । (शु०)	१२
३६ सूतिलक्षणप्रसङ्गेन पातस्यावशब्दार्थकथनम् ।	१२
३७ गर्भपाते पञ्चममासे पञ्च षष्ठे षट् दिनानि सूतकं मातुः, पित्रादीनां त्रिदिनम् । १३	
३८ सावे त्रिषु मासेषु त्रिदिनं चतुर्थे चतुर्दश मातुरेव सूतकं पित्रादीनां नेति कथनम् ।	१४
३९ नासच्छेदात्प्राग् मरणे मातुः पूर्णं सूतकं, पितुरन्वेषां च सपिण्डानां त्रिदिनम् । १४	
४० तत्तद्वर्णानां पूर्णमूलकपदार्थकथनम् ।	१५
४१ वर्णभेदेन दशाहद्वादशाहद्विभेदकथनम् ।	१६
४२ द्वादशाहादिपश्चान्तराणां कतिवर्ज्यत्वम् । (शु०)	१७
४३ वर्णतद्दुरोत्पन्नानां शूद्रवदाशौचम् । (शु०)	१७
४४ प्रतिलोमादीनां विशानेदवरमते भासौचामावकथनं तात्पर्यं च । (शु०)	१७
४५ मूर्धावसिपाद्यनुलोमऋषकारस्य अविभागे पितृजातीय विभागे मन्वृजा- तीयमाशौचम् । (शु०)	१७
४६ रथकारस्य शूद्राशौचवत्त्वम् । (शु०)	१८
४७ पत्नीनां जीवति मर्त्यारे भर्तृजातीय मूत्रे त्यागऋतपम् । (शु०)	१८
४८ विद्यायां बदेऋषत्रं तच्छूद्राणां विद्यायं, ऋष्य विद्यायं तपोनां दशाहनि-वा-	

सं. विषयाः ।	पृ०
दिभेदस्य अयुक्तत्वकथनम् ।	१९
४९ नालच्छेदानन्तरं शिशुमरणे मृतस्य वा प्रसवे मातृगर्भिणी च सर्वेषां पूर्णं सूतकम् ।	२०
५० नालच्छेदात्प्राक् शिशुमरणे रापिण्डानां त्रिरात्रम् । (शु०)	२०
५१ सूतके शिशुप्ररमे मरणनिमित्ताशौचाऽभावकथनम् ।	२१
५२ शश्वेन सूतिः शुद्ध्यति सूत्या न शश्वम् ।	२९
५३ शश्वे पुत्रजन्मनि पितुर्जातकर्माचर्यं तात्कालिकी शुद्धिर्भवतीति कथनम्।(शु०)	२२
५४ बहुसूत्या न्यूनशश्वं शुद्ध्यति ।	२२
५५ जननाशौचे तत्सूत्यं तदधिकं पतितं शश्वं सूतिशोधकं, सूतिर्न शश्वशोधिनी । २३	२३
५६ जननाशौचयोः सन्निपाते उत्तरस्य पूर्वानधिकत्वे पूर्वशेषेण शुद्धिः । (शु०)	२४
५७ आधिक्ये तु स्वकालत एव शुद्धिः । (शु०)	२५
५८ प्रकृन्ताशौचेऽथवृद्धिमतः पाते स्वकालेनैव शुद्धिर्न पूर्वशेषेणेति कथनम्।(शु०)	२६
५९ अथवृद्धिमदाशौचं पञ्चमदिनाऽनन्तरं पतितं चेत् परेणैव शुद्धिरिति निरूपणम् । (शु०)	२६
६० अत्रैव विषये ब्रह्मपुराणसम्मतिकथनं, गौतमवाक्यविरोधपरिहारप्रदर्शनं च(शु०)	२६
६१ पारिजाते कथितस्य “मृतानामाशौचान्त्यदिनस्य” इत्यादेः खण्डनम् । (शु०)	२७
६२ दशमदिवसमात्रशेषे पूर्वाऽऽशौचसकालन्यूनकालाऽन्यतराशौचपाते निर्णयः । २७	२७
६३ दशमदिवसरात्रिमात्रशेषे तदहोरात्रे वा शेषे यदि समकालं न्यूनकालं वा न त्वधिककालमाशौचमापत्तेत् तदा पूर्वाशौचकालादूर्ध्वं दिनद्वयमधिकमाशौचम् । (शु०)	२७
६४ चरमयाममात्रशेषे दिनत्रयमधिकम् । अत्रैव विषये शङ्खलिपितादीनां तम्मतिकथनम् । (शु०)	२७
६५ “पुनःपाते” इत्यादिदेवत्ववाक्ये दशमादिशब्दानामन्याद्युपलक्षकत्वं, तेन क्षत्रियादीनामपि तत्सुश्रुत्वं, तेन च “जननाशौचमध्ये” इत्यादिवैषणव- “रात्रिशेषे” इत्यादिगौतमवाक्यव्यवस्था चेतिनिरूपणम् । (शु०)	२८
६६ रात्रिपदमादाय ‘रात्रिमात्रावशिष्टे’ इति विज्ञानेऽवरकृतयथाश्रुतव्याख्यानस्य विरोधपरिहारनिरूपणम् । (शु०)	२८
६७ “प्रभाते तिसृभिः” इति गौतमसूत्रीयहरदत्तकृतव्याख्यानस्य उपपत्तिप्रद- ज्ञानपुरःसारं समर्थनम् । (शु०)	२८

सं. विषया ।

पृ०

द्वितीयप्रकरणे—

- १ मृतपराहरे निर्णयः । १९
- २ प्रमान्तशाखाऽऽशौचे तुल्यवाते न्यूनवाते वा शाखाशौचमन्तरा पतति तदा पूर्वशेषेण ह्युक्तिः । अतःशाशौचमध्ये दीर्घाशौचपारो तु स्वकारिनेव ह्युक्तिर्न पूर्वशाशौचशेषेणेति निरूपणम् । (छ०) २९
- ३ सूत्रिकाऽऽदिदमेतद्युतवर्षं पूर्वाशौचशेषेण ह्युक्तिः (छ०) । २९
- ४ अपस्वजनने विद्युरीदं दशार्हं वर्माभ्योभ्यस्वरूपाशौचं पूर्वाशौचशेषेण न निवर्तते । (छ०) ३०
- ५ सपिण्डाऽऽदिदं प्रमान्ताऽऽशौचशेषेण न ह्युज्यति । ३०
- ६ मातापितृनिमित्ताशौचमध्ये पतितमाशौचमन्तरं पूर्वशेषेणैव ह्युज्यति, परं तु आशौचान्तरमध्ये पतितं मातापितृनिमित्तमाशौचं पूर्वशेषेण चापैति किं तु स्वकारिनेवापैति । ३०
- ७ माताशौचमध्ये पतितं पित्राशौचं माताशौचशेषेण नाऽपैति किं तु पितृगणदिनावारभ्य दशाहोरात्रैरेवापैति । पित्राशौचमध्ये माताशौचे पतिते पित्राशौचमन्तरं पक्षिण्याशौचेन मातुराशौचमपैति । ३१
- ८ पित्राशौचशेषेणैव ह्युक्तिरिति उजितमतम् । तच्च मातृमरणं पित्राशौचे मया सपिण्डेषु सामशेषे वा तदा द्विराप्तपितृशौचयोगेव ह्युक्तिः न पक्षिणीयोगेण इति भद्रभाद्रकमतवचनम् । (छ०) ३१
- ९ मातुः पित्रा सहममने पित्राशौचेनैव ह्युक्तिः, न पक्षिण्यभिवा । ३१
- १० अनुगमनेऽपि पित्राशौचेनैव ह्युक्तिः पुत्राणां सपत्नीपुत्राणां च । (छ०) ३१
- ११ सह मृतयोरप्यपश्चात्कालेन वा मृतयो सहममममाने मयश्चात्कालेनपिण्डिवरणात्तं वर्ज्यात् युगपदेव समापयेन्नाप्यथाकालेन । ३२
- १२ सहममने इति वर्तम्यता । (छ०) ३२
- १३ पुरुषस्य प्रेतैः पित्रादिभिः सपिण्डनं चार्थं, सपत्न्याया अनपत्न्याया वा स्त्रियाः भर्तृदिभिः सपिण्डनं चार्थमिति शोभिसमतवचनम् । ३२
- १४ न्यूनममृते सपिण्डनं नास्तीति निज्ञानेधरमतवचनम् । (छ०) ३२
- १५ भर्तृपित्राविषु मृतेषु भर्तृमात्रे प्रेतैः स्त्रियाः सपिण्डनं भर्तृमात्रेण भवतीति वचनं सप्तशतवक्त्रपरमतवचनं च । (छ०) ३४
- १६ अपुत्रस्य पुरुषस्य अपुत्रायाः त्रिमास्यं सप्तशतवक्त्रसपिण्डनं भवत्येवेति वचनं तत्रैव माधवाचार्यमतवचनम् । (छ०) ३५

- सं. विषयाः । पृ०
- १७ द्विजा स्त्री भर्त्रादिभिर्योजनाया । शूद्रा तु तन्मात्रादिभिः । ३५
- १८ ब्राह्मण्यादीनामप्यासुरादिविवाहोदानां तन्मात्रादिभिरेव सापिण्डनं कर्तव्यम् । (शु०) ३६
- १९ क्षत्रियाद्विजातीया ब्राह्मणभार्यां पृथक्चितिमारुह्य यदि धियते तदा तत्तज्जातीयाशौचपिण्डादिसपिण्डनान्तं कार्यम् । ३६
- २० प्रतियवर्णं पिण्डविशेषकथनम् । तेन “सवर्णायाः पत्या सहैकचित्यारोहणमसवर्णायाः पृथक्चित्यारोहणमेवेति ध्वनितार्थकथनम् । (शु०) ३६
- २१ मातुः पित्रादिसापिण्ड्ये कृते मृताहादौ पितामह्यादिभिः सह मातुः पार्वणं कर्तव्यम् । ३७
- येन केनाऽपि सापिण्ड्ये मातुः पार्वणं पितामह्यादिभिरेव कर्तव्यमिति तत्त्वम् । (शु०) ३७
- २२ मातुर्मातामहेन सह सपिण्डनविधिः पुत्रिकापुत्रविषयः । (शु०) ३८
- २३ दशाहमभ्ये विदेशमृतपित्रोर्गरणभ्रणे मरणदिनाद्दशाहानन्तरं शुद्धिः । भ्रवणदिनादारभ्य न दशाहम् । ३८
- २४ विदेशमृतसगोत्रसपिण्डमृतपितृभ्रुतौ दशाहमध्ये शेषदिनैः शुद्धिः, एवं जननेऽपि दशाहानन्तरं सपिण्डजननभ्रवणे नाशौचम् । पुत्रजन्मभ्रवणे तु पितुः रार्बदा स्नानम् । (शु०) ३८
- २५ दशाहानन्तरं पितृमरणभ्रुतौ भ्रवणदिनादारभ्य दशाहं पुत्राणामाशौचम् । ३९
- २६ दशाहानन्तरं मातापित्रतिरिक्तसपिण्डमरणभ्रवणे मासत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रं, तदनन्तरं पण्मासपर्यन्तं पक्षिणी, तदनन्तरं नवममासपर्यन्तमेवाहरतदनन्तरं स्नानमात्रम् । ४०
- २७ पक्षिणीशब्दार्थकथनम् । (शु०) ४०
- २८ अत्र “दशाहानन्तरं मासत्रयपर्यन्तं यावत् त्रिरात्रम्, ततोऽष्टमासपर्यन्तं पक्षिणी, ततः संवत्सरपर्यन्तमेकरात्रमाशौचम्” इति प्रदीपमतकथनम् । तत्सपिण्डनं तदनुसारिकरूपतरुव्याख्यानसण्डनं च । (शु०) ४०
- २९ दशाहानन्तरं मातापितृव्यतिरिक्तसपिण्डमरणभ्रवणे त्रिरात्रायुक्तमाशौचं देशैक्ये । देशान्तरे तु स्नानमात्रमेव मासत्रयादर्वाक् भ्रवणेऽपि । ४१
- ३० दशाहानन्तरं मातापितृव्यतिरिक्तसगोत्रसपिण्डमरणभ्रवणे पक्षत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रं, ततः पण्मासपर्यन्तं पक्षिणी, तदूर्ध्वमावर्षमहोरात्रमिति पराशरमतकथनम् । वर्षादूर्ध्वं स्नानमात्रमेव । (शु०) ४२

- सं. विषयाः । ४०
- ३१ देवावाल्मीकिभेदेऽपि मातापितृमरणभयने भयणादिदशाहान्तमेव पुत्राणांमा
शौचम् । तत्रैकपुत्राणां दशाहानन्तरं भवेत् । ४२
- ३२ दम्पत्योः परस्परं सवर्णमगवर्णसपत्न्योश्च परस्परं देवावाल्मीकिभेदेऽपि दशा-
हानन्तरं मरणभयने भयणदिनाद्दशाहमेवाशौचम् । (छ०) ४२
- ३३ देवाहान्तरकक्षणवचनम् । ४३
- ३४ रामुद्रगा वदी, अग्नि, निशचोऽनन्दुरासं वा प्रलेपं देशभेदकम् । (छ०) ४३
- ३५ महानदीगिरिवासां भेदे देशभेदः इति सुहरपतिमतवचनम् । वाट्यो
जगद्वरासं देशभेदकमिति वचनम् । तत्रैव 'निधिर्भ्येषामे निशचोऽननाभ-
न्तर एव, द्वाभ्यां निशचुपरि, एवेन वास्वार्निशचुपरि, त्रितयाभावे षष्ठ्योऽ-
नानन्तरं देवान्तरम्' इति वेदाभिन्नातरम् निर्गुणवचनम् । ४३
- ३६ सापन्नमाशुमरणे दशाहानन्तरं सौम्यारपर्यन्तं मरणभयने भयणादितिरात्रम् ।
एवमुपनीतीरसपुत्रमरणभयने मातापितृभ्यः । ४४
- ३७ रामा-देवोः सापन्नमाशुमरणभयने दशाहानन्तरं वर्षादूर्ध्वमपि तिरा-
त्रमेव । (छ०) ४४
- ३८ हीनवर्णसापन्नमाशुमरणे हीनवर्णसपत्नीमरणे वा दशाहानन्तरं मरणभयणदि-
नात् तिरात्रमाशौचमिति रघुसर्गमारमतवचनम् । (छ०) ४४
- ३९ दशाहान्तरं मरणे दशाहानन्तरं भयने अदोरात्रमेवाशौचं देवान्तरं ।
सामान्येऽपि तिरात्रमेव । (छ०) ४४
- ४० उद्वेगमरणे पुनवत् । (छ०) ४५
- ४१ दशाहान्तरं नामकरणं प्रायः शिशुमरणे रनाममात्रं शीघ्रज्ञानम् ।
दशाहमध्ये मरणे तु दोषदिगैरेव शुद्धिः । सूतेभेदेति यावत् । दशाहान्तरं
नास्तीति भावः । ४५
- ४२ उपनयनात्प्राक् पुत्रमरणे मातापितृभ्योऽपि तिरात्रमेवाशौचम् । ४६
- ४३ वर्षद्वयपर्यन्तं शिशुमरणे मातापितृभ्योऽपि तिरात्रं, अभ्येपयोगे च तत्र, ततोऽभ्यन्तरे
सामोत्राणां शौचमेवेति पारस्परमतवचनम् । (छ०) ४६
- ४४ पारस्पर्यवचने 'एवमत्रं तिरात्रं वा' इति शुण्वदशुण्वदमातापितृभ्योऽपि तिरात्रमिति
प्रायश्चित्तमतवचनम् । (छ०) ४६
- ४५ नामकरणानन्तरं शिशुमरणे पितृभ्योऽपि तिरात्रमिति मदनमतवचनं सागरण्डनं
व (छ०) । ४६
- ४६ अशुभकृत्यान्मरणान्तरम् । (छ०) ४६

- सं. विषयः । पृ०
- ४७ अगुपनीतमरणे देशान्तरे तन्मरणश्रुतां पितुनांशौचमिति ध्वनितार्थ-
फयनम् । (शु०) ४६
- ४८ दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशुमरणे मातापितृव्यतिरिक्तसपिण्डानां गयः शुद्धिः तदन-
न्तरं चौलपर्यन्तं पक्षिणी, तदनन्तरमुपनयनात्प्राक् ऋहम् सगोत्रसपिण्डानाम् ४६
- ४९ दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशुमरणे सगोत्रसपिण्डानां स्नानमात्रं दाहाऽभावे । दाहे-
त्वेकरात्रम् । (शु०) ४७
- ५० “त्रिरात्रं धान्धवानां तु” इति ब्राह्मवाक्ये धान्धवपदं ‘शवनित्थननकारिस-
पिण्डविषयम्’ इति सर्वज्ञनारायणमतफयनम् । (शु०) ४७
- ५१ प्रथमवर्षकृतचौलपुत्रनिरानने त्रिरात्रमिति विशानेश्वरमतखण्डनं, मता-
न्तरखण्डनं च । (शु०) ४७
- ५२ दन्तोत्पत्त्यनन्तरं चूडाकरणपर्यन्तं पक्षिणी दाहाऽभावे, दाहे तु त्रिरात्रम् ।
चौलानन्तरमुपनयनात्प्राक् त्रिदिनम् । (शु०) ४८
- ५३ “ऊर्णाद्विषयं प्रेते गर्भपत्ने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्” इति पशिष्ठवाक्ये
त्रिरात्राशौचं “प्रथमवर्षकृतचौलविषयम्” इति विज्ञानेश्वरमतम् । “जात-
दन्तस्याग्निस्संस्कारविषयम्” इति माधवाचार्यमतम् । (शु०) ४८
- ५४ “आदन्तजन्मशब्दानां कालोपलक्षकत्वम्” इति केपाशिनमतस्य प्रतिपादनं
तत्खण्डनं च । (शु०) ४८-५०
- ५५ कुलधर्मवशादुपनयनात्प्राक् चौलकाले चौलाभावेऽपि चतुर्थवर्षादूर्ध्वं त्रिरात्र-
माशौचं सगोत्रसपिण्डानाम् । ५०
- ५६ प्रथमादिवर्षकृतचूड्यालक्रमरणे गोत्रिणां सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचम् । ५१
- ५७ “प्रथमेऽब्दे कृतचूडस्याऽग्निस्त्कारे त्रिरात्रं तदभावे त्वेकाहः” इति लाह-
रमतस्य खण्डनम् । (शु०) ५१
- ५८ पुत्रीमृतौ मातापित्रोः सर्वदा त्रिरात्रमाशौचम् । ५१
- ५९ जननादिदशाहानन्तरं कदाऽपि मरणे मातापित्रोस्त्रिरात्रमेवाशौचम् । दन्तो-
त्पत्तेः प्राक् त्वेकरात्रम् । (शु०) ५१
- ६० “प्रताऽप्रस्तासु” इति काष्ठाजिनिवचने प्रस्ताऽप्रतापदयोर्माधवाचार्यमतेन
विवेचनं तत्खण्डनं च । (शु०) ५२
- ६० मातापितृव्यतिरिक्तसगोत्रसपिण्डानां पुत्रीमरणे चौलात्प्राक् स्नानमात्रं चतु-
र्थवर्षादारभ्य चौलाऽभावे चौलकरणे वाऽहोरात्रमाशौचम् । ५२
- ६१ दशाहानन्तरं चूडाकरणपर्यन्तं पुत्रीमरणे मातापितृव्यतिरिक्तानां सगोत्र-

- स विपया । ४०
- सापिण्डानां स्नानमात्रम् । नूडाकरणान्तरं वाग्दानात्प्राक् अहोरात्रम् । (शु०) ५०
- ६२ “मान्धर्वादिबिवाहेषु वाग्दानाभावाद्बिवाहे एकाह” इतिप्रदीपमत
कथनम् । (शु०) ५२
- ६३ चौलाऽकरणेऽपि चतुर्थवर्षाद्पूर्वं पुत्रीमरणे सगोनसापिण्डानां मातापितृव्यति
रिचानामहोरात्रमाशौचम् । (शु०) ५२
- ६४ वाग्दानान्तरं विवाहात्प्राक् पुत्रीमरणे पितृसगोनसापिण्डानां पतिसगोनस
पिण्डानां च त्रिरात्रमाशौचम् । (शु०) ५३
- ६५ नन्याऽशौचं विवाहाऽनन्तरं पितृसगोनसापिण्डानां नास्ति, विवाहात्प्रागापि
पितृगोत्रे निपुष्टमेव सापिण्ड्यं न पुरुषवत् साप्तरीक्ष्यं सापिण्ड्यम् । ५३
इति द्वितीय प्रकरणम् ।

तृतीयप्रकरणे—

- १ ऊढकन्यामरणाशौचम् । ५४
- २ पितुरप्रधानपृष्ठे ऊढकन्यामरणे पित्रो तद्पृष्ठेवासिना भ्रातृणां च त्रिरात्रमा
शौचम् । तत्र स्थाने पितृव्यादीनामहोरात्रमेव । भिक्षुपृष्ठमरणे पित्रोश्चिरा
त्र भ्रातृणां पक्षिणी अन्वेषा न किञ्चित् । प्रधानपृष्ठमरणे तु मातापित्रोर्भ्रा
तृणां च त्रिरात्रम् । अन्वेषामहोरात्रम् । अनूडाया रजोदशनानन्तरं पि
तृपृष्ठे मरणे तु पित्रोर्थावर्ज्यावमाशौचम् । (शु०) ५५
- ३ पितृपृष्ठादन्वयं पुत्रोमरणे मातापित्रोश्चिरात्रम् । ५५
- ४ पितृपृष्ठादन्वयं भर्त्रादिपृष्ठमरणे मातापित्रो पक्षिणी भ्रातृवत्पुत्रव्यतिरिक्ता
नां पितृव्यादानां न किमप्याशौचम् । (शु०) ५५
- ५ एतद्विषये धर्मप्रदीपमतकथनम् । ग्रामान्तरमरणे पक्षिणी मातापित्रोरिति स्मृ
त्यर्थेसारमतकथनं ऊडासु कन्यासु मृतासु पित्रादीनां शाशौचमिति हारल
तामतखण्डनं ऊडानां पित्रादीनां पक्षिण्यतिमतस्थापनं च । (शु०) ५६
- ६ कन्यापृष्ठेऽन्वयं वा मातापित्रोर्मरणे ऊडानां कन्यायां दशाहाऽभ्यन्तरे
त्रिरात्रमाशौचम् । ५६
- ७ दशाहानन्तरं पुत्रीमरणप्रवणे पक्षिणी । सापन्नमातुरपि कन्यामरणे पक्षिणी । ५६
- ८ भोगिनीपृष्ठे भ्रातृमरणं भगिन्याऽप्यहोरात्रमाशौचं भगिनीपते पुनः शाल्वमरण
निमित्तमाशौचं नास्ति । ५७

- सं. विषयाः । पृ०
- ९ भगिनीमात्रस्वामिकृद्दे भ्रातृकरणे भगिन्यात्रिरात्रम् । भगिनीपतेस्त्वेकावा-
सतानिचन्द्रना पक्षिणी । उभयस्वामिके तु प्रधानगृहे उभयोरपि त्रिरात्रम् ।
अप्रधानगृहे तुभयोरप्येकाहः । अन्यत्र शालककरणे त्वेकाहः । अनुपनीतवि-
देशस्यव्यवहितासवर्णेषु शालकेषु सद्यः । (शु०) ५७
- १० भ्रातृगृहे भगिनीकरणे भ्रातृत्रिरात्रमाशौचम् । भ्रातृपत्न्यास्तधारित । एका-
यासनिमित्तमेकाहस्तु वर्तते एव । ५७
- ११ भ्रातृभगिन्योः परस्परगृहादन्वय मरणे पक्षिणी परस्परमाशौचम् । ५८
- १२ पितृपितामहमातृमातामहानां भगिन्यादिषु मृतेषु पक्षिण्याशौचं गृहान्तरम-
रणे, तद्गृहमरणे तु तस्य त्रिरात्रमाशौचम् । ५८—६१.
- १३ श्वभूश्चशुरजामातृर्दाहित्रमरणे त्र्यहमाशौचम् । गृहान्तरमरणे तु पक्षिण्ये-
याशौचम् । ६१
- १४ भागिनेये मातुलादिगृहे मृते तेषां त्रिरात्रं, गृहान्तरे तु पक्षिणी । (शु०) ६२
- १५ संस्कृतदौहित्रभागिनेयमरणे त्रिरात्रमसंस्कृतमरणे पक्षिणी' इति मनुमतक-
थनम् । (शु०) ६२
- १६ एकाहाऽऽशौचप्रतिपादक "श्वभूश्चशुर" इतिविष्णुवचनव्यवस्था-
पनम् । (शु०) ६२
- १७ "मित्रे जामातरि" इति सद्यःस्तानप्रतिपादकधृदन्मनुष्यवचनव्यवस्था । (शु०) ६२
- १८ यत्र कुत्राऽपि मातामहमातामह्याचार्यमरणे त्र्यहमाशौचम् । समीपे ऋत्वि-
जि मृते त्र्यहमसमीपे एकाहम् । ६२
- १९ गुरुशिष्यसहाध्यायिमित्रध्रोत्रियमरणे दूरे एकाहः । एकदेशे पक्षिणी ।
प्रतिवेशिनि श्रोत्रिये मृते त्र्यहमाशौचम् । (शु०) ६२—६५
- २० 'निवासराजनि प्रेते' इत्यत्र अहःपदमहमात्रपरमिति विज्ञानेऽवरमतकथनं
सत्प्रण्डनं च । (शु०) ६५
- २१ असगोऽत्रोऽपि यदि आशौचिनामक्षमश्नस्तद्गृहे गिवसेत् तदा तद्गोत्रस-
माशौचमाभवति । ६६
- २२ "यद्यन्नमति तेषां" इति मनुवाक्यस्य सर्वज्ञतारायणकृतव्याख्यानस्य
खण्डनम् । (शु०) ६६
- २३ द्रव्यलोभेन विजातीयशवनिर्हरणे द्वियुगमाशौचम् । (शु०) ६६
- २४ "योऽसवर्ण" इति विष्णुक्मापदि शेषम् । द्रव्यलोभादसवर्णशवनिर्हरणे
जात्याशौचम् । (शु०) ६७

- स० विषया । ४०
- २५ सपिण्डप्रेतनिर्हरणे नाऽशौचाधिभयम् । सौदकनिर्हरणे तु दशाहमेव (शु०) ६७
- २६ पूर्णाशौच सर्वत्र निर्हरणतद्वाशनतद्दृष्ट्वातोषु समुदितेषु ज्ञेयम् । निर्हरणतद्दृष्ट्वासयोस्त्रिरात्र, निर्हरणतद्दृष्ट्वासतद्द्वान्शनेषु समुदितेषु दशाहम् । अनाथब्राह्मणसंस्कारे तु तदहरेव । (शु०) ६७
- २७ अनापदि बुद्धिपूर्वं सकृदपि अन्नाशन पूर्णाशौचम् । (शु०) ६८
- २८ सूतके शवि च द्वयोरपि भोजन न कुर्यात् । (शु०) ६८
- २९ अस्थिसञ्चयनानन्तर अभिनहोत्रिणा ब्रह्मक्षत्रविशा सूतके शवि च भोजने न दोष इत्यग्निरोमतम् । (शु०) ६९
- ३० अन्नसत्रप्रवृत्तानामामात्रभक्षणे न दोष पक्वान्नभक्षणे तु निरात्र पय पान प्रायश्चित्तमाचरेत् । सूतकादौ सपिण्डान्नभक्षणेऽपि न दोष (शु०) ६९
- ३१ केनाऽप्यभिसन्धिना य असगोत्र प्रेत दहेत् तस्याऽपि गोत्रजवदाशौचं भवति । ६९
- ३२ दाहानन्तर भोजने सम्पूर्णं, भोजनाभावे निरात्रं तद्दृष्ट्वातो, तदन्नभोजनतद्दृष्ट्वासाऽभावे त्वेकरात्र स्नेहाऽनुबन्धेन दाहे, तस्याप्यभावे तु रात्र-शुद्धि । (शु०) ७०
- ३३ मूल्यग्रहणादिनाऽसवर्णदहने दशाहमाशौचं, शुशोस्तु तदभावेऽपि दाहमात्रे दशाहमाशौचम् । (शु०) ७०
- ३४ समानोऽकृष्टजाल्यनुगमने स्नान घृत पीत्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा शुद्धि अकामतो गमने । कामतस्तु गमने स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा सर्पिं प्राश्य पुन स्नात्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा शुद्धि । ७१
- ३५ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यशूद्राऽनुगमने क्रमण एकरात्रद्विरात्रत्रिरात्रमाशौचं आशौचकालाऽनन्तर स्नानाऽग्निस्पर्शनघृतपानानि । एव क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राऽनुगमने एकरात्रद्विरात्रमाशौचं स्नानादि च, वैश्यस्य शूद्राऽनुगमने एकरात्रमाशौचमग्निस्पर्शादि च । कामतोऽनुगमने इदम् । (शु०) ७१
- ३६ अकामत सर्वथा सर्वाऽनुगमने अहोरात्रमाशौचमग्निस्पर्शादि च । (शु०) ७१
- ३७ “ब्राह्मणस्य वैश्याऽनुगमने पक्षिणी क्षत्रियस्य शूद्राऽनुगमने च पक्षिणी” इति विज्ञानैश्वरमतस्य खण्डनम् । (शु०) ७१
- ३८ उदकान्तकर्मनिवृत्त्यनन्तर द्विजैः शूद्रा अनुगन्तव्याः । शदस्य तु द्विजात्यनुगमने सज्योतिराशौचम् । ७२
- ३९ दशाहमभ्ये अस्थिसञ्चयनादर्वाक् ब्रह्मणोर्दोशेन रोदने स्नानम् । दशाहा-

सु. विषया ।

पृ०

चतुर्थप्रकरणे—

- १ उत्तमाषमसापिण्ड्ये जनने मरणे च द्वयोरप्युत्तमाशौचम् । ७६
- २ ब्राह्मणस्य क्षत्रविटशूद्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा दशाहमाशौचम् । तथा क्षत्रियस्य विद्वशूद्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा द्वादशाहम् । वैश्यस्य शूद्रे बन्धौ जाते मृते वा पञ्चदशाहम् । तथा वैश्यस्य ब्राह्मणक्षत्रिययोर्वन्धुजातयोर्मृतयोवा दशद्वादशादिनानि । क्षत्रियस्य ब्राह्मणे बन्धौ जाते मृते वा दशाहम् । स्वसमानजातीयेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा स्वस्वजातीयमाशौच स्थितमेव । (शु०) ७७
- ३ निरुक्तविरुद्धार्थबोधकवचनकथनम् । (शु०) ७८
- ४ विरुद्धार्थबोधकानां विषये हारलताव्यवस्था तत्स्त्रण्डनम् । स्वमतेन तेषां व्यवस्थापनं च । (शु०) ७९
- ५ विजातीयपत्नीनां जीवति भतरि भतृजातीय मृत त्वात्मजातीयम् । (शु०) ७९
- ६ अनूढभायै शूद्रे मृते षोडशवर्षानन्तरं मासमाशौचम् । ७९
- ७ न्यूनत्रिवर्षं शूद्रे मृते पञ्चाह, त्रिवर्षानन्तरं षड्वर्षपर्यन्तं द्वादशाह, तथा षड्वर्षाऽनन्तरमकृतविवाहस्य शूद्रस्य षोडशवर्षपर्यन्तं तदयं । कृतविवाहस्य षोडशवर्षात्प्रागपि अकृतविवाहस्य षोडशवर्षादूर्ध्वं च मासमाशौचम् । अत्र विषये तत्तन्मतस्त्रण्डनं अन्ते स्वमतस्थापनं च । (शु०) ८०-८१
- ८ दासादयस्वस्वामिसमानमस्पृश्यत्वरूपमाशौचं कुर्युः । कर्माद्योग्यत्वरूपं तु मासमेव न तत् प्राक् । दासी च प्रसूता अस्पृश्यत्वरूपं मासमाशौचं कुर्यात् । ८१
- ९ पञ्चदशविधदासनिरूपणम् । तत्तद्व्याख्यानम् । आद्यपदसह्युक्तानां कथनम् । 'शिल्पिनं कारुका' इत्यादिवचनानां आपत्कालादिनिमित्तेन व्यवस्थापनम् । (शु०) ८२
- १० आपद्यपि सद्यः शूद्रस्यत्व गर्भदासस्यैव । भक्तदासादीनां आपद्यपि त्र्यहमस्पृश्यत्वम्, कर्माऽनधिकारश्च, स्वजातीयाशौचवत् । दासी प्रसूता च मासमस्पृश्या । एतद्विषये प्राचेतसमतकथनं 'दत्ताह्वानन्तरमद्भस्पर्शे स्नानाभावमात्रप्रतिपादक' इति स्वमतेन व्यवस्थापनं च । (शु०) ८३
- ११ सहवासमात्रेण दासानां स्वामिशौचं न । (शु०) ८३
- १२ 'स्वामिन् प्रसवमरणयादासिनां स्वामितुल्यमाशौचमनेनोच्यते' इति वेदादिनिमित्तकथनं तत्स्त्रण्डनं च । स्वामिन् प्रसवमरणयोस्तद्वद्विवासेतद्वत् ८३

सं. विषयाः ।

पृ०

भोजनसत्यम्पर्ककरणे दासानां स्थाभिजातीयम् । तदभावे दासस्वामिभावमात्रे
नक्षत्रदर्शनपर्यन्तम् । (शु०)

८३

१३ अनुलोमाभितभार्यायां प्रसूतायां मृतायां च तथैव अनौरसपुत्रस्य प्रसवे मरणे
च पितुः दिनत्रयमाशौचम् ।

८४

१४ एकदेशावस्थितौ स्वजातीयमुत्कृष्टजातीयं वा पुत्र्यमाभितायां मृतायां आधि-
तपुत्र्येण प्रसूतायां वा पूर्वभर्तुंसेदिनमाशौचम् । सम्भवत्प्रसवानामनौरस-
पुत्राणां प्रसवे असम्भवत्प्रसवानां तदपत्यंप्रगवे द्विविधचौरप्यनौरसशोभरणे
च प्रहीतुखिदिनमाशौचम् । तदपि प्रहीतुसमानजातीयपुत्राणामिव । तस्य-
पिण्डानां चैकाहः । सगोत्रमात्राणां तु स्नानम् । एतद्विषये “सपिण्डाना-
माशौचाभाव एव” इतिमित्राक्षरामतकथनं, तत्सण्डनं च । अत्रैव मद्-
नमतकथनं तत्सण्डनं च । (शु०)

८४-८५

१५ देशान्तरे तु अनुलोमाभितभार्यायाः प्रसवे मरणे च तथा अनौरसपुत्रप्रसवे
मरणे च अहोरात्रं तत्पतिपित्रोराशौचम् । अन्यपूर्वाप्रगवमरणयोः पौनर्भ-
गस्य प्रसवे मरणे च त्र्यहमाशौचम् ।

८५

१६ अन्यपूर्वापदार्थकथनम् । तद्वेदकथनं च (शु०)

८६

१७ अपकृष्टजात्यान्यपूर्वाकृतकपुत्रप्रसवमरणयोनांशौचं नोदकक्रिया । तुल्य-
जात्यायेषु त्रिरात्रम् । इदमप्याशौचद्वयं सप्तिधावेव त्र्यहम् । असाक्षिधौ
त्वहोरात्रमेव (शु०)

८६

१८ अन्यपूर्वाऽवरोद्धायां प्रसूतायां मृतायां वा त्रिदिनमाशौचम् । अनन्य-
पूर्वाऽवरोद्धायां प्रसूतायां मृतायां तु पन्नाहमाशौचम् ।

८७

१९ सपिण्डानां स्नानम् परिग्रहोत्प्रेक्षाशौचमिदम् । (शु०)

८७

२० ध्यभिचारात्समेनोत्कृष्टेन वा प्रसवे तथा जातपुत्रमरणे च भर्तुस्त्र्यहमाशौचम् ।
तत्सपिण्डानां तु न

८८

२१ परिणेतृजनितपुत्रेण राह परिग्रहोतायां स्वयमपि पुत्रं जनिते द्वयोरपि
पुत्रयोः प्रसवमरणयोः पतिप्रहीतुखिसप्तमाशौचम् । पितृद्वयोत्पन्नयोरेक-
मातृकयोः पुत्रयोः परस्परं प्रगवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रम् । अत्रैव हार-
लतामतकथनं तत्सण्डनं च । (शु०)

८९

२२ आशौचे विहितकर्माणि न कुर्यात् । निषेधविषयश्च शुचिविदादेशः ।

८९

२३ विहितानां सन्ध्यादिकर्मणानाशौचे अस्पृश्यत्वपत् तावत्कालं निषेधः ।

रागप्राप्तानां भोजनादीनामाद्यकानां न निषेधः । अनावदशकानां राग-

- सं. विषया । ४०
- प्राप्ताना क्षारलवणताम्बूलाशनादीनां निषेध एव । प्रतिप्रसूताना कर्मणां
वैतानौपासनादीनां शुचिपुरुषवदाचरणम् । एतद्विषये एव “साज्ञे कर्मण्य
न्यकर्तृत्वेऽपि स्वद्रव्यत्यागात्मक प्रधान स्वयमेव कार्यम् । तस्यानन्यनिष्पा-
द्यत्वात्” इतिमिताश्रमतकथनं तस्य महता सञ्ज्ञाहेन सम्पन्नम् । “साज्ञे
वैतानिके होमे स्वस्याऽधिकार ” इति स्वमिद्वान्तस्थापन च । (शु०) १०
- २४ अशुचीना नराणां द्रव्याण्यप्यशुचीनि भवन्ति । तस्मात् शुचिभिस्तानि
वर्जनीयानि । ११
- २५ आशौचिनोऽन्न न भोज्यमसोपिण्डैः सकुल्यैस्तु भोज्यम् । (शु०) ११
- २६ क्षीराज्यादीनां आशौचिनामनुज्ञया ग्रहणे न दोषः । ११
- २७ क्षाराज्यादि आशौचिस्वामिक्रमपि तदनुज्ञयाऽन्य स्वयमेव गृह्यायत् (शु०) ११
- २८ अन्नसत्रप्रवृत्तानामामान्नग्रहणे न दोषः । पकान्नभक्षणे त्रिरात्रं पयपान-
माचरेत् । (शु०) १२
- २९ कुमारप्रसवे नालच्छेदात्प्राक् गुडातिलादीनां प्रतिग्रहे न निषेध इति
वचनम् । (शु०) १२
- ३० शवसस्पर्शादिनां प्राप्ताशौचस्य ध्वनेन प्राप्तातिक्रान्तकालजाशौचस्य पदा-
र्थग्रहणे तदायभायांपुत्रादिपदार्थग्रहणे च न दोषः । (शु०) १२
- ३१ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां नाशौचम् । इतरेषां समारब्धप्रयोगाणां च
नाशौचम् । १३
- ३२ यतिभेदकथनं, ब्रह्मचारिभेदकथनम् । उभयविधब्रह्मचार्युभयविधयत्युभय-
विधवान्प्रस्थानिल्लदानादीनां नाशौचं नास्ति । सम्पर्के त्वाशौचं वर्तते एव ।
तत्रैव ऋष्यन्तरवचनप्रदर्शनपुर सरमुक्ततरेषां पुरुषाणां समयविशेषेणां
शौचाग्नावकथनम् । (शु०) १४
- ३३ अनेकाहसाध्यै कर्तां समारब्धे मध्ये चाशौचशाले उपवासादि भवति, दाना-
चनजपादि तु न भवति । १४
- ३४ समारब्धप्रयोगाणां समारब्धसात्रप्रयोगमात्रकरणे आशौचं नास्ति । तदति-
रिक्तनित्यनैमित्तिकादौ त्वाशौचमस्त्येव । (शु०) १४
- ३५ सूतकाहेषु यस्य कस्याऽपि नित्यनैमित्तिकदानोदरन्तारितस्य सूतकानन्त-
राहनि कर्तव्यन्वकथनम् । १५
- ३६ सूतकसम्भावनायां अन्येषामात्माद्यानामभावे स्मार्ताग्निस्मारोपणं सूतका-
द्योगेव कृत्वाऽर्तात्तद्दोम प्रायश्चित्तपूर्वकं सूतकाऽनन्तराहनि परंत्यमित्या

स विषया ।	पृ०
श्वलायनमतकथनम् । अन्तरितध्राद्धायपि सूतवानन्तराऽहनि कर्तव्यम् । अन्तरितनित्यादेरपि एकादशदिनात् पुनरनुष्ठानं कार्यम् । (शु०)	१६
३७ अनारब्धेऽपि तत्कालैककर्तव्ये शान्त्यादौ राधोभ्रश्यत्कुटुम्बार्थं प्रतिग्रहऽपि नाशौचम् ।	१६
३८ यत्कालान्तरे यत्प्रमशक्य, यत्करणे प्रत्यवायो नास्ति, अकरणे च महती हानिस्तथाविध सर्वमपि कार्यम् । यथा ग्रहणे तीर्थस्नान गोपीडोपशमाय शान्त्यादि । तादृशकार्यं तावत्कालमाशौचाभाय । अत्रैव विषये विशेषवि वेचनम् । (शु०)	१६
३९ तत्तद्देशे तत्काले चाशौचाभावकथनम् । तद्विवरणम् । (शु०)	१७
४० भूमिरक्षणकृत्यादावाशौचाभावकथनम् ।	१७
४१ चरदूतदानमानसात्कारव्यवहारदर्शनादौ राज्ञामाशौचं नास्ति । तथैव तदाय गान्निपुरोहित्यादीनामपि तत्तदावश्यककालादौ कमसु चाशौचं नास्ति । (शु०)	१८
४२ शानाज्ञाकारिणा तस्त्वर्मसु शिल्पिचित्रकारसूपकारचिकित्सकादाना नाशौचम् । (शु०)	१९
४३ शीघ्र वर्द्धमानरोगनिवर्तकेषु स्नानदानायुषायेषु चाशौचं नास्ति । (शु०)	१९
४४ मुमूर्षोः सर्वप्रायश्चित्तकरणे तथा उत्क्रान्तिवैतरण्यादिदाने प्रेताहुतिषु च नाशौचम् । (शु०)	१००
४५ एवविधानामन्येषां च पुष्ट्याणामाशौचं नास्ति । तत्र तेन शुचिपुरुषवद् कतव्यानि कर्माणि ।	१०१
४६ यत्र यत्र नाशौचं तेषां कतिपयेषां कर्मणा परिगणनम् । (शु०)	१०१
४७ कामतो दुर्मृतपतितऋषीणादिमरणे सगोत्राणामाशौचं नास्ति ।	१०२
४८ अविहितैर्धृग्वग्न्यनशनान्मुविषशस्त्रोद्बन्धनप्रमृतिभिर्मृतस्य सपिण्डानामाशौचं नास्ति । दाहपिण्डोदकदानादिकमपि तस्य न कार्यम् । (शु०)	१०२
४९ चण्डालादिहताना नाशौचमिति कथनम् । तस्यैव विस्तरेण प्रतिपादनम् । कामतो दुर्मरणस्य व्याख्यानम् । (शु०)	१०३
५० यच्चामितेन दुर्मरणं प्रतिपादितं तदेव यदि दुर्मरणमकामतो भवेत् तस्य त्वाशौचं पिण्डोदकाद्यौष्वद्वैहिकं कायमवेत कथनम् । (शु०)	१०३
५१ ब्रह्मादीनां कामतोऽपि मरणे आशौचमस्तीति कथनम् । (शु०)	१०३
५२ पतितस्याऽपि प्रायश्चित्तमनुतिष्ठतो मरणे आशौचमस्त्वेवेति कथनम् । (शु०)	१०४

- सं विपया । पृ०
- ५३ राज्ञा पापविज्ञेये बधदण्डे क्रियमाणे मृतस्याशौचं वर्तत एवेति वध
नम् । (शु०) १०४
- ५४ महापातनादिपापाचरणेन पतितस्य मरणे कलात्रवानप्रस्थसन्न्यासिपाखण्ड्या
दिमरणे च नाशौचम् । (शु०) १०४
- ५५ “वृषहतानामाशौचाभावो युद्धहतव्यतिरिक्ताविषय” इति प्राचा मतकथन,
तत्प्रण्डनम् । (शु०) १०५
- ५६ “युद्धहतस्याऽन्वशमेवाशौचम्” इति हरदत्तमतकथनम् । (शु०) १०५
- ५७ युद्धकालीनप्रहारेण कालान्तरे मृते एकराजमाशौचम् । (शु०) १०५
- ५८ मध्येयुद्ध हतस्य तु सद्यः शौचम् । (शु०) १०५
- ५९ युद्धात् पलायनसमये अवाप्तसुखस्य हतस्य निरानमाशौचम् । (शु०) १०५
- ६० “राज्ञा क्रोधमन्तरेण प्रमादाद्भुत क्रोधेनाऽपि युद्धहतस्तदा सपिण्डानां
समप्रमेवाऽऽशौचम्” इतिहारलतामतखण्डनम् । (शु०) १०५
- ६१ कामतो दुर्मृतानां दग्धाशौचादिनिषेधोऽनाहिताग्निविषय इति शङ्का, तस्स-
माधानम् । आहिताग्निपुरुषमरणे तदौर्ष्वदेहिकप्रकारकथनं च । १०५-१०६
- ६२ आत्मघातादिना दुर्मृतस्याहिताग्ने शरीर गङ्गादिपुण्ड्रनदीतोये प्रक्षिप्य
तदीयं चैतान चाप्सु प्रक्षिप्य आवसथ्य च चतुष्पथे प्रक्षिप्य सम्प्रस-
रानन्तरमुदकदानादिकाभैवौर्ष्वदेहिकक्रिया कुर्यात् । अथ वा तदैव लौ-
किकारिना त दग्धा तदस्थीनि क्षीरादिना प्रक्षाल्य सम्प्रसरान्ते मृता
विहोत्रेण रक्षितैराग्नेभिर्विधिवद्दार्ढ्यं विधाय सर्वनौर्ष्वदेहिक कुर्यात् । (शु०) १०७
- ६३ अत्र पक्षद्वयेऽपि आघातप्रायश्चित्तं प्रेतशुद्ध्यर्थं नारायणबलिं कृत्वेवौर्ष्वदे-
हिक कार्यम् । (शु०) १०७
- ६४ कुत्र कुत्र प्रयोगे क कं प्रारम्भस्तत्कथनम् । १०७
- ६५ ज्योतिष्टोमादियज्ञादौ ऋत्विग्वरणं प्रारम्भस्तस्मिन् कृते, अनन्तव्रतादिव्रतादौ
गवामयनादिसत्रादौ सङ्कल्पं प्रारम्भस्तस्मिन् कृते, विवाहादौ मान्दीमुखपि
तुगणभ्राह्मणप्रारम्भस्तस्मिन् कृते, धाद्वे पाकसम्पत्तिं प्रारम्भस्तस्मिन् कृते,
धाद्वे विप्रनिमन्त्रणं वा प्रारम्भस्तस्मिन् कृते आशौचपाते तत्र साग्ने कर्म-
णि नाशौचम् । आशौचसम्भावनाया यज्ञप्रारम्भ एवविंशतिदिनानि विवाहं
दक्ष उपनयने पथं चोले त्रीणि दिनानि च पूर्वं प्रारम्भं कर्तुं शक्यते । (शु०) १०८
- ६६ धाद्वे पूर्वोर्ष्वदेहिकेण स एव प्रारम्भं सद्योनिमन्त्रणे तु पाकपरिक्रिया
प्रारम्भ । (शु०) १०९

- सं विषया । पृ०
- ६७ ज्ञातिमरणे ब्रह्मचारिणामाशौचं नास्ति । अत एव ज्ञातिभ्यस्तिलोदकं
ब्रह्मचारिभिर्न देयम् । १०९
- ६८ ब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्तं मातापितृभ्यतिरिक्तज्ञातिमरणे नाशौचभाक् ।
समावर्तनाऽनन्तरं त्रिरात्रमशुचिर्भूत्वोदकं कुर्यात् । (शु०) १०९
- ६९ मातापितृमरणे ब्रह्मचारिणामाशौचमस्त्वैव । ब्रह्मचारिभिश्च मातापितृभ्या
तिलोदकादि देयमेव । ११०
- ७० मातापित्राचार्योपाध्यायशुद्धमरणे तदाशौचं वर्तन्तराभावे तदौर्ध्वदेहिककि
या च ब्रह्मचारिणा कार्या । मात्रादीनां शकर्मकरणे ब्रह्मचर्यलोपो न
भवति । (शु०) ११०
- ७१ उपकुर्वाणकानां समावर्तनानन्तरं दिनत्रयमाशौचम् । समावर्तनपर्यन्तं च
मात्रादिव्यतिरिक्तज्ञातिमरणे नाशौचम् । मात्रादिमरणे त्वाशौचवर्तत एव ।
परं तु तत्राऽपि आशौचिभिः सहशयनासनभोजनानि तत्सम्पर्कं च न
कुर्यात् ब्रह्मचारी । (शु०) १११
- ७२ नैष्ठिकानां पित्रादिपितृमेधाचरणे तावत्कालमाशौचमित्येकं पक्षं । एका
हाशौचमिति द्वितीयं । त्र्यहाशौचमिति तृतीयं । तदेषां पक्षाणां देश
कालाद्यपेक्षया व्यवस्था । (शु०) १११
- ७३ स्वाचारद्रष्टा पतिता दूषिताश्च उदकादिकं न कुर्युः तेषां मरणे अन्यैश्च
तेभ्यो नोदकं देयम् । १११
- ७४ स्वाचाराद्रष्टा पतिता क्लीवा गर्भभर्तृद्रुहो योपितं सस्कारहीना बाला
एते प्रमीतेभ्यः सपिण्डेभ्यः उदकं न दद्युः तेभ्यश्च मृतेभ्योऽन्ये सपिण्डा
उदकं न दद्युः । (शु०) ११२
- ७५ येषां चोदकादि न कार्यं यैश्चोदकं न कार्यं तेषां निरूपणम् । (शु०) ११२
- ७६ अस्नानभोजनहोमविवर्जितनास्तिकादीनां मरणपर्यन्तमाशौचम् । ११३
- ७७ अस्नानभोजनादीनां मरणपर्यन्तमाशौचबोधनं निन्दार्थम् । (शु०) ११४
- ७८ नामधारकविप्रलक्षणम् । (शु०) ११४
- ७९ टीकावर्णवशादिपरिचयः । (शु०) ११४
- ८० लोकप्रार्थना । (शु०) ११४
- ८१ ग्रन्थसमर्पणम् । (शु०) ११४
- ८२ ग्रन्थसमाप्तिः । (शु०) ११४

समाप्ता शुद्धिचन्द्रिकासहितषडशीत्यां निरूपितानां विषयाणां सूची ।

॥ श्रीगुरु शरणम् ॥

॥ पदशीतिः ॥

शुद्धिचन्द्रिका ।

अमन्दमदनिस्यन्दगण्डमण्डलमन्वहम् ।

विघ्नान्धकारमार्तण्ड वक्रहुण्डमुपाग्महे ॥ १ ॥

धर्माधिकारिपदमूपितवशरत्न

श्रीरामपण्डितमुतेन विनायकेन ॥

आशौचसङ्ग्रहकृति षडशीतिपद्या

न्यास्यायतेऽतिशयवद्विषयानवद्या ॥ २ ॥

इह खलु नित्यनैमित्तिकादिसकलकर्माधिकारपरिष्कन्ध्याशौचनि
णिनीपुरादित्याचार्य प्रतिजानीते—

अयानेकविंशत्ययानि सङ्ख्यादाय केवलम् ॥

सङ्ख्या-शौचिकादियो लिखत्याशौचनिर्णयेम् ॥ १ ॥

अथेति । अत्रायशब्देन प्रदास्तशब्दनिर्देशरूप मङ्गलमाचरितम् ।

यद्वा 'उपनीय(१) शौचाऽऽचारात्, शिक्षयेत् ।' इत्यनेन उपनयनानन्तर

सप्रकाराणां सापवादना शौचाचारणां विशेषत्वोपदेशोच्छ्वासापवाद

रूपस्याऽऽशौचस्य निर्णय उपायगानन्तर भावीति सूचयितुमशक्यम् ।

सतश्च अथ उपनयनानन्तरकतव्यमाशौचनिर्णयं लिप्स्यतीतिमध्यम्यम् ।

चिकीर्षितस्याशौचनिर्णयस्य स्वोपदेशमात्रमूल्यसङ्ख्यामपात्रतुमाह—

अन्तेति । अनेके च ते प्राण्यश्च मन्वाइयः तेषां प्राक्यानि, अने
कानि च तानि अप्रियाक्यानानि वा । असङ्ख्याऽनिर्णयवशाद्वागुन्

१ "उपनीय गुरु शिष्यं महाध्यादतिपूर्वम् । वैदमस्यापयदेन
शौचाचारांश्च शिक्षयेत्" । (या० १-१५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

लयति-सङ्गस्येति । (सङ्गत्या) प्रसङ्गादिलक्षण्या । आदाये तत्सत्संहि-
ताभ्यः । अर्थाद्भृत्य (सङ्गस्थ) अनेकप्रकरणविप्रकीर्णान्येकत्र सङ्गलक्ष्य ।
(कौशिकगोत्र आदित्याचार्यः) (केवलम्) प्रेतक्रियादिनिर्णयरहितम् ।
(आशौचनिर्णयम्) आशौचस्य निर्णयं लिखति । तत्राशौचश-
ब्दः भावाधिकारि "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" (पा० सू० ५-१-१३०)
इत्यतोऽणोऽनुवृत्तौ "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" (पा० सू० ५-१-१३१)
इत्यनेन शुचिशब्दादिणि कृते ततो नञा समासे "नञः शुचीश्वरक्षेत्रह-
कुशलनिपुणानाम्" (पा० सू० ७-३-३०) इत्यनेन वैकाल्यपूर्वपदवृ-
द्ध्या निष्पद्यते । इतरथा अशौचमिति । इदमत्र विचार्यते किमिदमा-
शौचं नामेति । तत्र शौचाभावो ह्याशौचम्, शौचं पुनः पापक्षयो धर्म-
योग्यत्वं वा । तदुभयमण्डलरूपमेवेति वार्तिककृतः । तत्र पापक्षयः
शौचं तदभावस्त्वाशौचमिति पर्यवस्यति । तच्चायुक्तम् । पापलक्षणा-
भावात् । तथाहि-"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" (जै० अ० १ पा० १ अ०
२) इत्यस्मिन् सूत्रे धर्मलक्षणं कुर्वता जैमिनिना चोदनालक्षणोऽर्थो-
धर्मः, अन्वर्थः, अधर्म इत्यधर्मलक्षणमपि सूचितम् । अन्वर्थानिष्टसाध-
नम् । यथोक्तं भाष्यकृता-"कोर्थो योऽभ्युदयाय कोऽन्वर्थो योऽनभ्यु-
दयाय" इति । पापाधर्मो च पर्यायी । तथा चास्यानिष्टसाधनतायो-
धकचोदनाऽभावाद्भावधर्मरूपतेति । येऽपि दुःखासाधारणकारणमध-
र्म इति अधर्मलक्षणमाहुः तेषामप्याशौचस्याधर्मत्वं न सिध्यति । दुःख-
हेतुत्वाभावात् । यत्तु "विहिताकरणप्रतिषिद्धलेचनाभ्यां पापोत्पत्तिः
न चाशौचिनां तदन्यतरदस्ति । न च विहितपञ्चयन्त्राद्यकरणमस्तीतिवा-
च्यम् । तेषां "पञ्चयन्त्रविधानं तु न कुर्यान्मृ-युजःप्रताः" इत्यनेन पर्युद-
स्तत्वात् । तन्मां दुःखात्पादकामावात्र पापमाशौचम्" इति । तत्र । पेहिकं
तदुभयभावेऽपि जन्मान्तरीयतदन्यतरकल्पनासम्भवात् । यथा मि-
थ्याभिशापादिदेशेने तज्जनकदुरितोत्पादकं जन्मान्तरीयं निषिद्धाच-
रणादिकं कल्प्यते; एवमिहापि सपिण्डजननादिदर्शनेनाशौचरूपपा-
पोत्पादकं जन्मान्तरीयं निषिद्धाचरणादिकं कल्पयितुं शक्यत इति न
विशेषः । न च, विहिताकरणाद्युत्पन्नपापजन्यं मिथ्याभिशापादिकं स्व-
कारणकारणं विहिताकरणादिकमनुमापयितुमलम्, सपिण्डजननादिकं
पापरूपंशौचस्य तदजनकत्वात्कथं- तज्जनकविहिताकरणाद्यनुमापक-
मिति वाच्यम् । ग्रहद्वैस्थ्यस्येव पापजन्यस्यापि तस्य तदनुमापकत्व-
सम्भवात् । न च जन्मान्तरीयकारणोत्पन्नपापरूपशौचस्य जननादिप्रा-
क्कालेऽपि सत्त्वात्सर्वदेव कर्मप्रतिषन्धाः स्यादिति वाच्यम् । निश्चितस्यै-

ष तस्य कर्मप्रतिबन्धकत्वात् । तन्निश्चयश्च जननादिनिमित्तनिश्चयादिति च वक्ष्यते । तस्मादुक्तपूर्वपरिहारोऽत्र ज्यायानिति । अथ मत, कर्माधिकारः शुद्धिः, तद्विभ्ययश्चाशुद्धिरिति । तदपि न । (तथा सति) "आशौचे दानप्रतिग्रहस्नाभ्याया निवर्तन्ते" इत्यादी आशौचकर्मानधिकारयोर्द्वेद्दयविधेयभावो न स्यात् । तस्य भेदाय चत्वात् । उद्देश्यता चास्य 'भिन्ने जुहोति' इतिविधिमित्त्वानुपादेयत्वादेव सिद्धा । न चाशौचस्याप्रसिद्धत्वेनोद्देश्यत्वासम्भवात् 'युष्ं तक्षति' इत्यत्रैव घचनव्यक्तिवैपरीत्यात् दानाद्यनधिकार एवाशौचमिति चान्यम् ।

"दशाहं नाथमाशौच सपिण्डेषु विधीयते" (मनु० ५-१९)

इत्यादिपाक्यान्तर्प्राप्ताशौचाऽनुपादेन तदनधिकारसोपपत्तात् ।

किञ्च कर्मानधिकार एवाशौचं सपिण्डेषु सति घटन् प्रष्टव्य । किं कर्ममात्रानधिकारः कर्मविशेषानधिकारो वा ? नाद्यः । आशौचिनामप्युक्तदानाद्यधिकारात् । न परः । ब्राह्मणादेः राजगृयाद्यनधिकारेण आशौचित्वप्रसङ्गात् ।

अपिच यदि दानाद्यनधिकार एवाशौचम्, तर्हि पिण्डोदकदानाद्यधिकारोऽप्याशौच स्यात् । न चेष्टापत्ति । अनेकशकिकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मात् कर्मानधिकार आशौचमिति ।

एतेन "विदितप्रतिस्विकृष्यापत्कर्मसंहिताप्रयोजको धर्मविशेषः शुद्धिस्तद्विलक्षणा चाशुद्धिः" इत्यपि लक्षणं परास्तम् । तद्विलक्षण्यस्याशक्यानिरूपणत्वात् । तथाहि । किं तादृशधर्मभेदत्व तद्विलक्षण्यम् ? उत तदभावे इति । नाद्यः । तादृशधर्मभेदस्य पुरन्दे नार्थदिव्यत्वेन सर्वदेवानुचित्याऽऽपत्तात् । नान्यत् । उक्तधर्मविशेषाभावापेक्षया पिण्डोदकदानाद्यधिकारात्पादकधर्मविशेषस्य लघुत्वात् ।

यत्तु "अम्लादित्तैद्योगप्रयोज्यस्नाह्नादौ तत्तद्देवतासन्निधिर्ये शुद्धिः, अस्पृश्यसम्बन्धप्रयोज्यस्तत्तद्देवतासन्निध्यभावश्चाशुद्धिः" इति तार्किकलक्षणम् । तदपि न प्रेतोदयोगि । अयेतनेषु तत्सम्बन्धेऽपि येतनेषु यावन्निवृत्तं तदसम्भवात् । तदुक्तम्—

'जीपन् जन्तुर्भवेत्तद्यत्तावत्तदभिमानिनो ।

देयता पर्यन्तं तत्र गृणे तस्मिन्निवर्तते ॥ इति ।

अत्राहुः—कालस्नानाद्यनोद्य पिण्डोदकदानादिविधेर्हेतुमूतोऽप्ययमादिपर्युदात्तस्य च निमित्तभूतः पुण्यगतोऽतिशयः कश्चिदाशौचमिति ।

न च सूतिकाया मासाद्याशौचे अव्याप्तिः, तत्रान्ते स्नानाभावादिति-
चाच्यम् । "सूतिकां पुत्रवतीं विदितिराशेण स्नातां सर्वकर्माणि कार-
येत्" इति पेटिनसिना तत्राप्यन्ते स्नानविधानात् । यद्वा तत्राप्या-
शौचं दशरात्रमेव ।

"सूतिका"सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुच्यति" ।

इतिवचनात् । कर्मानधिकारमात्रं तु तावत्कालम् । आशौचकर्मानधि-
कारयोश्च स्पष्टभेदत्वादिति ।

अस्य च कुलव्यापित्वे कारणमाह हारीतः—“प्रेताभिभूतःवाञ्छा-
यमाशौचं जीवे वृद्धियोगेन कुलस्य भवति" इति । जायमानभ्रियमाणयोः
सम्बन्धिना सन्तोषदासन्तोषदाभ्यां(?) वृद्धिक्षययोगाद्वा कुलव्याप्या-
शौचं भवतीत्यर्थ । अत्रेदं चिन्तनीयम्—किमिदं ज्ञात कर्माधिकारापवा-
दकम् ? उत स्वरूपसदिति ? तत्र स्वरूपसदिति प्राप्ताम् ।

जनने मरणे नित्यमाशौचमनुधावति ।

सपिण्डांश्चैव बन्धुश्च यत्र क्वचन गच्छति ॥

इति देवलवचनात् ।

अनभिमत उत्क्रान्तेः साग्ने संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयन दाहान्मृताहस्तु यथाविधि ॥

इत्यङ्गिरोवचनाच्च । अत्र च वचनद्वयेऽपि ज्ञाननिरपेक्षस्योत्पन्नमात्र-
स्याशौचस्य सपिण्डाभिभावकत्वप्रतिपादनात्स्यरूपसत एव निमित्त-
त्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते—‘ज्ञानमेव निमित्तम्’ इति ।

उमाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नेव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोषतुर्दोषमुपावहेत् ॥

इतिपद्विश्रमते सूतकज्ञानाऽज्ञानाभ्यामेव दोषसदसद्भावबोधनात् ।

निर्देशं ज्ञातिमरणं ध्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः । (मनु० ५-७७)

इत्यादिलिङ्गदर्शनात् । तस्माज्ज्ञातमेवाशौचं कर्मानधिकारापादक-
मित्यलं विस्तरेण ॥ १ ॥

इदानीं निर्णयमाणस्याशौचस्य निमित्तकृत कालकृतञ्चावान्तर-
भेदमाह—

आशौचं द्विविधं प्रोक्तं सूतकं मृतकं तथा ॥

अल्पं चैवाधिकं चेति तत्पुनर्द्विविधं स्मृतम् ॥ २ ॥

आशौचमिति । पूर्वोक्तलक्षणमाशौचं द्विविधं द्विप्रकारं प्रोक्तम् ।
मृतिनिमित्तं सूतकम्, मृतिनिमित्तं मृतकं चेति । तद्विविधमपि पुनः
प्रत्येकमल्पाधिककालसम्बन्धादल्पमधिकं चेति स्मृतम् । तदुक्तम्—

“आशौचं द्विविधं प्रोक्तं जातकं मृतकं तथा” इति ॥ २ ॥

प्रतिशतं सूतकभेदमुदाहरति—

पुत्रीमृतां गृहे गर्भपाते चाल्पं तु कालतः ॥

तदन्यदधिकं जातं जातिभेदांस्तु तन्मतम् ॥ ३ ॥

पुत्रीति । पितृगृहे पुत्रीप्रसवे पत्न्यादिगर्भपाते च यज्जातं जन-
ननिमित्तमाशौचं पित्रादेस्तदल्पम् । वक्ष्यमाणाल्पकालसम्बन्धात् ।
पातशब्दः स्त्रियस्याप्युपलक्षणम् । चकारात्सोदकसगोत्रप्रसपनिमित्तं
गृह्यते ।

‘जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते’ । (मनु० ५-७१)

इतिमनुस्मरणात् ।

‘एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम्’ इतिजाबालिस्मर-
णाच्च । तस्मात्पातादिनिमित्तादन्यत्कालजं पूर्णकालप्रसपनिमित्तं
जातमधिकम् । दशाहादिकालसम्बन्धात् । तत्पुनर्ब्राह्मणत्वादिजाति-
भेदादन्यदधिकं मतम् । पूर्वजास्यपेक्षयोत्तरोत्तरं जात्याशौचमधिकमि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

सूतकभेदमुदाहृत्य मृतकभेदमुदाहरति—

श्रोत्रियाचार्यशिष्यत्विर्गवन्धुगोत्रमृतां मृतम् ॥

सगोत्रे निर्देशं चाल्पं महदन्यत्तु पूर्ववत् ॥ ४ ॥

श्रोत्रियाचार्येति । धृताप्ययनसम्पन्न एकग्रामवासी श्रोत्रियः ।
उपनीय वेदाध्यापयिता आचार्यः । शिष्योऽप्याप्यः, उपदिष्टमन्त्रो वा ।
श्रुत्विक्=मृते, यज्ञकृत् । गन्धय=आत्मपितृमातृगन्धवः । गोत्रः=सो-
दकः । स च सप्तमपुरुषानन्तरमा चतुर्दशात् ।

समानोदकमावस्तु नियतेताचतुर्दशात् ॥

इतिवृद्धमनुस्मरणात् । सप्तमपुरुषानन्तरमादशमात् । “ब्राह्मण-
नामेकपिण्डस्वधानामादशमात्” इति छुमन्तुस्मरणादित्यस्ये । ज-
न्मनाम्नोरक्षाने ।

समानोदकमावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने । (मनु० ५-१०)

इतिमनुस्मरणादित्यपरे । एषां मृतौ । सगोत्रश्चतुर्दशपुरुषानन्तरैकविंशत् । अन्ये तु सप्तमपुरुषानन्तरं जन्मनामक्षाने सोदकता । तदुत्तरं च तदक्षाने संगोत्रता ।

सर्वेषामेव वर्णानां चिक्षेया साप्तपौरुषी ।
सपिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ॥
ततः फालगुणशतत्र विस्मृतैर्जन्मनामभिः ।
समानोदकसंज्ञाऽपि तावन्मात्राऽपि नश्यति ॥

इतिब्रह्मपुराणादिन्याहुः । तस्मिन्श्च मृते निर्गतं दशभ्योऽहोरात्रेभ्य इति निर्देशं च तस्मृतं मरणाशौचम् । चकारादाचार्यपुनरन्यन्तेवासिमानुलमानुलानीमातामहमातामहीभागिनीभागिनेयमातृपितृभगिनीस-
ग्रहचारिप्रभृतीनामाशौचमल्पम् । वक्ष्यमाणाल्पकालसम्बन्धात् । अन्यस्वतिरिक्तं सपिण्डाशौचं महत् । दशाहादिकालसम्बन्धात् । तदपि पुनः पूर्ववत् । जातिभेदाद्भिन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु श्रोत्रिणाद्याशौचवत्सपिण्डाशौचमपि पुरुषसङ्ख्याभेदेनाल्पमस्ति, यथाह पराशरः—

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षट् निशा पुंति पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिननयात् । (परा० ३-९) इति ।

“सप्तमे षडरेव तु” इति लघुहारीतश्च । तत्कथमत्र निर्णीतमित्यत आह—

यदेकमपि चाशौचं नरपर्यायभेदतः ।

पूर्णेपस्य परस्याल्पमितिभेदो न साम्प्रतः ॥ ५ ॥

यदेकमिति । जननादिनिमित्तमेकमेवाशौचं नराणां पुरुषाणां पर्यायभेदतः संख्याभेदादेकस्य चतुर्थान्तस्य पूर्णे दशरात्रं, परस्य पञ्चमादेरल्पं षड्हात्रादिकमितिभेदो न साम्प्रतः । स्मृत्याचारविरोधात् । तथाहि—

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । (मनु० ५-५९)

इति मनुना सापिण्डेषु दशाहंशौचविधानात्, सपिण्डतायाश्च

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनियतते [मनु० ५-६०]

इत्यनेन सप्तमपुरुषादर्वागनिवृत्तिबोधनात्, कथं पञ्चमादावनिवृत्ते सापिण्डये षड्हात्राद्याशौचसम्भय इति ।

ननु पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे चेति “श्रीनतीत्य मासु न-पञ्चातीत्य

पितृतः" इति गौतमपैठीनासिप्रतिपादितां वैकाल्यस्य साविण्यनिवृ-
त्तिमादायोपपाद्यतां तादृतिचेन्मत्स्यम् । तथापि—

घृतस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्गोचनं तथा ।

इत्यत्र घृत्तादिपदेन पुरुषसंघर्षाविशेषस्याभ्युपलक्षितत्वात्, तस्य च
'कलो युगे त्विमान्वर्मान् घर्ष्यानाशुर्मनीषिणः ।'

इति निषेधात् न साम्प्रत इति ॥ ५ ॥

द्विविधं तावदाशौचं कर्मायोग्यत्वं स्पर्शायोग्यत्वं च । तत्राद्यस्य
भेदोदाहरणे उक्तकालनिमित्ते पुनर्वर्ष्यते । इदानीमस्पृश्यत्वलक्षणाशौ-
चस्य कालनिमित्ते दर्शयति—

यान्तमृतकमस्पृश्या माता प्राक् स्नानतः पिता ॥

अन्वेषां तु सगोत्राणामस्पृश्यत्वं न मृतके ॥ ६ ॥

एतदिति । सूक्तकर्मिण्यस्येति यावत्सूक्तकर्म । मानाः जनयित्री
अस्पृश्या भवति यावत्सूक्तकालं स्पर्शायोग्येत्यर्थः । यद्यपि चात्र प्रति-
पर्णमाशौच्यभेदात्तावत्कालमस्पृश्यत्वमिति प्रतीयते, तथाऽपि सर्ववर्ण
साधारण्येन दशरात्रमेवास्पृश्यत्वमिति ध्येयम् ।

मृतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुद्धयति ।

श्रुतौ तु न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वप्यं विधिः ॥

इतिप्रचेतःस्मरणात् । यस्तु—

अजा गायो महिष्यश्च प्रातःपयश्च प्रमृतिकाः ।

दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठं च नयोद्वयम् ॥

इत्यत्र प्रातःपयिषद् तावत्सर्ववर्णस्पृश्यत्वमस्त्वुपलक्ष्यम् । यच्च—

प्रातःपयो क्षत्रिया वैश्या प्रचुता दशभिर्दिभिः ।

गर्तः शूद्रा च संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव च ॥

इतिप्रज्ञपुराणं तदन्वच्छूद्राविषयम् ।

एव दशरात्रेण मृतिकायाः स्पर्शायोग्याद्येऽपि कर्मयोग्यत्वं काला-
न्तरेणैव ।

तदाह पैठीनाभिः—

"मृतिकं सुप्रकर्षं, पितामहस्येति स्नानात् सर्ववर्णासि कर्तव्येऽस्मिन्नेव
स्त्रीजननीम्" इति । दशमदिनीयन्नांताजन्मर्तं विदागिराचे मागे चार्नीते
पुनः स्नानमिति स्नानापादोपादानस्य गान्तर्यम् । तथाच त्रिंशद्यथादिश-
दिनानि जननदिनाऽप्यग्निः । इदमपि सर्ववर्णसाधारण्यमिति प्राथं ।
अशीक्षितान्नापिपयानिधि प्रदीपः ।

जनौ सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सूतकम् ।
इतिपैठीनसिवाक्यबोधितपित्राशौचे विशेषमाह—
मागिति । स्नानतः प्राक् पिताऽप्यस्पृश्य इत्यर्थः । स्नानात्प्रागिति
वदतां स्नानोत्तरं स्पृश्यत्वमुक्तम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—
सूतके तु मुरं षट्प्या जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

-संवर्तोऽप्याह—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
मातां शुद्धेहशाहेन स्नानान्तु स्पर्शनं पितुः । इति ॥

अत्र पुत्रपदोपादानात्,

नाशौचं सूतके पुंसः सपिण्डानां कथञ्चन ।

मातापित्रोरशौचं स्यात्सूतकं मातुरेव हि ॥

इत्यङ्गिरोषधने पुंस इत्युपादानात्पुत्रोत्पत्तौ पितुरस्पृश्यत्वं स्नानं
च, न कन्योत्पत्ताविति केचित् । तन्न । बीजसम्बन्धाविशेषात् ।

अत एव दौघायनः—

“जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचं मातुरित्येके तत्परिहरणात् ।

पितुरित्यन्ये शुक्रस्य प्राधान्यादयोनिजा अपि पुत्राः श्रूयन्ते माता-
पित्रोरेव तु संसर्गसाम्यात्” इति । संसर्गस्य शुक्रशोणितयोः साम्या-
दितिहेतुं वदता कन्योत्पत्तावपि तत्सत्त्वेन पितुरशौचमस्त्येवेति
ध्वनितम् । तेन तदपनोदनाय स्नानमप्यावश्यकमेवेति । न च शुक्रशो-
णितसम्बन्धसाम्ये मातृवत्पितुरपि दशाहमस्पृश्यतापत्तिरिति वा-
क्यम् । पितु रजोऽभावात् ।

तदाह वसिष्ठः—

नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदस्पृश्यं नान्दधुवम् । (या० ३-१९) इति ।

इयं च स्नानमात्रेण पितुः शुचिः सूतिकासंसर्गाभावे “संसर्गं चेन्न
गच्छति” इतिस्मरणात् ।

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात्सङ्करं यदि ।

दशाहाच्छुध्यते माना विवगाह्य पिता शुचिः ॥ (परा० ३-२४)

इतिपराशरस्मरणात् । तत्सङ्करे तु स पराह—

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्के कुर्यते द्विजः ॥

सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गावित् ॥ (परा० ३-२६) इति ।
सम्पर्क = स्पर्शः । “मातुरेष सूतकम् । तां स्पृशतश्च पितुः नेतरे-
पाम्” इति सुमन्तुस्मरणात् । “सहशयनासनभोजनम्” इति माधवः ।
सङ्गम इत्यन्यः । पितृवत्सापलमातृणामपि स्नानानन्तरमेव स्पृश्यत्वम् ।
तत्संस्पर्शं च दशाहमस्पृश्यत्वमिति । तदाह ब्रह्मपुराणम्—
अन्याश्च मातरस्तद्वत्तद्रेहं न प्रजन्ति चेत् । इति ।

तदग्रहगमनं = तत्सम्पर्कः । अन्येषां सूतिकास्पर्शं तु स्नानमात्रमेव ।
तदाहाङ्गिराः—

सूतके सूतिकावर्जमङ्गस्पर्शो न दुष्यति ।

संस्पर्शं सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥ इति । (१)

सपिण्डानां पुनरस्पृश्यत्वाभावमाह—अन्येषामिति । मातापितृव्य
तिरिक्तानां सपिण्डानां सूतकनिमित्तमस्पृश्यत्वं नास्ति । तदाह
कूर्मः—

सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति ॥ इति । (१)

जनने सपिण्डानां स्नानमपि नास्ति । तदाह बृहस्पतिः—

शावाशौचं च सर्वेषां सूतकं मातुरेव हि ।

स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता ज्ञातयो न सञ्चैलिनः ॥ इति ॥ ६ ॥ (३)

अस्पृश्यत्वलक्षणाशौच एव कालान्तरं निमित्तान्तरं चाह—

मृतकं तु त्रिधा भिन्ना यावत्पूर्वांशनिर्गमः ।

सर्वेऽप्यस्पृश्यतां यान्ति सञ्जपत्पलक्षणम् ॥ ७ ॥

मृतकमिति । मृतकं तु मरणाशौचं त्रिधा विभज्य यावत्प्रथमांश-
समाप्तिर्भवति तावत्सर्वेऽपि सपिण्डा अस्पृश्यत्वं प्राप्नुवन्ति ।

(१) भानन्दाधममुद्रितस्मृतिसमुच्चयपुस्तकस्थाङ्गिरस्मृतौ नोपल-
ब्धोऽयं श्लोकः । मिताक्षरायां त्वङ्गिरोनाम्ना ‘पित्रोस्तु’ (या० ३-१९)
श्लोकव्याख्यानवासरे विश्वनेद्वरेण समुद्राङ्कितोऽयम् । तत्र ‘सूतिका-
वर्ज्यं संस्पर्शो न निषिध्यते’ इति पाठः । निर्णयसिन्धावप्ययमेव पाठः ।
विद्वन्मनोहरायां तु “प्रसवे” (परा० स्मृ० ३-२४) श्लोकव्याख्याना-
वसरे नन्दपण्डितैरुद्धृतोऽयं श्लोकः तत्र तु शुद्धिबन्द्रिकावदेव पाठः ।

(२) “सपिण्डानामङ्गस्पर्शो न दुष्यति” इति ‘सर्वेषां’ (परा० ३-२५)
श्लोकव्याख्यानावसरे विद्वन्मनोहरायां पाठः ।

(३) नायं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयपुस्तके बृहस्पतिस्मृतौ सम्प्राप्तः ।

तदाह देवल —

स्वाशोचकालाद्विधेय स्पर्शनं तु त्रिभागतः ।

शुद्धविद्वज्जगत्प्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ॥ इति (१) ।

एतच्च यत्रास्थिसञ्चयनाभावस्तादृशे अनुपनीताशौचे अतिक्रान्ताशौचे त्रिरात्रादौ च वेदितव्यम् । तर्ह्यस्थिसञ्चयनवत्युपनीताशौचे कथमित्यत आह—सञ्चयस्त्विति । उपलभ्यते विशिष्यतेऽनेनेत्युपलक्षणं विशेषणम् । तथाच उपनीताऽऽशौचे अस्थिसञ्चयनविशिष्टादेव स्वाशौचविभागात्स्पृश्यत्वं, न केवलत्रिभागाप्रापि केवलास्थिसञ्चयनादूर्ध्वमिति । तदप्याह देवल—

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः । इति । (२)

संवत्तोऽपि—

चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्थिसञ्चयनं बुधैः ।

ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥ (सव० ३८, ३९) इति । (३)

एतेन—

त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु ।

चतुर्थेऽहनि कर्तव्यः सस्पर्शो ब्राह्मणस्य तु ॥

पञ्चमेऽहनि विधेय संस्पर्शः क्षत्रियस्य तु ।

सप्तमेऽहनि वैश्यस्य श्रेय संस्पर्शनं बुधैः ॥

दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्यं संस्पर्शनं बुधैः । (४)

इतिदेवलाङ्घ्रिपेवान्तर्याम्यपि अस्थिसञ्चयने कृत इतिव्याख्येयानि । एतेन केवलास्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनं कलिकालातिरिक्तविषयमुक्तम् ।

(१) आनन्दाश्रममुद्रितस्मृतिसमुच्चयपुस्तकस्थदेवलस्मृतौ नोपलभ्यतेऽयं श्लोकः । मित्ताक्षराणां तु 'त्रिरात्रम्' (या० ३-१८) श्लोकव्याख्यानावसरे विज्ञानेश्वरेण देवलनाम्ना समुद्धृतोऽयम् ।

(२) अथ श्लोको मुद्रितस्मृतिसमुच्चयपुस्तकस्थदेवलस्मृतौ नोपलभ्यते । मित्ताक्षराणां तु 'त्रिरात्रम्' (या० ३-१८) श्लोकव्याख्यायां देवलनाम्ना समुद्धृतो लभ्यते ।

(३) उक्तपुस्तकस्थसंवत्तस्मृतौ "बुधैः" इत्यत्र 'द्विजैः' इति 'मङ्गस्पर्शनमेव च' इत्यत्र 'मङ्गस्पर्शां विधीयते' इति च पाठः समुलपभ्यते ।

(४) नैतानि घनानि स्मृतिसमुच्चये समुपलभ्यानि ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।

इति कलिवर्ज्यप्रकरणे केवलास्थिसञ्चयनपदोपादानात् ॥ ७ ॥

एवमस्पृश्यत्वलक्षणाशोचस्य कालनिमित्ते अग्निधाय इदानीं पुत्री-
सूती जननाशौचस्याल्पमित्युक्तम् । तदुपपादयति—

मूपते चेत्पितुर्गोहे जातं पित्रोस्त्रिरात्रकम् ।

पष्ठे मासि विनिर्वाते मसूतिर्गर्भनिर्गमः ॥ ८ ॥

सूयते इति । ऊर्द्धा कन्यां पितुर्गोहे चेत्प्रसूयते तदा पित्रोर्जात जनन-
निमित्तमाशौचं त्रिदिनमित्यर्थः ।

तदाह विष्णुः—

“संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्या-
त्तां तद्वैकरात्र त्रिरात्रं चेति” । एकरात्रं बन्धूनां त्रिरात्रं पित्रोः ।

दत्ता कन्या पितुर्गोहे सूयते त्रियतेऽधया ।

तद्वन्धुवर्गस्त्येकेन शुद्ध्यते जनकस्त्रिभिः ॥

इतिब्रह्मपुराणात् ।

एतेन “प्रसवे एकरात्र मरणे त्रिरात्रम्” इति विश्वामित्रेण वि-
वरणमसवरणमिति । इदं चाशौचं पितृभोजनशयनदेवाद्यनस्थानव्य-
तिरिक्तस्थाने प्रसवे श्रेयम् । मुख्यगृहप्रसवे तु पूर्णाशौचम् ।

इवमशौचं चरेत्सम्यक् पृथक्स्थानेऽप्यवस्थिते ।

इतिब्रह्मपुराणवचनात् ।

जन्नाऽव्यवस्थितेति पदच्छेदः । तत्र ‘प्रसवे पितुः पूर्णं, बन्धूनां द्वा-
हम्’ इति केचित् । अत्रोदितेतिवचनादनुदायां पितृगृहप्रसवे पित्रादीनां
पूर्णमेवाशौचमिति गम्यते । सपिण्डत्वाद्विवाहात्प्राक् सगोत्रत्वाच्च ।
पूर्णाशौचे सपिण्डसगोत्रत्वस्यैव प्रयोज्यत्वात् । तदाह तु शङ्खलि-
खितौ—

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सातपौरुषी ।

विण्डद्योदकदानं च शौचाऽऽशौचं तदाजुगम् ॥ इति । (१)

अत्र प्रकरणे सातपौरुषी सपिण्डता गोत्रतः । गोत्र एव एक-
स्मिन्नेव गोत्र इति परिभाषा । तत्फलं च विण्डोदकदानशौचाशौचा-
दिकं तदनु विधीयते । न चैव तन्मरणेऽपि पूर्णाशौचमसङ्गम् । वक्ष्यमा-
णविशेषवचनवाधादित्यलम् । इदानीं गर्भपाताशौचमग्निधायस्य न
स्त्रायपातयोः सूतिभेदं यक्तुं सूतिलक्षणं तावदाह—पष्ठे मासीति । पष्ठे

मासि विनिर्यातेऽनीते सति सप्तमादौ मासे गर्भकोशाद्र्गर्भस्य निर्गमः
प्रसृतिः प्रकृष्टा सृतिः पूर्णावयवसर्जावनिर्गमनात् ।

तदाह याज्ञवल्क्यः—

मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडोऽस्नायुशिरायुत ।

सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥ (या० ३-८१)

यत्पुनस्तेनैव—

नवमे दशमे वाऽपि प्रबलेः सृतिमारतैः ।

नि.सायते वाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥ (या० ३-८३)

इतिनवमदशमयोरेव मासयोः प्रसृतिकालत्वमुक्तं तत्प्रयोबाहेन,
नान्यपरिसंख्यायकत्वेन ।

अत एव पराशरः—

आचतुर्थाद्भवेत्स्त्रायः पातः पञ्चमपष्टयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसृतिः स्याद्दशाहं सुतकं भवेत् ॥ (परा० ३-१६) इति ॥८॥

एवं सृतिलक्षणमभिधाय पातस्त्रावो लक्षयति—

पञ्चमे मासि पष्टे वा पातः स्याद्गर्भनिर्गमः ।

चतुर्धाद्येषु मासेषु गर्भस्य स्त्राव उच्यते ॥ ९ ॥

पञ्चमे मासीति । पञ्चमपष्टयोर्मासयोर्गर्भनिर्गमः पात इति । आ-
द्येषु गर्भधारणदिनात्सन्निहितेषु चतुर्षु मासेषु गर्भस्य निर्गमः, स्त्राव
इति च लाघवायै संज्ञाकरणम् । यद्यपि स्रवतिर्द्रवद्रव्यकल्लेकं स्पन्दने
वर्तते, तच्च प्रथममास्येव सम्भवति,—

प्रथमे मासि सङ्क्लेदभूतो धातुपिमूर्च्छितः ॥ (या० ३-७५)

इतियोगीश्वरस्मरणात्, न तु द्वितीयादौ, तत्र

मास्यनुद द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियेयुतः । (या० ३-७५)

“स्यैर्ये चतुर्थे त्वङ्गानाम्” (या० ३-८०) इति तेनैवाऽभिधानात् ।

तथापि द्रवाद्वयसाधारणेऽथ पातमात्रे परिभाष्यते । तदुक्तं मरीचिपरा-
शराभ्याम्—

आचतुर्थाद्भवेत्स्त्रायः पातः पञ्चमपष्टयोः । (परा० ३-१६) इति

अत्रालम्बिष्याप्यर्थः । ननु चतुर्थमासे स्रावत्वमनुपपन्नं तन्निमित्त
त्रिराशौचाभावात्किन्तु पातत्वमेव वाच्यम् । माससप्तसंख्याऽहोरा-
श्राशौचसाम्यादिति चेत् सत्यम्, जनकसपिण्डाऽऽशौचाभावसान्येन
स्रावत्याभिधानाम् ॥ ९ ॥

पर्वं पातस्त्रावौ लक्षयित्वा पाते जाताऽऽशौचाऽल्पत्वमुपपादयति
पञ्चमे पञ्च पष्टं पट् दिवसाः पातसूतकम् ।

मातुरिष्टमतोऽन्वेषां पितुश्च त्रिदिनं समम् ॥ १० ॥

पञ्चमं इति । पात उक्तलक्षणः तद्विमित्तमाशौचम् । पञ्चमे मासि
पञ्च पष्टे च पट् दिनानीति क्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

पण्मासान्तरं यावद्गर्भस्त्रावो यदा भवेत् ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ इति ।

यावद्वल्क्येनापि—

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् (या० ३-२०) इति ।
माससमैरिति सामान्याभिधानेऽपि तृतीयमासान्तरं वेदितव्यम् ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ॥

इति मरीचिनां तत्राशौचान्तरविधानात् । अचिरे=आद्यमासत्रये ।
उत्तमे=ब्राह्मणजातौ । अत्र सर्वत्र स्त्रावशब्दः पातपरः “पाते मातुर्यथा
मासम्” इति स्मरणात् । अतो मातुरन्वेषां सपिण्डानां पितुश्च त्रिदिनम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥

इति मरीचिस्मरणात् ।

“ऊतद्विवायिके प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्” (वशि०
४-२८) इति वशिष्ठस्मरणाच्च । इदञ्च पाताऽऽशौचं वक्ष्यमाणस्त्रावाऽऽ-
शौचं च समं सर्ववर्णसाधारणमित्यर्थः । उदाहृतब्रह्मपुराणवाक्ये
तासामिति बहुवचनेन सर्ववर्णस्त्रीप्रदणात् । अत एव [पत] इमे
अत ऊर्ध्वं स्वजात्यासौचं तासु विद्यते ॥

इत्यनेन बहुवचनान्ततच्छब्दपरामृष्टसर्ववर्णस्त्रीषु पण्मासान्तरं
स्वजात्याशौचं विहितं, तदपरामर्शं चोभयत्रापि बहुवचनं स्वजात्या-
शौचविधाने ज्ञानुपपन्नं स्यात् । यस्तु—

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ।

राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेवा प्रकीर्तिता ।

इति प्रतिवर्णं भिन्नमाशौचमुक्तं मरीचिना तत्सर्वं स्वस्वजात्याशौ-
ज्ञानुपपन्नपक्षे । सर्वेषां दशरात्रपक्षे तु [आद्यमासत्रये] त्रिरात्रमेवेति
न विरोधः ॥ १० ॥

एवं पाताशौचमभिधाय स्त्रावाशौचमाह—

त्रिदिनं त्रिषु मासेषु चतुर्थे च चतुर्दिनेः ।

स्त्रावे त मातुरेव स्यान्न शास्तीनां न वै पितुः ॥ ११ ॥

- त्रिदिनमिति । आद्यमासत्रये गर्भस्रावे त्रिदिनं चतुर्थमासे च चतुर्दिनं सूतकमिति पूर्ववाक्यादनुपपद्यते । "घ्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्" इति "अचिरे तूत्तमे त्रयः" इति च मरीचिस्मरणात् "गर्भसंश्रवणे त्रिरात्रम्" इति शातातपस्मरणात् । "सेवनने गर्भस्य व्यहम्" इति गौतमस्मरणात् । इदं पुनर्मातुरेष न सपिण्डानां न वा जनकस्य । तदाह हारीतः— "गर्भपतने त्रिरात्रं स्त्रीणां रजोविषयत्यात्" इति । अवधारणं विवृणोति— न शातीनामिति । न सपिण्डानां न वा जनकस्य ।

स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाऽऽशौचवर्जनम् ॥

इति मरीचिस्मरणत्, [मनु० ३-६३] इति ।

सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तम् ।

। हारीतब्रह्मपुराणयोः पातशब्दः स्रावपरः "न शातीनां न वै पितुः" [पञ्च० ११] इति निषेधे सिद्धे पुनः पितुरुपादानं,

। मैत्रिकादभिसम्बन्धादनुसन्ध्यावर्धं व्यहम् । [मनु० ३-६३]

इत्यस्यात्रामावं ज्ञापयितुम् ।

अत एव बृहवशिष्टः—

"गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणाम् । स्नानमात्रमेव पुण्यस्य" इति । मासतुल्यं रात्र्यभिधानं चतुर्थमासाभिप्रायेण । आद्यमासत्रये त्रिरात्राभिधानात् ॥ ११ ॥

अल्पाधिकमेदाद्विविधं सूतकमित्युक्तं तत्राल्पमुपपादितमिदानीमधिकाशौचमुपपादयति—

नाभिकर्त्तनतः पूर्वं शिशो मृते च सूतकम् ।

मातुः पूर्णमतोऽन्येषां पितुश्च त्रिदिनं समम् ॥ १२ ॥

नाभिकर्त्तनत इति । नाभिकच्छेदात्पूर्वं बाले प्रमृते जनन्याः पूर्ण स्वस्यजात्युक्तमाशौचमतो मातुरन्येषां सपिण्डानां पितुश्च त्रिदिनम् ।

तदाह बृहमनुः—

जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ इति

यत्तु—

मुहूर्ते जीवितो बालः पञ्चांशं यदि गच्छति ।

मातुः शुद्धिदंशादेनं सद्यःशौचास्तु गोत्रिणां ॥

इति बृहस्पतेरसा 'जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचम्' इति

बृहद्विष्णुना च सपिण्डानामाशौचाभाय उक्तः स शिशुमरणनिमित्ता-
शौचविषय इति ।

दशाहाभ्यन्तरे घाले प्रमाते तस्य धान्धवैः ।

शावाऽऽशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥

इतिबृहन्मनुस्मरणात् । यत्तु—

जाते मृते सपिण्डानां त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

दशाहमेव दम्पत्यो सोदराणां तथेव च ॥

इतिवैयाघ्रपादेन वैषम्यमुक्तं तं निरस्यति—समामिति । इदं त्रिरात्रा-
शौचं सपिण्डानां, पितुः, चकारात्सोदराणां च सममेव । वैषम्ये “पित्रा
दीनां त्रिरात्रकम्” इति विध्यते ।

न चात्रानहुणसंविज्ञानबहुर्माहिषा पितृव्यतिरिक्तानां ग्रहणं वैया-
घ्रपादवचनबलादिति वाच्यम् । अनेकस्मृतिविरोधात्तस्याचारानुग-
तत्वात्, सूतिकाससर्गाविषयत्वाद्धेत्यलम् ॥ १२ ॥

मातुः पूर्णमित्युक्तं तर्हि पूर्णमित्यपेक्षायामाह—

दशाहं द्वादशाहं वा पक्षं माममिति क्रमात् ।

ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्दृश्यानां पूर्णसूतकम् ॥ १३ ॥

दशाहमिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यदृश्यानां वर्णानां दशाहद्वादशाहपक्ष-
मासमितं पूर्णं सूतकं सूतिनिमित्तमाशौचम् । यद्यत्रत्रापत्याविशेषो
नोक्तस्तथापि तत्पुत्रपत्यप्रसवे द्रष्टव्यम् । स्यपत्यप्रसवे आशौचान्तर-
दर्शनात् । तदुक्तमस्मिन्मृता—

पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ।

व्यहादेकोदकानां च एकाहं सूतकं क्वचित् ॥

स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुद्धिः ।

स्त्रीषु त्रिपुरुषक्षेयं सपिण्डाय द्विजोत्तमा ॥ इति ।

अस्यार्थ—यथा पुंजन्मनि समानोदकानां त्र्यहाशौचं तथा स्त्रीज-
न्मनि सपिण्डानां त्रिरात्राशौचमिति दृष्टान्तार्थं सोदकोपादानम् । सपि-
ण्डानां समानोदकानां च तुरत्याशौचाऽनुपपत्तेः ।

अत्र ब्रह्मण्येणं त्रिपुरुषं तथाच त्रिपुरुषान्तरयोर्ज्ञानोपेयं त्रिरात्राशा-
चमुद्धन्तु समानोदकाशौचमेकरात्रम् । “एकाहं सूतकं क्वचित्” इति-
पूर्वसाक्षयात् । क्वचित्=स्यपत्यप्रसवे इत्यर्थः । सूतकमिति मृतकस्याप्यु-
पलक्षणम् ।

दशाहं शापमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । (मन्त्र ५-५९)

इतिमनुस्मरणात् । दशाहमिति द्वादशाहादेरुपलक्षणम् । तच्च दशाहं महागुरुव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र "द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेत्" इत्याश्वलायनेन विशेषविधानात् । वाशब्दः पश्चान्तराणि सूचयति । ।

तत्र पाराशरः—

दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतकाः ॥ इति ।

एतत्समानोदकविषयम् । "व्यहादुदकदायिनः" (मनु० ५-६४) इतिमनुस्मरणात् । ।

त्रिरात्रेण सकुल्पास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः ।

इतिबाह्विस्पत्याच्च । दशाहपक्षस्तु सपिण्डविषयः ।

दशाहं शायमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । (मनु० ५-५९)

जननेऽप्येवमेव स्यात्त्रिपुण शुद्धिमिच्छताम् ॥ (मनु० ५-६१)

इतिमनुस्मरणात् । क्षत्रियादिविषये देवलः—

दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विंशद्रात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव च ॥ इति ।

वशिष्टेऽपि—“ब्राह्मणो दशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियो वैश्यो विंशतिरात्रेण शूद्रश्च मासेन” इति ।

पेठीनतिः—‘पाडशाहं क्षत्रियस्य’ इति ।

शातातप —

एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।

शूद्रो विंशतिरात्रेण शुद्ध्यते मृतसूतके ॥

वृद्धपराशरोऽपि—

क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति ।

शूद्रविषये याज्ञवल्क्यः—

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदहं न्यायवर्तिन ॥ (या० ३-२२)

शातातपः—“भन्त्रावश्यकवर्जनाच्छूद्रस्य नाधिकारो न प्रतिषेधः । तदाश्रितश्च तद्वत्स्यान्मासमित्येके” इति । तदाश्रितस्त्रिवर्णाश्रितस्त्रिघणवदेवानां च भाक् इति ।

देवलः—

आशौचं दशरात्रं तु सर्वेषामपरे त्रिदुः ।

निघने प्रसवे चैव पश्यन्तः कर्मणः क्षयम् ॥

भङ्गिराः—

सर्वेषामेव घर्णानां सूतके मृतके तथा ।

दशाहाप्सुद्धिरथवा इति शातातपोऽप्रधीत् ॥ इति । १

तद्व्यमर्ष — क्षत्रियस्य दशैकादशद्वादशपञ्चदशषोडशरात्रैः, वैश्यस्य पञ्चदशविंशतिरात्रैः, शूद्रस्य पञ्चदशविंशतित्रिंशद्वात्रैः त्रैवर्णिकाशौचदिनेश्च अथवा सर्वेषां घर्णानां दशरात्रेणेति । तदेतेषां पक्षाणां कल्पिर्जनीयतया लोकसमाचाराभावाद्दुपेक्षैव चितेति षाशब्दं प्रयुज्जानेस्य भावः । तदाह हारीतः—

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि पुर्वाणः कलो मुह्यति किञ्चिपि ॥ इति । (१)

विप्रपद क्षत्रियाद्युपलक्षकम् । दशाहपदं द्वादशाहादेरुपलक्षकम् । कल्पान्तराणीति बहुवचनसामर्थ्यात् । घर्णपदोपादानाद्वर्णसङ्कराणामन्यदिति ध्वनितम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

शोचाऽऽशौचं प्रहृर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्कराः । इति ।

कुण्डगोलककानीनराहोढादयोऽसवर्णाः, सूतादयः पद्(२) प्रतिलोमजाश्च ।

चद्राणां तु सघर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः । (मनु० १०-४१)

इतिस्मरणात् । अपध्वंसो व्यवसायः । यत्तु जाषालेन—

मासं शूद्रस्य शेषाणां सदाऽऽशौचमिति स्थितिः ।

इत्यनेन शेषपदोपात्तानां सङ्कराणां सर्वदाऽऽशौचमित्युक्तं, तद्विदितकर्मनिधिकारमभिप्रेत्य । अत एव "प्रतिलोमा धर्मक्षीना" इति स्मृत्यन्तरम् । यदपि विद्वानेष्टवरेण(३) तेषामाशौचाभाष एवेत्युक्तम्, तद्ब्रह्मपुराणयचनविरोधाच्चिन्त्यम् । मूर्द्धापसिकाघनुलोमजरघकारस्य अविभागे पैत्तुकमाशौच, विभागे मातृजातीयमेव । तदाहापस्तम्भ —

(१) ताऽय श्लोकः स्मृतिसमुद्भवे । विद्वन्मनोहरायां तु "अतः परं" (परा० ३-१) इति श्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ खोपलभ्यते । तत्र विद्वन्मनोहरायां 'कली ध्यामोहमुच्छति' इति पाठः । निर्णयसिन्धौ तु 'मुह्यति' इत्यत्र 'भवति' इति पाठः । अन्यत् त्रुद्धिचन्द्रिकया समानम् ।

(२) सूतधैदिहिकचण्डालभागघशान्नायोगया. पद् प्रतिलोमजा इत्यर्थः ।

(३) "क्षत्रस्य" (या० ३-२२) इति श्लोकव्याख्यां मिताक्षरायाः मित्यर्थः ।

क्षत्रविद्शूद्रजातीनां स्तश्चेन्मृतकसूतके ।

तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां तु मातृकम् ॥ इति । (१)

विभागः पितृमरणमप्युपलक्षयति । तदाह जावालः—

नानाजातिषु पारक्यं पैतृकं जीवतः पितुः ।

अतीते मातृकं विद्यात् पारक्यमुभयोरपि ॥ [इति]

नानाजातयः उत्पादिका येषां ते तथा । तेषु मूर्धावसिकादिषु स्वाशौ-
चविशेषाभावात्पारक्यमिति प्रतिज्ञातमुपपादयति—(जीवतः पितुरिति ।)

जीवतः पितुरिति विभक्तिव्यत्ययात् । जीवति पितरि पैतृकं=पितृजाती
यम् । अतीते तस्मिन्मातृकम् । एवमुभयोरपि जननमरणयोः पारक्य
मेतैत्युपसंहारः । यत्—

शूद्रापुत्रः पारशवो ब्राह्मणोत्पादितश्च यः ।

शूद्राऽऽचारेण तस्यापि शौचाऽशौचं विधीयते ॥ (२)

इत्यङ्गिरोवचनं तदपि विभागानन्तरं पितृमरणोत्तरकालं च मातृ-
जातीयाशौचप्रतिपादकमिति । अत एवाऽनुल्लोमजातानामपि क्षत्रि-
यात्वादिव्यपदेशः शङ्केन तद्धर्मप्राप्त्यर्थं कृतः—“ब्राह्मणेन क्षत्रियाया-
मुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव, वैश्येन
शूद्रायां शूद्र एव” इति । रथकारस्य तु शूद्रापत्ये करण्यामुत्पन्नाया-
च्छूद्राऽऽशौचवस्त्वमेव । एवं पत्नीनामपि जीवति भर्तरि तज्जातीयम् ।
मृते स्वस्वजातीयमेव । तदाह विष्णुः—

“पत्नीनां दासानामेऽनुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचम् । मृते स्वामि-
न्यात्मीयम् ” इति । हरितोऽपि—

मृतसूतेषु दासानां पत्नीनां चाऽनुलोमतः ।

स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौतकम् ॥ इति । (३)

यौतकं पृथक् स्वजातीयमिति सङ्क्षेपः । वर्णसन्निपाताशौचं तु “उ-

(१) नाऽयं श्लोक प्राप्तः स्मृतिसमुच्चयस्थापस्तम्बस्मृतौ । विद्वन्म-
नोहरायां “एकपिण्डा” (परा० ३-७) इति श्लोकव्याख्यायां नन्दपण्डि-
तरापस्तम्बनाम्ना समुद्धृतः । शुद्धिचन्द्रिकायां तु “नामाशौचं मृतम्”
इति पाठः । स न युक्त इति भाति ।

(२) नाऽयं स्मृतिसमुच्चयस्थाऽङ्गिरःस्मृतौ सम्प्राप्तः श्लोकः ।

(३) अयं श्लोको विद्वन्मनोहरायां “एकपिण्डा” (परा० ३-७) इति
श्लोकव्याख्यायां सम्प्राप्तः तदनुसारेणाऽयं पाठः । शुद्धिचन्द्रिकायां तु
“मृते सूतेषु दासीनां” इति पाठः ।

त्तमाधमसापिण्डये" [पङ् ६४] इत्यत्र घक्ष्याम" ॥ १३ ॥

आतमृताशौचसाम्यप्रसङ्गात्स्मृतमनुपनीताशौचसाम्य भेदादिनि-
रसनेनोपपादयति—

विप्राणामेकरात्रं यत्तच्छूद्राणां त्रिवासरम् ।

त्रिरात्रं चेद्दशाहं तदिति भेदो न साम्यतः ॥ १४ ॥

विप्राणामेकेति । विप्राणां यदेकरात्रं तच्छूद्राणां त्रिरात्रं, यच्च त्रिरा-
त्रं तद्दशाहमिति । आद्यन्तर्घर्षोपादानेन मध्यवर्तिनोः क्षत्रियवेद्ययोरपि
ग्रहणम् । एकरात्रादिशब्दाश्च तत्तद्भेदोपलक्षकाः । तेन घर्षभेदेनाऽनुप-
नीताशौचे यो भेदः स न शिष्टसम्मतः । भेदयोः पादितो ग्रहणपुराणे-

एकाहं च द्विजेभ्यः क तस्यहं शूद्रजातिषु ।

अथ चेत्तद्दशाहं स्याद्दशाशेनोत्तरत्र तु ॥ इति ।

उत्तरत्र=क्षत्रियवैश्ययोः । द्वादशाहदशांश सपाददिन किञ्चिन्म्युतम् ।
पञ्चदशाहदशांशम्=सार्द्धं दिनमित्यर्थः । ऋष्यशृङ्गस्तु प्रकारान्तरेणाह-

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं सम्प्रदृश्यते ।

तत्र शूद्रे द्वादशाहं पद् नव क्षत्रवैश्ययोः । इति (१)

अङ्गिरसाऽपि प्रकारान्तरेणाभिहितम्—

विप्रे न्यूने त्रिभिर्घर्षेभ्यो शुद्धिस्तु भैशिकी ।

अथ तु क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वैश्येभ्यो मृते तथा ॥

निर्वृत्तच्छूद्रके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

निर्वृत्ते क्षत्रिये पद्भिर्वैश्ये नयभिरुच्यते ॥

शूद्रे त्रिघर्षेभ्यो न्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते । इति । (२)

भेदासमतिर्धीनं चाहाङ्गिरा —

(१) अथ श्लोक मित्ताक्षरायां "अहस्त्वदत्त" (या० ३-२४) इति
श्लोकाख्याख्याया विज्ञानेदधरेण समुद्भूतः । तत्र 'द्वादशाहः' इति पाठः ।

(२) नैतानि पञ्चानि स्मृतिसमुच्चयस्याऽङ्गिरस्मृतौ सम्ग्राहा-
नि । निर्णयसिन्धौ स्वहिरानाम्ना "निर्वृत्तच्छूद्रके" इत्यारभ्य "द्वादशाहो
विधीयते" इत्यन्तानि दृश्यन्ते तदनुसाराण्यपाठः । मित्ताक्षरायां तु
"आद्यन्तजन्मन" (या० ३-२३) इति श्लोकाख्याख्याया "विप्रेभ्यो न्यूनं"
इत्यर्थे समुपलभ्यते तत्र 'विप्रेभ्यो न्यूनत्रिघर्षेभ्यो' इति पाठः ।

अविशेषेण वर्णानामर्वाक् संस्कारकर्मणः ।

त्रिरात्रात् भवेद्धुद्धिः कन्यास्वन्हा विधीयते । इति (१)
व्याघ्रपादवि-

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥ इति ॥

सर्वेषां वर्णानामुपतनयनसंस्कारात्प्राक् धयोनिमित्तमाशौचं समा-
नमेवेति समुदायार्थः ॥ १४ ॥

एवं प्रासादिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति-

छिन्ननाभैः शिशोर्मृतौ मृतस्य प्रसवेऽपि च ।

मातुश्च गोत्रिणां चैव सर्वेषां पूर्णमृतकम् ॥ १५ ॥

छिन्ननाभेरिति । नालच्छेदानन्तरं शिशोः प्रेते प्रेतस्य वा शिशोः
प्रसवे मातुः, चकाराज्जनकस्य, गोत्रिणां सपिण्डानां च सर्वेषां पूर्ण
स्वस्वेजांत्युक्तमाशौचं दशाहादिकमेव । तथाहं हार्यतः-“जातमृते मृ-
तजाते वा सपिण्डानां दशाहमाशौचम्” इति । जातमृत इति
नाभिच्छेदानन्तरमिति द्रष्टव्यम् । तदाह जैमिनिः-

यावन्न च्छिद्यते नालं तावन्नाप्रोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥ [इति]

यावन्नालं न च्छिद्यते तावच्छिशूपरमे सूतकं पूर्णं नामाति सपि-
ण्डानां, किन्तु त्रिरात्रमेव ।

जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतकं एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ (२)

इति वचनात् । सूतकं एव सूतकजातमात्रे इत्यर्थः । छिन्ने नाले शिशोः
प्रेते पूर्णमेव सूतकं विधीयते इत्यर्थः । पारस्करोऽपि-

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशार्धं सूतकं भवेत् ॥ इति ।

गोत्रिणामितिवहुयच्चेनेनैव सर्वस्य प्राप्तं पुनस्तस्येषामिति वचनं,

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थाङ्गिरः स्मृतौ सम्प्राप्तः । मि-
ताक्षरायां त्वङ्कितेनाम्ना “अहस्त्वदत्त” (या० ३-२४) इतिश्लोक-
व्याख्यायां लभ्यते ।

(२) अयं श्लोकः “भृगुभिर्मरण” (परा० ३-१०) इतिश्लोकव्या-
ख्यायां विद्वन्मनोहरायां “गर्भेऽन्वाये” (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्या-
यां मिताक्षरायां निर्णयसिन्धौ च समुपलभ्यते तत्र सर्वत्र ‘दिनत्रयम्’
इत्यत्र ‘त्रिरात्रकम्’ इति पाठः ।

बाले मृते सपिण्डानां सद्यः शौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दम्पत्याः सोदराणां तथैव च ॥ (१)

इति व्यासोक्तवेषभ्यनिरासायेति । सपिण्डानां दशाहमितिसाम्या
मिधानात् ॥ १५ ॥

सूतकमिति वदता शिशुपरमनिमित्ताशौचाद्यभावात् उक्तस्तमुपपा
दयति—

सूतिमप्ये मृते बाले शावः सद्यः पराकृतम् ।

शावादल्पा समा वाऽपि सूतिः शावेन शुद्ध्यति ॥ १६ ॥

सूतिमध्ये इति । सूतिमध्ये=जननाशौचमध्ये बाले मृते शवनिमि-
त्तमाशौचोदकदानादि सद्यः स्नानमात्रेण नियतंते । कार्यापनोपि—

अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्यः एव विशुद्धिः स्यान्न मृत नोदकक्रिया ॥ (इति)

अत एव विष्णुपारस्कराभ्यां तत्र सद्यः शुद्धिरभिहिता—“जात
मृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचम्” इति । (२)

जीवन् जातो यदि म्रियेतसद्यः एव विशुद्ध्यति । इति ।

दशाहान्तः शिशुपरमनिमित्ताशौचव्यपगमप्रसङ्गेनाऽऽशौचान्तर
सङ्कटेषु निर्णयमाह—शावादल्पेति । प्रकान्तशावाशौचकालादल्प-
कालः समकालं वा मध्यपतितः सूत्याशौचः प्रकान्तशावाशौचकाल-
लेनेवापेति, न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तत इति । तदुक्तं पद्मि
शम्भते—

शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।

शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशौधिनी ॥ इति

आङ्गिरा —

सूतकं मृतके भूयो यदि तु स्यादनिर्दशम् ।

तच्छेषेषु शुद्धिः स्यान्मृतके मृतकं तथा ॥ इति (३)

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्यासस्मृतीप्रातः ।

(२) घञ्चनमिद् मिताक्षरायां “गर्मश्राये” (या० ३-२०) इति-
श्लोकध्याख्यायां पृष्ठद्विष्णुनाम्ना समुपलभ्यते । तदनुरोधेनाऽयं पाठः
स्थापितः । शुद्धिचन्द्रिकायां तु ‘बालस्य सद्यः शुद्धिः’ इति पाठः ।

(३) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्याऽङ्गिरस्मृतीप्रातः । मिता-
क्षरायां त्वङ्गिरोनाम्ना “अन्तराजग्म” (या० ३-१०) श्लोकध्याख्या
यामुपलभ्यते । तत्राऽयं पाठः —

मृतकशेषेणैवेत्यर्थः । देवलः—

आद्यानां यौगपद्ये तु क्षेया शुद्धिर्गरीयसा । (१)

हारतोऽपि—

शुक्ला लघुशुद्धेन्नु लघुना नैव गुर्विति । (२)

तदेतद्विषमकालीनाशौचसङ्करे । समकालीनाशौचसङ्करे तु शकः—

समाशौचस्य सम्पाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ।

असमान द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥ (श० १५-१०) इति(३)

उभयैरेकदिनोत्पत्तौ तु योर्धायन्—“जननमरणयोः सन्निपाते स
मानो दशरात्र” (१-५-१२३) (इति) । दशरात्रपदं स्वस्वाशौचका-
लोपलक्षणम् । अत्र सूति शौचेनार्पित्येव वक्तव्ये शुद्धवर्तीत्यभिधान
शावाशौचान्तः पुत्रजन्मनि जातकर्माप्यर्थमपि शुद्ध्यर्थमभिधानात् ।

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

‘कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥

इतिप्रजापतिस्मरणात् ॥ १६ ॥ (४)

शावाशौचवत् न्यायसाम्यात्सूत्याशौचस्यापि समाल्पशावाशौच-
शोधकत्वप्राप्तौ विशेषमाह—

यद्वा यक्ष्यमाणस्य “न सूतिः शावशोधिनी” (पञ्च० १९) इत्य-
स्य पुरस्तादपवादमाह—

स्वभावबहुमृतिस्तु न्यूनशावविशोधिनी ।

बहुमङ्गल्यदिने यत्तु तत्स्वभावाद्बहुव्यते ॥ १७ ॥

न्यभावेति । प्रक्रान्ते दशाहादिजननाशौचे उपहादिस्वल्पशावाशी-
घपाते सूत्याशौचशेषेणैव तच्छुद्धिः ।

सूतके मृतकः चेत्स्यान्सूतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राऽधिदृश्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥ इति ।

निर्णयसिन्धायप्ययमेव पाठः ।

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्य देवलस्मृतौ प्राप्तः ।

(२) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्य दारुणस्मृतौ प्राप्तः ।

(३) स्मृतिसमुच्चयस्य दारुणस्मृतौ प्राप्तोऽयं श्लोकः । तत्राऽयं पाठः—
समान एतदशौचं तु प्रथमेन समापयेत् । इति ।

(४) नाऽयं श्लोकः स्मृतेः समुच्चयस्य प्रजापतिस्मृतौ । मित्ताक्षरायां
“मन्तराजम्” (या० ३-२०) इति श्लोकस्याप्याप्यां निर्णयसिन्धौ च
प्रजापतिनाम्ना समुद्धृतोऽयम् ।

(१) आद्यानां यौगपद्ये तु क्षेया शुद्धिर्गरीयसा । (१)

'गुरुणा लघु शुद्धेत लघुना नेव गुर्विति ॥ (२)

इतिदेवलहारीतवचनात् ।

स्वभावबहुसन्वार्थमाह—बहुसङ्ख्यदिनमिति । यत्स्वभावाद्बहुसङ्ख्यदिन तद्बहुहित्युच्यते इति न यत्र रात्रिशेषे यामशेषे वाऽऽशौचान्तरसन्निपातेन द्वित्रदिनाधिक्याद्बहुसङ्ख्यदिनत्वम् ; सूते सम्पद्यते तत्रागन्तुकाधिकदिनमध्यपतितस्य न्यूनस्यापि; शावाशौचस्य सूतिर्न विशोधिकेति । तद्यथा—त्रिरात्रे सूत्याशौचे यामशेषे ह्यल्पसूत्याशौचान्तरपातेन दिनत्रयाधिक्यात् पद्मात्रे स्वल्पशावाशौचयातेऽपि न पूर्वशेषेण शुद्धिरिति । अत एवाकम्—

स्वभावबहुसूतिस्तु न्यूनशावविशोधिनी । (पङ् १७) इति ।

यद्वा सप्तममासानन्तरमेव स्वाभाविकबहुदिनत्वं सूते अतस्तस्याएव न्यूनशावविशोधकत्वम्, न नैमित्तिकात्पक्वालीनायाः पातादिकृपाया सूतेः स्यापेक्षयाऽल्पशावशोधकत्वमिति । तदाह महापुराणम्—

नागन्तुकैरघाहोभिराशौचमपनुद्यते । (इति ।)

न च पातनिमित्तशावस्याऽल्पशावशोधनमिति । अगन्तुकै रात्रिशेषादावाशौचोत्तरनिपातनिमित्तैरघाहोभिराशौचदिनैरित्यर्थः ॥१७॥

तत्रैव विशेषान्तरमाह—

सूतिमध्ये यदा तुल्यमधिकं वा मृतं तदा ।

शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥ १८ ॥

सूतिमध्य इति । प्रकान्तं सूत्याऽऽशौचे यदा तुल्यकालमधिककालं वा शावाशौचमापतति तदा शावेनेव सूत्यपनोदो न सूत्याशावाऽपनोदः । अत्र "न सूतिः शावशोधिनी" इत्येव वक्तव्ये यत् "शावेन शुद्ध्यते सूतिः" इत्युक्तमपि पुनरुक्तं तत्सूतकधर्माणामङ्गस्पर्शाहंत्वादीनामप्यभावबोधनायेति । अत एवाङ्गिरा—

सूतके मृतकं चेतस्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।

(१) नेद वचन स्मृतिसमुच्चयस्थदेवलस्मृतौ । निर्णयसिन्धौ तु हारीतनाम्ना समुद्भूतम् ।

(२) नेद वचन स्मृतिसमुच्चयस्थहारीतस्मृतौ । निर्णयसिन्धौ तु हारीतनाम्ना समुद्भूतम् । तत्र 'शुद्धेत' इत्यत्र 'शुद्धेतु' इति 'गुर्विति' इत्यत्र 'तद्गुर्व' इति च पाठः ।

तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न मृतकम् ॥ इति । (१)

मृतकमधिकृत्यैव कालशौचाधिकामेत्यर्थः । अतश्च प्रेतक्रियाऽपि तत्र न निवर्तते इत्युक्तं शातातपेन—

अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्थान्मरण यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वयन्धुभिः ॥

प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्येचेजननं भवेत् ।

तथैवाऽऽशौचपिण्डास्तु शेषान् दद्याद्यथाविधि ॥ इति (२)

अत्र विशेषमाह वसिष्ठः—

पितुर्दशाहमध्ये तु मातुः स्यात्प्रसवो यदि ।

पिण्डोदकक्रियां कुर्याच्छ्राद्धं चात्र विवर्जयेत् ॥ (इति) ।

धार्द्धम्—एकादशाहादिकम् ।

पितुर्दशाहमध्ये तु भार्यायाः प्रसवो यदि ।

इतरेण च पुत्रेण कर्तव्याधोदकक्रियाः ॥ (३)

चतुर्विंशतिमते—

मृतजातकयोर्योगे या शुद्धिः साऽनुकथ्यते ।

मृतेन शुद्ध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ॥ १८ ॥

इदानीं जननाऽऽशौचयोः सन्निपाते निर्णयमाह—

मृतिमध्ये पदा मृतं पूर्वाऽनधिकमापतेत् ।

तत्र पूर्वेण शुद्धिः स्यादधिकं तु स्वकालतः ॥ १९ ॥

मृतिमध्ये इति । प्रकान्तजननाऽऽशौचमध्येः यदि पूर्वाशौचकालात्समकालं न्यूनकालं वा बन्धुधिककालं जननाशौचान्तरमापतति तत्र पूर्वाऽऽशौचशेषेण शुद्धिः स्यात् । विष्णु — “जननाऽऽशौचमध्ये यद्य

(१) वचनमिदं स्मृतिसमुच्चयस्थाऽङ्गिरस्मृती नास्ति । मिताक्षरायां ‘अन्तराजन्म’ (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धो च समुद्धृतम् ।

(२) नेदं श्लोकद्वयं स्मृतिसमुच्चयस्थशातातपस्मृती लभ्यते । मिताक्षरायां “अन्तराजन्म” (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धो च शातातपनाम्ना समुद्धृतं लभ्यते । तत्र मिताक्षरायां शुद्धिचन्द्रिकाया समाप्तम् । निर्णयसिन्धी तु ‘स्वयन्धुभिः’ इत्यत्र ‘यथाविधि’ ‘पिण्डे तु मध्ये चेज्जननं’ इत्यत्र ‘पिण्डे च मध्ये च जननं’ इति च पाठः ।

(३) नेदं वचनद्वयं स्मृतिसमुच्चयस्थषडशरसृती ।

परं जननं स्यात्, तत्र पूर्वोऽऽशौचव्यपगमे शुद्धिः" इति । जननाधिकारे गौतमोऽपि—"तद्येदन्तः पुनरापनेच्छेपेण शुभ्येरन्" इति । (१) अत्र शुद्धिपदोपादानसामर्थ्याच्च जनने जननान्तरपाते जातकर्मादावपि शुद्धिः ।

तथाह घशिशुः—

जननस्य च मध्ये च जननं तु पुनर्भवेत् ।

पूर्वस्य नामकर्मादि कर्तव्यं तु द्विजन्मना ॥ इति । (२)

नामकर्मणः आदि नामकर्मादि । जातकर्मैत्यर्थः । तस्यैवान्वयगति-
कत्वात् । नामकरणनिष्क्रमणादेस्तु सावकाशत्वात् । ननु शावं समा-
ऽल्पसूत्र्यपनोदकं सूनिध्याल्पशावापनोदिका तुल्याधिकशावाऽनपनोदि-
का समाल्पसूत्र्यपनोदिका चेत्युक्तम्, तर्हि स्वल्पाशौचान्ते दीर्घाशौचपाते
कथमित्यत आह— अधिकमिति । पूर्वोक्ताऽऽशौचसद्गुणनिर्णयशेषोऽयम् ।
अल्पकालाशौचे दीर्घकालाशौचपाते न पूर्वशेषेण शुद्धिः, किन्तु स्वका-
लेनैव । तदाहोशना—

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न पूर्वेण विशुद्धिः स्वार्थकालेनैव शुभ्यति ॥ इति । (३)

यमस्तु सोदाहरणमाह—

यथा थिराश्रे प्रकान्ते दशार्हं प्रविशेद्यदि ।

आशौचं पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुभ्यति ॥ इति । (४)

अथवेदमेव व्याख्येयम् । अधिकमद्यद्विदमदाशौचं स्वकालेनैवापैति
न पूर्वोऽऽशौचशेषेणेति । तदाह यमः—

अद्यद्विदमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ॥ इति । (५)

(१) वचनमिदं स्मृतिसमुच्चयस्थवसिष्ठस्मृतौ ४-२२ लभ्यते ।

(२) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थवसिष्ठस्मृतौ लभ्यते ।

(३) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थवसिष्ठस्मृतौ प्राप्तः । मिताक्ष-
रायां "अन्तराजन्म" (या० ३-२०) इति श्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धो
विद्वन्मनोहरायां "अन्तरा तु" (परा० ३-२९) इति श्लोकव्याख्यायां च
अशानोनाम्ना समुद्धृतो लभ्यते । तत्र विद्वन्मनोहरायां 'स्वकालेनैव शु-
भ्यति' इत्यत्र 'स्वकालेन विशुभ्यति' इति पाठः । मिताक्षरानिर्णयसिन्धो-
स्तु शुद्धिचन्द्रिका समाप्यम् ।

(४) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थयमस्मृतौ प्राप्तः । निर्णयसि-
न्धो तु यमनाम्ना समुद्धृतो लभ्यते ।

(५) नेदं स्मृतौ समुच्चयमस्मृतौ । मिताक्षरायां "अन्तराजन्म" (या०
३-२०) इति श्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धो च यमनाम्ना समाप्यतम् ।

अस्यार्थ—सपिण्डजननात्स्वपुत्रजननमप्यधवृद्धिमत् । तत्र स्नानात्प्रा-
गस्पृश्यत्वश्रवणात् । दशाहाऽनन्तरमपि स्नानश्रवणाच्च । तथा सपिण्ड-
मग्नात् पित्रोर्भर्तुश्च मरणमधवृद्धिमत् । तेषां महागुरुत्वेन द्वादशरात्रा-
शौचाऽभिधानात् । तथा प्रकान्ताशौचेऽधवृद्धिमतः पाते स्वकालेनैव
शुद्धिर्न पूर्वशेषेणेति । अत्रैव विशेषमाह देवलः—

परतः परतः शुद्धिरधवृद्धौ विधीयते ।

स्याच्चैत्पञ्चतमादहः पूर्वेणैवानुशिष्यते ॥ इति । (१)

अस्यार्थः—अधवृद्धौ परतः शुद्धिविधीयते सा चैत्पञ्चतमादहः परतः
स्यात् । अन्यथा पूर्वेणैवाऽनुशिष्यत इत्यलन्धार्थाऽनुवादः । तदुक्तं
कूर्मपुराणे—

अधवृद्धिमदाशौचमूर्ध्वं चेत्तेन शुध्यति ।

अथ चैत्पञ्चमी रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ॥ इति ।

यद्येकस्मात्सूतकान्मृतकाद्दीर्घमधवृद्धिमदाऽऽशौचं भवति तदा तेन
पूर्वशेषेण शुद्धिः । तत्र विशेषः—[अयेति ।] अथ पञ्चमी रात्रिमतीत्य
भवेत्तर्हि परतः परेणैव शुद्धिरित्यर्थः । तदेतत्स्पष्टमाह ब्रह्मपुराणम्—

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीयं पतिते त्याऽऽद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं द्वितीयात्सूतकान्तात् शुचिः स्मृतः ।

एवमेव विचार्य स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥ इति ।

चतुर्जा विमक्तस्य मृतकस्याऽऽद्यं भागद्वयं पञ्च दिनानि यावत्, द्वितीये
सूतके पतिते आद्यसूतकान्ताच्छुद्धिः । आद्यभागद्वयोर्ध्वं तु सूतकान्त-
रपाते तदन्तेनैव शुद्धिरिति । एवमन्यथाऽप्युहनीयम् । अत्र सूतकसा-
मान्योपादानेऽपि अधवृद्धिमतीति शेषम् । यमादियाक्याऽनुरोधत् । न
चेयं "रात्रिशेषं द्वाभ्यां प्रभाते विचरुभिः" (गो० १४-६) इति (२) विद-
ज्यत इति वाच्यम् । तस्य सपिण्डाऽऽशौचविषयत्वात् । अन्यथा प्राज्ञी-
दियाक्याविरोधः स्यात् । यत्न पारिजाते मृतानामाशौचान्त्यात्रिनस्य
चतुर्था विमक्तस्याद्यभागद्वयेऽहोऽहोऽपि आशौचान्त्यपति पूर्वशेषेण शु-

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृ० समु० देवत्स्मृती प्रातः । निर्णयतिशब्धे
तु देवदत्ता द्बन्धते तत्र 'याऽनुशिष्यते' इत्यत्र 'याऽथ शिष्यते' इति पाठः

(२) यत्रगमिर्दं मिताशरायां "जन्तराजन्म" (या० ३-२०) इति श्लो-
कस्याप्यायां निर्णयतिशब्धे च गौतमनाम्ना स्मृत्पृथक् लभ्यते तत्र मिता-
शरायांश्रवणं इत्यस्यां 'सति' इत्यधिक पतिते ।

द्विः, सूर्यास्तानन्तरं रात्रिरूपे भागद्वये आशौचांतरपाते त्रि द्वय-
पाद्वितीयसूतकान्ताच्छुद्धिः, "रात्रिशेषे द्वाभ्याम्" (गौ० १४-६) इत्या-
द्विवाक्यबलादिति विवरणमुद्गीर्णं, तदसंधर्षणमेव कूर्मवाक्यविरोधात्
इत्यलं विस्तरेण ॥ १९ ॥ ।

आशौचसङ्करे पूर्वशेषेण शुद्धौ विशेषमाह—

रात्रिशेषे षदा मृतेः पूर्वानधिकमापतंतु ।

उर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाग्रामशेषे दिनत्रयम्(१) ॥ २० ॥

रात्रिशेष इति । रात्रिरेव शेषो यस्य दशमस्याहस्तास्मिन्दशमे दिवसे,
रात्रिषट्स्याहोरात्रपरत्येन चरमाहोरात्ररूपे वा शेषे यदि पूर्वाशौच-
समकालं न्यूनकालं वा न त्यधिककालं सूतकमाशौचमापतेत्तदा पूर्वा-
शौचकालादूर्ध्वं दिनद्वयमधिकमाशौचं भवति । तत्रापि विशेषान्तर-
माह-यामेति । रात्रेश्चरमयाममात्रे शेषे दिनत्रयमधिकमित्यर्थः । तदा-
हतुः शङ्खलिखितो—“अथचेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा अवशिष्टैरेव दि-
यसैः शुष्येत । अहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः” इति(२) । अहःशेषे
इति । अहोरात्ररूपशेषे इत्यर्थः । प्रभातो रात्रेश्चरमो यामः ।

रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुद्धिः । (३)

इतिशातातपस्मरणत् । । ततश्च । नचमाहोरात्रमभिव्याप्याशौचा-
न्तरपाते पूर्वेषु शुद्धिर्दशमादिनादित्योद्दयमारभ्य रात्रेषाममभिव्याप्या-
शौचान्तरपाते दिनद्वयेनेत्यर्थः सम्पद्यते । तदेतत्स्पष्टमाह बीधायनः—

“अथ यदि दशरात्रा सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमात्रममादिय-
सात्” (यौधा० १-५-१०४) इति(४) । आर्द्धाभिव्याप्यवर्धतया तेन च

(१) निर्णयसिन्धौ 'षदा सूतेः' इत्यत्र 'षदाशौचं' इति पाठः ।

(२) नेदं वचनमुपलब्धं स्मृतिसमुच्चये । निर्णयसिन्धौ तु “अहः
शेषे” इति वचनं शङ्खलिखितनाम्ना लभ्यत एव ।

(३) नेदं वचनं स्मृतिसमुच्चयशातातपस्मृतौ । मिताक्षरायां
“अन्तरा” (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ च शाता-
तपनाम्ना लभ्यते तत्र द्वयोरापि शुद्धिर्न्यहात् इति पाठः ।

(४) स्मृतिसमुच्चयस्याधीधायनस्मृतौ 'रात्रा-सत्रि' इत्यत्र 'रात्रा-
त्सत्रि' इति पाठः निर्णयसिन्धौ तु 'रात्रासत्रिपाते पुराच' इति पाठः ।
तत्रैव 'अत ऊर्ध्वं द्विरात्रेण शुद्ध्यायां त्रिरात्रेषु' इति षाधिकं बीधायनोक्तं
लभ्यते । त्रिशच्छ्लोकीव्याख्यायां रघुनाथमट्टैरुच्यते बीधायनवचने ए-
तद्वन्धवेद्य पाठः । स एव च युक्त इति मतिः ।

समभिव्याप्येत्यर्थो भवति ।

देवलोऽपि—

पुनः पाते दशाहा-प्राक् पूर्वेण सह गच्छति । ।

दशमेऽन्दि पतेद्यम्य द्विद्वयहात्म विशुध्यति ॥

प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वय त्रिधिः । इति (१) । ।

अत्र दशमनवमादिशब्दा अन्त्योपान्त्योपलक्षणाः । तेन क्षत्रियादी-
नामप्येतत्तुल्यम् । एतेन—“जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्तदा
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः । रात्रिशेषे दिनद्वयेन, प्रभाते द्विनत्र-
येण । मरणाशौचमध्ये क्षातिमरणेऽप्येवम्” इति विष्णुवचन, “रा-
त्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः” (गौ० १४-७) इति गौतमवचनं
च व्याख्यातम् ।

यत्तु विज्ञानेद्वरादिभिर्वधाश्रुतमेव रात्रिपदमादाय रात्रिमात्रावशि-
ष्टे शयुकं, तद्वाप्यह-पदयोराशौचप्रकरणेऽहोरात्रपरतया परिमाण-
णाद्याख्याहमेधाऽवधारणाय न शूद्राह्निकतथोपर्यर्णितमिति न विरोधः ।
हरदत्तस्तु “प्रभाते तिसृभिः” (गौ० १४-७) इति गौतमीय सूत्रं “द-
शाहादौ व्यतीते अपरेद्युः प्रभाते सङ्गये यद्यन्यदापतेत्तच्छास्त्रिसृभो रा-
त्रिभिः शुभेरन्” इति व्याचष्टे । [तस्येय] मुपपासि—आशौचिनो ह्यशौ-
चानन्तरदिने सङ्गये स्नान विहित, स्नानकालाद्यपनोद्यं चाशौचं, ततश्च
स्नानात्प्राक् प्रातरप्याशौचान्तरपते व्यहेण शुद्धिरिति युक्तमेव ।
। तदेतत्स्वप्नमुक्तमस्मृतौ—

वंशाहे दशमे शये शायमन्यद्यदापतेत् ।

प्राहाप्युद्धिर्भवेत्तस्य प्रभाते च ज्येष्ठास्तथा ॥ ।

प्रोक्तः पुरोगतः कालः प्रभातस्त्रिमुहूर्तकः ।

पुरोदयाच्च कालवाक्यः कालः पञ्चमुहूर्तकः ॥ ।

स्नानकाल प्रभातान्तः सायत्नकिनां स्मृतः ।

स्त्रीणां चर्षां तु तत्कालात्प्राक् स्नानाच्च शुचिर्भवेत् ॥ इति ।

(१) नैतानि यद्यनानि स्मृतिसमुच्चयस्यदेशलस्मृती । निर्णयसि-
न्धी विद्वन्मनोहरायां च “जन्तरात्रु” (परा० ३-२२) इतिदलोकव्या-
ख्यायां देशलनाम्ना श्यन्त एव । तत्र निर्णयसिन्धी ‘स्वद्विप्र्यहात्स’
इत्यत्र ‘स्याद्धर्षात्स’ इति पाठः । विद्वन्मनोहरायां तु पतद्ग्रन्थसमा-
नः पाठः ।

अस्यार्थ-दशमे दिन इति शेषः । श्रावे इति सूतकस्याऽऽप्युपलक्षणम् । प्रभाते इत्यत्राऽपेक्षितं प्रभातलक्षणमाह-उदयात्पूर्वं पञ्चमुहूर्तः उदयात्पुरोगतः, उद्यानन्तरभावी च त्रिमुहूर्तः कालः प्रभात इत्यर्थः । स एव च कल्पाख्यः । श्रावं च सूतकं च श्रावमृतके ते विद्येते येषां ते श्रावसूतकिनः । तेषामाशांचानन्तरदिने स्नानकालः प्रभातान्तः प्रभातस्य अन्तो येनाऽसौ प्रभातान्तः सङ्ख काल इत्यर्थः ।

स्त्रीणामृतौ च स एव स्नानकालः । "सङ्खे स्नानमाचरेत्" (पट०) इति वक्ष्यमाणात् । तुशब्देन तस्नानकालान्तरमप्याह-तत्कालात्सङ्खकालात्प्राक् च प्रातरपि रजस्वला स्नानाच्छुचिर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपाण्डितात्मजनन्दपाण्डितापरनामकविना-

यकपाण्डितकृतायां षडशीतिविरचितौ शुद्धिचन्द्रिकायां

सूतकप्रकरणं समाप्तम् ।

एवं यथोद्देशसूतकं निर्णीय मृतकं निर्णिनीयुः सूतकान्तरनिर्णयप्रसङ्गेन शुद्धिस्थं मृतकसङ्करनिर्णयं तावदाह-

श्रावेऽपि तुल्यं न्यूनं वा श्रावं पूर्वेण शुध्यति ।

अधिकं तु स्वकालेन रात्रिशेषादि पूर्ववत् ॥ २१ ॥

श्रावेऽपीति । प्रकान्तशावाशौचेऽपि तुल्यकालं न्यूनकालं वा श्रावाशौऽऽचमन्तरा पतति चेत्तदा पूर्वशेषेणाऽपि । तदाह मनुः-

अन्तर्देशाहं स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत्स्याद्शुचिर्घिमो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ (मनु० ५-७९) इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि-

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुज्जाति । (या० ३-२०) इति ।

तथाऽल्पाशौचमध्ये दीर्घाऽऽशौचयाते तु स्वकालेनैव तदपगमो न पूर्वशेषेण । यथा अधिकं "अघट्टिमत" इत्यनन्तरोक्तरीत्या व्यापयेयम् । अत्राऽपि रात्रिशेषे षडहाद्यामंशेषे ष्यहाच्छुद्धिरित्यादिकं सूतकनिर्णयवदेव ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

आशौचसङ्करे पूर्वशेषेण शुद्धिः पुरुषत्रिशेषेणाऽप्यवदति-

पूर्वशेषेण वा शुद्धिः सूनिनां मृतिना तथा ।

सूनिकामग्निदं हित्वा मेतस्य च मृतानपि ॥ २२ ॥ (१)

पूर्वशेषेणेति । सूतं मृतं चाऽस्ति तेषां ते तथा तेषां मृतिनां मृतिनां च सर्वेषां सा प्रारण्येनाऽऽशौचसङ्करे पूर्वशेषेण या शुद्धिरुक्ता सा मृतिकामग्निद्वन्द्वहकर्तारं प्रमीतस्य पुत्रांश्च विहाय भवतीति शयम् । मृतिरेति स्वभर्तुरप्युपलक्षणम् । तथाच विशिष्ट—

पित्रोस्तु दशरात्र स्यात्सूतकं तु विधीयते ।
अस्पृश्यत्व ध्रुव मातुरख्यं दशनसन्भवात् ॥ इति । (१)

सूतक कर्मस्पर्शायोग्यत्वं तदुभयमपि मातुर्दशाहं ध्रुवम् । रजोऽनु-
वृत्ते । पितृन्तु दशाह कर्मयोग्यत्वमेव, न स्पर्शायोग्यत्वम् । तस्य स्ना-
नेनाऽपगमात् । तदुक्तम्—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदख्यदर्शनाध्रुवम् । (या० ३-१९) ।
रजस्तत्राऽशुचि क्षेत्रे तथ्य पुंसि न विद्यते । (विशि० ४-२१) इति ।

तेनैव रजस एवाऽशुचितावोधनेनिवृत्तावेव शुद्धिर्न तु पूर्वाऽऽशौ-
चशेषेणेति । तदेतत्स्थमाह देवल —

मृतिकानां भवेच्छुद्धिः कालेनेव रजक्षये ।
नाऽऽशौचान्तरपातेन सूतके मृतकेऽपिच ॥ इति । (२)

आशौचान्तरपातेन न शुद्धिः । पूर्वशेषेणेति शेष । इदं च सूतके मृ-
तकेऽपि क्षेत्रमित्यर्थः । अत्राग्निद्वन्द्वसपिण्डो क्षेत्रः । तथाच शातातपः—

सपिण्डानां तु यः कश्चिद्दहेताऽथ दहेत या ।
तस्याऽऽशौचं दशाहं तु नाऽऽन्याशौचेन शुध्यति ॥ इति (३)

नाऽन्याशौचेन प्रकान्तेनेत्यर्थः । अत एव देवलपि—

पिहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।
तेषां कथ्येति यः कश्चित्तस्याऽऽधिपय न विद्यते ॥ (४)

इत्यादियादयोपलक्षितन्यूनत्वमपि प्रतिपेधति ॥ २२ ॥

चतुर्थचरणार्थं विवृणोति—

पूर्वेण चाऽपरेणापि पित्रोः शौचेन हीतरत् ।

आशौचं शुद्धिमापाति न पित्रोः शौचमन्यतः । ॥ २३ ॥

(१) नाऽयं मृतिस्तमुच्चयस्थयाशिष्टमृती श्लोकः ।

(२) नाऽयं मृत्पात्रमुच्चयस्थदेवलस्मृती प्रातः श्लोकः ।

(३) नाऽयं मृत्निम्बमुच्चयस्थशातातपस्मृती श्लोकः ।

(४) नाऽयं मृत् १० म्थदेवलस्मृती श्लोकः ।

पूर्वेणेति । प्रक्रान्तेनाऽऽगन्तुकेन वा पित्रोः शावाऽऽशोचे वाऽन्य-
दीयमाशौचमपैति । पित्रोः शावाशौचं पुनरन्याऽऽशौचेन नाऽपैति ।
तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

त्र्यहादि लघु शौचं तु दशरात्रेण हन्यते ।

तदप्यपरशाव तु पित्रोः शौचेन हन्यते ॥ इति ॥

अपरशावं पित्रोः शौचेन हन्यते इति वदता नान्यशौचेन पित्रोः
शौचं हन्यते इत्युक्तं भवति । तस्याद्यद्वाद्धिमत्त्वात् ॥ २३ ॥

पित्राशौचयोः परस्परसाध्रिपाते निर्णयमाह—

मात्राशौचस्य मध्ये चेत्पिता मेतत्त्वमाप्नुयात् ।

पितुर्मरणमारभ्य पुत्राणां दशरात्रकम् ॥ २४ ॥ (?)

पित्राशौचस्य मध्ये तु यदि माता प्रमीयते ।

दशाहात्पैतृकादूर्ध्वं मृतके पक्षिणी भवेत् ॥ २५ ॥

मात्राशौचेति । मात्राशौचमध्ये पितुर्मरणे तद्दिनमारभ्य पुत्राणां
दशाहमाशौचं न मात्राशौचशेषेण शुद्धिः । तदाह शब्दः—

मातर्यत्र प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शोषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात् पक्षिणीम् ॥ इति । (२)

मात्राशौचमध्ये पितुर्मरणे पित्राशौचशेषेण च शुद्धिः पित्राशौच-
मध्ये मातुर्मरणे पूर्व्याशौचात्पक्षिण्याधिक्यार्थः । 'पित्राशौचेनैव शुद्धिः'
इति ललितः । 'तच्च मातुर्मरणं रात्रिशोषे यामशोषे वा पित्राशौचे भवति
तदा द्विरात्रत्रिरात्राभ्यामेव शुद्धिर्न पक्षिण्याधिका । तत्रैवान्तर्भावान् ।
गुरुणा लघु शौचेदिति (?) वचनाच्चेति भट्टभाट्टकः ॥ २४ ॥ २५ ॥

पित्राशौचमध्ये मातुर्मरणे पक्षिण्याधिक्यस्थाऽपवादमाह—

मृतं पतिमनुग्रज्य पत्नी चेज्ज्वलनं गता ।

न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्याति ॥ २६ ॥

(१) 'माप्नुयात्' इत्यत्र 'मृच्छति' इति कचिरपाठः ।

(२) नाऽयंश्लोकः स्मृ० स० स्थशङ्कस्मृतौ । विद्वग्मनोहरायां

"अन्तरा तु" (परा० ३-२९) इति श्लोकव्याख्यायां मिताक्षरायां
"अन्तरा" (या० ३-२०) इति श्लोकव्याख्यायां रघुनाथमट्टनायां
त्रिंशच्छ्लोकीव्याख्यायां निर्णयसिन्ध्यादिग्रन्थेषु च श्लोकोऽयं शङ्क-
नाम्ना लभ्यत एव ।

मृतमिति । मृतं पतिमुद्दिश्य यदि पत्न्याग्निं प्रविशति तदा पक्षिणी
न कार्या किन्तु पितृमरणाऽऽशौचकालेनैव शुद्धिः ।

मृतं पतितं समुद्दिश्य यदि पत्नी प्रसीयते ।

आशौचं पिण्डदानं च युगपत्तु समापयेत् ॥

इति स्मरणात् ॥ २६ ॥

अनुगताग्निदस्याहस्तदाशौचं प्रसङ्गेनाह—

पुत्रोऽन्यो वाऽग्निदस्तस्यास्तावदेवाऽशुचिस्तयोः ।

नवश्राद्धं सपिण्डान्तं समाप्यं स्यात्सकृद्द्वयोः ॥ २७ ॥

पुत्रोऽन्यो चेति । तस्या अनुगतायाः पुत्रोऽन्यो वा सगत्नीपुत्रादिः
सपिण्डो योऽग्निं ददाति स तावदेव यावत्पितृराशौचमशुचिः ।

“सपिण्डानां तु यः कश्चिद्गृहेतावत् ददेत् वा ।

तस्याऽऽशौचं दशाह तु”

इतिशातातपस्मरणात् ।

प्रासङ्गिकान्तरमाह—तयोः सह मृतयोः दम्पत्योर्नवश्राद्धादिस-
पिण्डीकरणान्तं कर्मजातं युगपदेव समाप्नुयात्समापयेत्प्राग्प्रध्याङ्गापे-
न । तदाह भृगुः—

या समारोहणं कुर्याद्भक्तुंश्चित्यां पतिव्रता ।

तां मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डेन योजयेत् ॥

प्रत्ययं तु नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥ इति ।

अत्रोभयोरैकदिनमरणे समानकालत्वात्सिद्धेऽपि युगपरसमापने च-
त्युनयंचनं तद्दशाहान्तादिनभेदेनाऽपि मरणे सह्यमननिमित्ते युगपरस-
मापनार्थमिति । तदेव स्पष्टमाह देवल—

एकाग्रमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृता ।

सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यादनुयातमृतेचिना ॥ इति(१)

पित्रोर्मध्ये एकस्याग्रे मृता परस्य पश्चात्-मृता त्रिपक्षे सपिण्डनम् ।
अनुगमनमरणे तु तादृशोऽपि सहीयेत्यर्थः । अत्रापमभिसन्धिः-प्रथमदिने
पितरि मृते द्वितीये तृतीये वा दिने तमाद्यस्य सह्यगतायामनुगतार्या वा
मातरि पितृमरणदिनमारभ्य पितृर्नवश्राद्धादिकं मातृमरणदिनमारभ्य
मातृस्य नवश्राद्धादिकं [न] समापयेत् । किन्तु पितृमरणदिनमरणयैव स-
मापयेत् इति । तद्यथा पितृस्थानीयप्रादाणाय पादं दत्त्वा पश्चात्मातृ-

स्थानीयग्राहणावेत्येवं क्रमेण विसर्जनान्तं युगपच्छ्राद्धयं समापयेत् इति । तदाह लौगाक्षिः—

मृताऽहनि समासेन पिण्डनिर्घपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु ॥ इति । ,

दम्पत्योरन्वारोहणे मृताऽहनि पृथक् पिण्डनिर्घपणं कुर्यात् । पूर्वोक्तमृगुवाक्यात् । नवश्राद्धं तु समासेनेति । व्यतिपद्भेदेत्यर्थः । यद्वा समासेन सङ्क्षेपेण, एकैनेव पिण्डेनेत्यर्थः । तथाचाग्निस्मृतिः—

एकचित्यां समासह्य मृतयोरेकवाहंषि ।

विधोः पिण्डान्पृथग्दद्यात्पिण्डं वाऽपःस्तु तस्तुतः ॥ इति ।

अत्र च दम्पतिपदमहिंसा एकानेकसापक्षमातृभिरन्वारोहणे कृतेऽप्ययमेव विधिः । अन्यथा जनन्यारोहण इति मृयादिति मदनः । अत एव धर्मप्रवृत्तौ—

उत्तरीयं शिला पात्रमग्निश्चैव तथा चक्रः ।

एक एव भवत्कर्ता दम्पत्योः सहयायिनोः ॥

नवश्राद्धं सपिण्डान्तं श्राद्धयोऽशकं तथा ।

एक एव सुतः कुर्याद्दम्पत्योस्तु पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अस्या एव स्मृतेरर्थं सञ्जग्राह स्मृत्यर्थसारः—“सहदहनं तु पिण्डाद्वाद्वादौ पाकैक्यं कालैक्यं कर्षक्यं भवति” इति । “स च ज्येष्ठ एव” इत्युपपादितं श्राद्धकल्पलतायाम् । इदं च भर्तृसमानजातीयासहगमने विजातीयासहगमने घक्ष्यमाणत्वात् ॥ २७ ॥

सपिण्डनान्तं कर्मजातं युगपत्समापयेत् इत्युक्तम् । तत्र कस्य केन सपिण्डनामत्याकाङ्क्षायामाह—

भर्तुः पित्रादिभिः कार्यं भर्त्रादिभिरथ स्त्रियाः ।

सापत्या वाऽनपत्या वा न भेद इति गोभिलः ॥ २८ ॥

भर्तुरिति । भर्तुः पुरुषस्य । प्रेतैः पित्रादिभिः सपिण्डन कार्यम् ।

तदाह विष्णुः—“अथ सपिण्डीकरणम्” इत्युपक्रम्य “संवासरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय ग्राहणान् देवपूर्वान् सर्वान् भोजयेत्” इति । “इत्युक्तममृते सपिण्डनं अस्ति” इति सिद्धान्तेश्वरः (१) । तत् मातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयम् ।

(१) “अन्धोदक” “ये समाना” (या० १-२५३-२५४) व्याख्यायां मिताक्षरायां स्पष्टमेतत् इत्यर्थः ।

व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः ॥

इतिस्कन्दपुराणात् । स्त्रियास्तु सपिण्डनं भर्तृतरिपत्तत्पितामहैः
सह कार्यम् । यत्तु—

भर्त्रा चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः (१) ।

इति यमेन ।

स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् (२) ॥

इति हारीतेन च केवलं भर्तृपदमुपात्तं, तत्पित्रादीनामप्युपलक्षणा-
र्थम् । एकपदं च भर्तृगणेनैव न गणान्तरेणेत्येवमर्थं न तु भर्तृपित्रादि-
निराकरणार्थम् । यद्वा मूलवाक्यं त्रिष्वपि प्रमीतेषु त्रिभिः सहैत्येवम-
र्थम् । यमादिवाक्यं तु भर्तुः पित्रादिषु जीवत्सु भर्तृमात्रे प्रेते तेनैव स-
हैत्येवमर्थम् । न चैकेन सपिण्डनं नास्तीति वाच्यम् ।

ध्याणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।

पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति सुमन्तुना व्युत्क्रममृतस्यैकेनापि सपिण्डने पितृत्वप्राप्ति-
षोभनात् । "तदेतत्पत्या सह सपिण्डनं पृथक्चित्यारोहणविषयम् ।
एकचित्यारोहणे तु प्रतिपिण्डदान एव तन्नामग्रहणेन तत्सपिण्डनस्या-
पि जातत्वात्" इति शङ्खधरः । पत्युद्देशेन विनान्तरमरणविषयमेव व-
क्तुं युक्तम् ।

मृता याऽनुगता नाथे सा तेन सदपिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गयासेऽपि यावदाभूतसंग्रहम् ॥ (३)

इति शातापस्मरणात् । "नाथमनुलक्षीकृत्य न तु पद्भ्यात्" इति
लोहट्टः । विशानेश्वरोऽप्येवमेवाह । अत्राऽप्यो वक्तव्यो विशेषः था-
सकल्पलतापामेघ सविस्तरमाविष्कृत इति नेहोच्यते । ननु—

अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषापि च ।

तेषां सपिण्डनामाषादेकोद्दिष्टं न पार्थणम् ॥.

(१) पचनमिदं स्मृ० स० यमस्मृतौ नास्ति । परन्तु "गन्धोदक"
"धेसमाना" (या० स्मृ० १-२५३ । २५४) व्याख्यायां मिताक्षरायां समुद्र-
द्वितं लभ्यत एव यमनाम्ना पचनमिदम् । तत्र 'भर्त्रा' इत्यत्र 'पत्या'
इति पाठः ।

(२) पचनमिदं स्मृ० स० हारीतस्मृतौ नास्ति ।

(३) नास्तीदं पचने स्मृ० स० शातापस्मृतौ ।

इत्यादिना पुत्राणां सपिण्डननिषेधात्कथमिदमविशेषेणोच्यते इत्याह-सापत्येति । सा स्त्री सापत्या सपुत्रा, अनपत्या अपुत्रा वा भवतु सपिण्डने न कोऽपि विशेषः इति गोभिलः प्राह । स्त्रीपदमुपलक्षणं तेन पुरुषस्याप्यपुत्रस्य सपिण्डनं भवत्येव । अपुत्रादिवाक्यानां तु पुत्रोत्पादनविधिशेषत्वेन, एकाद्विष्टविधिशेषत्वेन वा स्वार्थपरत्वाभावात् । भाषे घा—

पुत्राऽभावे स्त्रियः कुयुः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं तत्र ततः पार्वणमन्वहम् ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ॥

इत्यादिवाक्यैः सपिण्डनविधानादष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेरिति माघवाचार्यस्वरसः ॥ २८ ॥

“भर्त्रादिभिस्सह स्त्रीसापिण्ड्यम्” इत्यस्य क्वचिदपवादमाह—

द्विजा भर्त्रादिभिर्योज्या शूद्रा तु स्त्रीभिरेव हि ।

नोद्वाहभेदान्नेदः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥ २९ ॥

द्विजाभर्त्रादिभिरिति । ब्राह्मणादीनां सर्ववर्णस्त्र्यापरिणयने ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या च द्विजातिस्त्री द्विजैर्भर्त्रादिभिर्योजनीया । शूद्रा पुनर्द्विजातिभार्या स्त्रीभिस्तन्मात्रादिभिर्योजनीया । ननु—

तन्मात्रा तत्पितामहा तच्छ्वश्रुघा घा सपिण्डता ।

आसुरादिविवाहेषु विज्ञानां योपेतां स्मृता ॥

इति शातातपेन (१)विवाहविशेषेणैव तन्मात्रादिभिः सापिण्ड्यमुक्तं तत्कथं वर्णविशेषस्त्रीविषयत्वेन व्यवस्थोच्यते इत्यत्राह—नोद्वाहेति । उद्वाहभेदान्=विवाहविशेषात् । तन्मात्रादिभिः सापिण्ड्यमिति यो भेदः स नेत्याङ्गिरसमतम् । उक्तं च स्मृत्यन्तरे—

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या योजनीया स्वभर्तृभिः ।

शूद्रा स्वभर्तृभिर्योज्या सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

युक्तं चैतत् । शूद्रस्य द्विजैः सह सपिण्डने द्विजानामपि शूद्रतापत्तिश्रवणान् । तदाह शङ्खः—

नीयते च सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः ।

सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितोऽपि ते (शा० ४-११) इति ।

न चैवं शातातपीयवचनविरोधः तन्मात्रादि सापिण्ड्ये निमित्तान्तरबोधकत्वात् । तदुक्तं भवति—द्विजातिभार्यायाः शूद्रायाः तन्मात्रादि-

(१) घचनमिदं नास्ति स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

भिः क्षापिण्डयं, तथा ब्राह्मण्यादीनामध्यासुरादिविवाहोदानां तन्मा-
त्रादिभिरेवेति । एतेन "स्त्रीभिरेव हि" (पड० श्लो० २९) इत्यत्र स्त्रीप-
दं पितामहादिपरम् ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

तस्याः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितम् ॥ (१)

इति यमस्मरणात्" इति व्याख्यानं निरस्तम् । शङ्कोकदोषापत्तेः ॥२९॥

सहगमनमृताया नवश्राद्धं सपिण्डनान्तं युगपत्समापयेत् इत्युक्तं,
इदानीमनुगमनमृताया विशेषमाह—

पृथक्चित्तिं समारोहेत्काचिद्ब्राह्मणी यदि ।

तस्या एव यथाकालं तत्सापिण्ड्यान्तमाचरेत् ॥ ३० ॥

पृथक्चित्तिमिति । अब्राह्मणी क्षत्रियादिजातीया ब्राह्मणादिभार्या पृ-
थक्चित्तिमारुह्य यदि म्रियते तदा तत्तज्जात्युक्तमेवाऽऽशौचकालमा-
दाय तत्तज्जात्युक्तमेवावयवपिण्डादिसपिण्डनान्तं कुर्यात् । यद्यप्यनुलो-
मजानां विभागात् प्राक् पैतृकमेवाशौचं, तथापि विभागवत्पितृमरण-
स्यापि मातृजातीयाऽऽशौचप्राप्तिनिमित्तत्वमभिप्रेत्योक्तं तस्या एव यथा-
कालमिति । यथावर्णमाशौचकालः प्रागुक्तः । प्रतिवर्णं पिण्डविशे-
पमाह पारस्करः—

ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकार्तिताः ॥ इति ।

तथाऽस्थिसञ्चयनेऽपि विशेषमाह ब्रह्मपुराणम्—

कुर्युस्तृतीये विप्रस्य चतुर्थे क्षत्रियस्य च ।

पञ्चमे वैश्यजातेस्तु शूद्रस्य दशमेऽहनि ॥

अस्थान्तु सञ्चय. प्रेते क्रियते देशगौरवात् ॥ इति ।

नवश्राद्धेष्वपि विशेषो नविष्यपुराणे—

नव सप्त विशां रात्रां नवश्राद्धाननुक्रमात् ।

श्राद्धन्तयोर्वर्णयोस्तु पडित्याहुर्मनीषिणः । इति ।

तदेवं प्रतिवर्णमाशौचकालेऽवयवपिण्डादौ च भिन्ने सति क्षत्रि-
यादिजातीयब्राह्मणादिभार्याणां तत्तज्जात्युक्तमेव कालमादाय तज्जातीय-
कर्मजातमनुष्ठेयं, न पितृजात्युक्तकालादिकमादायेति निर्गलितोऽर्थः ।
एतेन सवर्णायाः पत्या सहैकचित्यारोहणं, असवर्णायाः पृथक्चित्त्वा-
रोहणमेवेत्यपि ध्वनितम् । अभ्युपगतं च स्मृत्यर्थसारेणापि यथा शुद्ध-

(१) यचनमिदं नारित स्मृ० स० यमस्मृती ।

दत्तं पतिमादाय या म्रियते तस्या अप्याशौचपिण्डादिविधिः स्वकाल एव समापनीय इत्युक्तं न पत्याशौचपिण्डादिविधियत्सद्यः समापनं तस्याः । युद्धहतत्वाभावात् । (१) उक्तं च वृद्धशातातपेन—

युद्धे दत्तं पतिं धीरं यदि स्यनुगता तदा ।
आशौचं पिण्डयज्ञश्च कथं कार्यो भवेदिह ॥

इतिप्रश्नपूर्वकमुत्तरम्—

वग्ध्वा सहैव तां विप्राः स्वस्वकाले समापयेत् ॥ इति ।

स्वस्वकाल इत्यनेन युद्धहतस्य सद्यःशौचपितृयज्ञौ समाप्त्यौ अनुगतायास्तु स्त्रियाः स्वजात्युक्तकालेनैवाऽऽशौचपिण्डयोः समापन-
मिति ॥ ३ ॥

ननु भर्त्रादिभिः स्त्रियाः सापिण्ड्ये तस्याः पार्वणं कैरसह कर्तव्य-
मित्यपेक्षायामाह—

कृते पित्रादिसापिण्ड्ये मातुः श्राद्धं पृथग्विधौ ।

मृताहादौ तथा मातुः पितामहादिभिः क्रमात् ॥३१॥

कृतइति । मातुः सापिण्ड्ये पित्रादिभिः पित्रा पितामहा मातामहेन मातामहा वा कृते पृथग्विधिकर्तव्यतोपदेशो यस्मिंस्तादृशे मृताहादौ मृताहान्वष्टक्यवृद्धिगयासु मातुः श्राद्धं क्रमात्पितामहादिभिस्तथा-
आचरेदिति पूर्ववाक्यक्रियातिदेशः । (२) तदाह शातातपः—

नान्दीमुखेऽष्टकाभास्त्रे गयायां च क्षयेऽहनि ।

पितामहादिभिः सार्द्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥ इति ।

मृताहादौ पृथग्विधिश्च स्मृत्यन्तरे—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥ इति ।

ततश्च येन केनाऽपि सापिण्ड्ये मातुः पार्वणं पितामहादिभिरेवेति तत्त्वम् । ननु एकमूर्तित्वात् पतिसापिण्डीकरणे कृते—

पत्नी पतिपितृणां तु तस्मादंशेषु भागिनी ।

(३) इति शातातपेन मातुर्मातामहसापिण्ड्ये तच्छ्राद्धमपि पितृश्रा-

(१) वचनमिदं नाम्नि स्मृ० स० वृ० शातातपस्मृतौ ।

(२) नास्तीदं वचनं स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

(३) नास्तीदं वचनं स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

अथश्रित्यमुक्तम् । तथा च मातृमातामहप्रमातामह इति पार्वणं भवतीति चेत् सत्यम्, तस्य पुत्रिकापुत्रविषयत्वात् । (१)तदाह र्वाधायनः-

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये च पितुस्तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥ इति ।

ततश्च मातामहेन मातुः सपिण्डनमपि पुत्रिकापुत्रविषयमुपपन्नम् ।

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा तस्मिन् पुत्रिकासुतः ॥

इतिस्मरणात् । तत्पित्रा=मातृपित्रेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं मासाङ्गिक परिसमाप्य प्रकृतमनुसरन् विदेशस्थस्याशौच-
निर्णयमाह-

पित्रोर्मृतिश्रुत्वावन्तर्दशाहे शेषतः शुचिः ।

श्रवणादिदशाहान्तमिति यत्तदसाम्प्रतम् ॥३२॥

पित्रोर्मृतीति । मातापित्रोर्मरणदिनाद्दशाहमध्ये मरणश्रवणे शेषैरेव वि-
चसैः पुत्रः शुद्धः स्यात् । पित्रोरित्युपलक्षणम् । तेनाऽन्याऽऽशौचेऽपि
शेषेण शुद्धिः ।

विगतं तु विदेशस्थं श्रुत्वाद्योहानिर्दशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ (मनु०५-७५)

इतिमनुना सामान्येनाभिधानात् । विगतं मृतम् ।

अन्यदेशमृतं शान्तिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु शोषाहोभिर्विशुध्यति ॥

इतिग्रहस्तपतिना विशेषेण शान्तिर्दोषादानाच्च । अत्र विदेशशब्देन
यत्र स्थितेन प्रथमदिने सपिण्डमरणादि न ज्ञातुं शक्यते तादृशो देश
उच्यते । मृतिपदमपि जननमुपलक्षयति । “श्रुत्वा देशान्तरस्थे जन्मम-
रणे आशौचशेषेण शुद्धिः” इति विष्णुस्मरणात् । “अन्तर्दशाहे” इत्य-
नेन च दशाहानन्तरं सपिण्डजननश्रवणे नाऽऽशौचमिति ध्वनितम् ।

नाशुद्धिः प्रसवाऽऽशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि । (२)

इतिदेवलस्मरणात् । पुत्रजन्मश्रवणे तु पितुरविशेषेण सर्वदा
स्नानमस्त्येव ।

निर्दशं शान्तिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सधासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ (मनु०५-७७)

(१) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० वीधायनस्मृतौ ।

(२) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० देवलस्मृतौ ।

इतिमानवात् । दशाहपदं च स्वस्वाऽऽशौचकालोपलक्षणार्थम् ।
तेन क्षत्रियादीनामपि स्वाऽऽशौचशेषेणैव शुद्धिरिति । "प्रोपितश्चेत्प्रेया-
च्छ्रवणात्प्रभृतिऋतोदकाः । कालशेषं समासीरन्" इतिहारीतेन सामा-
न्याभिधानात् । अत्र केचित् "दशाहमध्येऽपि धवणदिनमारभ्य
दशरात्रमाशौचं कार्यम् ।

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

इतिपैठीनासिना दशरात्रादियहिर्भावादानादरेण सामान्यत एव श्रव-
णदिनमारभ्य दशाहाभिधानात् । दशाहान्तः शेषदिनैरेव शुद्ध्यभिधा-
नादिवं दशाहयहिर्भावविषयमर्थत एव सिद्धमिति न वाच्यम् । अन्यदेश-
मृतं ज्ञातिमित्युपक्रम्य शेषाहोभिर्विशुद्धयति इत्यभिदधता बृहस्पतिना
शेषदिनशुद्धेर्ज्ञातिविषयत्वबोधनात् । अत्र च पितराविति विशेषोपादा-
नात् । ततश्च दशाहान्तर्वाहिर्वा पित्रोर्मरणदिनमारभ्यैव दशाहम् । शार्तानां
तु दशाहान्तः श्रवणे शेषाहोभिरेवेति । तदुक्तं विद्वाद्दर्शनं "केचित् प्रा-
हुर्दशाहं वदिरथे" इत्याहुः । तन्निरस्यति—धवणादीति ।

असमीपे पितुः प्रेतं श्रुत्वा देशान्तरे सुतः ।

तिलमिश्रोदकं कृत्वा तच्छेषेण विशुध्यति ॥ (१)

इतिशातातपेन दशाहान्तः पित्रोरपि मरणधवणे शेषाहोभिरेव
शुध्यभिधानात् ॥ ३२ ॥

कस्तर्हि धवणादिदशाहान्तपक्षस्य विषय इत्यत आह—

धवणादिदशाहान्तं वहिस्तु श्रवणे मतम् ।

पित्रोर्विषय एवेदमथाऽन्यविषयेऽन्यथा ॥ ३३ ॥

धवणादीति । मरणधवणदिनमारभ्य दशाहान्तमाशौचं दशाहाया-
शौचकालाद्वाहिरथ धवण इति पुर्याचार्याणां मतम् । इदमपि पित्रोरथ
विषये नान्यविषये ।

दशरात्रे ध्यतीते तु तथा चैवीर्ष्यदेहिकम् ।

पुत्रः कुर्यादशौचं तु दशरात्रमिति स्थितिः ॥ (२)

इतिशातातपस्मरणात् । अत्रासमीपे इति पूर्ववाक्यात्पितृपद-
मनुपज्यते । तस्य तदुत्तरवाक्यात् । अनेन सामान्यतः प्रवृत्तमपि पैठी-

(१) यचनमिदं नास्ति स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

(२) यचनामिदं नास्ति स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

नसिवाक्यं स्वविषये व्यवस्थापितम् । तर्ह्यन्याविषये कथमित्यत आह-
अथेति । अधिकारान्तरार्थोऽथशब्दः ।

अन्येषां मातापितृव्यतिरिक्तानां आशीचकालाद्द्विद्विंशत्यध्वणेऽ-
न्यथैव । वक्ष्यमाणो निर्णय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तमेवाह—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्पण्मासात्पक्षिणी भवेत् ।

अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ ३४ ॥

मासत्रय इति । दशाहायाशौचकालानन्तरं मासत्रयं यावत्सपिण्ड-
मरणध्वणे त्रिरात्रमाशौचम् । तत ऊर्ध्वं पण्मासपर्यन्तं पक्षिणी । आ-
गामिवर्तमानाहयुक्ता निशा, रात्रिद्वयमध्यगतमहर्षा । दिवा ध्वणे तद-
द्वन्तरा रात्रिपरेशुब्राह्मः । रात्रौ ध्वणे सा रात्रिपरेशुरहोरात्र इति-
हरदक्षः । ततो नवममासान्तादर्वागहोरात्रं, ततः संवत्सरसमाप्तिपर्यन्तं
स्नानेनैव शुद्धिरिति । तदाह वृद्धवशिष्टः—मासत्रय इत्यादि । अत्र स्ना-
नं स्वसहचरितमुदकदानं प्रत्याक्षिपति । संवत्सरानन्तरमपि स्नानो-
दकदाने भवतः । तदाहतुः सुमन्तुयाज्ञवल्क्यौ—

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वापो विशुध्यति ।

सर्वेषां वरसरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः ॥ इति ।

स्पृष्ट्वा स्नात्वेत्यर्थः । अभ्युपगतं चतद्विज्ञानेश्वरविश्वेश्वराभ्याम् ।

प्रदीपस्तु—

अतिक्रान्ते वशादे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । (मनु० ५-७६)

इतिमनुस्मरणात्, “श्रुत्वा चोर्द्धं दशम्याः पक्षिणी” (गौ० १४-१८)
इति गौतमस्मरणात् “उर्द्धं दशाहाच्छ्रुत्वैकरात्रम्” (व० ४ २९) इति वशि-
ष्टाख्य त्रिरात्रं, पक्षिणी, एकरात्रं चेति त्रयोऽपि पक्षाः “समं स्यादशु-
चत्वात्” इति न्यायेन त्रेधा विभक्ते वषे आद्यमासचतुष्टये त्रिरात्रं द्विती-
ये पक्षिणी तृतीयेऽहोरात्रमिति व्यवस्थाप्या इत्याह । “तत्रमासत्रय”
इति वृद्धवशिष्टवाक्यात्, (१) “आत्रिपक्षात्रिशत्रं स्यात्” इति ।

तत्र त्रिरात्रमाशौचं भवेत्संवत्सराऽन्ततः ॥

ऊर्ध्वं संवत्सराधौ तु धूयते चेन्मृतः स्वकैः ।

भवेद्देकाहमेवात्र तद्य सन्यासिनां न तु ॥ (२)

इतिदेवलवाक्यात् च कालविशेषेणाशौचविशेषावगमात् ।

(१) नास्तौदं वचनं स्मृ० स० पृ० वशिष्टस्मृतौ ।

(२) वचनमिदं नारितं स्मृ० स० देवलस्मृतौ ।

“समं स्यात्” इति न्यायाऽनवकाशेनोक्तविभागासम्भवात् । एतेन “आ-
द्यमासपट्के त्रिरात्रं, द्वितीये मासपट्के त्वद्द्विंशतिभागेन अश्रुतविशे-
ययोः पक्षिण्यहोरात्रयोः” “समम्” इतिन्यायेनाऽऽद्यमासत्रये पक्षिणी,
द्वितीयमासत्रयेऽहोरात्रम्” इतिफलपतरुध्याख्याऽपि नाभिख्यामलमतः ।
तस्मादेषां सामान्यधाक्यानां विशेषवाक्येन मासत्रय इत्यादिनोपसंहार-
एव न्यायानिति ॥ ३४ ॥

“अन्यविषयेऽन्यथा” (पट्ठ० ३३) इत्यनेन प्रतिज्ञातं निर्णयं विशेष-
मुपसंहरति—

— शान्तिमृत्यौ यदाशौचं दशाहातु बहिः श्रुतौ ।

एकदेश इदं प्रोक्तं स्नात्वा देशान्तरे शुचिः ॥ ३५ ॥

ज्ञातीति । दशाहाद्बहिः स्वस्थाऽऽशौचकालादुपरि ज्ञातीनां मातापि-
तृष्यतिरिक्तानां मृत्यौ श्रुत यन्मासत्रये त्रिरात्रमित्याशौचमुक्तं तदिद-
मेकदेशे वक्ष्यमाणदेशान्तरलक्षणरहिते देशे प्रोक्तमाचार्यैः । तदाह
बृहस्पतिः—

सन्निधानेऽशौचमिदं शय सम्परिकीर्तितम् । इति ।

इदमित्यनेन “मासत्रये त्रिरात्रम्” (पट्ठ० ३४) इत्यादेः परामर्शः ।

देशान्तरलक्षणरहितो देशः सन्निधानमात्र उच्यते । प्रदीपस्तु—“यत्राऽऽ-
शौचदिन एव क्षायते तत्सन्निधानम् । यत्र तु तद्दिने न क्षायते स दूरदेशः”
इत्याह । वक्ष्यमाणलक्षणे देशान्तरे तु सपिण्डानामाशौचकालान्तरं ज्ञा-
तिमृत्युश्रवणे मासत्रयादर्थागपि स्नानमात्रेण शुचिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—
देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैपानसे पतौ ।

मृतं स्नानेन शुष्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

दूरदेशमृते जाते सप्तशौचमुद्राहतम् ।

इति प्राञ्चः ।

यस्तुतस्तु देशान्तरमृतौ कालविशेषेणाऽऽशौचविशेषमाह पराशर —

देशान्तरगतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि ।

न त्रिरात्रमहोरात्रं सप्तः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥ (परा० ३-११) इति

अस्यार्थः—सगोत्रसपिण्डः वक्ष्यमाणलक्षणे देशान्तरे गतो गेति
यदि श्रूयते, मृतः श्रूयते इति यावत् । तदा दशादानन्तरं त्रिरात्रं याव-
त्त्रिरात्रम् । तदूर्ध्वं पणमासं यावत्पक्षिणी । सा च पक्षरात्रमभ्यसिधताऽ-
दत्तं, एकादिनमभ्यसिधतरात्रिद्वयं चोपलक्ष्यते । तदूर्ध्वमावर्षमासदोरात्रम् ।

तदूर्ध्वं सद्यः स्नानेन शुद्धिस्तत्सपिण्डानां भवति । तत्राह बृहद्विष्णुः—

अर्वाक् त्रिपक्षात्रिनिशं षण्मासाद्य दिवानिशम् ।

अहः सम्बासरादर्वाग्देशान्तरमृते सति ॥ इति ।

दिवानिशं=पक्षिणी । देवलोऽपि—

आत्रिपक्षात्रिरात्रं स्यात्षण्मासात्पक्षिणी ततः ।

परमेकाहमात्रपादूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ इति ।

स्नानमुदकदानमव्याक्षिपतीत्युक्तं प्राक् । यस्तु—‘देशान्तरमृतौ स्नानमित्युक्तम्’ तद्वर्षादूर्ध्वमपि घटत इत्यविरोधः ॥ ३५ ॥

“मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्” (पड० ३४) “स्नात्वा देशान्तरे शुचिः” ।

(पड० ३५) इत्युभयोरपि पितृविषये अपवादमाह—

देशकालादिभेदेऽपि मातापित्रोर्मृतिश्रुतौ ।

श्रवणादिदशाहान्तं निर्दशत्व इति स्थितिः ॥ ३६ ॥

देशकालादीति । देशभेदे महानद्यादिना । कालभेदे मासत्रयादिना । आदिपदात्प्रेतकार्यनिवृत्तावपि । मातापित्रोर्मृतिश्रुतौ श्रवणदिनाहशाहान्तमाशौचम् । परन्तु निर्दशत्वे । दशरात्राद्याशौचकालातिक्रम इत्यर्थः । पूर्वं श्रवणादिदशाहान्तपक्षस्याऽऽशौचकालानन्तरविषयत्वमुक्तम् । अत्र तु देशकालभेदप्राप्ताऽऽशौचापवादेन श्रवणादिदशाहान्तपक्षामिधानमिति न पौनरुक्त्यम् । तदाह शातात्रपः—

असमीपे पितुः प्रेतं श्रुत्वा देशान्तरे सुतः ।

तिलमिश्रोदकं कृत्वा तच्छ्लेषेण विशुध्यति ॥

दशरात्रे व्यतीते तु तथा चैवौक्तदेहिकम् ।

पुत्रः कुर्यादशौचं तु दशरात्रमिति स्थितिः ॥

पैट्टिनासिरपि—

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारण्य दशाहं घृतकी भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

महागुरुनिपाते तु आर्द्रबस्त्रोपवीतिना ।

अतीतेष्वेऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥ इति ।

प्रेतकार्यं=पिण्डाशौचादि । पित्रोरित्युपलक्षणम् । तेन दम्पत्याः सघणोत्तमवर्णसपत्न्योश्चेति द्रष्टव्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

सम्बत्सरे व्यतिक्रान्ते सवर्णस्त्रीमृतिश्रुतौ ।

भर्तुः सम्पूर्णमाशौचं सपत्न्योश्च परस्परम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि—“स्त्रीपुरुषयोः परस्परं त्वेषम् । सवर्णोत्तमवर्ण-
सपत्न्योश्चैवम्” इति ॥३६॥

इदानीं देशान्तरलक्षणमाह—

भाषाभेदो महानथा व्यवधानमथाऽद्रिणा ॥

त्रिंशद्योजनदूरं वा प्रत्येकं देशभेदकाः ॥ ३७ ॥

भाषाभेद इति । भाषा लौकिकाः शब्दास्तेषां भेदो वैलक्षण्यम् ।
महानदी समुद्रगा तथा व्यवधानम्, अद्रिणा वा व्यवधानम्, त्रिंशद्यो-
जनदूरत्य चेत्येवं प्रत्येक देशभेदकाः । तदाह गृहस्पतिः—

महानघन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

घातो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ इति ।

योजनलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

तिर्यग्यवोदराण्यष्टानूर्ध्वा वा मीढयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गलस्योक्तं वितस्तिह्वांशुदशङ्गुलः ॥

वितस्तेह्विगुणोऽरस्तिस्तरस्मात्किष्कुस्ततो धनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे कोशौ योजनं तद्यनुष्टयम् ॥ इति ।

घाशब्दात्पक्षान्तरं सूचयति । तथा च गृहस्पतिः—

देशान्तरं यदन्त्येके पश्चिमोत्तममायतम् ।

घात्वारिशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदेके तथैव च ॥ इति ।

कचिदुक्तलक्षणसत्त्वेऽप्यपवादमाह स एव—

देशनामनदीभेदाधिकृतोऽपि भवेद्यदि ।

तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ इति ।

इवाभिप्रेतं सिद्धान्तमाह—

दशरात्रेण वा घाता यत्र न ध्रुयतेऽथवा ॥ इति ।

अत्र केचित् “महानघन्तरम्” (पृष्मृ०) इत्यादिर्न विज्ञेयः । पाक्य-
भेदात् । किं तु समुच्चयः ।

वा स्याद्विकल्पोपमयोरेषार्थे च समुच्चये ।

इति कोशदर्शनात् । तेन महानदीगिरिघात्यां भेदे देशभेदः । तेषां
च व्यवस्था त्रिभिर्व्यवधाने त्रिंशद्योजनाभ्यन्तर एव, द्वाभ्यां त्रिंशदुपरि,
एकेन घात्वारिशदुपरि, त्रितयाऽभावे पश्चिमोत्तमाऽन्तरं देशान्तरम्”
इत्याहुः । तेषां मूलाऽनाप एव पक्षपनामूलमुन्मूलवर्तीत्युपेक्षणीयाः ॥३७॥

सापत्ने मातरि विशेषमाह—

मातुः सपत्न्यां वृत्तायां यावत्संवत्सरं श्रयहम् ।

एवमौरसपुत्रे स्यादुपनीतो यदि त्वसौ ॥ ३८ ॥

मातुः सपत्न्यामिति । मातुः सपत्न्यां=सापत्नमातरि । वृत्तायां प्रमी-
तायाम् । यावत्संवत्सरं संवत्सरमभिन्याष्व भिरात्रमाशौचं भवति ।
यावत्संवत्सरमिति च दत्ता संवत्सरानन्तरमाशौचान्तरं ध्वनितम् ।

तदुक्तं धर्मप्रवृत्तौ—

सापत्नमातृमरणे दशाहाद्य बहिः श्रुते ।

प्रथमंऽब्दे त्रिरात्रं स्याद्वितीर्थे चाऽथ पक्षिणी ॥ इति ।

तदेतद्देशान्तरविषयं, प्रकृमात् । समानदेशध्वणे त्वन्दाऽनन्तरमपि
त्रिरात्रमाशौचम् ।

तदाह दक्षः—

पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

यथा इदमपुत्रसापत्नमातृविषयमस्तु—

पितृपत्न्यामपेतायामपुत्रायां कथञ्चन ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति धर्मप्रवृत्तिस्मरणेणात् । अत्राऽपि शब्देनार्वाक् संवत्सरं त्रिरात्रम-
र्थस्त्वित्येवेति ध्वनितम् । तदेव यावत्संवत्सरमित्यनेन मूले स्पष्टीकृत-
मिति न विरोधः । हीनवर्णायामपि सापत्नमातरि त्रिरात्रमेवाह स्मृत्यर्थ-
सारः—“देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्णाया मातुः सपत्न्या मरणे पुत्रस्य
त्रिरात्रम्” इति । हीनवर्णसपत्नीमरणे इत्येतदेवातिदिशति “हीनवर्णसप-
त्नीषु चैवम्” इति । उक्ताऽऽशीन्वमन्यशाप्यतिदिशति—धौरसे इति । औ-
रसपुत्रे देशान्तरे प्रमीते संवत्सरादन्तरवर्हिषां श्रुते पित्रोरेवं त्रिरात्रमेव ।

पितुः पत्न्यां प्रमीतायामौरसे तनये तथा ।

इति ब्राह्मपुत्राणात् । तथा=त्रिरात्रम् । औरसपदोपादानादनौरसानां
दक्षकाशीनामदोरात्रमेवेति मन्वते ।

तदाह याज्ञवल्क्यः—

धनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वग्यमतासु च । (या० ३-२५) इति ।

यदोरात्रमित्यनुवर्तने । एतथासशिषानं । मन्निधाने तु त्रिरात्रं व-
श्यति । पूर्वोक्ताऽतिप्रान्ताऽऽशीन्वमन्यशाप्यतिदिशति—असौ विदेश-
मृतो यदुपनीतः स्यात्तदेवातिप्रान्ताऽऽशीन्वमन्यशाप्यतिदिशति । तुश-

धेनाऽन्यथाहितपुत्रपरामर्शं विच्छिद्य सर्वनाम्ना अदस्ता बुद्धिस्थस्य विदेशस्थस्यैव परामर्शात् । तच्चाऽतिक्रान्ताशोच सर्ववर्णसाधारणम् ।

तदाह व्याघ्रपादः—

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवाऽतिकालजम् ॥ इति ।

अस्यार्थं—वयोनिमित्तमाशौचं “आदन्तजन्मनः सद्यः” (पङ्० ४१) इति घक्ष्यमाणमतिक्रान्ताशोचं “मासत्रये विरात्रम्” (पङ्० ३४) इति च सर्ववर्णसाधारणम् । उपनीते तु स्वस्थजात्याऽऽशौचं दशाहादि । स्त्री-शुद्धयोस्तूपनयनाभावाद्द्विवाहाद्येव । “स्त्रीशुद्ध्यां विवाहाद्दूर्ध्वम्” इति स्मृत्यर्थसारात् । अत्रापरं विशेषं वक्तव्यमत्रे वक्ष्यामः ॥ ३८ ॥

एव प्रसक्ताऽनुप्रसक्तं परिसमाप्य “उपनीतो यदित्यसौ” (पङ्० ३८) इत्यनेन स्मृत्यन्तरप्रक्रान्तमनुपनीतबालाशौचमेवाह—

अथ त्वनुपनीतश्चेन्निर्देशे स्नानतः शुचिः ।

सदशे शेषतः शुद्धिर्निर्देशे त्वथ कथ्यते ॥ ३९ ॥

अथेति । अथेत्यतिक्रान्ताऽऽशौचप्रकरणविच्छेदः । प्रक्रान्तबाला-ऽऽशौचविशेषवचनार्थस्तुशब्दः । निर्गतो दशम्योऽहोरात्रेभ्य इति निर्दे-शः तस्मिन्निर्देशे दशरात्रातिरिक्तकालेऽनुपनीतश्चेत्येति तदा सपिण्डवर्गः स्नानतः शुद्धो भवति । इत्थं च प्राङ् नामकरणाच्च शेषम् । “प्राङ् नाम-कारणात्सद्य शुद्धिः” इति शहरस्मरणात् । दशम्योऽहोरात्रेभ्यः सह वर्तेत इति सदशः तस्मिन् सदशे दशाहान्तर्गतकाले दिगुप्रयाणे शेषैरेव दिवसैः शुद्धिः । पूर्वं “लिङ्गनामे” (पङ्० १५) इत्यनेन सूति-निमित्तमाशौचमुपपादितम् । “सूतिमध्ये” (पङ्० १६) इत्यनेन तु शयनिमित्ताऽऽशौचाऽभाव उपपादितः सपिण्डानाम् । अत्र तु शेषेण शुच्यभिधानम् । विप्रोरिति न पीतयत्तयम् । तदाह व्याघ्रपादः—

अन्तर्दशाहे जातस्य दिशोर्निष्प्रमण यदा ।

सूतकेनेव शुद्धिः म्यात्पिशोः शातातपोऽग्रधीत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—“अन्तर्दशाहोपरमस्य यत्पिशोर्निष्प्रमणं तदा सू-तनाहोभिः” इति । गच्छतीति शेषः । अथेत्यभिवादात्तरम् ॥ ३९ ॥

पूर्वं दशाहाऽनन्तरं नामकरणात्प्राण् सपिण्डानां दिशुपरमाऽऽशौ-चमुक्तम् । इदानीं दशाहानन्तरमेव विप्रैर्यावदुपनयनं दिशुपरमाशौचं

कथ्यते । एवं प्रतिज्ञाय तदेवाह—

यत्रोपनयनात्पूर्वं पुत्रः प्रेतत्वमृच्छति ।

आशौचं त्रिदिनं तत्र मातापित्रोः समं तदा ॥४०॥

यत्रोपनयनादिति । दशाहाऽनन्तरमुपनयनात् प्राक् यत्र यस्मिन्देशे पुत्रः प्रेतत्वमृच्छति मरणं प्राप्नोति तत्र तस्मिन्नेव देशे मातापित्रोस्त्रिराश्रमाशौचं तदा भवति ।

घालानां जातदन्तानां त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

इतिकल्पयस्मरणात् ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादर्थं इयहम् । (मनु०५-६३)

इति जनकत्वोपाधिना त्रिरात्रस्मरणाच्च । यस्तु पारस्करेण—“अद्विषये प्रेते मातापित्रोराशौचं शौचमेवेतरेषामेकरात्रं त्रिरात्रं वा” (पा०गृ० २०-१,२,३) इत्युक्तं तदपि मातापित्रोस्त्रिरात्रमन्येषामेकरात्रं ततोऽप्यन्येषां सगोत्राणां शौचमेवेति व्याख्येयम् । गुणवद्गुणवन्मातापितृविषयमिति प्राच्याः । मदनस्तु “नामकरणाऽनन्तरं पित्रोस्त्रिरात्रम्” इत्याह । तद्विन्यम् । दशाहाऽनन्तरं प्राक् नामकरणात्तयोराशौचान्तरास्मरणात् । न च सप्तशौचम् । वैजिकसम्बन्धस्य तत्राप्यविशेषात् । एतेन “नामकरणात्प्राक् तयोस्त्रिरात्रम्” इत्यमृतव्याख्याऽपि निरस्ता । नामकरणाऽनन्तरं तयोराशौचान्तरास्मरणात् । तन्माह दशाहानन्तरमोपनयनात्पित्रोस्त्रिरात्रमविशेषेणेति । यत्रतत्रशब्दोपात्तदेशिक्याभिधानेनाऽतिक्रान्तमनुपनीताशौचं नेति ध्वनितम् । उक्तं चेतदधस्तात् “उपनीतो यदि स्वसौ” (पड० ३८) इति ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवाऽतिकालजम् ।

इतिव्याघ्रपादस्मरणात् । इदं चाशौचं समं सर्वघर्षणसाधारणमित्यर्थः ।

अविशेषेण घर्षणमघाक् संस्कारकर्मणः ।

त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्यहा विधीयते ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् ।

यथा दाहचौलयोः सदसद्भावयोः सममेव पित्रोर्न तरटतो विशेष इत्यर्थः ॥ ४० ॥

“मातापित्रोः समम्” (पड० ४०) इत्यनेन सूचितं सपिण्डानामाशौचपैलक्षण्यमाह—

आदन्तजन्मनः सद्य आर्चालार्धशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमुपनीतेः प्रागिति भेदस्तु गोत्रिणाम् ॥ ४१ ॥

आदन्तेति । दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशौ प्रेते गोत्रिणां सपिण्डानां सद्यः स्नानमात्रेण शुद्धिः । इदं च दाहाऽभावे । “अजातदन्ते घाले प्रेते सद्य एव । न स्यादग्निं संस्कारो नोदकक्रिया” इति विष्णुस्मरणात् । दाहे त्वहोरात्रम् । “एकाहो दन्तजन्मनः प्राक्” इति स्मृत्यन्तरात् ।

अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशीचकम् ॥

इतियमस्मरणाच्च । यदप्यत्र दाहो न ध्रुयते तथाऽप्यदाहे विष्णुना सद्य एवेत्यभिधानादिदं दाहविषयमर्थत एव सिद्धमेवाति ।

यत्तु पराशरेण—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अग्निं संस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ (परा०३-१७)

इत्युक्तं, तत् “अनुजातोऽजातदन्तः कृतचूडश्चेत्स तिष्ठति तस्याग्निं संस्कारे त्रिरात्रम्” इति व्याख्येयम् ।

यत्पुनर्मनुना—

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदग्भ्युर्वाग्धवा घृहिः ।

अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादते ॥ (मनु०५-६८)

नास्य कार्योऽग्निं संस्कारो नापि कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्यफवा क्षिपेयुस्त्यहमेव तु ॥ (मनु५-६९)

इत्यनेनाऽग्निं संस्काराऽभावे निघ्ननपक्षेऽपि त्रिरात्रमुक्तम् । यद्यद्वाह्येऽपि—

अनतीतद्विषर्षे तु सृतं भूमौ निधापयेत् ।

त्रिरात्रं यान्धवानां तु तस्याशीचं च सर्वशः ॥

इत्युक्तं, तन्मातापितृविषयम् । “वैजिकादग्निं” (मनु०५-६३) इति चाक्यात् । यान्धवपदं तु मातापितृपरमेव । ‘शवनिघ्ननकारिसपिण्डविषयम्’ इति सर्वज्ञनारायणः । यत्तु विज्ञानेद्वरेणास्य प्रथमवर्षकृतचौलविषयत्वमुक्तं तच्चिन्त्यम् । कृतचौलस्य दाहादिनियमेन निघ्ननासम्भवात् । तदाह लौगाक्षिः—

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ॥ इति ।

किं च ‘प्रातायां भूमौ परित्यज्य’ इति, स्वयमेव पूर्वं विघ्ननात् । ये तु प्रथमवर्षरूपचूडाकालाऽतिक्रमे द्वितीयवर्षान्ते यावदिदमवतिष्ठते ।

निवृत्तचूडकालान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । (मनु०५-६७)

इति मनुस्मरणात् । चूडाकालत्वं च प्रथमवर्षस्य हेतव्योक्तम् ।

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेषु तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ (मनु०२-३५)

इत्याहुः, तेषां "निवृत्तचूडकानाम्" (मनु०५-६७) इत्यत्र रेकापह-
वेन पाठान्तरं परिकल्प्य व्यवस्थापयतामस्वीव धर्मपक्षपातिरवमचगम्यते ।
मूलपाठस्तु "नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता" इति पूर्वादिनाकृत-
चूडाशौचमुक्त्वा "निवृत्तचूडकानाम्" (मनु०५-६७) इत्युत्तराद्धेन कृत-
चूडाऽऽशौचकथनेनैव स्पष्टीकृतः । अन्यथा "निवृत्तचूडकानाम्" इत्य-
नेनाकृतचूडाशौचकथने पूर्वाद्धेन पौनरुक्त्यं दुःस्फिरहरमेवत्यलं परममो-
हादनेनेति । दन्तोत्पत्तेरनन्तरमाचूडाकरणाच्छौ प्रेते सपिण्डानां नै-
शिकी=निशाया=अहोरात्रेण जायत इति नैशिकी शुद्धिः स्मृता पूर्वः । अत्र
प्रकरणेऽह.पदं रात्रिपदं वा अहोरात्रपरमेव । तथा च विष्णुः-
"दन्तजातेऽप्येकतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिः" इति । दन्तजाते जातदन्ते इत्यर्थः ।
आदिताग्न्यादित्वात्पूर्वनिपातः । मनुस्मृति—

नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता (मनु० ५-६७) इति ।

पतदपि दादाभावे । दाहे तु त्रिरात्रम् । तदाहाङ्गिराः—

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाऽप्यन्तमाशौचं स्पृहमाचरेत् ॥ इति ।

। ब्रह्मपुराणेऽपि—

अनर्तातद्विचर्यस्तु प्रेतो यत्राऽपि दहते ।

आशौचं यान्धयानां तु त्रिरात्रं तत्र विचते ॥ इति ।

चौलानन्तरं उपनयनात्प्राक् त्रिरात्रमाशौचम् ।

निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । (मनु० ५-६७)

इति मनुस्मरणात् । यत्तु "ऊनद्विचर्ये प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रि-
रात्रम्" (यशो०४-२८) इति यशोवचनम् । तत् "प्रथमवर्षेऽकृतचौलविष-
यम्" इति विश्वानेश्वरः । "जातदन्तस्याग्निसंस्कारविषयम्" इति माघघा-
श्वर्यः । अयमशौचमेतदे गोविष्णोः सपिण्डानाम् । नुसत्पदेः जातयाशौच-
पैतृशण्यव्यवस्थापनार्थः । अथ केचित् "आदन्तजन्मशब्देन दन्तोत्पत्ति-
कालो लक्ष्यते । स च सप्तममासरूपः । "दन्तजन्म सप्तमे मासि" इत्यु-
पनिषद्भाष्यात् । पर्यं चूडाशब्दोऽपि तृतीयवर्षरूपस्यकाललक्षकः ।
"तृतीये वर्षे चौलम्" (आश्व००१० १-१७) इतिवचनात् । तथोपनयनश-
ब्दोऽप्युपनयनकालोपलक्षकः । स च पञ्चवर्षानन्तरकालरूपः ।

द्विजन्मनामयं कालरूपाणां तु पडाद्विषयः ।

इतिग्राह्यात् । संस्कारपरत्ये तेषामकृतचूडस्य त्रिरात्रस्मरणम्,

नुपनीतस्य जात्याशौचस्मरणं च विरुध्येत् । यथा—
यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।
दाहयित्वा तथाऽप्यनमाशौच इवहमाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरसा

विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।

इत्यनेन न्यूनत्रिवर्षस्य नैशिकी शुद्धिमभिधाय त्रिवर्षानन्तरं
त्रिरात्राभिधानात् । पद्मवर्षानन्तरं “स्वजात्युक्तमतः परम्” इति
ब्राह्मे वाभ्यशेषाच्च । तस्मात् कालोपलक्षका एवैते शब्दाः इत्याहुः ।
तत्र । मुख्यापि बाधकाभावात्, कालोपलक्षकत्वे प्रमाणाभावात् ।
न च संस्काराणां देशकालकुलधर्मादिदिवसेनानियतत्वाप्रियता-
शौचावधित्वासम्भव एव मानमिति वाच्यम् । नालच्छेदनामकरण-
योरपि तथात्वेन कालोपलक्षकत्वापातात् । न चास्तु तथेति वा-
च्यम् । नालच्छेदे नियतकालविशेषाभावेनोपलक्षणासम्भवात् । किं
च नामकरणे दशद्विंशदिनानां, चूडाकरणे प्रथमाद्वितीयतृतीय-
कुलक्रमागतवर्षाणाम्, उपनयने सप्तमाष्टमकुलक्रमागतवर्षाणां वैकल्पि-
कानां कथमुपलक्षणम् अनियतत्वात् ? । यदि संस्कारशब्दोपलक्षि-
तानामनियतानामपि तत्कालानां नियताशौचावधित्वं, तर्ह्यनियतानां
संस्कारणामेव शब्दशक्युपस्थितानामाशौचावधित्वमस्तु लाघवात्,
प्रथमोपस्थितत्वाच्च । नन्वेवं तृतीयवर्षानन्तरमकृतचूडस्यापि त्रिरात्रा-
भिधानं पद्मवर्षानन्तरमनुपनीतस्यापि जात्याशौचविधानं च विरुध्येते
तत्र संस्काराभावादिनि चेन्न । अकृतचूडेऽपि त्रिवर्षे त्रिरात्राभिधानस्य
वाचनिकत्वात् । कालोपलक्षकत्वे तु प्रथमवर्षानन्तरमपि त्रिरात्रमुच्ये-
त । पद्मवर्षानन्तरमनुपेतस्य जात्याशौचविधानाभावात् । कस्तर्हि “स्व-
जात्युक्तमतः परम्” इत्यस्यार्थः ? उच्यते ।

विप्रो ह्यनुपनीतस्तु राजा वैवाऽधनुर्महः ।

अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः शूद्रस्त्ववस्ययुक् ॥

द्विपते यत्र तत्र स्यादाशौच इवहमेव हि ।

इत्यनेन विप्रादीनामुपनयनादिभ्यः प्राक् त्रिरात्राशौचमभिधाय
क्रियत्कालमेवामनुपनीतरादिकामेत्याकाङ्क्षायां प्रसङ्गेन

“द्विजम्ननामयं कालस्त्रयाणां तु पञ्चाब्धिकः ॥

पञ्चाब्धिकस्तु शूद्राणाम्”

इत्यनेनाऽनुपनीतत्वादिकालमभिधाय “स्वजात्युक्तमतः परम्” इ-

त्यनेनोपनयनाद्यनन्तरं जात्याशौचमुच्यते इति तस्यार्थः । युक्तञ्चा-
यम् । सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमत्वेनोपनयनकालत्वं, ततः प्राग्नुपनीति-
त्वमिति । एवं धनुःप्रतोदग्रहणेऽपि व्याख्येयम् ।

सप्तमे चाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

धनुःप्रतोदग्रहणं तत्र राजविशोः क्रमात् ॥

इति ज्योतिःशास्त्रस्मरणात् । तस्माद्विप्रस्योपनयनानन्तरं स्ववृत्त्यु-
पजीविनोः क्षत्रियवैश्वयोर्धनुःप्रतोदग्रहणानन्तरं, वृत्पन्तरोपजीवि-
नोस्तु उपनयनानन्तरं वा जात्याशौचमिति । शूद्रस्य तु “अनूढमार्यः
शूद्रस्तु” (पठ० ६४) इत्येतद्ब्रह्मण्यने पय विशेषं ब्रह्मण्य इत्यलमतिवि-
स्तरेणोति ॥ ४१ ॥

शौलानन्तरमुपनीतेः प्राक् त्रिरात्रमित्युक्तम् । यदा तु कुलधर्मोऽनु-
रोधेनोपनयनात्प्राक् शौलं न कृतं तदा कथमित्यत्र आह—

शौलं न क्रियते यस्य स्वकाले तन्मृतावपि ।

चतुर्थे वर्षमारभ्य शौलाभावे इवहं समम् ॥ ४२ ॥

शौलमिति । यस्य शिशोः स्वकाले तृतीयेऽध्वे शौलं न कृतं तस्या
ऽपि चतुर्थवर्षप्रभृतिमरणे त्रिरात्रमाशौचम् । तदाहाङ्गिराः—

यद्यप्यकृतचूडे वै जातदन्तस्तु संस्थितः

दादधित्या तथाऽप्येनमाशौचं इवहमाचरेत् ॥ इति ॥

चतुर्थे वर्षमारभ्येति यदा प्रथमद्वितीयवर्षयोश्चौलकालत्वेऽपि न
तदूर्ध्वमकृतचूडस्य त्रिरात्रमिति ध्वनितम् । एतेन स्वकालशब्देनाऽपि
तृतीयवर्षमेवोक्तं भवति ।

“शौलं न क्रियते” इत्यनेनैव शौलाभावेऽप्यगते पुनश्चौलाभावाद्यदम-
कृतचूडस्यापि वर्षप्रयानन्तरं दादादिनिषमयोधनाय । अत एव मनु-
नात्रिवर्षस्य कर्तव्या धान्यवैदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुप्याग्नाग्नि वाऽपि कृते सति ॥ (मनु०५-७०)

इति ध्यातिरेकमुखेनाह । उदकक्रियेति दादोपलक्षणम् । तच्च समं
सर्ववर्षेसाधारणम् ।

अविशेषेण यर्णानामर्षाक् संस्कारकर्मणः ।

त्रिरात्रात्तु मयेऽनुद्धिः कन्यास्यहा विधीयते ॥

इत्याहिरस स्मरणात् ॥ ४२ ॥

अकृतचूडे "भादन्तजन्म" (पङ् ० ४१) इत्यादिनाऽऽशौचमुक्तम् ।
इदानीं कृतचूडेऽप्याह—

द्वितीये प्रथमे वाब्दे चौलं यदि कृतं भवेत् ।

चौलप्रभृति सर्वेषां गोत्रिणां त्रिदिनं तमम् ॥ ४३ ॥

द्वितीय इति । प्रथमे द्वितीये वाऽब्दे यस्य चौलं कृतं तन्मरणे चौ-
लप्रभृति सर्वेषां गोत्रिणां सापिण्डानां त्रिरात्रमाशौचम् । तदुक्तं पट-
त्रिशम्भते—

यद्यप्यजातदन्तः स्यात्कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तदाऽपि दाहाप्येदेनं इपहं चाशौचमाचरेत् ॥ इति ।

प्रथमद्वितीयवर्षयोस्तु चूडाकालत्वं यम आह—ततः संवत्सरे पूर्णे(?)

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ (मनु० २-३५) ॥

इति मनुस्मरणात् । त्रिदिनमिति दाहस्याप्युपलक्षणम् । अत एव
लौगाक्षिः—

सूर्णीमेवोदकं कुर्यात्सूर्णीं संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् । इति ॥

यत्तु (?)तुलाहरेण "प्रथमेऽब्दे कृतचूडस्याग्निसंस्कारपक्षे त्रिरात्रं प-
क्षान्तरे त्वेकाहः" इत्युक्तं, तच्चिन्त्यम् । लौगाक्षिणा कृतचूडस्य नित्यव-
दग्निसंस्कारविधानेन विकल्पोऽसम्भवात् । विकल्पप्रतिपादकयाग्या-
न्तरस्य स्वयमनुज्ञावनाच्च । तदपि समं=सर्वेसाधारणमित्यर्थः ॥४३॥

एवं पुमपत्याशौचमुक्त्वा स्त्र्यपत्याशौचमाह—

अथ पुत्रीमृती चैवं मातापित्रोस्त्र्यहं सदा ।

अवस्थाभेदमाश्रित्य गोत्रिणामन्यथा स्मृतम् ॥ ४४ ॥

अथपुत्रीति । अथेति पुमपत्याशौचप्रकरणविच्छेदे । स्त्र्यपत्याशौ-
चाधिकारो वा । एवं यद्योपनयनात्पूर्वं पुत्रमृती तद्योपनयनस्थानीयाद्वि-
वाहात्पूर्वं पुत्र्या अपि मृती सदा=दशाहातरतरं कालविशेषाऽमाद्रेण
वाग्दानात्प्रागूर्ध्वं वा संस्कारविशेषानादरेण च चौलं सत्यसति च मा-
तापित्रोस्त्रिरात्रमाशौचं भवति ।

तदाह कार्णाजिनिः—

प्रसाऽप्रसासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।

मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि । इति ॥

प्रत्ताऽप्रत्तासु वाग्दत्ताऽवाग्दत्तासु, संस्कृताऽसंस्कृतासु कृतचौ-
लाऽकृतचौलासु सदेति सामान्य निर्देशेऽपि त्रिरात्रविधानं जातदन्ता-
धिपयम् । अजातदन्तासु त्वेकरात्रम् । "अजातदन्तासु पित्रोरेकरात्रम्"
इति शङ्खस्मृत्यात् । यदा तु सममिति पाठस्तदा सर्ववर्णसाधार-
णमिति तस्यार्थः । यत्तु माघवाचार्यैः कार्णार्णजिनितवचने संस्कृताऽ
संस्कृतापदे विवाहिताऽविवाहितापरत्वेनाभिप्रेत्य "संस्कृतामरणे
पित्रोस्त्रिरात्रं स्वगृहमरणविपयम् "संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृप-
क्ष तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्र त्रिरात्रं वा" इति विष्णु
वाक्येऽनुरोधत्वात्" इति व्याख्यातं, तच्चिन्त्यम् । प्रत्ताऽप्रत्तापदाभ्यामुदा-
त्तुद्धार्थाभ्यां पौनरुक्त्यापातात् । अथ वाग्दत्ताऽवाग्दत्तार्थत्वं तयोस्तथापि
प्रत्तासंस्कृताशब्दयोः पौनरुक्त्यऽपरिहायात् । तथा हि—प्रत्तापदेन वाग्दा-
नानन्तरा विवाहप्राप्तकालीनाऽवस्थोच्यते । असंस्कृतापदेनापि सैव न
वाग्दानप्राप्तकालीना । तस्या अप्रत्तापदेनाक्तत्वात् । किं च एकेनैव का-
र्णार्णजिनितवचनेन प्रत्ताऽप्रत्तासंस्कृतानां स्वपरगृहसाधारण्येन मरणे
पित्रोस्त्रिरात्रं विधेयं, संस्कृतायाः पुनर्विष्णुवाक्यानुरोधात्स्वगृहमरणे
पित्रोस्त्रिरात्रमिति विश्ववैपम्यं स्यात् । यथा चानुमांस्येषु "उपात्र धप-
न्ति" इत्यनेन वाक्येन प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः "न वैद्वदेव उत्तरवेदिमुपवप-
न्ति न शुनास्तीरीये" इति प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकी उत्तरवेदिर्विधेया । म-
ध्यमपौत्र्य वरुणप्रदाससाकमेधपर्वणोऽनित्यवद्विधेयेत्यलं बहुना । तर्हि
सपिण्डानां कथमित्यत आह—गोत्रिणामिति । गोत्रिणां वक्ष्यमाणलक्ष-
णानां सपिण्डानामवस्थाभेदं चयोऽवस्थाविशेषमाश्रित्य । अन्यथा=वक्ष्य-
माणमाशौचं स्मृतं पूर्वैः । तदुक्तम्—"इतरेषां यथाविधि" इति ॥४४॥

तदेव विवृणोति—

आर्चौलकरणात्सद्यस्तदूर्ध्वमहरेव तु ।

चतुर्थं वर्षमारभ्य चौलाभावऽप्यहः समम् ॥ ४५ ॥

आर्चौलकरणादिति । दशाहानन्तरमाचौलकरणाद्यावच्चूडाकरणं
सद्यः=श्नातमात्रेण शुद्धिः ।

सचूडायां तु कन्यायां, सद्यः शौचं विधीयते ।

एत्यापस्तम्बस्मरणात् । तस्माच्चूडाकरणादूर्ध्वं वादानात्प्राग् अहः
अहोरात्रम् । "प्रागवादानावेकाहः" इति मरौचिस्मरणात् । "मान्द्यर्थादि-
विपादेषु वाग्दानाऽभावाद्यथाहे एकाहः" इति प्रवृत्तः । यदि कस्य चित्पृ-
थीयवर्थे चौलं न कृतं तदा चौलाभावेऽपि चतुर्थं वर्षमारभ्याहोरात्रम् ।

चौलाभावेऽप्याविवाहाद्भोत्रिणामहरेव तु ।

इति स्मरणात् । वाग्दानानन्तरमापरिणयनात्त्रिरात्रम् । तदाह मरीचिः—“दत्तानां प्राक् परिणयनात् इयदम्” इति । तदेतद्वाग्दानानन्तरं त्रिरात्रमाशौचं पक्षद्वयेऽपिसमानम् । तदाह मनुः—

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति वाग्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ (मनु० ५-७१) इति ।

असंस्कृतानां वाग्दानानन्तरमनूढानाम् । वाग्धवाः पतिसापिण्डाः । सनाभयः पितृसापिण्डाः । यथोक्तेनैव कल्पेन त्रिरात्रेण । तदेतत्स्पष्टमाह मरीचिः—

वारिपूर्वं प्रदत्ताऽपि या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा ह्येया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥ इति ।

प्रदत्ताऽपि वाग्दत्ताऽपि वारिपूर्वं न प्रतिपादितेष्वभयः । उभयोः पितृपतिपक्षयोः परिणीतानां तु पत्युरेव स्वजात्युक्तमाशौचं जननमरणयोरिति । तदेतत्सर्वं सङ्कलितं ब्रह्मपुराणे—

याजन्मनस्तु चौलान्नं कन्या यदि विपद्यते ।

सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपयेन्तं याचद्देकाहमेव हि ।

ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

याक्प्रदाने कृते तत्र श्रेयं चोभयतस्त्र्यहम् ।

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जानके तथा ॥ इति ॥ ४६ ॥

कन्यामरणे सापिण्डानामाशौचमुक्तं तस्य कदाचिदपवादमाह—

कन्याशौचं विवाहोर्द्धं पितृगोत्रे न विद्यते ।

विवाहात्प्राक्तं सापिण्ड्यं त्रिपूरुपामिति स्थितिः ॥ ४७ ॥

कन्याशौचमिति । विवाहानन्तरं कन्यायाः प्रसवमरणयाराशौचं पितृसापिण्डेषु नास्ति । तदाह विष्णुः—“स्त्रीणां विवाहः संस्कारः । संस्कृतास्तु स्त्रीषु नाऽशौचं पितृपक्षे” । इति । शङ्खलिव्रितावपि—“ऊढायां गोत्रतः पिण्डाऽशौचघोर्द्धिच्छुचिः” इति श्लोकेनः पितृगोत्रादित्यर्थः । विवाहोर्द्धं पितृषु कन्याशौचं नास्तीत्युक्तम् । तत्र कन्यासापिण्ड्ये सामपुरूपस्यप्राप्तौ विशेषमाह—विवाहादिति । विवाहात्पूर्वमाशौचे कन्यासापिण्ड्यं त्रिपूरुपं=त्रिपूरुपव्यापि इति स्थितिः पूर्वव्याम् । तदाह धर्मिष्ठः—“अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपूरुपां विशायते”

(वाशि० ४-१७) इति । विवाहात्प्रागितिषदता विवाहे सासपौरुषमेव सापिण्ड्यमिति दर्शितम् । अत एव कूर्मपुराणे—

अप्रदानां तु नारीणां सापिण्ड्यं सासपौरुषम् ॥

प्रदानां भर्तृसापिण्ड्यमेवमाह प्रजापतिः ॥ इति ॥

एतच्च सर्वर्णानाम् ।

सापिण्ड्यता तु कन्यानां सर्वर्णानां त्रिपौरुषी ॥

इतिब्रह्मपुराणात् । असर्वर्णानां तु वक्ष्यति । त्रिपुठपानन्तरं कन्यामरणे समानोक्तकौशौचमेवेति ॥ ४६ ॥

इतिश्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामक-

विनायकपण्डितकृतायां पदशीतिविवृतौ शुद्धि-

चन्द्रिकायां सगौत्राशौचप्रकरणम् ॥

पद्यं सगौत्राऽऽशौचमुक्त्वाऽसगौत्राशौचं विवक्षुरनूढकन्याऽशौच-
निर्णयप्रसङ्गेनोपस्थितमूढकन्याऽऽशौचं तावदाह—

यत्र तूद्राहिता कन्या पितुर्गेहे प्रमीयते ।

पित्रोस्त्रिदिनमन्येषां चाह इत्येक ऊचिरे ॥ ४७ ॥

यत्र तूद्राहितेति । उद्राहिता पुत्री पितुर्गेहे स्थिता सती यत्र तु यत्र क्वचिद्गृहाङ्गणनदीतीरादी म्रियते तदा पित्रोस्त्रिराश्रमम् । अन्येषां सापिण्ड्यानामहोराश्रमाशौचम् । एके ब्रह्मपुराणाऽनुयायिनो वदन्ति । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु व्यहं पितुः ।

दत्ता नारी पितुर्गेहे स्रियते म्रियतेऽथ वा ॥

तद्वन्धुवर्गस्त्वैकेन शुच्यते जनकास्त्रिभिः ॥ इति ।

अत्र पितृजनकपदे जनन्या अप्युपलक्षके । कूर्मपुराणेऽपि—

पितुर्गेहे स्थिता नारी यदा क्वापि प्रमीयते ।

विवाहानन्तरं पित्रोस्त्रिराश्रममिति निश्चयः ॥

इति स्मरणात् । यच्चयः सापिण्ड्या उक्तलक्षणाः पितृगृहवासिनाः पितृन्यादयो विपक्षिताः न ज्ञातरः । तेषां गृहे विराश्रमस्य, अन्यत्र पक्षिण्या-
श्च पक्ष्यमाणत्वात् । विष्णुरपि—“संस्तृतासु स्त्रीषु नाऽऽशौचं पितृप-
दे । शश्रममरणे चेत्पितृगृहे स्थातां तर्ह्यकराश्रं विराश्रं वा” इति ।
पितृगृहे कन्याप्रसवमरणयोर्वेन्धूनामेकराश्रं पित्रोस्त्रिराश्रममिति व्यतस्था ।
एक इत्यनेन प्रसवे एकराश्रं मरणे विराश्रममिति मतान्तरमपि विष्णुवा-
क्ये यथासंख्यन्यायेन सम्भवतीति सूचितम् । तच्च निरस्तमेव प्राक् ।

यत्र तु यत्र कापीत्यनेन पितृप्रधानगृहभिन्नस्थले इत्युक्तम् । “वृथक्स्था-
ने व्ययस्थिते” इति ब्रह्मपुराणविधाक्यशेषात् । गृहान्तरमरणे तु स्मृ-
त्यर्थसारे—“गृहान्तरमरणे पित्रोरेव त्रिरात्रम्” इति । एवकारेण तत्र
बन्धूनामाशौचनिवृत्तिः । भ्रातॄणां पक्षिणी । प्रधानगृहमरणे तु पित्रोः
सम्पूर्णमेव । “स्वमशौचं तरेत्सम्यक्” इति तस्यैव शेषात् ।
तत्र भ्रातॄणां त्रिरात्रं बन्धूनामेकरात्रमिति । तदयं निर्गलितोऽ-
र्थः—पितुरप्रधानगृहे कन्यामरणे पित्रोः तद्गृहवासिनां भ्रातॄणां च
त्रिरात्रम् । तत्र स्थाने पितृव्यादीनामहोरात्रमेव । स्वगृहमरणे पित्रोःत्रि-
रात्रं भ्रातॄणां पक्षिणी । अन्येषां न किञ्चित् । प्रधानगृहमरणे तु पित्रोः
सम्पूर्णं, भ्रातॄणां त्रिरात्रम्, अन्येषामहोरात्रमिति । अनुदायाः रजोदर्श-
नानन्तरं पितृगृहे मरणे तु पित्रोर्पाञ्जीयमाशौचम् । तदाह शङ्खः—

पितृवेश्मनि या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति ॥ (शङ्ख० १५-८) इति ।

शूद्रकन्याप्रसवमरणयोर्विशोषोऽग्निपुराणे—

शूद्रायाः प्रसवे गेहे शूद्राया मरणे तथा ।

भाण्डानि तु परित्यज्य इयहाबुदकतः शुचिः । इति ॥ ४७ ॥

एवं स्वगृहे पुत्रीमरणाऽऽशौचमुक्त्वाऽन्यत्र तन्मृती तावद्वाह—

पितृगेहादतोऽन्यत्र यदि पुत्री प्रमीयते ॥

पक्षिणी तत्र पित्रोः स्यान्मान्येषामिति निश्चयः ॥ ४८ ॥

पितृगेहादिति । अतः प्रधानाद्प्रधानाच्च । पितृगेहात् अन्यत्र=म-
र्त्रादिगृहे इति यावत् । यदि पुत्री=ऊढा कन्या । प्रमीयते तत्र तदा पित्रोः
पक्षिणी आमाप्रियसंमानाऽहर्गुक्ता निशा शुद्धिहेतुः स्यात् । अन्येषां
भातृत्पुत्रादिव्यतिरिक्तानां पितृव्यादीनां नाऽऽशौचमिति निश्चयः
शास्त्रज्ञानाम् । तदाह पुलस्त्यः—

सद्यस्त्वमौढकन्यायां वासराच्छुद्धिरिष्यते ।

प्रदत्तार्यां त्रिरात्रेण दत्तार्यां पक्षिणी भवेत् ॥ इति ।

प्रदत्तार्यां प्रकान्तवाग्दानायाम् । दत्तार्यामूढायामित्यर्थः । धर्मप्र-
दीपेऽपि—

सौदर्यायाः सुतायाश्च ऊढायाः पक्षिणी भवेत् । इति ।

स्मृत्यर्थसारस्तु प्रामान्तरमरणे पक्षिणीमाह । एतेन “संस्कृ-
तासु स्त्रीषु नाऽशौचं पितृपक्षे” इति विष्णुस्मरणात्, “ऊढायां
गोत्रतः पिण्डाऽऽशौचयोर्निवृत्तिः” इति शङ्खलघितस्मरणाच्च ऊढासु

कन्यासु मृतासु पित्रादीनां नाऽऽशौचमिति हारलताधिवरण-
मसंवरणमेवेत्युपक्षेपीयम् । चाक्षयद्वयस्याऽपि पितृपक्षाशौचाभा-
घप्रतिपादकत्वेऽपि पित्रोराशौचाभाघप्रतिपादकत्वाभाघात् । तथात्वे
पुलस्त्यादिवचोविरोधापातात् । किं च पितृपक्षाऽऽशौचाभाघवो-
धकस्य जात्याशौचाभाघबोधकत्वं चाच्यम् । अन्यथा भ्रातृतत्पुत्रादीनां
भगिनीपितृपक्षादिमरणनिमित्ताऽऽशौचप्रतिपादकवचनविरोधः स्यात् ।
तस्माद्दिशेषवचनाऽभावे आर्शाचाऽभावबोधकमिदमिति न विरोधः ।
तेन विवाहात्प्राक् पित्रोस्त्रिरात्रम् । उर्ध्वं तु वैजिकसम्बन्धेन त्रिरात्रे
भातेऽप्यनेन पक्षिणी विधीयते इति सर्वं सुस्थम् ॥ ४८ ॥

एवं पुत्रीमृतौ पित्रोराशौचमुक्त्वा इदानीं पितृमरणे पुत्र्या आशौ-
चमाह—

पुत्र्या गेहेऽयऽवाऽन्वत्र प्रमीतौ पितरौ यदि ॥

पुत्र्यास्त्रिदिनमाशौचं दशाहाऽभ्यन्तरे भवेत् ॥ ४९ ॥

पुत्र्या इति । पुत्र्याः कन्याया गेहे । गधवेत्यन्तस्थाप्याम् । अन्यत्र
पुत्रीगृहाद्यत्र काऽपि । यदि पितरौ प्रमीतौ तदा ऊढाया अपि पुत्र्या-
स्त्रिरात्रमाशौचं स्यात् । तदाह वृद्धमनुः—

पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रंषैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥ इति ।

अनेन स्वपरगृहसाधारण्येन त्रिरात्रे प्राप्तेऽपि पुनः पुत्रीगेहे इत्युपा-
दानं स्वगृहमरणस्याऽप्याशौचनिमित्तत्वात् निमित्तद्वये नैमित्तिकाह-
त्विशङ्कानिरासाय । निमित्तत्वं चास्य ।

गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथंचन ।

तस्याऽप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ॥

इत्यङ्गिरसा स्पष्टोक्तम् । ततश्च स्वगृहमरणपितृमरणमोरसङ्की-
र्णयोरपि निमित्तयोरशौचं सङ्करन्यायेन समानकालेनैव शुद्धिरिति
सूचयितुं सहनिर्देशः । इदं च दशाहाऽभ्यन्तरे दशाहायाशौचकाल-
मध्ये भवेत् । ऊर्ध्वं पुनः पक्षिष्येथ ।

दशाहाऽनन्तरं पुत्री पक्षिष्याशौचमात्मयेत् ।

इतिब्राह्मणम् । पितरापित्यत्र मातृपदेन जननी विवक्षिता । साप-
त्नमात्सरि तु पक्षिष्येथ ।

मातुः सपत्न्यां तुल्यायामतुल्यायामदो भवेत् ।

इति तर्कयोत्तरार्थात् । तुल्या सत्पणा । अनुदया असत्पणा ॥ ४९ ॥

इदानीं भगिनीस्वगृहे भ्रातृमरणे भगिन्या आशौचमाह—
भगिनीनिलये भ्राता मृतश्चेन्मृतकं तदा ॥

भगिन्यास्त्रिदिनं प्रोक्तं न तत्स्वाद्भगिनीपतेः ॥ ५० ॥

भगिनीनिलय इति । भगिनीनिलये भगिनीमात्रस्वामिके गृहे भ्राता चेन्मृतः तदा मृतकं मरणनिमित्तमाशौचं भगिन्यास्त्रिरात्रं प्रोक्तं पूर्वम् । तदाहाङ्गिराः—

गृहे यस्य मृतः काश्चिदमपिण्डः कथञ्चन ॥

तस्याऽप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ॥ इति ।

यद्यसपिण्डस्यापि स्वगृहमरणे त्रिरात्राऽऽशौचं तर्हि प्रत्यासन्नमरणे सुतरां तदित्यपिनोच्यते । इदमेव स्पष्टीकृतमाचार्यैः । 'भगिनीपतेः पुनः तत्रिरात्राऽऽशौचं न स्यात् । गृहस्वाम्याभाधान्, आशौचस्य च तत्प्रयुक्तत्वात् । किं तु एकायासतानिमित्ता शालंकादिसम्बन्धिनः पक्षिणी "असपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च" (गौ०, १४-१९) इति गौतमवचनात् । योनिसम्बन्धाः इवश्वशुरशालकमगिनीपति-जामातृभगिनेयपैतृष्यसेयमातृपसेयादयः । एतेषामेकावासमरणे पक्षिणी । स्वगृहमरणे तु त्रिरात्रम् । अन्येषां तु स्वगृहमरणे एकरात्रमेव । "असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते-एकरात्रम्" इतिविष्णुवचनात् । अन्यत्र शालकमरणे तु एकरात्रमेव । "इवशुरदशशुभ्रसहाध्यायिशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण" इति विष्णुस्मरणात् । इवशुर्न=शालकः । यत्तु—
शालके नन्मुने चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ।

इति वृद्धम्भनुवचनं तदनुपनीतदेशान्तरस्थव्यवहितसवर्णशालक-विषयमिति । एतेन 'शालकतत्सुनयोः सन्निधावेव सद्यः शुद्धिः' इति माध्वोक्तमपि स्वोदाहृतविष्णुवचनाऽप्रतिसम्बन्धनिबन्धनमिति मन्तव्यम् । तदेतद्विरात्रं प्रधानगृहमरणे । गृहान्तरे तु विष्णुकमेकरात्रमेव । तदयं सङ्कलितोऽर्थः—भगिनीमात्रस्वामिकगृहे भ्रातृमरणे भगिन्यास्त्रिरात्रम् । भगिनीपतेस्त्वेकायासतानिबन्धना पक्षिणी । उभयस्वामिके तु प्रधानगृहे उभयोरपि त्रिरात्रम् । अप्रधानगृहे त्मयोरप्येकाहः । अन्यत्र शालकमरणे त्वेकाहः । अनुपनीतविदेशस्थव्यवहितसवर्णेषु शालकेषु सद्य इति । अन्यत्र भ्रातृमरणे भगिन्या वक्ष्यामि ॥ ५० ॥

उक्तमर्थं भगिनीमरणेऽप्यतिदिशति—

एवं भ्रातृगृहे यत्र भगिनी चेद्विपद्यते ॥

भ्रातृस्त्रिरात्रमाशौचं भ्रातृपत्न्यास्तु नैव तत् ॥ ५१ ॥

एवमिति । भ्रातृस्वामिके गृहे स्थिता सती यत्र काऽपि भगिनी ऊढा चेत्प्रमोयते तदा एवम् । एवंशब्दार्थं विवृणोति-भ्रातुरिति । भ्रातुस्त्रिदिनमाशौचम् । पूर्वोक्ताङ्गिरोवेचनात् । भ्रातृपत्न्याः पुनस्त्रिरात्रं न भवति । किं तु विष्णुकमेकरात्रमेव ॥ ५१ ॥

एवं भ्रातृभगिन्योरन्योऽन्यगृहप्रकरणे आशौचमुक्त्वा, इदानीमन्यत्र प्रकरणे तदाह—

अथाऽन्यत्र मृतो भ्राता भगिनी वा विपद्यते ॥

भगिन्याः पक्षिणीं तत्र भ्रातृश्चाशौचमिष्यते ॥ ५२ ॥

अथेति । अथेतिप्रतिज्ञान्तरम् । भगिनीगृहाऽन्यत्र भ्रातृविपत्तौ भ्रातृगृहोऽन्यत्र वा भगिनीविपत्तौ तत्र तस्मिन्निवसमाशौचं भगिन्याः भ्रातुश्च पक्षिणी इष्यते पूर्वैः । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत् ।

मातुलाशौचवस्तुषुषाः पितृत्वाशौचमिष्यते(?) ॥

तथा च—

स्वशुश्रूषोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।

पित्रोः स्वसृष्टि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥ इति ।

धर्मप्रदीपेऽपि—

सौदर्षायाः सुतायाश्च ऊढायाः पक्षिणी भवेत् ॥ इति ।

यत्—

भगिन्यां संस्कृतायां च भ्रातर्वपि च संस्कृते ।

मित्रे जामातरि मेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

शालके तत्सुते चैव सद्यः क्षानेन शुच्यति ।

इति गृहमानवं भ्रातृभगिन्योरन्योऽन्यं सर्वोऽशौचाऽभिधानं तद्देशान्तरस्थत्वापत्तभ्रातृविपद्यत्वेन । (?) संस्थिते इति पाठे असंस्कृतविपद्यत्वेन संस्कृते इति पाठे असंस्कृतविपद्यत्वेन वा व्यवस्थापनीयम् ॥ ५३ ॥

उक्तमर्थमन्यत्राऽप्यतिदिशति—

एवं पित्रोर्भगिन्यौ ये ये पितामहयोस्तथा ॥

ये मातामहयोश्चैव भगिन्यौ तत्प्रजाश्च याः ॥ ५३ ॥

मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च पत्न्यर्थां प्रजाश्च याः ॥

मातरश्चेति सर्वेषु पक्षिणी स्वगृहे ऽप्यहम् ॥ ५४ ॥

एवमिति । पित्रोर्भगिन्योर्मातृभगिनीं पितृभगिनीं च तयोर्मृतौ पक्षिणीं शुचिहेतु ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयोन्निशाम् ।

इतिगृहन्मानवात् । एतच्चान्यत्र मृतो । स्वगृहमृतौ तु त्रिरात्रम् ।
तदाह प्रचेता.--

मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रुश्चशुरयोर्गुरी ।

मृते चार्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ इति ।

मातृप्रसतिं पितृप्रसुरूपलक्षणं सम्बन्धसाम्यात् । यद्यप्यनयोर्वा-
प्ययोगृहविशयो न श्रूयत तथाऽपि सन्निकर्वाधिक्येनाऽऽशौचाधिक्य-
दर्शनाभ्रराप्रपक्षः स्वगृहमरणविषयत्वेन व्यवस्थापनीयः इत्याचार्या-
णामाशयः एवमग्रेऽपि ह्ययम् । तथा पितामहयो = पितामहीपितामहयोः
ये भगिन्यौ पितुः पितृप्रसा पितुर्मातृप्रसा चेति तयोरपि मरणे पक्षि-
णी शुद्धिहेतुः । स्वगृहमृतौ तु इयहम् । यद्यप्यत्राहृत्योपवादकं वचन-
नोपलभामहे तथाऽपि पितृवन्धूनां पितुः पितृष्वसुद्वारणं सम्बन्धित्वात्
तदाशौचाभावे तदुपशानामप्याशौचाऽनुपपत्तरथसिद्धमेव तदाशौचमा-
चार्यैः स्वर्णकृतम् । अत एव दन्धुत्रयस्य "पितुः पितृप्रसुः पुत्रा"
इत्यादिना तद्वारैश्च सम्बन्धित्वमाविष्कृतम् । (?) तथाऽप्यापितामह
भगिन्योरपि पितामहद्वारेणैव सम्बन्धित्वात्तदाशौचमप्यर्थात्सिद्धमेवेति
पृथक् प्रोक्तम् । तच्च पौत्राणां सपिण्डतयैव प्राप्तम् । अमात तु पौत्री-
णाम्, तदर्थं तु ब्रह्मपुराणीयं वाक्यं प्रवृत्तम्--

यथा मातामहाशौचं दौहित्रीणां विधीयते ।

सम्बन्धसाम्यात्पौत्रीणां तत्पितामहयोरपि ॥ इति ।

अनेन च पौत्रीमरणेऽपि दौहित्रीमरणवदेवाऽऽशौचमुक्तं भवति ।
सम्बन्धसाम्यादितिहेतूप-यासात् । अनेन "ये मातामहयोश्चैव" इति
"मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च" इत्यपि व्याख्यातम् । मातामही अमातामहश्च
मातामहौ तयोर्भगिन्यौ=मातुः पितृप्रसा मातुर्मातृप्रसा च । तन्म-
रणेऽपि पक्षिणी शुद्धिहेतुः । स्वगृहमरणे तु इयहम् । याश्च तत्प्रजाः
तासां=पित्रोः, पितामहयोः, मातामहयोश्च भगिनीनाम् । प्रजा =अप-
त्यानि आत्मवन्धवः पितृवन्धवः मातृवन्धवश्चेति यावत् । यथोक्तम्--

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृप्रसु सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः आत्मपितृष्वसुः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवन्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः मातृवन्धवाः ॥ इति ।

अत्र पुत्रपदमपत्योपलक्षणम् । पुत्राश्च पुत्रपदं पुत्रां इत्येकशेषात् ।
इदमेवाभिप्रेत्याचार्यैः प्रजापदं प्रयुक्तम् । पतेषु मृत्येषु पक्षिणी शुद्धि-
हेतुः । तदाह मनुः—

मातुले पक्षिणी रात्रिं शिष्यविद्यवान्धवेषु च । (मनु० ५-८१ इति
यत्तु—

समानोदकानां इयहं सोम्रजानामहः स्मृतम् ।

मातृधन्वौ गुरौ मित्रे मण्डलाऽधिपतौ तथा ॥

इति जाबालेन मातृधन्वुशब्दोपलक्षितवन्धुव्येऽपि तथाशब्दपरा-
मृष्टमेकरात्रमुक्तम्, यच्च विज्ञानेश्वरेण मातुलपदोपलक्षितवन्धुव्ये-
ऽप्येकरात्रमुक्तम्, तद्देशान्तरस्थाधिपयं, सापत्नाद्विधिपयं पैतृव्यसेव्या-
द्विधिपयं च इति । (?) तृतीयपैतृव्यसेव्यादीनां तिगुणां तृतीयगोत्रसम्ब-
न्धेन द्वितीयगोत्रसम्बन्ध्यापैतृव्यसेव्यादेर्विप्रकृष्टत्वात् । स्वगृहमृतौ तु
इयहम् । तदाह मनुः—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य वन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरातांश्च वान्धवान् ॥ (मनु० ५-१०१) इति ।

मातृवन्धवान् । अकारादात्मपितृवन्धवयोर्ग्रहणम् । जातान् मि-
त्राणि । “असपिण्डं निर्हृत्य त्रिरात्रम्” इत्यनेनैव सर्वप्राप्तौ पुनर्मातृवा-
न्धवप्रदणं स्वगृहमरणादिप्रत्यासत्त्यन्तरेऽपि त्रिरात्रमापणाय” इति
मेधातिथिः । स्वस्य मातुलाः=मातुः सोदरा भ्रातरः । तन्मरणेऽपि
पक्षिणी शुद्धिहेतुः ।

मातुले स्वशुरे मित्रे गुरौ सुर्वहनास्तु च ।

आशीर्षं पक्षिणीं रात्रिमृता मातामही यदि ॥

इति शुद्धमनुस्मरणात् । “मातुले पक्षिणीं रात्रिम्” (मनु० ५-८१)
इति मनुस्मरणाच्च ।

यत्तु—

सुर्वन्तेर्थास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च । (या०स्मृ० ३-२४)

इति याज्ञवल्कीयमेकरात्रम्, यच्च “मातुलश्चशुरद्वधुश्चसुर्वसहा-
ध्यायिश्शेष्येऽतीतेऽप्येकरात्रेण” इति वैष्णवं्यैकरात्रम्, तद्विद्वत्पत्न्या-
पत्न्याऽनुपनीताद्विधिपयम् । स्वगृहमरणे तु त्रिरात्रम् । तदाह प्रचता—

मातृव्यस्वामातुलयोः श्वधुश्चशुरधोगुरुः ।

मृते चरिषिजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ इति ।

विप्रोश्च मातुलाः=मातृमातुलाः पितृमातुलाश्चेतिवापम् । तन्मरणे
पक्षिणी शुद्धिहेतुः ।

श्वशुरयोर्मगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।

पित्राः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणी क्षपयेन्निशाम् ॥

इति स्मरणात् । स्वगृहमरणे तु इवहम् । अहिरोवचनात् । परम्य-
क्षीपां=आत्ममातृपितृमातुलान्यः तासामपि स्वगृहमरणे इवहमन्यत्र प-
क्षिणी । पूर्वोदाहृतवाक्यात् । मातृपितृमातुलान्योश्चाऽऽशौचे पूर्वोक्त-
न्याय एव मूलम् । एषां प्रजाश्च याः=आत्ममातृपितृमातुलानां प्रजा अ-
पत्यानि=आत्ममातुलपुत्राः, पितृमातुलपुत्राः, मातृमातुलपुत्राश्चेति । त-
स्मरणेऽपि पक्षिणी ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विवाग्धवेषु च । (मनु० ५-८१)

इतिमानेनात् । स्वगृहमरणे तु इवहम् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरात्रांश्च वाग्धवान् । (मनु० ५-१०१)

इति मानवात् । उपपादित चेतदनन्तरम् । मातरश्च=आत्मपितृमा-
तृमातुलानां मातरः आत्ममातामही, पितृमानामही, मातृमातामही चे-
ति । तस्मरणेऽपि पक्षिणी शुद्धिहेतुः । स्वगृहमरणे तु इवहम् ।

आचार्यवचने मूलमन्यत्राऽऽविष्कृतं मया ।

कथ कथ नितदिह विचार्य बहुदर्शिभिः ॥ ५३ । ५४ ॥

किं च—

श्वश्रूश्वशुरजामातृदौहित्रत्रिपदि स्मृतम् ।

स्वगृहे तु इवहं तुल्यं पक्षिण्येव परत्र तु ॥ ५५ ॥

श्वश्रूश्वशुरेति । श्वश्रूश्वशुरजामातृदौहित्राणां स्वगृहमरणे त्रिरा-
त्रं स्मृतं पूर्वं । दौहित्रग्रहण भागिनेयस्याप्युपलक्षणम् । तदाह प्रचेताः-
मातृप्रसामातुलयोः श्वश्रूश्वशुरयोर्गुरौ ।

मृते चत्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ इति ।

कूर्मपुराणेऽपि—

त्रिरात्रं श्वश्रूमरणे श्वशुरे चैतदेव हि । इति ।

यमोऽपि—

जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता ।

पक्षिणीं शालकानां स्वादिति शातातपोऽवधीत् ॥ इति ।

उभयोः श्वश्रूश्वशुरयोः । स्मृत्यन्तरेऽपि—

दौहित्रे भागिनेये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति । इति ।

परत्र तु अन्यत्र तु मरणे पक्षिण्येव । तदाह धृष्टमनुः—

श्वशुरयोर्मगिन्यां च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् । इति ।

जाबालोऽपि—

भागिनेये च दौहित्रे पत्यौ च दुहितुस्तथा ।

वान्धवेषु च सर्वेषु पक्षिण्या शुद्धिरिष्यते ॥ इति ।

मनुस्तु—

संस्थिते पक्षिणीं रात्रि दौहित्रे भागिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं क्यादिति भर्गो व्यवस्थितः ॥ (१)

इति संस्कृताऽसंस्कृतदौहित्रभांगिनेयविषयत्वेन त्रिरात्रपक्षिणीक-
ल्पौ व्यवतिष्ठितम् । यत्तु "श्वश्रुश्वशुरद्वयशूर्यसहाध्यायिशिष्येष्वती-
तेष्वेकरात्रेण" इति वैष्णव तद्विदेशस्थाविषयत्वेन, असवर्णश्वशुरविषय-
त्वेन वा व्याख्येयम् । यच्च—

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे मगिनीसुते ।

शालके तस्सुते चैव सद्यःस्नानेन शुद्ध्यति ॥

इति बृहन्मनुष्यचन तद्देशान्तरमृनिविषयत्वेन, अनौरसकन्यापति-
विषयत्वेन, बालदौहित्रभागिनेयविषयत्वेन, अनौरसदौहित्रविषयत्वेन,
व्यवहितभागिनेयविषयत्वेन वा व्याख्येयम् । इति न विरोधः ॥५५॥

किं च—

मातामहे च तत्पत्न्यापार्श्वे च त्रिरात्रम् ॥

ऋत्विजि त्वसधीपस्थे एकाहं सन्निधौ इवहम् ॥ ५६ ॥

मातामह इति । मातामहे प्रेते त्रिरात्रम् । तदाह हारीतः—

मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं त्वसपिण्डतः । इति ।

असपिण्डेऽसगोत्र इत्यर्थः । तत्पत्न्यां मातामह्यां प्रेतायां इवहम् ।
(तदुक्तं, फुमपुराणे—

मातामहीनां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् ।

एकोदकानां मरणे सुतके चैतदेव हि ॥ इति ।

मातामहानामिति पाठे त्वेकशेषेणार्थलाभः । यस्तु—

अशौचं पक्षिणी रात्रिसृता मातामही यदि ।

इति बृहन्मनुष्य तन्मातृसापक्षमातृविषयं, (सापक्ष)मातृमातृविषयं
वा । भावार्थेऽप्युपनिषिच्छत्स्नयंदाध्यापके प्रेते इवहम् । तदाह विष्णुः—

(१) एषेनमिदं मनुस्मृतौ नास्ति । मिताभारार्थां तु "सुवन्ते" (पा. ३-२५) श्लोककव्याययोर्नापसरे बृहद्विदाष्टनास्ता समुदाहृतं पिशागे-
श्वराचार्यः ।

“आचार्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण” इति । एतच्चान्यकर्तृकदाहा-
दौ वेदितव्यम् ।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ (मनु० ५-६५)

इति मनुना स्वकर्तृकदाहादौ विशेषाऽभिधानात् । गुरुराचार्यः ।
यच्च स्मृत्यर्थसारेण “मातामहाचार्यादीनां सर्वेषामधिशेषैकग्रामे पक्षि-
णी” इत्युक्तं, तदपि इयदाशौचप्रतिपादकनचनादर्शननिबन्धनमिति ध्ये-
यम् । आचार्यपदं च तत्पुत्रपरन्योरप्युपलक्षणम् । तदाह इयदानुनृत्तौ
गौतमः—“आचार्यतापुत्रस्त्रीपार्ज्यशिष्येषु चैवम्” (गौ० १४-२७) इति ।
तत्पदं स्त्रियामप्यन्वेति । यत्तु—

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च परन्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ (मनु० ५-८०)

इति मानवं तदनौरसाऽऽसवर्णपुत्रपत्नीविषयम् । एतेन “आचार्यपत्नी-
पुत्रोपाध्यायशिष्येष्वेकरात्रेण” इति वैष्णवं व्याख्यातम् । आचार्यपदं प-
त्नीपुत्रयोर्विशेषणम् । आचार्यपुत्रे त्वेकरात्रम् ।

आचार्यपुत्रीपुत्रेषु प्रेतेषु दिवसेन तु ।

इति शङ्खस्मरणात् । असमीपस्थे देशान्तरस्थे ऋत्विजि पुनर्मृते प-
काहम् । याज्यर्त्विग्दौहित्रादीनिनुक्रम्य—“ग्रामान्तरे त्वेकाहः” इति स्मृ-
त्यर्थसारात् । सन्निधौ=एकग्रामे तु इयहम् । “त्रिरात्रमृत्विजां च”
(बौ० १-५-११५) इति योधायनस्मरणात् । ऋत्विक्पदं याज्यमप्युपलक्षयति
मृते चत्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ।

इति प्रचेतःस्मरणात् । एतच्च यावज्जोवात्स्विज्यकरणाविषयम् । स-
कृदात्स्विज्यकरणे तु—

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्वान्धवेषु च । (मनु० ५-८१)

इति मानव विधेयम् ॥ ५६ ॥

किं च—

गुरुशिष्यसहाध्यायिमित्रश्रोत्रियनिर्गमे ।

दूरेऽहः पक्षिणी नो चेत्समीपे श्रोत्रिये इयहम् ॥ ५७ ॥

गुरुरिति । गुरुवाप्यायस्तस्मृती दूरे देशभेदे अहोरात्रम् । तदाह
कूर्मपुराणे—

एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ समस्तचारिणि । इति ।

योधायनोऽपि—“त्रिरात्रमेकरात्रमहोरात्रं कुर्यात्” (बौ० १-५-११३)

“आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु” (बौ०१-५-११५) इति । नो चेदेकदेशे पक्षिणी ।

मातुले इवशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

इति वृहन्मानवात् । यत्तु—

मातृष्वसामातुलयोः इवशूइवशुर्योर्गुरौ ।

मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विद्युञ्जति ॥

इति प्राचेतसं गुरौ त्रिरात्रं तद्गुरुपदस्याध्वार्यपरत्वात्तद्विषयम् । उ-
पाध्यायपदं तत्पत्नीपुत्रोपलक्षणम् । “त्रिरात्रमेकरात्रमहोरात्रं कुर्वति”
(बौ०१-५-११३) “आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु” (बौ०१-५-११४) इति बौधा-
यनसंस्मरणात्, “गुरौ गुर्वङ्गनासु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रिं” इति वृ-
हन्मानवाच्च । शिष्यः=अन्योपनीतः स्वाध्यायिनः । तस्मिन् देशान्तरे
मृतेऽहोरात्रम् । “शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण” इति वैष्णवसंस्मरणात् । एक-
देशमृतौ तु पक्षिणी ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यस्त्रिंशदध्वेषु च । (मनु०५-८१)

इति मानवात् । यत्तु—“शिष्यसतीर्थसग्रहचारिषु त्रिरात्रमेकरात्र-
महोरात्रम् (बौ०-५-५-११६) इति बौधायनीयम्, यच्च इवदानुवृत्तौ—
“आचार्यतत्पुत्रस्त्रीयाज्यशिष्येषु चैवम्” (गौ०१४-२७) इति गौतमीयम्,
तस्त्वापनीताध्यापितशिष्यविषयम् । सतीर्थ्यः=एकाचार्योपनीतः । यत्तु—

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नैक्षत्रदर्शनात् ।

इति वृहमनुवचनं तदेकदेशाऽध्यापितशिष्यविषयम् । सहाध्यायी-
एकस्मादुरोः सह कृत्स्नघेदाध्यायी । तस्मिन् देशान्तरे मृतेऽहोरात्रम् ।
“सहाध्यायीशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण” इति वैष्णवात् । एकदेशे मृते च
पक्षिणी । “पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिति च” (गौ०१४-
१६) इति गौतमीयात् । मित्रे स्नेहाद्गुपकारातिशयकारि । तस्मिन् देशा-
न्तरे मृतेऽहोरात्रम् ।

समानोद्कानां इवहं गोत्रजानामहः स्मृतम् ।

मातृवन्धो गुरौ मित्रे मण्डलाधिपती तथा ॥

इतिजायांसंस्मरणात् । एकदेशमृतौ तु पक्षिणी ।

मातुले इवशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

इति वृहमनुसंस्मरणात् । श्रोत्रियः एकशाखाध्यायी । तस्मिन्नेकमा-
मयासिनि देशान्तरेऽहोरात्रम् ।

एकाहं स्यादुपाध्यायस्वग्रामश्रोत्रियेषु च ।

इति कूर्मपुराणात्, "एकाहं सद्यस्वचारिणि समानग्रामीणे च श्रो-
त्रिये" इत्याश्चलायनस्मरणाच्च । एकग्राममृतौ तु पक्षिणी ।

एकग्राममृते कार्या पक्षिणी श्रोत्रिये तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणात् । प्रतिवेशिनि श्रोत्रिये विशेषमाह-समीप इति ।
समीपे प्रतिवेशिनि श्रोत्रिये इत्यहम् ।

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । (मनु०५-८१) -

इतिमानवात् । उप-समीपम् । सम्पन्ने=स्थिते । यत्तु--

इत्यह मातामहाऽऽचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत् । -

इति याहंस्पत्यं तदपि मानयेन समानविषयम् । यत्तु--

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

इति बृह्ममानवं तत्कथञ्चिद्विप्रकृष्टश्रोत्रियविषयम् । अत्र 'चेत्' श-
ब्देन राजाऽनूचानग्रामेश्वरकुलपतिप्रभृतीनामप्याऽऽशौचं सूचितम् ।
तदाह जाधालः--

समानोदकानां इत्यहं गोत्रज्ञानामहः स्मृतम् ।

मातृबन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाऽधिपतौ तथा ॥ इति । -

मण्डलाऽधिपती राज्याऽनुवती राजा । यत्तु--

प्रेते राजनि सज्ज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थित । (मनु०५-८२)

इति मानवं तदुच्छास्त्रवर्तिराजविषयम् । यच्च--

"निघासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् । (या०३-२५) ।

इत्यत्राऽह पदमहर्मात्रपरं मानवाऽनुरोधत्" इतिविज्ञानेश्वरव्या-
ख्यानं तज्जाधालवचनेन,

निघासराजनि प्रेते जाने दौहित्रिके गृहे ।

- आचार्यपुत्रीपुत्रेषु प्रेतेषु दिवसेन तु ॥

इतिशङ्खवचनेन च कथं न विरुद्ध्यत इति चिन्त्यम् । न च तत्राप्य-
हःपदं अहर्मात्रपरमिति(१) शक्यं वक्तुम् । यथा गोत्रिमातृबन्धुगुरुमि-
त्रेषु तथा मण्डलाधिपतावतिदेशात् । न च तच्छाहोरात्रमत्राहर्मात्र-
मित्येकेनाह.पदेनाऽभिधातुं शक्यते । शङ्खवचनेऽप्येव न्यायस्तुल्य इत्य-
लम् । तथा--

अश्रोत्रिये स्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ । (मनु०५-८२)

इतिमानवं,

(१) 'मिति केन हि शक्यं वक्तुम्' इति क० पु० पाठः ।

ग्रामेश्वरे कुलपतौ ध्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

इति(१) वृद्धमानवेनाऽनुसन्धेयम् । ग्रामेश्वरो ग्रामाधिपः । कुल-
पतिः समूहपतिः । ग्राममाधि स्थिते शिवे ग्रामस्याऽऽशौचम् ।

ग्राममभ्यगतो यावच्छुद्धिस्तिति(२) कस्य चित् ।

ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥

इतिवृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५७ ॥

सपिण्डादिजननमरणनिमित्तमाशौचमुक्त्वा इदानीं निमित्तान्तरे-
ऽपि तदाह--

अन्नमाशौचिनामशनंस्तद्गृहे निवसेद्यदि ।

असगोत्रोऽपि तद्गोत्रैः सममाशौचभागभवेत् ॥ ५८ ॥

अन्नमाशौचिनामिति । आशौचिनामन्नमश्रंस्तद्गृहे च वसतोऽस-
गोत्रस्यापि मृतसपिण्डैः सममाशौचं भवति । एतच्चासपिण्डं शवं ति-
र्हृत्य तदन्नभोजनतद्गृहवासयोर्द्वेष्यम् ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

आशित्वा च सहोपित्वा दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥

इतिकूर्मपुराणात् । एतेन

यद्यन्नमस्ति तेषां तु दशरात्रेण शुद्ध्यति । (मनु०५-१०२)

इति मनुस्मृत्यस्य "यद्यन्नमस्ति तेषां निर्हृत्याऽनिर्हृत्य वा उभयथा-
ऽपि दशरात्रेण" इतिविवरणे नारायणसर्वज्ञस्य सार्वभौमपहृतमेव ।
निर्हरणतदन्नाशनतद्गृहवासानां चकारेण समुच्चितत्वात् । तद्गोत्रैः स-
मामित्यनेन शवजातीयाऽऽशौचसमत्वमुक्तम् । तदाह गौतमः--"अवर-
श्रेष्ठैः पूर्वं घणंमुपस्पृशेत्पूर्वं वाऽधरं तत्र शवोक्तमाशौचम्" (गौ०
१५-२८) इति । उपस्पृशन् निर्हरणम् । इदं च द्रव्यलोभाभावे । द्रव्य-
लोभेन तु विजातीयनिर्हरणे द्विगुणमाशौचम् । तदाह व्याघ्रः--

अवरश्रेष्ठैर्घणं शरो वाप्यधरं यदि ।

वहेच्छयं तदाऽऽशौचं दृष्टार्ये द्विगुणं भवेत् ॥ इति ।

दृष्टार्ये दृष्टप्रयोजनके । यस्तु विष्णुपुराणे--

योऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा धैव दहेन्नरः ।

आत्मीयं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा ॥ इति ।

(१) 'मानवं वाऽनु' इति ख० पु० पाठः ।

(२) अर्थं पाठः पराशरमाधवीयः । एष एव च युक्त इति भाति ।

'कारिं चित्' इति तु शुद्धिचन्द्रिका क० ख० पु० पाठः ।

तदापद्विषयम् । द्रव्यलोभात्सवर्णशवनिर्हरणे तु जाल्याशौचमेव ।
तदाह कूर्मः—

यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ।
दशाहेन द्विज. शुद्धोद्गादशाहेन भूमिष ॥
अर्धमासेन वैद्यस्तु शुद्धो मासेन शुद्ध्यति । इति ।

सपिण्डानां तु प्रेतनिर्हरणेऽपि नाशौचाऽऽधिक्यम् । तदाह देवलः—
विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित्तस्याऽऽशौचं न विद्यते ॥ इति ।

आदिशब्देन दाहादि । आधिक्यं 'आशौचस्य' इति शेषः । सोदक-
निर्हरणे दशाहमाह स एव—

य समानोदकं प्रेतं घहेद्दाघ दहेत वा ।

तस्याशौचं दशाहं स्यादन्येषां तु त्र्यहं विदुः ॥ इति ।

अन्येषां वाहकदाहकव्यतिरिक्तानां सोदकानाम् । अप्र सर्वत्र पूर्णा-
शौचं निर्हरणतद्दशशतदृग्गृहवासेषु समुदितेषु श्रेयम् । केवलनिर्हर-
णादौ त्वाशौचान्तराऽभिधानात् । तदाह मनुः—

असपिण्ड द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य यन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरात्रांश्च बान्धवान् ॥ (मनु०५-१०१)

यद्यन्नमस्ति तेषां तु दशरात्रेण शुद्ध्यति ।

अनदन्नमस्यैव न चेतस्मिन् गृहे घसेत् ॥ (मनु०५-१०२) इति ।

स्नेहाऽतिशयेन निर्हरणं यन्धुवच्छब्दार्थः । अप्रान्ते "न चेतस्मि-
न् गृहे घसेत्" इतिवदता पूर्वं निर्हरणगृहवासयोस्त्रिरात्रं, निर्हरणतद्दश-
शतदृग्गृहवासेषु च दशरात्रमित्युक्तं भवति । निर्हरणमात्रे त्वेकाहः
इति । यस्तु—

यः कश्चिन्निर्हरेत्प्रेतमसपिण्डः कथंचन ।

स्नात्वा संचल स्पृष्ट्वाऽग्निं तस्मिन्नेवाऽह्नि वै शुचिः ॥ (१)

इत्यङ्गिरोषधनं तदनाथग्राहणसंस्कारविषयम् । तदाह पराशरः—

अनाथं ग्राहणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याप्नुवन्ति ते ॥ इति ।

एतेन "असम्यन्धिनं प्रेतं द्विजं घाहत्या दाहेत्वा च सद्यःशौचं,
सम्बन्धे त्रिरात्रम्" इति पैठीनसिवाक्यमपि व्याख्यातम् । यद्य "परश-

(१) प्रेतस्य स्पर्शसंस्कारग्राहणो नैव दुष्पति ।

बोढा वाऽप्यग्निदाता च सद्यः स्नात्वा शुचिर्मयेत् ॥ इति ।) क०पु०नास्ति ।

दोषस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वे संचैलोऽपः स्पृष्ट्वा सद्यः शुद्धो भवति" (श्री०
ध०सू०१-५-११८) इति वीघायनीयं तदपि पूर्वेण समानार्थम्। अनभिस-
न्धिद्रव्यायनकाङ्क्षा। द्विविधानामपि शयस्पर्शितां धर्ममाह याज्ञवल्क्यः—
प्रवेशनादिकं कर्म प्रतसंस्पर्शितामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ (या०३-१४) इति ।
मथनापदि शुद्धिपूर्वे सकृदप्याशौचाश्रमश्नाति तदा पूर्णाऽऽशौचम् ।
तदाह विष्णुः—“ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवाऽश्रमश्नीयात्तस्य
तावदाऽऽशौचं यावत्सेवाम्” इति । एवकारोऽप्यर्थः । कूर्मपुराणेऽपि—
यस्तेषामश्रमश्नाति सकृदेवाऽपि कामतः ।

तदाशौचे निचृत्ते तु स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ इति ।

वापद्यकामतो भोजने त्वङ्गिराः—

प्रेताश्रमसपिण्डस्य यावदश्रमात्यकामतः ।

तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्सपिण्डानां कथंचन ॥ इति ।

सपिण्डानामर्थान्मृतस्य प्रेताश्रमाशौचान्नं यावद्दिनमकामतो योऽ-
श्राति तस्याऽसपिण्डस्य श्रादित्यस्तात् तावन्त्यहान्यशौचं स्यादित्य-
र्थः । कूर्मपुराणेऽपि—

यावत्तदश्रमश्नाति दुर्भिक्षोपहतो नरः ।

तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥ इति ।

आशौचिनामिति सामान्योपादानात्सूतके मृतके चाश्रमभोजने दोषः ।
तदाहाङ्गिराः—

अन्तर्दशाहे भुक्त्वाश्रमं सूतके मृतकेऽपि वा ।

असंस्पृश्यो भवेत्तावथावतद्गतमाचरेत् ॥ इति ।

असंस्पृश्योऽशुचिः । तद्गतं तन्निमित्तं प्रायश्चित्तम् । तद्याशौचान्ते ।
“अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात्” इति विष्णुस्मरणात् । शङ्खोऽपि—
यस्तु भुङ्क्ते पराऽऽशौचे घर्णशोऽप्यशुचिर्भवेत् ।

अन्ते स शुद्धः शुद्धिश्च तस्याऽप्युक्ता मनीषिभिः ॥ इति ।

अन्ते आशौचस्य । शुद्धिः प्रायश्चित्तेन । यदीत्यनेन भोजनाद्यमावेपि
संसर्गमात्रेणाऽऽशौचं भवतीति सूचितम् । तदाह गृहस्पतिः—

यस्तेः सदाऽसपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनासनम् ।

वान्धपो वा परो याऽपि स दशाहेन शुध्यति ॥ इति ।

वान्धवः पितृवान्धवादिः । अङ्गिराः—

आदाचारभ्य तु परः शौचं भुङ्क्ते नान्तरा ।

सपिण्डः सह संशुभ्रदधाशौचो तु सद्यतः ॥ इति ।

१२ परोऽसपिण्डः । आदावाशौचस्य । श्रावं श्रावनिमित्तं धर्मम् ।
आशौचिभिः सह शयनासनादिकं करोति, आशौचमन्तरा न भुञ्जीत
चेत्तदा सपिण्डः सह शुद्धेदित्यर्थः । अशौच्यन्नभोजनदोषस्य कचिद्-
पवादमाहाङ्गिराः—

ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषो ह्यग्निहोत्रिणाम् ।

सूतक श्राव आशौचे ह्यस्थिसञ्चयनात्परम् ॥

अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममघ्नं न गर्दितम् ।

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥ इति ।

तथा सपिण्डानामपि न दोषः—

सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इतियमस्मरणात् । अत एव भारते—

अन्नं ददतु पानीयं दीपं ददतु कामतः ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥ इति ॥ ५८ ॥

असपिण्डनिर्हरणाऽऽशौचप्रसङ्गेन तद्दाहेऽपि तदाह—

असगोश्रमपि प्रेतं दाहयेद्यः कथंचनं ।

स चाऽपि गोत्रिभिस्तुल्य आशौचे मुनिभिः स्मृतः ॥५९॥

असगोश्रमपीति । योऽसगोश्रमसपिण्ड प्रेतं कथंचन केनाप्यभि-
सन्धिना दाहयेद्देहसोऽप्याशौचविषये गोत्रिभिः=सपिण्डैः । तुल्य =
समानः । पूर्वैः (मुनिभिः) स्मृतः । इदं च दाहान्तर-तद्गृहभोजने
द्रष्टव्यम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

सजातिमसपिण्डं तु दग्ध्वा तद्गृहभोजिनः ।

स्थजात्युक्तमशौचं तु चरन्तीह(१) सुबुद्धयः ॥ इति ।

भोजनाऽभावे तु त्रिरात्रम् ।

‘सर्वे वर्णाः सजातीयान् दग्ध्वा व्यहमशौचिनः ।

इति ब्राह्मात् । इदमपि तद्गृहवासे । तदन्नभोजनतद्गृहवासाभावे
त्येकरात्रम् ।

अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ।

एकाहमशुचिर्मुग्धा द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति ॥

इति दाहाऽधिकारे ब्रह्मपुराणात् । अन्यत्र प्रकान्तेभ्यः आचार्यादि-
भ्यः अन्यान् दग्ध्वा यदि तदन्नभोजनं न कुर्यान्न च तैः सह संवसेदित्यर्थः ।
यद्दाऽन्यत्र(२) सपिण्डान् सूतकिनो विहाय यो भोजनं कुर्यात्तैः सह च

(१) ‘चरन्ति हि’ इति ख० पु० पाठः ।

(२) ‘दग्धसपिण्डान्’ इति ख० पु० पाठः ।

न संवसेत् इति सम्यन्धः । इदमपि स्नेहाऽनुबन्धेन दाहे द्रष्टव्यम् ।
अनाथग्राहणस्य धर्मार्थं दाहकरणे त्वाह पराशरः—

असगोत्रमध्वं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

घहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ (परा०३-४१) इति ।

पैठीनसिरपि—“असम्बन्धनं द्विजं घहित्वा च दहित्वा च सद्यः
शौचम्” इति ।

बृहपराशरोऽपि—

प्रेतस्पर्शनसंस्कारैर्ग्राहणो नैव दुष्यति ।

बोढा चैवाऽग्निदाता च सद्यः ज्ञात्वा विशुद्ध्यति ॥ इति ।

घहित्वेत्यादाविद्भागमश्छान्दसः । संस्कारो दाहः । असगोत्रमि-
त्यनेन समानोदकदहनेऽपि दशाहाऽऽशौचं सूचितं तदाह देवलः—

यः समानोदकं प्रेतं घहेद्वाऽथ दहेत् वा ।

तस्याऽऽशौचं दशाहं स्यादन्येषां तु इवहं विदुः ॥ इति ।

अन्येषां दाहकश्चतिरिक्तानाम् । अपिशब्देनासवर्णदहनेऽपि तज्जा-
तीयाऽऽशौचमित्युक्तम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

योऽसवर्णं तु मूढ्येन नीत्वा चैव दहेत्प्रतः ।

आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा ॥ इति ।

कर्मसन्तोषनेन लोभाद्यभिसन्धिना दहनेऽपि दशाहाद्यशौचमित्युक्त-
म् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

दाहयित्वा तु मूढ्येन गुरुं प्रेतं भवेत्ततः ।

आशौचं दशरात्रं तु शिष्यस्येति विनिश्चयः ॥ इति ।

मूढ्येन प्रेतं दाहयित्वा गुरुं तु तदभावेऽपि दाहयित्वात्यन्वयः ।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेघं समाचरन् ।

प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ (मनु०५-६५) ।

इतिमनुना गुरुशिष्यसम्बन्धपुरस्कारेणैव दहने दशरात्राऽभिधा-
नात् । शिष्य इति दाहकमात्रोपलक्षणम् । सोऽपीत्यनेनैव प्रकृतसिद्धी च-
कारोपादानमनुगमनरोदनाद्यशौचसमुच्चयार्थम् । तत्राऽनुगमनाऽऽशौ-
चमाह याज्ञवल्क्यः—

ब्राह्मणेनाऽनुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विज कश्चित् ।

अनुगम्याम्भसि ज्ञात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः ॥ (पा०३-२६) इति ।

इदं च समानोदकपृष्ठजात्यनुगमनविषयम् । अपकृष्टजातिषु पृथगभि-
धानात् । अत एव मनु—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ (मनु०५-१०३)
इति ।

ज्ञातिं मातृसपिण्डं घन्तुं वा । सपिण्डाऽनुगमनस्य विहितत्वात् । अ-
ज्ञातिमसपिण्डं समानमुत्कृष्टं वा । एतच्च बुद्धिपूर्वाऽगमने । तदाह कूर्मः—
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छेत्तु कामतः ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । इति ।

अत्र विशेषमाह शङ्खः—

अनुगम्य शवं बुद्ध्या ज्ञात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः ज्ञात्वा प्राणायामैर्विशुद्ध्यति ॥ इति ।

अत्र घृतप्राशनस्य शुद्ध्यर्थत्वात् भोजननिवर्तकत्वम् । समानकार्य-
त्वाऽभावात् । प्राणायामैस्त्रिभिः । कपिञ्जलन्यायात् । अपकृष्टजात्यनुगम-
नाऽऽशौचमाह पराशरः—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (परा०३-४३)

शतं च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

कृत्वाऽऽशौचं क्षिरात् च प्राणायामान् पडांचरेत् ॥ (परा. ३-४४)

प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अनुगच्छेन्नियमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ (परा० ३-४५)

त्रिरात्रे तु ततः पूर्णं नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ (परा०३-४६) इति ।

अत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां क्षत्रियांश्चानुगमनेऽपि सचैलंस्नानाऽग्निस्पर्-
शघृतप्राशनादथो भवन्ति । एवमेव क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राऽनुगमने एका-
रात्रक्षिरात्रे । वैश्यस्य शूद्राऽनुगमने चैकाहं इत्युदनीयम् । कूर्मोऽपि—

एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्धैर्ये स्याद्विदिनेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं श्रेकं प्राणायामशतं पुनः ॥ इति ।

इदं च कामत एवाऽनुगमने ज्ञेयम् । अकामतोऽल्पाशौचदर्शनात् ।
तदाह ब्रह्मपुराणम्—

सर्वेषां स्यादहोरात्रं सर्वाऽनुगमनादपि ।

शवस्पर्शविधानोक्तं विहितं सार्ववर्णिकम् ॥ इति ।

शवस्पर्शविधानोक्तमेव सार्ववर्णिकमाशौचमत्राऽपि विहितमित्य-
र्थः । एवं च यत्पराशरवचने अज्ञानपदं तच्छास्त्रार्थाऽपरिहानपरमिति
सिद्धम् । यत्तु विज्ञानेश्वराचार्यैः 'ब्राह्मणस्य धैर्याऽनुगमने पक्षिणी
क्षत्रियस्य शूद्राऽनुगमने च पक्षिणी इत्युदनीयम्' इत्युक्तं तत्पराशरकृ-

मंपुराणादिवचोविरोधाश्रितनीयम् । एवं निषेधे जायति कथं शूद्रा
अनुगन्तव्या इत्यत आह पराशरः—

चिनिर्वस्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।

द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥ इति । (परा०३-४८)

उदकमुदकक्रिया सा अन्ते यस्य कर्मणो दाहादेस्तदुदकान्तम् ।
निर्वस्य यदा शाहलाद्युपस्थिता भवेयुस्तदा द्विजैरनुगन्तव्या इत्यर्थः ।
शूद्रस्य तु द्विजात्पनुगमने सज्योतिराशौचम् । तदाह पारस्करः—

स्पर्शं विनाऽनुगमने शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

“राशौ चेत्सूर्योदयेन” इति । तथा मृतासपिण्डोद्देशेन रोदनेऽप्या-
शौचम् । तत्र ब्राह्मणोद्देशेनाह पारस्करः—

अस्थिसञ्जयनादर्वांशुदित्वा ज्ञानमाचरेत् ।

अन्तर्देशाद्दे विप्रस्य तूर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

इशाहान्तरस्थिसञ्जयनादर्वांशु स्नानम् । ऊर्ध्वं तस्मादाचमनमिति ।
ब्रह्मपुराणेऽपि—

मृतस्य यावद्स्थीनि ब्राह्मणस्याहृतानि तु ।

तावद्योऽवान्धयस्तत्र रौति तद्वाग्ध्वैः सह ॥

तस्य ज्ञानान्धयेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

आहृतान्यसञ्चितानि । अत्रान्धयोऽसपिण्डः । ज्ञानात्सञ्चैलात् ।

तदाह कूर्मः—

अनस्थिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रौति वेत्सदा ।

ज्ञानेनैव भवेच्छुद्धिः सर्वत्रेण न संशयः ॥ इति ।

यत्तु—

सजातेर्दिवसेनैव द्वाहात्क्षत्रियवैश्वयोः ।

इतिपारस्करवचनं तद्गृहं गत्याद्युपकृत्वाद् गृहगमनपूर्वकरोदने
द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्वयोद्देशेन रोदनेऽप्येवम् । तदाह ब्रह्म-
पुराणम्—

अनस्थिसञ्जयाद्विप्रो रौति चेत्क्षत्रियवैश्वयोः ।

तदा स्नातः सञ्चैलस्तु द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति ॥ इति ।

द्वितीयेऽहनि प्राप्ते इत्यर्थः । यत्तु द्वितीयेऽहनीत्यस्यै चहेनेति हार-
लताविधरणं तत्—

अस्थिसञ्जयनादर्वांगेकाहं क्षत्रियवैश्वयोः ।

इति स्वोदाहृतकूर्मवचनाऽप्रतिसन्धाननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।
इदं च तद्गृहगमनाऽभावे । तद्गृहं गत्या रोदने तु “द्वाहात्क्षत्रियवै-

श्वयो" इति पारस्करोक्तं द्रष्टव्यम् । तद्गृहं गत्वेत्युपकमात् । अस्थि-
सञ्चयनोत्तरकालं तु सज्ज्योति ।

अन्यथा चैत्रं सज्ज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ।

इति कूर्मवचनोत्तरार्धात् । ब्राह्मण इति ब्राह्मणोद्देशेन क्षत्रियादीनां
रोदने स्नानमात्रमित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे तु—

कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।

इति स्नानमेवाकं तत्तद्बान्धवसाहित्यव्यतिरेकेणाश्रुपातमात्रविषयम् ।

ब्राह्मणस्य शूद्रेद्देशेन त्रिरात्रम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

अनस्थिसञ्चये शूद्रे ब्राह्मणो रीति चेज्जडः ।

तदा सचैल स्नातस्तु शुच्यते विथसैत्रिभिः ॥

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमहोरात्रेण शुच्यति ॥ इति ।

कौर्मोऽपि—

अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रीतिचेद्ब्राह्मणः स्वकैः ।

त्रिरात्रं स्यात्तथाऽऽशीचमेकाहं त्वस्यथा स्मृतम् ॥ इति ।

इदं तु तद्गृहं गत्वा रोदने द्रष्टव्यम् । तदाह पारस्करः—

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमदि विप्रोऽश्रु पातयेत् ।

मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेणैव शुच्यति ॥ इति ।

(१) कौर्मोऽपि—

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं यानद्विजातय" ।

अहोरात्रेण शुच्यन्ति वाससा क्षालनेन च ॥ इति ।

प्रसङ्गात् स्थानान्तरमेलने (२) सर्वोद्देशेन सर्वेषामपि रोदने स्नानमेव
तदाह विष्णुः— "सर्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातनं कृत्वा स्नानेन,
अकृतेऽस्थिसञ्चयने तु सचैलस्नानेन" इति । रोदनं विना विलापदानमात्रं (३)

शूद्रेद्देशेन कृत्वाऽहोरात्रेण ब्राह्मणं शुच्यति । तदाह पारस्करः—

मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् ।

वर्जयेत्तद्दहोरात्रं दानं स्वाध्यायकर्म च ॥ इति ।

क्षत्रियादीनां क्षत्रियोद्देशेन वैश्यादीनां च वैशयोद्देशेन रोदने सचै-
लं स्नानमेव । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

सचैल स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसञ्चये ।

कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रविद्भद्रजन्मनाम् ॥ इति ।

(१) 'कौर्मोऽपि' इति ख० पु० नास्ति ।

(२) 'मेलने तु' इति ख० पु० पाठः ।

(३) 'विलापमात्रं' इति ख० पु० पाठः ।

अन्येषां ब्राह्मणातिरिक्तानां क्षत्रविद्शूद्रोद्देशेनाकृतेऽस्थिसञ्चये रो-
दने सचैलं, अन्यथा केवलं स्नानमित्यर्थः । क्षत्रियवैश्ययोर्वैश्यशूद्रोद्देशे-
नैकान्तराद्देशेन च रोदनं यद्यपि विशेषो न ध्रुयते तथाऽपि ब्राह्मणस्या-
ऽनन्तरैकान्तरवर्णोद्देशेन यदाऽशौचं तदेतदत्राऽपि ज्ञेयम् । न्यायस्वामा-
भ्यादिति । शूद्रस्य तु द्विजातिमात्रोद्देशेन रोदने सञ्चोतिराशौचम् ।
तदाह पारस्करः—

स्पर्शोऽथवाऽनुगमने शूद्रो नक्तौ न शुद्ध्यति ॥ इति ।

अनुगमनं रोदनस्याऽऽपुपलक्षणम् । राशौ चोत्सृष्ट्येदयेनेति ॥५९॥

दाहनिमित्ताऽऽशौचनिर्णयप्रसङ्गेन दाहे कालविशेषेणाऽऽशौचे वि-
शेषमाह—

अन्तर्देशाद्दाहे तु शेषतः शुचयोऽखिलाः ॥

बाहिर्देशाद्दाहे तु दाहादित्रिदिनं स्मृतम् ॥ ६० ॥

अन्तर्देशादिति । श्रावितस्य सञ्चितस्य वा यस्मिन् दिने प्राण-
वियोगः तस्मिन्दिने देवान्मातृपुत्राणांऽपराधादनिष्पन्नो दाहो यदि दशा-
हमध्य एव द्वितीयतृतीयादिदिनेषु देहाऽस्थिपर्णशराणामन्यतमस्य क्रि-
यते तदा मरणदिनमारभ्य यावन्त्यंशशिष्टानि दिनानि तैरेव सर्वेऽपि
सपिण्डाः शुचयो भवन्ति । तद्दाहदिनमारभ्य दशाहाऽऽशौचं कुर्युरि-
तिर्यर्थः । इदं चाऽनाहिताग्निमरणविषयम् । आहिताग्नेस्तु दाहदिनमार-
भ्येषाऽऽशौचस्य विधानात् । तद्दाहाङ्गताः—

अनाग्निमत उक्तान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथाविधि ॥ इति ।

शङ्खाऽपि—

मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहादूर्ध्वमशौचं स्वायंस्य घैतानिको विधिः ॥ इति ।

दशाहादूर्ध्वं तु देहाऽस्थिपर्णशराऽन्यतमदाहे दिनत्रयमाशौचं स-
र्षेणां स्मृतं पूर्वैः । तदुक्तं महापुराणे—

अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाहो गृह्याग्निना द्विजैः ।

तद्भावे पलाशोऽग्नेः पत्रैः कायेः पुमानपि ॥

सुविष्टैर्जलसामिधैर्दग्धस्यश्च तथाऽग्निना ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्नाहोरमुक्त्या तु यान्धवैः ॥

एवं पर्णशरं दग्ध्या अत्रात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

पुत्रव्यतिरिक्तस्य दाहकृत्स्त्रिंशत्त्रयेण । तदुक्तं विद्वाद्दशैः—“प्रतिकृ-

तर्हि भ्रवणकाल एवाऽऽशौचप्रौहिणां कथमित्यत आह—
 प्राग्ग्राहिणां तु नैवं स्यात्कर्तुंस्त्वस्ति तथाऽपि च ।
 कर्ता चेत्तनयः पूर्वाग्रहे पूर्णमुदीरितम् ॥ ६२ ॥

प्राग्ग्राहिणामिति । प्राक् मरणभ्रवण एव गृहीताऽऽशौचानां सपि-
 षडानां पुनर्दाहकाले एव त्रिरात्राऽऽशौचं न स्यात् । किं तु पूर्वाऽऽशौ-
 चग्रहेणैव शुद्धिः । तर्हि दाहकर्तुः कथमित्यत आह—कर्तुरिति । कर्तु-
 र्दाहकस्य तथाऽपि पूर्वं मरणभ्रवणकाले गृहीताऽऽशौचस्याऽपि पुन-
 र्दाहकाले त्रिरात्राऽशौचमस्ति । तु शब्दो विशेषाऽभिधानार्थः । किमे-
 तत्पुत्रसाधारणं नेत्याह—कर्ता चेदिति । [तनयः] पुत्रश्चेत् कर्ता पूर्वं
 प्राऽगृहीताऽऽशौचः पितृदाहं करोति तदा पूर्णमेवाऽऽशौचमुदीरितं
 पूर्वं । 'पूर्वाग्रहे' इत्यनेन गृहीताऽऽशौचस्य पुत्रस्याऽपि दाहकाले
 त्रिरात्राऽऽशौचमेवेति ध्वनितम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीधर्माधिकारि रामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामकविना-
 यकपण्डितकृतायां पदशीतिविरुतां शुद्धिचन्द्रिकाया-
 मसगोत्राऽऽशौचमकरणम् ।

पूर्वं सवर्णसविण्डाऽऽशौचमभिहितमिदानीमसवर्णसविण्डाऽऽशौ-
 चमाह—

उत्तमाऽधमसाविण्डये जनने मरणेऽपि च ।

उत्तमाऽऽशौचमानं पक्षदेव स्याद्द्वयोरपि ॥ ६३ ॥

उत्तमेति । उत्तमो ब्राह्मणादिः । पूर्वपूर्वां वर्णं उत्तरोत्तरवर्णाऽपे-
 क्षया । अधमः क्षत्रियादिः । उत्तरोत्तरवर्णः पूर्वपूर्ववर्णाऽपेक्षया तौ
 हस्तमाऽधमौ तयोः साविण्डयं एकशरीरावयवान्बद्धरूपम् । तच्च त्रि-
 पुट्यमेव । तदाह शङ्खः—

यत्केजजाता यद्दधः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः ।

एकविण्डाः पृथक्शौचाः विण्डस्त्वथवर्तते त्रिषु ॥ इति ।

अस्यार्थः—एकस्मात् प्राण्यनादेर्जाताः पृथक्क्षेत्रा भिन्नजातीयमात्-
 ज्ञ्याः स एव पृथग्जनाः भिन्नजातीयाः ते एव विण्डाः सविण्डाः पृथ-
 क्शौचाः भिन्नशौचाः तेषां विण्डस्त्रिरथावर्तते त्रिपुट्यमेव साविण्डय-
 मिति । मध्ये तु 'पृथग्जनाः' इति पठ्यते । तस्माऽपि विदुजातीयपिमा-

गादन्यथा विभागभाज इत्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

क्षत्रविद्शूद्रजातीनां सापिण्ड्यं तु त्रिपुरुषम् ।

ब्राह्मणैरपि जातानामविभक्तार्थभागिनाम् ॥ इति ।

ब्राह्मणैरिति क्षत्रियाद्युपलक्षणम् । अविभक्तार्थभागिनामित्यविभक्तानां पितृजातीयाऽऽशौचप्राप्त्यर्थम् । [अतएव] बृहस्पतिराशौचमपि—

सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनियतंते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातषु ॥ इति ।

अस्मिन् सापिण्ड्ये विद्यमाने जनने मरणे च जाने यदुत्तमस्य ब्राह्मणादेराशौचमानं दिनपरिमाणं तदेष द्वयोरुत्तमाधमयोरप्याशौचे परिमाणं स्यात् । यद्यपि शूद्रापेक्षयात्तमाः ब्राह्मणक्षत्रियविशः, ब्राह्मणापेक्षया चाधमाः क्षत्रविद्शूद्राः इत्येवमुत्तमाऽधमानामनेकत्वाद्द्वयोरिति नोपपद्यते तथाऽप्युत्तमत्वाऽधमत्वोपाधिद्वयवशीकरणाद् द्वयोरिति व्यपदेशः । तथा चाधमर्थः—ब्राह्मणस्य क्षत्रविद्शूद्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा दशाहमाशौचम् । तथा क्षत्रियस्य विद्शूद्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा द्वादशाहम् । वैश्यस्य शूद्रे बन्धो जाते मृत वा पञ्चदशाहम्, तथा वैश्यस्य ब्राह्मणक्षत्रिययोर्वन्धुजातयोर्मृतयोर्वा दशह्वादशदिनानि । क्षत्रियस्य ब्राह्मणे बन्धो जाते मृते वा दशाहमिति । स्वध्वसमानजातीयेषु बन्धुषु जातेषु मृतषु वा स्वस्वजातीयमाशौचमिति स्थितमेव । तदाहतुः कूर्मबीघायनी—

क्षत्रविद्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामशौचं विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

तेषां जननादिनिमित्ताऽऽशौचं इति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

बान्धवेषु च विप्रस्य क्षत्रविद्शूद्रजातेषु ।

मृतेषु वाऽथ जातेषु दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

क्षत्रियस्याऽथ वैश्यस्तु वैश्यस्य बृहस्पतया ।

जायते म्रियते बन्धुस्तत्राऽऽशौचं स्वकं भवेत् ॥ इति ।

अथैव विप्रये कूर्मः—

राजन्ववैश्या अप्येवं हीनवर्णास्तु योनिषु ।

स्वमेव शौचं कुर्यातां विशुद्ध्यर्थं न संशयः ॥ इति ।

तद्योत्तमाशौचमेवाधमेन कार्यम् । तदाऽऽह ब्रह्मपुराणम्—

शूद्रा वैश्याः क्षत्रियास्तु क्रमादुत्तरजातेषु ।

बान्धवेषु चरन्त्यत्र यत्संख्यं तेषु विद्यते ॥ इति ।

मनुकूर्मावपि—

सर्वे तृप्तमवर्णानां शौचं कुर्युरतन्द्रिताः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वमशौचं स्वयोनिसु ॥

शुद्धविदूक्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।

दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलाङ्गयः ॥ इति ।

विष्णुरपि—“हीनवर्णानामधिकवर्णेषु तदाऽऽशौचव्यपंगमे शुद्धिः”

अत्र विदूक्षानि (१)वचनानि दृश्यन्ते । तथाह दूक्षः—

वर्णानामानुपूर्व्येण वर्णानामेको यदा पतिः ।

वशाहपट्टवद्वैकाहाः प्रसवे सूतकं भवेत् ॥ (६० ६-१७)

हारीतोऽपि—

शुद्धाहिप्रो वशाहेन जन्महानौ स्वयोनिसु ।

पद्मभिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविदूक्षद्वयोनिषु ॥ इति ।

विष्णुरपि—“ब्राह्मणस्य क्षत्रविदूक्षद्वेषु सपिण्डेषु पट्टरात्रत्रिरात्रैकरात्रैः
क्षत्रियस्य विदूक्षद्वेषु पट्टरात्रत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रे त्रिरात्रेण” इति ।

शङ्खाऽपि—

एकरात्रं त्रिरात्रं च पट्टरात्रं मातमेव च ।

शूद्रे सपिण्डे वर्णानामाशौचं क्रमशः स्मृतम् ॥ (शं० १५-१७)

त्रिरात्रमथ पट्टरात्रं पक्ष एकस्तथैव च ।

वैश्ये सपिण्डे वर्णानामाशौचं क्रमशः स्मृतम् ॥ (शं० १५-१८)

सपिण्डे क्षत्रिये शुद्धिः पट्टरात्रब्राह्मणस्य तु ।

वर्णानां परिशेषेण द्वादशाहेन निर्दिशेत् ॥ (शं० १५-१९) इति

क्षत्रियमरणे परिशेषाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणामित्यर्थः ।

कूर्मपुराणेऽपि—

पट्टरात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।

वैश्यक्षत्रियविभ्राणां शूद्रेष्वशौचमुच्यते ॥

अर्धमानोऽथ पट्टरात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः ।

शूद्रक्षत्रियविभ्राणां वैश्येष्वशौचमुच्यते ॥

पट्टरात्रं द्वादशाहं च त्रिभ्राणां वैश्यशूद्रयोः ।

आशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥ इति ।

अत्रायं समुदायार्थः—ब्राह्मणस्य ब्राह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु चतुषु जा-
तेषु मृतेषु वा दशपट्टवैकादिनाभ्याशौचम् । तथा क्षत्रियस्य क्षत्रविदू-
क्षद्वेषु चतुषु जातेषु मृतेषु वा द्वादशपट्टत्रिदिनानि । वैश्यस्य वैश्य

शूद्रेषु बन्धुषु [जातेषु] मृतेषु वा पक्षपद्मरात्रे । शूद्रस्य शूद्रे बन्धौ जाते मृते वा मासमिति । ब्राह्मणादिजननमरणयोः पुनः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणादिजातीयमेवाशौचमिति । अस्याऽपि विरुद्धार्थमाह (१) बृहस्पतिः—

शुद्धेद्विप्रो दशाहेन जन्महानौ स्वयानिषु ।

सप्तपञ्चत्रिरात्रैस्तु क्षत्रविद्शूद्रयोनिषु ॥ इति ।

तमेवं विरोधं परिजहार हारलता यथा—‘दक्षवचनं यथाक्रमविधाहोढाऽऽयपत्याशौचविषयम् । ‘घर्णानामानुपूर्व्येण’ इत्यानुपूर्व्यवचनात् । न च ‘घर्णपदेनानुपूर्व्यपदमन्वेति । अर्थातिरेकाभावात् । न च वशाहादिपदैरन्वेति । यथासंख्यन्यायेनैव तदर्थलाभात्, व्यवहितान्वयाच्च । तस्मादानुपूर्व्येण यथाक्रमविवाहेनैव यदा एकपतिरित्यर्थलाभो भवति । बार्हस्पत्यं तु व्युत्क्रमविधाहोढाऽऽयपत्याशौचविषयमर्थाद्भवति । व्युत्क्रमविवाहस्य निषिद्धत्वेन प्रायश्चित्तनिमित्तत्ववदधिकाऽऽशौचनिमित्तत्वस्याऽपि युक्तत्वादिति । तन्मन्दम् । दक्षवाक्यस्य घर्णानां क्रमेणैकरात्राद्याशौचप्रातःपादकैः “आशौचं क्रमशः स्मृतम्” इत्यादिब्रह्मकूर्मादिवाक्यैः समानार्थत्वेनाऽप्रस्तुताऽऽनुपूर्व्यविवाहविषयत्वाभावात् । किं च यथा “प्रसवे सूतकं भवेत्” इत्यस्य व्यवहितस्याऽपि सम्बन्धपेक्षायां घर्णानामित्युपतिष्ठते, तथा प्रकाराकाङ्क्षायामानुपूर्व्येणेतदपि सम्बन्धते इति न दोषः । तस्माद्देशाचारतो व्यवस्थैर्वा पक्षाणां वाच्यता । आह च ब्रह्मपुराणम्—

देशधर्मप्रमाणत्वात् पद्मरात्रं क्षत्रियेष्वथ ।

त्रिरात्रमपि वैश्यस्य शूद्रेष्वेकाहमेव च ॥ इति ।

उपलक्षणमेतत्सप्तरात्रादीनामप्येवैव दिगिति । आपदनापत्कल्पत्वेन गुणवद्गुणवद्विषयत्वेन स्निग्धाऽस्निग्धविषयत्वेन वा व्यवस्येति सर्वं सुस्थम् । एतेषामनुलोमजादीनां मूर्द्धावसिकादीनां स्वस्वजातीयभ्रातृजननमरणयोराशौचं प्रागेवाऽभिहितम् । विजातीयपत्नीनां जीवति भर्तृरित्तज्जानीयं मृते स्वस्वजातीयमेव । तदाह विष्णुः—“पत्नीनां दासानां चोऽनुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचं मृते स्वामिन्यात्मीयम्” इति ॥६३॥

“त्रिरात्रमुपनीतेः प्राक्” (पठ०) इत्यत्र शूद्राणामुपनयनाभावात्तस्यानापन्नाद्विवाहात्प्राक् त्रिरात्रमित्युक्तं तस्याऽपवादमाह—

अनृढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्दत्तरात्परम् ॥

मृत्युं समाधिगच्छेच्चवेन्मासाच्छुद्ध्यन्ति बन्धवाः ॥ ६४ ॥

(१) ‘विशुद्धार्थमाह’ इति ख०.पु० पाठ ।

अनूढमार्येति । तुशब्दः प्रकरणविच्छेदार्थः, अर्थान्तरप्रस्तावनार्थो
या । अनूढमार्याऽऽकृतविवाहः शूद्रः षोडशशतर्षादनन्तरं चेन्म्रियते
तस्य वान्धवाः सपिण्डाः मासाच्छुद्धन्ति कर्माहो मघन्ति । तदाह शङ्खः-

अनूढमार्यः शूद्रस्तु षोडशशतसरात्परम् ।

मृत्यु समाधिगच्छेच्चन्मास तस्याऽपि वान्धवाः ॥

शुद्धि समाधिगच्छति नात्र कार्यो विचारणा (शं० १५-६-७)

ननु अनूढमार्यस्य शूद्रस्य षोडशशतर्षादनन्तरं मासाऽऽशौचमभि-
वधताऽनेन घास्येन [यत्] षोडशशतर्षात्त्रिरात्राऽऽशौचमुक्तं भवति
तदनुपपन्नम् । अनेकघननविरोधात् । तदाहाङ्गिराः—

शूद्रे धिर्वर्षन्युने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥

पञ्चवर्षान्तमतीतो यः शूद्रस्तन् म्रियते यदि ।

मासिकं तु मयञ्छौचमित्याङ्गिरसभावितम् ॥ इति ।

न्यूनत्रिवर्षस्य पञ्चाहं त्रिवर्षाऽनन्तरं पञ्चवर्षपर्यन्तं द्वादशाहं पञ्च-
वर्षाऽनन्तरं मासमिति [यावत्] । हारीतोऽपि—

आमौञ्जीबन्धनाद्विप्रः क्षत्रियश्चाऽऽधनुर्ग्रहात् ।

आप्रतोद्ग्रहाद्विष्यः शूद्रो ब्रह्मण्यप्रहात् ॥ इति ।

अत्राप्याहोऽनुपसङ्गः । तेन शूद्रोऽप्यावब्रह्मणादित्यर्थः । एतन्मरणे
त्रिरात्राऽऽशौचमनुवर्तते । तथा च ब्रह्मण्यप्रहणात्नन्तरं शूद्रमरणे [इवहम्]
आशौचमिति । [तथा च] ब्रह्मपुराणमपि—

विप्रो ह्यनुपनीतस्तु राजा चैवाऽधनुर्ग्रहात् ।

अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः, शूद्रस्तथवस्त्रयुक् ॥

म्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं इवहमेव हि ।

त्रिजन्मनामयं कालखयाणां तु षडाब्दिकः ॥

पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् । इति ।

अत्र केचित्—परस्परविरोधादेपामुपेक्षैवेति । तत्र । प्रामाणिकाऽने-
कनिबन्धोदाहृतानामुपेक्षया अन्यास्पत्वात् । यस्तु पञ्चपञ्चवर्षवस्त्रह्व-
ग्रहस्यानन्तरं मासाऽऽशौचं त्रिगुणशूद्रविषयं षोडशशतर्षादनन्तरं मासा-
ऽऽशौचं निर्गुणविषयमिति । तदसत् । कर्मादयोऽपि शूद्रस्य गुणा तेषां
च पञ्चवर्षिकादावसम्भवात् । न चैषां घनानां कृतविवाहशूद्रति-
पयत्तमिति वाच्यम् । पञ्चवर्षिकादेर्यौवनाऽभावेन विवाहयोभ्यताऽ-
भावात् “युषाऽधीमान्” इत्यनेन च तस्यैव तद्विधानात् । न चैतन्नै-
र्णिकविषयम् । पुस्त्वपरीक्षादेदं द्वायत्येन समर्थणसाधारण्यात् । त-

स्माद्विरुद्धमेतदिति । अत्रोच्यते । “शूद्रस्ववस्त्रयुक्” “शूद्रो वस्त्रत्रय-
ग्रहात्” इतिब्राह्महारीतवाक्ययोर्वैर्ष्यादेशेऽथयथाकालकृतवि-
वाहविषयत्वेन व्यवस्थेति न विरोधः । यत्राऽपि ब्राह्माङ्गिरसवाक्ययोः
पञ्चपद्वार्तिकताश्रवणात्तादृशयोश्च विवाहयोग्यताऽभावात् कृतविवा-
हविषयत्वं न सम्भवतीति विरोधः प्रतिभाति, तत्राऽप्येवं परिहारः—

त्रैवर्णिकानां संस्कारयाहुत्याद् गृहिणीविधिः ।

यद्योक्तैर्नैव कालेन शूद्राणां स निजेच्छया ॥

इतिवृद्धवसिष्ठवाक्येनाभिहितः । अस्य चायमर्थः—त्रैवर्णिकानां
विवाहप्राक्कालीनानामुपनयनवेदाध्ययनवेदेवतस्नानादीनां नियतकाला-
नां संस्काराणां याहुत्यात्प्रतिपदोक्त एककाले विवाहः । शूद्राणां तु
विवाहात्प्राक् कालाऽनन्तरं नियतकालसंस्कारान्तराऽभावात्तथाप्यपत्ति-
विवाहः इति । तेन पञ्चमपद्योरपि व्यर्थयोर्विवाहसम्भवात् शूद्रस्य-
मासाऽशौचाऽभिधानं न विरुद्धमिति । अत एव स्मृत्यर्थसारे—“स्त्रीणां
शूद्राणां च विवाहादूर्ध्वजात्याशौचम्” इत्यभिहितम् ॥ ६४ ॥

शूद्राऽऽशौचप्रसङ्गेन स्मृत दासाद्याशौचमाह—

स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्या मासात्तु कर्मसु ॥

योग्याः स्युर्मासतो दासी मृता चेत्स्पृश्यतामिषात् ॥ ६५ ॥

स्वामिशौचेनेति । दासा आद्या येषां ते दासाद्याः । दासाश्च पञ्च-
दशप्रकाराः । तदुक्तम्—

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतध्वर्णायुद्धप्राप्त एष जितः ।

तथाहमित्युपागतः प्रमज्ज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैष षड्वाहतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे वृत्ताः पञ्चदश स्मृताः ॥ इति ।

यत्तु मनुना—

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतश्चिमी ।

वैत्रिको षण्डदासश्च समेते दासयोनयः ॥ (मनु०८-४१५)

इति सप्तविधायमुक्त तत्सेवामपि दासत्वप्रतिपादनाय, न त्वन्यप-
रिसङ्ख्यायैव । यद्यपि पणजितत्यादिकं सर्वयज्ञेषु सम्भवति, तथा-
ऽप्युत्तरोत्तरं पय यणाः पूर्वंपूर्ववर्णैस्व दासाः । न पूर्वपूर्वा उत्तरो-
त्तरस्य ।

वर्णानामानुलोभ्येन न दास्यं प्रातिलोभ्यतः ।

इत्याङ्गिरसस्मरणात् । आद्यशब्देन शिष्यान्तेवासिभृतका गृह्यन्ते ।

दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्र घासिनः ।

स्वामितुल्येन शौचेन शुद्धान्ति मृतसूतके ॥

इतिगृहस्पतिस्मरणात् । अन्तेवासी=शिल्पिशिक्षार्थी । मूलेन क-

र्मकरो भृतकः । शिष्यो वेदविद्यार्थी । एते दासाद्याः स्वजननमरणयोः

स्वाम्याशौचकालेन स्पृश्या भवन्ति । यो यज्ञातीर्थस्य समस्योत्कृष्टस्य

घा दास्यं करोति, स तज्जातीयाऽऽशौचकालेनैव स्पृश्या भवतीत्यर्थः ।

तदाहाङ्गिराः—

दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् ।

तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतकम् ॥ इति ।

हारीतोऽपि—

मृतसूनेषु दासानां पत्नीनां चाऽनुलोमतः ।

स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मुने स्वामिनि यौतकम् ॥ इति ।

यौतकं पृथक्भूतं स्वजात्युक्तम् । तदाह विष्णुः—“पत्नीनां दासाना-

मानुलोभ्येन स्वामितुल्यमाशौचं मृते स्वामिभ्याऽपिम्” इति । एतच्च

स्वामिगृहावस्थितानां ज्ञेयम् । “एकत्र घासिनः” इति बार्हस्पत्यात् ।

‘स्पृश्या’ इत्यनेन कर्मकरणयोग्यत्वमुक्तम् । तदाह शातातपः—

मूढ्यकर्मकराः शूद्रा दासी दासस्तथैव च ।

स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यद्वेषिताः ॥ इति ।

मूढ्यकर्मकराः शूद्राः=भृतका इत्यर्थः । एतेन स्वामितुल्यमाशौच-
मित्याद्याशौचशब्दोऽस्पृश्यत्वपरो बोध्यः । यत्तु—

शिल्पिनः कारका वैद्या दासी दासास्तथैव च ।

राजानः श्रोत्रिणाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

इति पराशरस्मरणं, यद्यपि च—

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

इति प्राचेतसं तदापद्विषयम् ।

दास्यो दासाश्च यत् किञ्चित्कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदग्नौ न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥

इतिप्रह्लापुराणात् । अत्र यतस्तदग्नौ न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचय
इति हेतुं धृता तत्कर्तव्यस्याऽन्येन सम्पादने तस्याऽस्पृश्यत्वमस्त्ये-
वेति ध्यनितम् । तथा च सद्यःस्पृश्यत्वस्यापद्विषयत्वं युक्तमेव । इदं चा

-पद्यपि सद्यःस्पृश्यत्वं गर्भदासस्यैव । भक्तदासादीनां तत्राऽपि ज्यहादेव स्पृश्यत्वम् ।

सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्यज्यहाच्छुचिः ।

इति स्मृत्यन्तरात् । एवं स्वाभ्याशौचकालेन स्पृश्यत्ववत्कर्माऽधिकारोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह-मासादिति । मासात्तु कर्मसु । कर्माधिकारः पुनर्मासेनैवेत्यर्थः । मास इति स्वस्वाऽऽशौचकालोपलक्षणम् । दासानामनेकजातीयत्वात् । अर्थे च कर्माऽनधिकारः "सद्यःस्पृश्यो गर्भदासः" "गृहकर्मण्यदूषिताः" इत्यादिवचनेरेव व्यतिरेकमुखेनोक्तः । दासवत् दास्या अपि स्वाभ्याऽऽशौचकालेन स्पृश्यत्वप्राप्तौ क्वचिदपवादमाह-मासत इति । दासी [सूता] प्रसूता चेन्मासेनैव स्पृश्या भवतीत्यर्थः । तदाहाङ्गिराः-"दास्या मासस्तु सूतकम्" इति । सूतक स्पर्शायोग्यत्वं कर्मायोग्यत्वं च यद्यपि-

सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुद्ध्यति ।

ऋतौ च न पृथक्शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इतिप्रचेतसा दशरात्रमेषास्पृश्यत्वं सर्वासामभिहितं, तथाऽपि मासास्पृश्यत्व गृहलेपनजलाहरणादौ, गृहकर्मण्येवोक्तमिति श्वेयम् । "गृहकर्मण्यदूषिताः" इत्यस्यैवानेनोपपादनात् । तथा च प्राचेतसमङ्ग-स्पर्श स्नानाभावमात्रप्रतिपादकमिति न विरोधः । इदं च दासाऽऽशौचं सहवासेऽपि न स्वामिनो भवति ।

कारणाद्गच्छति प्रैष्यं तदाऽऽशौचं न तान् भजेत् ।

इतिवचनात् । प्रैष्यं दास्यं, गच्छति प्राप्ते यदाऽऽशौचं तत्कारणात् सहवासादिनः स्वामिनो न भजेदित्यर्थः । अथ केचित् स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानां स्वामितुल्यमाशौचमनेनोच्यते इत्याहुः । तच्चुच्छम् । "मासात्तु कर्मसु । योग्याः स्युः" (पङ् ६५) इत्यस्याऽसङ्गतत्वात् । न हि स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानामर्थे कर्माऽनधिकारः सम्भवति । तदाशौचकालेनैव तेषां शुद्ध्यत्वात् । किं च स्वामिप्रसवमरणनिमित्तकदासाऽऽशौचप्रस्तावे दास्याः प्रसवनिमित्तस्यास्पृश्यत्ववचनस्य-सुनरामसङ्गतत्वाऽऽपातात् । तस्मादुक्तव्याख्येय साधीयसीति । तर्हि स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानामाशौचं किमिति चेत् स्वामिजातीयमेव प्रत्येहि । तद्गृहवासतदभ्रमोजनतत्सम्पर्ककरणात् । तद्भावे दासस्वामिभावभावे किमिति चेत्-

प्राग्मेद्वरे कुलपतौ शुद्धिनेक्षप्रदर्शनात् ।

इतिवृद्धमानधमेवाऽपेहि । कुलपतिर्गर्भदासादेः कुलस्य स्वामीति ॥६५॥

अपिण्डानां प्रसवमरणयोर्दशाहाऽऽशीचमुक्तं तस्य काचिदपवादमाह—
अनुलोमाऽश्रितायास्तु भार्यायाः प्रसवे मृतौ ॥

पुत्रस्वाऽनौरसस्याऽपि समीपे त्रिदिनाच्छुचिः ॥ ६६ ॥

अनुलोमाश्रितेति । तुशब्दोऽर्थांतरप्रस्थापनार्थः । अनुलोममनु-
फलेणाश्रिता अनुलोमाश्रिता । स्वजातीयमुत्कृष्टजातीयं वा पुरुषान्तर-
माश्रिता तादृश्याः स्वभार्यायाः प्रसवे आश्रितपुरुषेणाऽपत्यजनने
मरणे च पूर्वं भर्ता त्रिदिने प्रयाणां दिनानां समाहारस्त्रिदिने तस्मा-
च्छुचिः । कर्मयोग्यः स्पर्शयोग्यश्च भवतीत्यर्थः । तदाह बृहस्पतिः—

अन्याऽऽश्रितेषु क्षत्रेषु परपत्नीसुतेषु च ।

मृतेष्वप्लुत्य शुध्येत्तु त्रिरात्रेण द्विजोत्तमः ॥ इति ।

प्रतिलोमाद्याऽश्रितायास्त्वाशौचाऽऽभावमेव वक्ष्यति । इदमप्यब-
हिष्कृतानाम् । वहिः कृतानां तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । उक्तमर्थम-
न्यत्राप्यतिदिशति—पुत्रस्वेति । अनौरसाः क्षेत्रजो गूढजः कर्तानः सहो-
दजः पुत्रिकापुत्रश्चेति । तेषां प्रसवे उत्पत्तौ क्रीतकृत्रिमदत्तक(१)स्वयन्द-
त्ताऽपविद्धानामुत्पत्यनन्तरमन्यपुत्रत्वोत्पत्तेर्न प्रहीतुस्तत्प्रसवाऽऽशीचं
सम्भवतीति तदपत्यप्रसवे तेषां मरणे च त्रिरात्राऽऽशीचं प्रहीतुर्भव-
तीत्यर्थः । पौनर्म्यस्य त्वन्यपूर्वाप्रसव एव वक्ष्यते । इदं च प्रहीतुस-
मानजातीयानामेव पुत्राणामिति ध्येयम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

औरसं वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा ।

क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ॥

आशीचं तु त्रिरात्रं स्यात्समानामिति निश्चयः । इति ।

सर्वदा सर्वकालमुपनयनाद्यनन्तरमपि । समानां गृहीतपुत्रसमान-
जातीयानां पितृणामित्यर्थः । केचित्समवर्णोऽप्यिति पठन्ति । तेषां
समानामित्यनेन पौनर्म्यत्वं स्यात् । यद्यपि “परपत्नीसुतेषु च” इत्यनेन
क्रीतकृत्रिमदत्तकस्वयन्दत्ताऽपविद्धानामुत्पत्तौ नोक्तास्तथाऽपि क्षेत्रजादीनामपि तदुपलक्षणम् । “औरसं वर्जयित्वा”
“क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु” इत्यनेन ब्राह्मे सर्वेषामपिशेषोपादानात् । इदं च

(१) स्वयं प्रहीतुर्भवतीत्यर्थः । पौनर्म्यस्याऽन्यपूर्वाप्रसव एव
वक्ष्यते । इदं गृहीतसमानजातीयानामेव इत्ताऽपविद्धानामुत्पत्यनन्तर-
मन्यपुत्रत्वोत्पत्तेर्न प्रहीतुस्तत्प्रसवाऽऽशीचं सम्भवतीति तदपत्यप्रसवे-
तेषां मरणे च त्रिरात्राऽऽशीचं पुत्राणामिति ध्येयम् इति क० पु०पाठः ।

त्रिरात्राऽऽशौचविधानं यत्प्रातियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैव ।
सपिण्डानां तु पृथगाह मरीचिः—

सुतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥ इति ।

परः पूर्वः पतित्वेन पितृत्वेन च ययोर्भार्यापुत्रयोस्तौ पर पूर्वौ तयोः
परपूर्वयोरित्यर्थः । सोदकसगोत्राणामन्याशौचमाह प्रजापतिः—

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥ इति ।

यत्तु सपिण्डानामाशौचाऽभाय एव । “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः”
इतिप्रजापतिस्मरणात् । इतिमिताक्षरोक्तं तच्चिन्त्यम् । “एकाहस्तु
सपिण्डानाम्” इतिमरीचिवचनविरोधात् । “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः”
इत्यस्य सोदकादिविषयत्वसम्भवाच्च । वचनद्वयेऽपि सपिण्डगोत्रिश-
ब्दयोरेव च विशेषोपादानात् । यद्यपि मरीचिं परपूर्वाशब्दः स्वसाम-
र्थ्येनान्यर्थायां स्वयंपरिगृहीतामभिधत्ते प्राजापत्ये चाऽन्याश्रितशब्दः
स्वीयामन्यपरिगृहीतां च स्त्रियमभिधत्ते इत्यर्थभेदादुभयव्यवस्थाऽपि
सम्भवति तथाऽपि—

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ।

इत्यनेनोभयत्राऽपि सपिण्डानामेकाहविधाने “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः
स्युः” इति प्राजापत्यवचनविरोधः स्यादिति नेयं व्यक्तस्येति । यद्यपि
च “यत्र पितुः त्रिरान्मूनमाशौचं तत्र “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः” इति प्रा-
जापत्यं प्रवर्त्तते, यत्र पितुस्त्रिरात्रं तत्र “एकाहस्तु सपिण्डानाम्” इति
मरीचिमवतिष्ठते, इति मदनविवरणं तदप्यापातत एव ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तपिता ।

इत्यत्राऽपि पितुस्त्रिरात्रबोधनादित्यलमापातदर्शनाममृतादीनां मर्मो-
द्घाटनेनेति । तस्मादुक्तैव व्याख्या जाताभिषया माधवाऽनुमता
साध्यायसीति । अथाऽपि “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः” इति सपिण्डविषय-
मेवाऽभिप्रेतं तर्ह्यसन्निधाने तदस्त्विति उभयशेषं विशेषमाह—समीप
इति । यदिदमन्याऽऽश्रितभार्याऽऽशौचमनैरसपुत्राऽऽशौचं च त्रिरात्र-
मित्युक्तं तस्मिन्नेव एकदेशाऽवस्थितौ ज्ञेयम् । देशान्तरे पृथगाभि-
धानात् ॥ ६६ ॥

तदेवाह—

अन्यत्र तु दिनादन्यपूर्वपत्न्या दिनत्रयात् ।

बैजिकादभिसम्बन्धादनुकल्प्यादयं श्रवणम् ॥ ६७ ॥

अभ्यत्र तिवति । तुशब्दो विषयविशेषसमर्पणार्थः । अन्यत्र देशान्त
रस्थितयोरन्याधित्तभार्याऽनौरसपुत्रयोर्दिनाद्दहोरात्रात्तत्पतिपित्रोः शु-
द्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । (या० ३-२५) इति ।

“अहस्तदत्तकन्यासु” (या० ३-२४) इत्यतोऽहरित्यनुवर्तते । अ-
न्याधितस्वभार्याऽऽशौचकथनप्रसङ्गेन स्वपरिगृहीतान्यपूर्वाऽऽशौच-
मप्याह—अन्यपूर्वेति । अन्यो दानेनोपभोगेन वा पूर्वं यस्याः साऽन्य-
पूर्वा । त्रिविधा पुनर्भूश्चतुर्विधा स्वैरिणी चेति सप्तविधा । यथाऽऽह
नारदः—

परपूर्वाः स्त्रियस्वन्याः सप्त प्रोक्ता मनोपिभिः ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ इति ॥

सा चासौ पत्नी च पत्नी कथंचन विवाहविधिना परिगृहीता । प-
त्नीशब्दसामर्थ्यादन्यत्र भार्यापदेनोपादानादवकञ्जायाः पृथगाशौचवि-
धानात् । तस्याः प्रसवे मरणे च परिग्रहीतुर्दिनप्रयाञ्छुद्धिरिति । तदा-
ह शङ्खः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

परपूर्वास्तु च स्त्रीषु त्रिरात्राञ्छुद्धिरिष्यते ॥ इति ।

द्वारितोपि—

परपूर्वास्तु भार्यास्तु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाह खसपिण्डतः ॥ इति ।

जसपिण्डे गोत्रजे एकाहमित्यर्थः । तथा त्रिरात्राऽनुवृत्ती विष्णुः—

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वास्तु भार्यास्तु प्रसूतास्तु मृतास्तु च ॥ इति ॥

कूर्मोऽपि—

परपूर्वास्तु भार्यास्तु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

त्रिरात्रं स्यात्स्रयाऽऽचार्ये स्वस्तार्योऽन्यगतास्तु च । इति ।

यस्तु—

अन्यपूर्वास्तु भार्यास्तु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

नाऽनभ्यायो मयेत्तस्य नाऽऽशौचं नोदकक्रिया ॥

इति शुद्धिचन्द्रिकाविवरणं, तदपकृष्टजातीयाऽन्यपूर्वाकृतकपुत्रविष-
यम् । तुल्यजातीयेषु—

भाशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्समानाभितिनभ्यः ।

इति प्राप्ते त्रिरात्रविधानात् । पौनर्भेयस्य प्रसवे मरणे धैतदेवाऽऽ-

शौचमित्याह—वैजिकादभीति । वीजं शुक्रं तन्निमित्तौ वैजिकः । अभि-
सम्बन्धोऽपत्योत्पादनाऽनुकूलो व्यापारः । तस्माद्भ्यहे = त्रिरात्रम् ।
अर्थ=आशौचम् । अनुकन्ध्यादनुवर्तते । वैजिकादित्यनेनाऽन्यपूर्वास्त्वप-
त्योत्पत्तौ वीजमात्रसम्बन्ध एव, न तु पत्नीद्वारकोऽपि । तस्याः पत्नी-
त्याऽभावादिति । यद्यप्यनौरसपुत्राऽऽशौचकथनेनैव पौनर्भवाऽऽशौच-
परिभाषार्थमिदमारभ्यते इति न पौनरुक्त्यम् । अत्राप्यसन्निधौ स्वहोरा-
त्रमेव । "अन्यत्र तु दिनात्" इत्यस्य सन्दंशन्यायेनोभयशेषत्वात् ॥६७॥

इदानीमवरुद्धाऽन्यपूर्वाऽऽशौचमाह—

अन्यपूर्वाऽवरुद्धासु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते ।

तास्वेवाऽनन्यपूर्वासु पञ्चाहोभिर्विधुद्ध्यति ॥ ६८ ॥

अन्यपूर्वेति । अन्यपूर्वाः पूर्वोक्ताः । ताश्चता अवरुद्धाश्च पुरुषान्त-
रोपभोगनिरुद्धाः । नियतपुरुषपरिशृहीता दास्यः ।

अवरुद्धासु दासीषु भुञ्जिष्यन्सु सपैव च । (या० २-२००)

इति याद्वयत्कयेनावरुद्धानां दासीविशेषत्वयोधनात् । तासु प्रसू-
तासु मृतासु च त्रिदिनं त्रयाणां दिनानां समाहारत्रिदिनं तस्मात् प-
रिप्रहृतुः शुद्धिरिष्यते पूर्वैरित्यर्थः । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

पित्रा दत्ता तु या कन्या स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रिता ।

यं संश्रितवती भूयस्तस्याऽऽशौचं भवेत्स्यहम् ॥ इति ।

या कन्या पित्रा कर्मचिद्दत्ता । सा च ते परित्यज्य स्वातन्त्र्येणा-
न्यं सवर्णमुत्तमं वर्णं वाऽऽश्रिता सा यं संश्रितवती = मम्यक् श्रितव-
ती येनाऽवरुद्धेति यावत् । तस्य त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः । यत्तु—

अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः ।

आशौचं सर्वकार्येषु वेहे भवति सर्वदा ॥

दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य भवेद्दुष्टम् ।

इति ब्रह्मपुराणीयमेव ध्वननम्, तत्र सर्वदाऽऽशौचयोधनेनान्यपूर्वा-
परिग्रहनिन्दापरम् । अत एव दानादीनामपार्थक्यत्वात् हेतुरिति ।
अत्र सपिण्डानामाशौचं नास्ति ।

मृतायां वा प्रसूतायां नान्येयमिति निश्चयः ।

इतिब्राह्मणम् । अनन्यपूर्वाऽवरुद्धासु विशेषमाह—तास्त्विति । तासु
अवरुद्धासु अनन्यपूर्वासु प्रसूतासु मृतासु च पञ्चमिर्दिताः परिग्रहता
शुद्धौ भवतीत्यर्थः । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

कामादक्षतयोनिश्चेदन्य गत्वा व्यवस्थिता ।

तस्याऽन्यस्य सगोत्रा सा यमाश्रितवती स्वयम् ॥ इति ॥

अक्षतयोनिरन्यपूर्वा यमन्यं गत्वाऽऽश्रितवती । आश्रित्य च व्य-
वस्थिता विशेषेणाश्रवस्थिता येनाऽश्रुद्धेति यावत् । तस्याऽन्यस्य सा
संगोत्रा भवतीत्यर्थः । अनेन संगोत्रत्वाऽभिधानेनाऽऽशौचाऽधिक्यं
व्यञ्जितम् । तदेवाचार्यैः पञ्चाहपदेन स्पष्टीकृतम् । अत्राऽयमाशयः-
दशाहाशीचे सपिण्डसंगोत्रत्वं निमित्तम् । तदादतुः शङ्खलिखितौ-

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुपी ।

पिण्डधोदकदानं च शौचाऽऽशौचं तदाऽनुगम् ॥ इति ।

गोत्रे साप्तपौरुपी या सपिण्डता सेव पिण्डोदकदानाऽऽशौचानां
निमित्तमित्यर्थः । पिण्डादिसाहचर्यात्पूर्णाऽऽशौचमेवाऽत्र गृह्यते । त-
था च अनन्यपूर्वाऽश्रुद्धासु ब्राह्मवचनेन संगोत्रत्वबोधनात्, पाणिग्रह-
णाऽभावेन सापिण्ड्याऽभावाच्च एकमात्रनिमित्तसङ्ग्राहार्थाऽऽशौचं
युक्तमेव । न चैवं संगोत्रमातुलयोरप्यर्थाऽऽशौचं स्यादिति वाच्यम् । त-
त्र विशेषवचनसङ्ग्राहात् । न च परिग्रहीत्रा सहैकशरीरात्मकत्वेन
सापिण्ड्यमप्यत्राऽस्तीति वाच्यम् । तस्य घेद्यादावतिप्रसक्तत्वेन पति-
पत्नीमात्रविषयत्वस्याऽवश्यवाच्यत्वात् । तस्माद्युक्तमत्र पञ्चाहकल्पनमि-
त्यल यदुना । अत्र च सपिण्डानां संगोत्राऽऽशौचमेव । ब्राह्मवचनेन स
गोत्रतामात्रबोधनात् ॥ ६८ ॥

इदानीं स्वपत्न्यां व्यभिचारोत्पन्नपुत्रस्याऽऽशौचमाह-

व्यभिचारादहीनेन जायतेऽसौ त्रियेत वा ॥

इयहं तु भर्तुरेव स्यात्सपिण्डानां तु नेहशाम् ॥ ६९ ॥

व्यभिचारादिति । या स्त्री अहीनेन समनोत्कृष्टेन वा व्यभिचाराज्जा-
यते प्रसूयते तदा असौ जातः पुत्रो त्रियेत चेत्तदा तस्या भर्तुरेव इयह-
माशौचं स्यात् पुनस्तस्याः सपिण्डानामीदृशमाशौचमित्यर्थः । तदाह
सुमन्तु -

व्यभिचारेण यस्य स्त्री सुयते त्रियतेऽथ वा ।

भर्तुरेव त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डानां तु नैव तत् ॥ इति ।

अहीनेनेति घदता हीनवर्णव्यभिचारे आशौचाऽधिक्यं ध्वनितम् ।
तदादतुः शङ्खलिखितौ-

हीनवर्णास्तु या नारी प्रमादात्प्रसव्यं यजेत् ।

प्रसवे मरणे तज्जमाशौचं भोपशाम्यति ॥ इति ।

हीनवर्णात्=स्वपेक्षया हीनवर्णात् । प्रमादात्=व्यभिचारात् । प-
रिमेतृजनितपुत्रेण सह परिमृष्टीतायां स्वयमपि पुत्रे जनिते द्वयोरपि

पुत्रयोः प्रसवमरणयोः परिग्रहीतुस्त्रिरात्रमित्याह ब्रह्मपुराणम्—

आदायेकस्य दत्तायां कुत्रचित्पुत्रयोर्द्वयोः ।

पितुर्यत्र त्रिरात्रं स्यादेकं तत्र सपिण्डनाम् ॥ इति ।

आदौ प्रथममन्यस्य दत्तायामन्येन परिणीतायां कुत्रचिद्द्वयोः परि-
णेतुपरिग्रहीत्रोः सकाशादुत्पन्नयोः पुत्रयोः पितुः पूर्वस्य परिग्रहादुत्तर-
स्य च जननात्पितृत्ववतः परिग्रहीतुर्यत्र पुत्रद्वयोत्पत्तौ मृतौ च त्रिरात्रं
स्यात्तत्र सपिण्डानामेकाहमित्यर्थः । यद्यपि पूर्वस्योत्पन्नस्यैव पुत्रत्वेन
परिग्रहात् तदुत्पत्तिनिमित्तमाशौचं परिग्रहीतुः सम्भवति तथाऽपि त-
स्मरणे तेन वाऽपत्यजनने गर्भाऽवस्थस्य मातृपरिग्रहाऽनन्तरं स्वगृहो-
त्पत्तौ वाऽशौचं भवत्येवेति न दोषः । न चास्याऽनौरसपुत्राशौचकथने-
नास्य पौनरक्त्यम् । एवामप्यनौरसत्वादिति वाच्यम् । एषां तद्वक्षणा-
ऽभावेन पुत्रेषु परिगणनाऽभावाद्नाशौचप्रसक्तावस्याऽभिधानात् । पि-
तृद्वयोत्पन्नयोरेकमातृकयोः परस्पराऽशौचमाह ब्रह्मपुराणम्—

एका माता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित् ।

तयोः स्यात्सूतकादौक्यं मृतकाद्वा परस्परम् ॥ इति ।

सूतके मृतके च परस्परं तुल्यवाऽशौचमित्यर्थः । परं तु सूतके एक-
रात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विशेषः । तदाह मरीचिः—

मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ ।

एकाह सूतकं तत्र त्रिरात्रं मृतकं तयोः ॥ इति ।

एतेनैकमातृकयोर्द्विपितृकयोः परस्परं प्रसवमरणयोर्मातृजातीयमे-
वाऽऽशौचमिति हारल्लताविहित ब्राह्मवचोविवरणमसंघरणमेवेत्युपेक्ष-
णीयम् । मरीचिवचनविरोधात् इति ॥ ६९ ॥

द्विविधं तावदाशौचं स्पर्शायोग्यत्वं कर्मायोग्यत्वं च, तत्राद्यस्योक्ते
कालनिमित्ते अन्यत्राऽप्यतिदिशति—

एवं कर्मनिषेधश्च विधेयस्यैव कर्मणः ॥

निषेधविधयः सर्वे त्वादेयाः शुचिभिस्तथा ॥ ७० ॥

एवमिति । विधीयते विधिना तद्विधेयम् । “अहरहः सन्ध्यामुपा-
सीत” “तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत” इत्यादिपिधिवोधिनस्य सन्ध्या-
पञ्चमहायज्ञादेर्नित्यनैमित्तिकस्य कर्मणो यः कर्मनिषेधः कर्तव्यतानिषेधः

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

इत्येवमादिः सोऽप्येवमेव । पूर्वाक्तकालनिमित्तक इत्यर्थः । यस्मिन्
निमित्ते यावत्कालमाशौचं तत्र स्पृश्यत्ववदेव विहितकर्मयोग्यत्वमपि

तन्निमित्तं तावत्कालमध्यवसेयमिति । अत एव मार्कण्डेयपुराणे-
दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः ।

क्षत्रियो द्वादशाहं च वैश्यो मासाद्धमेव च ॥

शूद्रश्च मासमासीत् निजकर्मविधर्जितः । इति ।

अत्र विधेयस्येतिवदता रागप्राप्तानां भोजनशयनाऽसनादीनामाव-
श्यकानामनिषेधः । अत एवाऽनावश्यकानां रागप्राप्तानां क्षारलवणता-
म्बूलाऽश्नादीनां निषेध एव । एवमाशौचे निषेधविषयस्याऽननुष्ठेयता-
मभिधाय प्रतिप्रसूतस्य पुनरनुष्ठेयतामाह-निषेधेति । निषेधपूर्वका वि-
धयो निषेधविधयः प्रतिप्रसवाः "वैतानौपासनाः कार्याः" (या०३-१७)
इत्यादयस्ते सर्वे तथा आदया यथा शुचिभिरादीयन्ते इति । तदाह
पारस्करः—"नित्यानि निवर्तैरन्वैतानवर्जम्" (पा० गृ० ३-१०-३२)
"शालाग्नौ चैके" (पा०गृ० ३-१०-३३) "अन्य एतानि कुर्वुः" (पा०गृ०
३-१०-३४) इति । अत एव हारीतः—

कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनास्वयम् ।

न तु सप्रस्य विच्छेदं प्रवदन्ति मनोपिणः ॥

इति स्वस्य शौचेऽधिकारमाह । तथा तत्तद्धर्मोपरोधार्थं "उपस्पृश्य
पिता शुचिः" इतिशुचित्वं चाह । सप्रस्याग्निहोत्रस्याऽनुपरोधार्थमनुष्ठा-
नमितियावत् । शुचित्वाऽभिधानमधिकारनिर्वाहाय । अत एव गोमिलः—

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।

पञ्चयज्ञात् कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

यत्तु "साङ्गे कर्मण्यन्यकर्तृत्वेऽपि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वय-
मेव कार्यम् । तस्याऽनन्यनिष्पाद्यत्वात्" इतिमिताक्षरोक्तं तच्चिन्त्यम् ।

कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनास्वयम् ।

इत्यनेन स्वस्यैव साङ्गकर्माऽधिकारवोधनात् । न चेदमपि त्यागमा-
त्राऽभिप्रायेणेति वाच्यम् । अनन्यनिष्पाद्यस्य तस्य न्याय्यत्वेनैव स्व-
कर्तृत्वत्वाऽयगमाह्वयनाऽऽरम्भो निरर्थकः स्यात् । स्वत्वत्यागस्य शौ-
तस्मार्तसाधारणत्वात् "कर्म वैतानिकम्" इति विशेषोपादानं चाऽनर्थकं
स्यात् । किं च

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।

इत्यनेनाऽग्निहोत्रहोमार्थं शुद्धिरभिधीयते । होमश्च स्वत्वत्यागपूर्व-
को द्रव्यप्रक्षेपात्तो व्यापारः । तदुक्तं—"शुद्धोतिरासेचनाधिकः स्यात्"
इति । ततश्च त्यागमात्रस्य स्वकर्तृत्वाय अन्यकर्तृके प्रक्षेपे स्वस्य शुद्ध-
मिधानं नाप्यद्यते । तस्मात्साङ्गे वैतानिके होमे स्वस्याऽधिकारे इत्य-

लम् । उपपादितं चैतच्छ्राद्धकल्पलतायामेवाऽऽस्माभिरिति नेहोच्यते ॥७०॥

इदानीमाशौचपरिगृहीतेषु द्रव्येष्वप्याशौचमित्याह—

अशुचीनां नराणां तु द्रव्याण्यप्यशुचीनि हि ॥

तस्मात्तान्यपि वर्ज्यानि शुचीनामिति निश्चयः ॥ ७१ ॥

अशुचीनामिति । जननमरणानिमित्तेनाऽऽशौचेनाऽऽशुचीनां नराणां यानि द्रव्याणि अघ्रादीनि तान्यप्यशुचीन्येव । तुशब्द एवकारार्थः । दृष्टाऽदृष्टार्थकर्मायोग्यानीति यावत् । तस्मादशुचित्वादेव शुचीनामसपिण्डानां तानि वर्ज्यानि परिहरणीयानीति निश्चयः शास्त्रज्ञानाम् । अत एव यमः—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । इति ।

विष्णुरपि—“माशौचे कस्य चिदन्नमदनीयात्” इति । उभयत्र=जननमरणयोः । कुलस्याऽऽशौचयुक्तस्य । अन्नमसपिण्डैर्न भोज्यम् । स कुलवानां तु न दोषः ।

सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरग्रपीत् ।

इति यमस्मरणात् ॥ ७१ ॥

उक्तमशुचित्वं द्रव्यविशेषेणाऽपवदति—

क्षीराज्यदधितक्राम्बुतिलपुष्पफलं गुडम् ।

शाककाष्ठौषधं मूले ग्राह्यं स्वात्म्यनुज्ञया ॥७२॥

क्षीराज्येति । क्षीरं=पयः । आज्यं=सर्पिः । दधि प्रसिद्धम् । तक्रं=उदम्बितम् । अम्बु=जलम् । तिलाः प्रसिद्धाः । पुष्पं=मल्लिकादि । फलं=आम्रादि । तेषां समाहारः । समाहारेण च लवणमधुमांसतृणलाष्ट्राऽजिनशुष्काश्चपठ्यानि समाह्रियन्ते । गुडः प्रसिद्धः । शाकं=वास्तुकादि ।

मूलपत्रकरीराप्रफलकाण्डविगूढकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं च चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तम् । काष्ठौषधमितिसमाहारेण तैलं गृह्यते । मूलं=मूलकादि । इदं सर्वमाशौचसम्बन्धयपि द्रव्यजातं स्वात्म्यनुज्ञयाऽप्यस्वयमेव गृहीयादित्यर्थः । तदाह मरीचिः—

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठतृणेष्वसु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तिलौषधाऽजिने चैव पक्कापके स्वयंग्रहः ।

पुष्पेषु चैव सर्वेषु नाऽऽशौचं मृतसूतके ॥ इति ।

पकं मोदकादि । अपकं=तण्डुलादि । इदं च पकाऽपकाऽप्यनुज्ञायाम् ।

मन्त्रसत्रप्रवृत्तविषयम् । तथा चाङ्गिरः—

अन्नसत्रप्रवृत्तानामाभमन्नमगार्हितम् ।

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥ इति ।

पक्वान्नमोदनादि । ब्रह्मपुराणेऽपि—

लघुणं मधु मांसं च पुष्पमूलफलानि च ।

काष्ठं लोष्ठं तृणं पर्णं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥

औषधं तैलमजिनं शुष्कमन्नं च नित्यशः ।

आशौचिनां गृहाद् ग्राह्य स्वयं पण्यं च मूल्यजम् ॥ इति ।

कूर्मपुराणेऽपि—

हिरण्यधान्यगोवासस्तिलाक्षगुडसर्पिषाम् ।

फलाति पुष्पशाकं च लघुणं काष्ठमेव च ॥

तोयं दधि घृतं क्षीरमौषधं तैलमेव च ॥

आशौचिनां गृहाद् ग्राह्यं शुष्कान्नं चैव नित्यशः ॥ इति ।

तथा च कश्यपः—“तै. सह ग्राह्यणो न वसेन्न याचेन्न दद्याद्विपदच-
तुष्पदधान्यहिरण्यवस्त्रवर्जम्” इति । याचनदानयोरुभयोरपि प्रतिप्रस-
घोऽयं द्विपदादिरित्यर्थः । जन्माऽऽशौचे केषां चित्प्रतिग्रहेऽपि न दो-
षः । तदाह तुः शङ्खलिरिती—“कुमारप्रसवे नाख्यामच्छिन्नायां गुडतिल-
तैलहिरण्यवस्त्रप्रायरणगंधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदहः” इति । एके शुर्व-
र्थं कुर्वन्ते इति ॥ ७२ ॥

अन्यत्राऽप्याशौचाऽपघादमाह—

संसर्गाद्यस्य वाऽऽशौचं यस्यातिक्रान्तकालजम् ।

तदीयस्य पदार्थस्य नाऽऽशौचं विद्यते क्वचित् ॥ ७३ ॥

संसर्गादिति । यस्य संसर्गात् शवसंस्पर्शरूपाद्याशौचं भवति, यस्य
चाऽतिक्रान्तकालजमाशौचं पश्चाच्छ्रवणेन भवति, तदीयस्य भार्यापुत्रा-
देः पदार्थस्य च जलान्नादेराशौचं क्वचिदपि देशकालनिमित्तादिभेदेऽपि
न भवति इति । तदादाङ्गिरः—

आशौचं यस्य संसर्गादापतेद् गृहमेधिन ।

क्रियास्तस्य न लुप्यन्ति गृह्याणा च न तद्भवेत् ॥

अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही ।

त्रिरात्रं सूतक तस्य न तद्द्रव्यस्य कर्हिचित् ॥ इति ॥

गृह्याणां गृहे भवानां भार्यापुत्रादीनाम् ॥ ३७ ॥

एषं च द्रव्यविशेषणाऽऽशौचमपाद्य पुरुषविशेषेणाप्याशौचमप-

घदति—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणः शुचयः सदा ॥

इतरेऽपि समारब्धप्रयोगाः शुचयः स्मृताः ॥ ७४ ॥

वानप्रस्थेति । वानप्रस्थस्तृतीयाश्रमी । यती सन्न्यासी एकदण्ड-
स्त्रिदण्डश्च । ब्रह्मचारी नैष्ठिक उपकुर्वाणकश्च । एते सदा सर्वकालं,
आश्रममात्रपरिग्रहेण सपिण्डजननमरणयोः शुद्धाः । स्पर्शकर्मयोग्या
इत्यर्थः । तदाह याज्ञवल्क्य —

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा । (या० ३-२८) इति ।

अत्र दातृशब्देन नित्यं दातृत्वं न प्रतिग्रहात् । तादृशो वैखानस
उच्यते । ब्रह्मवित् सन्न्यासी । सुमन्तुराप—“दीक्षितयतिब्रह्मचारिणां
नाऽऽशौचम्” इति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

नैष्ठिकस्याऽथवाऽन्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ।

वानप्रस्थस्य वाऽन्यस्य साधिकारस्य, सर्वथा ॥

प्रतिग्रहाऽधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ॥ इति ।

नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणोऽथवाऽन्यस्य उपकुर्वाणकस्य भिक्षार्थं प्र-
स्थितस्य भिक्षोः सन्न्यासिनश्च । वानप्रस्थस्य वाऽन्यस्य उभयविधस्य ।
उभे विधे दर्शयति—साधिकारेति । साधिकारस्य ग्रामादष्टमासाऽऽह-
रणाधिकारवतः । सर्वथा प्रतिग्रहाधिकारान्निवृत्तस्य यम्यफलमू-
लाशिनो वायुभक्षादेर्वा सपिण्डजननमरणयोरशौचं न विद्यते इति ।
कौर्मिऽपि—

नैष्ठिकानां घनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाऽशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥ इति ।

ब्रह्मचारिणामुपकुर्वाणकानाम् । नैष्ठिकस्य पृथगुपादानात् ।
देयलोऽपि—

नैष्ठिकानां घनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाऽऽशौचं सूतके प्रोक्तं शाबे चाऽपि तथैव च ॥ इति ।

अयं चाऽऽशौचाऽभावो ब्रह्मचारिप्रभृतीनामाशौचिसंसर्गाऽभावे ।

ब्रह्मचारी गृहे येषां हृयते च हुताशनः ।

सम्पर्कं चेन्न कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवति ॥ (परा० ३-१९)

इतिपराशरस्मरणात् । ब्रह्मचार्यग्निहोत्रिणोरशौचिसंसर्गाऽभावे
नाशौचमित्यर्थः । विशेषं चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । इतरेऽपि अतिवन्दीक्षित-
सत्रिव्रतिप्रभृतयः समारब्धप्रयोगाः=प्रयोगमारब्धघन्तः तत्र तत्र

शुचयः स्मृताः मन्वादिभिरित्यर्थः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिवतिग्रहचारदासृग्रहविदां तथा ॥ (या० ३-२८)

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविष्णुषु ।

आपद्यापि च कष्टायां सद्यः शोचं विधीयते ॥ (या० ३-२९) इति ।

ग्रहपुराणेऽपि—

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्यद् गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

ज्ञानं त्ववभृथे यावत्तावत्तत्रैव विद्यते ॥ इति ।

एतच्चाऽऽशौचाऽभाववचनं पित्राऽऽशाच्चव्यतिरेकेण । तदाह शङ्खः—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

नैवाऽऽशौच भवेत्तेषां पित्रोस्तु मरण विना ॥ इति ॥ ७४ ॥

आरब्धप्रयोगाणां शुद्धिस्त्वमित्युक्त तदारब्धप्रयोगमात्रे सर्वत्रेत्याह—

सूतकात् माक् समारब्धमनेकाहं तु पद्धतम् ॥

उपवासादिकं कुर्यान्न तु दानार्चनं जपम् ॥ ७५ ॥

सूतकात्प्रागिति । सूतकोत्पत्तिदिनात्प्राग्भवेषु दिनेष्वारब्धं यद्ने-
कदिनसाध्यं मासोपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादिकं व्रतम्, उपलक्षणमेतत्
प्रज्ञान्यद्यज्ञविवाहश्चाहोमार्चनजपादिकम्, तावन्मात्रमाशौचदिनेष्वपि
कुर्यात् अनुवर्तयेत्, न तु नित्यं नैमित्तिकं दानार्चनजपादि कुर्यादित्यर्थः ।
तदाह विष्णुः—

। व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।

। आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ इति ।

अयं च तावन्मात्रे एवाऽऽशौचाऽभावो नान्यत्र । अत एव वि-
ष्णुना—“न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारुणां
कारुकर्मणि” इति प्रतिनियतविषय एवाऽऽशौचाऽभावो दर्शितः ।
स्मृत्यन्तरेऽपि—

नित्यमन्नप्रदस्याऽपि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ इति ।

नित्यमन्नदाने कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतेषु कृच्छ्रेषु कष्टेषु ज्वरादिषु
विहिते होमादौ होमदानजपादौ निवृत्ते समाप्ते तदकृतया विहिते
ब्राह्मणभोजनदक्षिणादानार्चनेकादिषु च नाशौचमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

आशौचमध्येऽपि पूर्वारब्धप्रयोगेऽनुष्ठीयमाने कथञ्चित्तद्द्वान्तिपत्तौ किं कार्यमित्यत आह—

सूतकाहेषु पत् किञ्चिदानाद्यन्तरितं व्रते ॥

सूतकाऽनन्तरे त्वह्नि तर्कतप्यप्रतन्द्रितैः ॥ ७६ ॥

सूतकाहेष्विति । सूतकस्याहानि सूतकाहाः । “राजाहः सखि-
भ्यष्टच्” (पा० सू० ५-४-९१) इत्यनेन ढचि कृतेऽजन्तता । तेषु
सूतकाहेषु । पूर्वाऽऽरब्धे व्रते कार्तिकमाघवैशाखादिव्रतेऽनुष्ठीयमाने
तद्व्रतया प्रत्यहं विहितं यद्दीपतिलयवादिदानं, आदिशब्दाद्ब्राह्मण-
भोजनं च तद्द्वैवान्मानुषाद्वाऽपराधात्तस्मिन् कालेऽननुष्ठानेनान्तरितं
चेत्तदा सूतकाऽनन्तरदिने अतन्द्रितैस्तदनुष्ठाने तत्कालस्यैवान्तरि-
तसङ्ख्यापरिगणनेन सर्वं कर्तव्यम् । न तु मुख्यकालाऽतिपातनिव-
न्धनं तदननुष्ठानमेव, गौणकालेऽप्यनुष्ठानसम्भवात् । अत्र च प्रतापं
दिनादिकमित्युपलक्षणम् । तेन यत्तद्दिनकर्तव्यतया प्राप्तं नित्यहोमादि
तदप्यन्तरितं सूतकान्ते कार्यम् । अत एवाऽऽश्वलायनः—

स्मार्ताग्निरात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।

समारोप्य तदन्तेषु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥

धौताग्निस्तु सहृद् हुत्वा समासे वा स्वयं हुनेत् ॥ इति ।

आत्मनः सूतकादिषु सम्भावितेषु अन्येषां चाभावे सूतकात्प्रागेव
समारोप्य सूतकान्ते विहृत्य प्रायश्चित्तपूर्वकमतीतहोमं कुर्यादि-
त्यर्थं । तथा प्रत्याब्धिकमप्याऽऽशौचान्ते कार्यम् । तदाह ऋष्यशृङ्गः—

आब्दिके चैव सम्प्राप्त आशाश्च जायते यदि ।

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तत्र श्राद्धं विधीयते ॥ इति ।

गोभिलोऽपि—

द्वैवात्प्रत्याब्दिकश्राद्धे त्वन्तरा मृतसूतके ।

आशौचाऽनन्तरं कुर्यात्तन्मान्सेन्दुक्षयेऽपि च ॥ इति ।

अत्राऽऽशौचाऽनन्तरमिति सामान्याऽभिधानेऽपि सूतके एकाद-
शदिने, मृतके त्रयोदशदिने इति द्रष्टव्यम् ।

मृते त्रयोदशे श्राद्धं बुद्धाद्येकादशेऽहनि ।

इति विशेषस्मरणात् एवमाशौचप्रातेबद्धानामप्येकादशदिनमारभ्य
पुनरनुष्ठानम् । तदाह हारीतः—

ततस्त्वेकादशदिने यन्नस्वाप्ययनानि च ।

प्रवर्तन्ते क्रियाश्चैव इत्येवं मैश्विरप्रव्रीत् ॥ इति ।

जावालोऽपि—

सन्ध्यापञ्चमहायज्ञात्रैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥ इति ॥ ७६ ॥

पूर्वारब्धाऽनुष्ठाने ताऽऽशौचमित्युक्तम् । इदानीमपूर्वाऽऽरम्भेऽपि
कचिन्नाऽऽशौचमित्याह—

अनारब्धेऽपि शान्त्यादौ तत्कालैकक्षमे सति ।

सद्योभ्रंशपक्वदुग्धार्थं प्रतिग्रहकृतौ तथा ॥ ७७ ॥

अनारब्धेऽपीति । सूतकात्मागनारब्धेऽपि शान्त्यादौ तीव्रामयोप-
शामके शान्तिकजपहोमादौ तत्कालैकक्षमे सति स एव कालस्त-
त्कालः तत्काल एव एकस्मिन् क्षमं तत्कालैकक्षमं तस्मिन् । काला-
न्तरप्रतीक्षायां रोगप्रस्तस्य भयेन तत्कालैककर्तव्यताकत्वेनाऽवधा-
रिते नाऽऽशौचमिति । तदाह विष्णुः—“न देशविघ्नमे नापद्यपि च
कष्टायाम्” इति । देशविघ्नमे देशोत्पातनिमित्तके कष्टापत्तिनिमित्तके
च शान्त्यादावित्यर्थः । ब्रह्मपुराणेऽपि—

गोमङ्गलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्पयादपि ।

आशौचं न भवेत्लोके सर्वत्राऽन्यत्र विद्यते ॥ इति ।

वैश्यानां गोपीडापशमार्थं कर्तव्ये मङ्गले शान्तिकर्षीष्टिनादौ ना-
ऽऽशौचम् । तत्र हेतुः रक्षाकालात्पयादिति । अन्यथा पीडासमका-
लमक्रियमाणे शान्त्यादौ गवादीनां रक्षाकालोऽतीयादिति । गोवैश्या-
दिपदानामुपलक्षणतयाऽन्यत्राऽप्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽऽशौचाभावो बोध्यः ।
न्यायसाम्यात् । ‘तत्कालैकक्षमे’ इत्यनेन यद्यत्कालान्तरे कर्तुमशक्यं
ग्रहणघ्नानादि तदप्याशौचमध्ये एव कार्यमित्युक्तं भवति । अत
एव वसिष्ठः—

चन्द्रसूर्यग्रहे ज्ञात्यात्सूतके मृतकेऽपि च ।

अज्ञापी मृत्युमाप्नोति ज्ञापी मृत्युं न विन्दति ॥

सूतके मृतके चैत्र न दोषो राहृदर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥ इति ।

यत्र तावच्छुद्धिरिति घटता तत्कालकर्तव्ये ज्ञानदानश्राद्धहोमादौ
सर्वत्राऽऽशौचाऽभाव इति दर्शितम् । अत एव पुलस्त्यः—

सन्निहित्यामुपस्पृश्य राहृमस्ते दिषाकरे ।

सप्रधर्मप्रभृतस्य दानकर्मफलैपिणः ॥ इति ।

दानकर्मसाध्यफलच्छोः राहृमस्ते सूर्ये सन्निहिते तीर्थविद्योषे
जावा दाने प्रभृतस्य सप्रःशौचमित्यर्थः । तथा कालान्तरालभ्येषु

तीर्थपर्वादिष्वपि नाऽऽशौचम् । तदाह पुलस्त्यः—

अम्बुमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।

राहोर्दृशनकाले च सूतकं न कदाचन ॥ इति ।

‘अम्बुमध्ये गवां गोष्ठे’ इति स्वायम्भुव्याप्त्याऽभिप्रायेण । इतरत्सर्वमलभ्ययोगाऽभिप्रायेण । पर्वसु=कपिलपृथ्वयनविषुवदादिषु । अत एव बृहस्पतिः—

कन्याविवाहे सङ्क्रान्तौ सूतकं न कदाचन । इति ।

पैठीनसिरपि—

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥ इति ।

तथा सद्यस्तत्कालमेव क्षुत्क्षामतया भ्रश्यत्=विभ्रश्यत् कुटुम्बमवश्यमरणायं मातापितृभार्यापुत्रादि तदर्थं=तत्पोषणाय । प्रतिग्रहकृतौ=प्रतिग्रहकरणेऽपि । तथा आशौचाऽभाव इत्यर्थः । कुसुलकुम्भ्यादितादृशस्तनधान्यानां चतुर्विधानां गृहस्थानां मध्ये यस्य यावत्कालमन्नसद्भावेनार्थभावस्तस्य तावत्कालमाशौचम् । समाप्त त्वन्न प्रतिग्रहाकरणे सकलकुटुम्बात्प्रसङ्गेन तत्पोषणाय प्रतिग्रहार्थमाशौचाऽभावो युक्त एव । अत एव मनुना—

कुसुलधान्यको वा स्यात्कुम्भोधान्यक एव वा ।

इयद्वैदिको वाऽपि भवेदश्वस्तनिरु एव वा ॥ (मनु०४-७)

इति चानुविध्यं गृहिणामभिधाय तदभिप्रायेणैव

दशाह शशमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्वाक् सञ्चयनादस्थनां इयमेकाहमेव वा ॥ (मनु०-५-५९)

इत्याशौचेऽपि कल्पचतुष्टयमभिहितम् । इदमेवाऽभिप्रेत्य वृत्तसङ्कोचेनाऽऽशौचसङ्कोचमाह सङ्ग्रहकारः—

शिलोच्छ्वायाचितैर्जीवन् सद्यःशौचो द्विजोत्तमः । इति ॥ ७७ ॥

तत्कालिकक्षमे शान्त्यादौ नाशौचमित्युक्तम्, तत्र स्वयमपि कनिचिदुदाहरणान्याह—

भूमिरक्षणकृत्येषु राज्ञां तत्प्रेषितस्य च ।

तथा कर्मविपाकेषु वर्द्धमानामयस्य च ॥ ७८ ॥

भूमिरक्षणेति । भूमेः दृग्धिष्याः शान्त्येकदेशभूतानि मण्डलानि । कृत्स्नभूमेरेकस्वामिकत्वाऽसम्भवात्, राज्ञामिति बहुवचनात् । तेषां पद्रक्षणं नदीयप्रजापालनं तत् येन चरद्भूतदानमानसंकारव्यवहारदर्शना

दिना [विना] न निर्वहति तत्र राक्षां भूपालानां नाऽऽशौचम् । तदाह मनुः—
राक्षां माहात्मिकैः स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षणार्थमासनं तत्र कारणम् ॥ (मनु०५-९४) इति ।

माहात्मिकं माहात्म्यद्योतकं व्यवहारदर्शनादिस्थानम् । यमोऽपि—
राक्षामात्म्यिके कार्ये सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां रक्षणार्थाय आसनं चात्र कारणम् ॥ इति ।

श्रोत्रियिके=विलम्बासहिष्णौ । गौतमोऽपि—“राक्षां च कार्याधि-
घातार्थम्” (गौ०ध०१४-४३) इति । विष्णुरपि—“न राक्षां राजकर्मणि”
इति । ब्राह्मेऽपि—

राजा करोति यत् कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत्कथम् ।

पद्यं सति नृपः शुद्धः संस्पृश्यो मृतसूतके ॥ इति ।

तथा कृत्येषु कृतिमहन्तीति कृत्यानि भवदयकर्तव्यानि सङ्ग्राम-
संप्रह्वनप्रास्थानिकशान्तिकदेशोपह्ववप्रजाविह्वयोत्पातशान्तिकादीनि ते-
ष्वपि राक्षां नाऽऽशौचम् । तदाह हारीतः—

सङ्ग्रामस्थश्च राज्ञ्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।

श्रोत्रियब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः ॥ इति ।

भास्वलायनोऽपि—“सङ्ग्रामे समुपोऽद्भे च राजानं सप्राहयेत्” इति ।
ब्रह्मपुराणे—

प्रयास्यतश्च सङ्ग्रामे होमे प्रास्थानिके सति । इति ।

पराशरः—

दुर्भिक्षे राष्ट्रमम्पाते आपदां च समुद्भवे ।

उपसर्गमृते चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति ।

ब्राह्मे—

मन्त्रादितर्पणे चाऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।

राज्यनाशस्तु येन स्थासिना राक्षा स्वमण्डले ।

आदौचं न भवेहोमे सर्वत्राऽप्यत्र विद्यते ॥ इति ।

यमपूहस्पती—

दैवे भये समुत्पन्ने प्रजानां च विनाशने ।

सद्यःशौचं समागयातं कान्ताराऽपि संयति । इति ।

तथा तत्प्रवितस्य=तेन राणा प्रवितः आगतस्तदधिष्ठतो मन्त्रिपु-
रोहितादिरिति यावत् । तस्याऽपि तदुपसर्गानेन तदीयमन्त्रस्यस्य-
यनादौ नाऽशौचम् । तदाहनुः शालिपितो—

रागः पुरोहितोऽमात्यः शुद्धिस्तस्य तदाधयात् । इति ।

अथ तदाश्रयादितिहेतुवचनाद्राजकार्येष्वनन्यनिष्ठाषु शुद्धिरिति भावः । चकाराद्राजाशाकारिणां राजभृत्यानां राजाऽपेक्षितानां च प्रहणम् । तथा च शङ्कः—

नाऽशौचभाजः कथिता राजाशाकारिणश्च ये । इति ।
प्रचेताः—

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः । इति ।

राजभृत्या हस्तपश्यदमनादिकारिणः । तथा च ब्राह्मे—

यत्कर्म राजभृत्यानां हस्तपश्यदमनादिकम् ।

तत्रास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः स्मृताः ॥ इति ।

शातातपः—“यस्य च च्छन्देनेच्छन्ति नरेन्द्रास्तस्य च नाशौचम्” इति । छन्देन स्वेच्छया । पराशरोऽपि—

राज्ञां च सूतक नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः । (परा०३-२२) इति ।

यस्य कारुण्डिपसूपकारवैद्यादेराशौचाभावं स्यकार्यसिद्धये राजा वाञ्छति तस्याऽपि नाशौचम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

शिदिपनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यलम् ।

तत्कर्म ज्ञान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥

सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नृपस्य हि ।

तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धस्तु सूपरुम् ॥

चिकित्सको यत्कुर्वते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धो भवति नित्यशः ॥ इति ।

यद्यप्येषामेषा स्वभावतोऽपि शुद्धिस्तथाऽपि राजाऽपेक्षितानां सुतरामियं भवतीत्यप्रोक्तिः । तथा च वर्द्धमानः=प्रतिदिनमुपचीयमानः, आमयो ज्यरादिर्यस्य तस्य । तन्नियतकेषु कर्मविपाकेषु स्नानदानजप-होमादिरूपेषु कर्तव्येषु । तथा=नाशौचम् । तदाह पराशरः—

उद्यतो निधने दाने आर्तो विप्रो निमग्निनः ।

तदैव ऋषिभिर्दष्टं यथाकालेन शुद्ध्यति ॥ (परा०३-२३) इति ।

निधने उद्यतो=दुर्मुर्तुः । आर्तो=व्याधिपीडितः । दाने तदुपशामके कर्मविपाके निमग्निरतश्च विप्रस्तदैव शुद्ध्यतीति ऋषिभिर्दष्टम् । यथाकालेन दशाहादिनेत्यर्थः । सहदेवोऽपि—

दाने विशिष्टे आर्तस्य व्याधिना शुद्धतोऽप्यत्रे ।

यो नित्यदोऽपि यो यस्तु दानुं हेमादि वाञ्छति ॥ इति ।

व्याधिना आर्तस्य विशिष्टव्याधिपरिहारकरमादिव्यादिदाने नित्यदा-नादौ च शुद्धतोऽप्यत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अपि च—

जन्मप्रभृतिपापानां निरासे च मरिष्यतः ।

उत्क्रान्तिवैतरण्यादिदाने प्रेताहुनिष्वपि ॥ ७२ ॥

जन्मप्रभृतीति । जन्मप्रभृति जन्मत आरभ्य कृतानां प्रकाशकृतमहापातकव्यतिरिक्तानां कायिकवाचिकमानसिकानां पापानां निरासे निरस्यते अनेनेतिनिरासस्तस्मिन्निरासे प्रायश्चित्ते मरिष्यतः सुमूर्खानां शौचम् । तथा अनायासेन प्राणोत्क्रमणसिद्धये विहितं उत्क्रान्तिधेनुदानं, यमद्वारस्थितवैतरणीनामकनद्युत्तारणाय विहितं कृष्णगवीदानं, आदिशब्देन देवपितृमनुष्यश्वमाऽपाकरणाय विहितमृगधेनुदानं, सकलपातरूपनोदाय विहितं पापधेनुदानं च गृह्यते । नन्वाऽपि सुमूर्खानां शौचम् । धेनुचतुष्टयदाने साङ्गे सर्वप्रायश्चित्ते च सुमूर्खानां शौचमित्यर्थः । अन्तरेव मरणसम्भवे नाशौचम् । अतियाहनस्य प्रतीक्षया असम्भवात् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा । इति ।

शुद्धपराशरोऽपि—

तपोदानप्रवृत्तेषु नाऽशौचं विद्यते क्वचित् । इति ।

पराशरोऽपि—“उद्यतो निधने दाने” (परा०३-२३) इति । विवृतं चैतदधस्तात् । तथा प्रेताऽऽहुतिपरि नाशौचम् । प्रेताहुनयः प्रेतोद्देशेन क्रियमाणाः पिण्डोदकदानादयः तेषु आशौचान्तरमृतस्य प्रेतस्य पिण्डोदकदानादौ न पूर्वाऽऽशौचं प्रतिबन्धकमिति भावः । तदाह शातातपा—

अन्तर्दशाहे जननात्यध्यात्स्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वयन्शुभिः ॥

आरब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्येचे ज्ञानं भवेत् ।

तथैवाऽऽशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ इति ।

गालधोऽपि—

शावेऽपि सूतकं चैरस्याग्निशाशये तथैव च ।

नवधाह्वानि देयानि यथाकालं यथाक्रमम् ॥ इति ।

तथैव शाखाऽऽशौचयोः सन्निपाते प्रेतश्रायं कार्यम् । तुल्यन्यायत्वादिति ॥ ७२ ॥

एवमाशौचाऽतियाहनप्रतीक्षासहिष्णुनि कर्माप्यभिधाय पृष्टाकोटेन तेषामभिधानायोनादिगभिधानेनाह—

एवंविधानां चान्येषां नाशौचं न च मृतकम् ।

कर्तव्यान्वेष कर्माणि यथा पुण्यस्तथैव सः ॥८०॥

एव विधानामिति । एव विधा=प्रकारो येषां तेषां राक्षां कोपाति-
शयेन चप्यत्वादिनाऽऽज्ञानां दृढनिगडाऽधिभूतानां च पहलजलकृतौल
कालिनजलक्षितरणाय तरणिमधिष्ठितानां तच्चदापदुद्धाराय स्तोत्रयन्त्र
मन्त्राराधने नाशौचम् ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते । (या० ३-२९)

इतिस्मरणात् । अन्येषां च धादकर्तृभोक्तृप्रभृतीनां च नाऽऽशौचम्
तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे धादकर्मणि ।

निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ॥

देहे पितृषु तिष्ठसु नाऽऽशौचं विद्यते कश्चित् ।

गृहीतनियमस्याऽपि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि—

अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

धादकर्मणि पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भयेत् ॥

अथदात्प्रहीशोश्च मृतके मृतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

भोजनाद्धं तु सम्भुक्ते विप्रैर्दानुर्दिपद्यते ॥

यदि कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्या समाहितः ।

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो जिज्ञाः ॥

विद्याहोतस्यषष्ठेषु त्यन्तरा मृतमृतके ।

शेषमत्र परदेयं दातुं मोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥ इति ।

अथ देवप्रतिष्ठायां पूर्वसम्भृतसम्मारे इति द्रष्टव्यम् ।

यत्ते सम्भृतसम्मारे विद्याहे धादकर्मणि ।

इति स्मृत्यन्तरात् । "न देवप्रतिष्ठाविद्याहयोः पूर्वसम्भृतयोः" इति

विष्णुस्मरणात् । "कन्यादाने" इति चौलोदनवनादिर्मन्त्रकारमाशेषलक्ष-

णम् । "देवप्रतिष्ठोतस्यषष्ठेषु" इतिविष्णुस्मरणात् । पूर्वसद्भित्तद्रूप-

दानेऽपि नाऽऽशौचम् ।

पूर्वसद्भित्तद्रूपं दीपमानं न दुःस्पति ।

इतिबभ्रुस्मरणात् । नाऽऽशौचं न च मृतकम् । अननमरणनिमित्त-

माशौचं नास्ति । अतोऽन्यथाऽनुपपन्नानि प्रतिप्रसृतानि च कर्माणि कुर्यादेव । यथा पुण्यः=आशौचाऽभाववान् तथैव सः इति । अत्र पुण्यत्वात्तिदेशयलादेव न सर्वत्र पुण्यन्धं, किं तूक्तेष्वेवेति पूर्वोक्तमपि पुनरुक्तमनिरासायोक्तम् । ८१ ॥

एवमनुयोगिविशेषेणाऽऽशौचमपोद्य सम्प्रति प्रतियोगिविशेषेणाऽप्यपवदति—

कामतो दुर्मृतः कश्चित्पातितः क्लीब एव वा ॥

तन्मृता तु सगोत्राणां नैवाऽऽशौचं विधीयते ॥ ८२ ॥

कामत इति । यः कश्चित्कामतो बुद्धिपूर्वं दुष्टैरविहितैः भृग्वग्न्यनशनाभ्युषिषशस्त्राद्वन्धनप्रभृतिभिर्मृतस्तस्य सगोत्राणां सपिण्डानां तन्मृतिनिमित्तं नैवाऽऽशौचमस्ति । आशौचमित्युपलक्षणम् । तेन दाहविण्णोदकदानादिकमपि न कार्यम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—

व्यापादयेदिहारमानं स्वयं योऽभ्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाऽऽशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥ इति ।

अत्रादिशब्दसंग्राह्यमाहाङ्गिराः—

चण्डालादुदकात्सर्पाद्विद्युतो ब्राह्मणादपि ।

दांप्रभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ इति ।

यद्यपि चण्डालादिदतानामात्मघातित्वं न सम्भवति स्वमरणाऽनुकूलव्यापाराभावात्, तथाऽपि दर्पादिष्टमेन तन्निग्रहे प्रवृत्तस्य तैश्च हतस्य बुद्धिपूर्वं मरणसंशये प्रवृत्तत्वादात्मघातिता भवत्येव । “सर्वत एवात्मानं गोपायेत्” इतिविध्यतिक्रमात् “न संशयं प्रपद्यत” इतिनियेधाऽतिक्रमाच्च । एवमेव बाहुभ्यां नदीं तरितुं प्रवृत्तस्य, सर्पादीन् ग्रहीतुमतिप्रवृत्तस्य सम्भावितोत्कटकोटिकमरणहेतुप्रवृत्तत्वादात्मघातिताऽस्त्येव । एवमन्यत्राऽप्युक्तम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—

नामानां विप्रियं कुर्वन्द्भ्यश्चाऽप्यथ विद्युता ।

निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुञ्चित् ॥

परदारोऽनुपन्ता च दोषात्तत्पातिभिर्हतः ।

असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥

कृत्या तैर्निहतास्तांश्च चण्डालादीन् समाश्रिताः ।

शस्त्राऽग्निगरदाश्चैव पाण्डवाः कूरवुद्धयः ॥

क्रोधात्पाप विषं बहिं शस्त्रमुद्गन्धनं जलम् ।

गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराऽधमाः ॥

तथा प्रायश्चित्तार्थमात्मत्यागिनामपि नाऽऽशौचम् । तथा च गौ-
तमः—“यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं, स मृतः शुद्धोऽस्मिन्नुदका-
दीनि सर्वाणि प्रेतकार्याणि कुर्युः” (गौ० ध० २०-१३, १४) इति । तथा
पतितस्याऽपि प्रायश्चित्तमनुतिष्ठतो मरणेऽप्यस्त्याऽऽशौचम् ।

पतितोऽपि च यः कुर्वन् विशुद्धिं मरणान्तिकम् ।

तस्याऽऽशौचादि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

इतिस्मरणात् । मरणान्तिकं प्राप्त इति शेषः । तथा राज्ञा पापवि-
शेषे षडदण्डे क्रियमाणे मृतस्याऽऽशौचमस्त्येव । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ इति ।

तथा यः पतितः पतनीयेन महापातकादिना युक्तः तन्मृतौ तन्मरणे
तत्सपिण्डानां नाऽऽशौचम् । तदुक्तं ब्राह्मे—

पतितानां न दाहः स्यान्नान्यैरिर्नास्थितञ्चयः ।

न चाश्रुपात-पिण्डश्च कार्यं धाद्वादिकं क्वचित् ॥ इति ।

आदिशब्देनाऽऽशौचस्पर्शनवाहनादीनि गृह्यन्ते । तथा यः क्लीयो
नपुंसकः तन्मृतौ तत्सपिण्डानां नाऽऽशौचम् ।

मुखेभगास्तु ये जीवाः क्लीवप्राया नपुंसकाः ।

इतिब्राह्मात् । तेषां नाऽऽशौचमित्यनेन सम्बन्धः । फलीयशब्दो वा-
नप्रस्थसन्न्यासिनोरप्युपलक्षकः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा फलीये वैखानसे यती ।

मृते ज्ञानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्त्राये च गोत्रिणः ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि—

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।

न तस्य दाहनं कार्यं नाऽऽशौचं नादकक्रिया ॥ इति ।

सङ्गनिवृत्तः सन्न्यासी । वाशब्दः पापण्ड्यादिसङ्गद्वार्यः । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

पापण्ड्यनाधिता स्नेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ (या०३६) इति ।

सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविक्षिप्तम्, उद्देश्यगतत्वात् । तथा—

इतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चारमघातिनाम् ॥ (या०३-१९) इति ।

अन्वक्षं यावच्छवदशनमित्यर्थः । (यत्तु) नृपहतात्माशौचीऽभावो
युद्धदत्तव्यतिरेकविषयः । (१) “गोब्राह्मणहतात्मान्वक्षम्” (गौ०१४-९)

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः अथ, पु, नास्ति ।

"राजक्रोधाच्छायुद्धे" (गौ० १४-१०) इति गीतमात् । (इति) प्राच्यः ।
तत्र । अयुद्ध इत्यस्यापवाठात् ।

उद्यतैराह्वये शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ (मनु० ५-९८)

इति स्मृत्यन्तरविरोधाच्च । तस्माद्युद्धहतस्याऽन्वक्षमेवाऽऽशौच-
मित्येव साधिति हरदत्तः (१) युद्धहतस्य त्यंकराप्रम् ।

ब्राह्मणाऽर्धेविपन्ना ये योपितां गोप्रहेऽपि वा ।

आह्वयेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् ॥ (परा० ३-२९)

इतिपराशरस्मरणात् । इदं च युद्धकालीनप्रहारेण कालान्तरमृत-
विषयम् । मध्येयुद्धं हतस्य तु सद्यःशौचम् ।

उद्यतैराह्वये शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ (मनु० ५-९८)

इतिमनुस्मरणात् । एतेन "भृग्वाग्न्यनशनाऽग्निः संप्रामविद्युन्नुप-
हतानां नाऽऽशौचम्" "भृग्वाग्निजलसंप्रामदेशान्तरस्थानामुत्कृष्टि-
याकार्ये सद्यःशौचं भवति" "युद्धहतानामनाशके च सद्यःशौचम्" इति
विष्णुसुमन्तुपैठीनस्यादिषाक्यानि व्याख्यातानि । यस्तु— "भृगुसद्वा-
मदेशान्तरगतानां गर्भानां जातदन्तानां भिराधेण" इति कश्यपस्मरणं
तदवाङ्मुस्य पलायनसमये हतस्येति ज्ञेयम् ।

शस्त्रेणाऽभिमुखो यस्तु घट्यते क्षत्रधर्मेणा ।

सद्यः सन्तिष्ठते यद्यः सद्यःशौचं विधीयते ॥

इति यमेनाऽभिमुखहतस्य सद्यःशौचस्मरणात् । एतेन 'राहा क्रोध-
मन्तरेण प्रनादादुत क्रोधेनाऽपि वा युद्धहतस्तदा सपिण्डानां समप्रमे-
षाऽऽशौचम् । "राजक्रोधाच्छायुद्धे" (गौ० १४-१०) इतिविशेषणद्वयो-
पादानात्, इतिहारलताधिवरणमसंवरणमेधेग्युपेक्षणीयम् । मन्वयं
कामतो दुर्मृतानां दाहाऽऽशौचादिनिषेधोऽनाहिताग्नियवयो वाच्यः,
आहिताग्नियवयत्वे तु "आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च" इति
श्रुतिविहिताऽग्नियज्ञपात्रादिप्रतिलोपप्रसङ्गात्, इतिचेन्मैयम् ।
तद्वगीनां यज्ञपात्राणां चात्र प्रतिपक्ष्यन्तरविधानात् । तदुक्तम्—

वैतानं प्रक्षिपेदप्सु वायसत्पं चतुष्पथे ।

पात्राणि तु ददेद्गन्तौ यजमाने गृधाम्ने ॥ इति ।

तथा तच्छरीरस्याऽपि प्रतिपत्त्यन्तरमुक्तं स्मृत्यन्तरे—
आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥ इति ।

यत्तु—

विषोद्धन्धनशस्त्राद्यैरात्मानं यस्तु घातयेत् ।
मृतो मध्येन लेप्तव्यो नाऽन्य संस्कारमर्हति ॥

इतिपराशरेण मध्यलेपनमुक्तं तद्राशो अतिप्रसङ्गनिवृत्तये कार्यम् ।
गङ्गातोये प्रक्षेपस्तु तदीयैस्तत्संस्कारार्थं कार्यं इति न विरोधः ।
नन्वेवम्—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्धिप्रो हतो यदि ।
बाहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥
दहेत्सं ब्राह्मणं विप्रो लोकाऽग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।
दग्ध्याऽस्थीनि पुनर्ब्राह्मं क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
स्वेनाऽग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्पुनर्दहेत् ।

इतिपराशरस्मरणं विरुद्धयते, तच्छरीरस्य गङ्गातोये प्रतिपादित-
त्वेन लौकिकाग्निना दाहासम्भवेन अस्थिमण्डनाऽसम्भवात् । तदग्नी-
नामपि प्रतिपादितत्वेन पुनः स्वेनाऽग्निना तदस्थिदाहाऽसम्भवाच्च
इतिचेत्, मैवम् । तद्देहाऽग्निप्रतिपत्तिविधायकावस्य पक्षान्तरविधा-
यकत्वेन विरोधपरिहारात् । तर्हीर्ध्वदेहिकमप्यस्य कथं स्याद्देहा-
ग्नयोः प्रतिपादितत्वेन दाहाऽसम्भवादिति चेत्, सत्यमेवैतत् । देहा-
ग्नयोः प्रतिपत्त्या दाहोत्तरकालीनाया उदकादिक्रियाया एव तत्रेष्टत्वात् ।
अत एव त्रिकाण्डमण्डनः—

अग्नौ सति स्यादथ देहफलति-
रस्थसित चेदग्निरपेक्षणीयः ॥

अस्थनामलाभे तु शरीरकस्य
धिनष्टमहेरुदकाक्रियैव ॥ इति ।

अस्यार्थः—अग्नौ सति देशान्तरे मग्नादिना देहाऽभावे पलाशप-
त्रादिभिर्देहः कल्पणीयः । देहाऽस्थिसन्नाये प्रेताधानविधिना विच्छिन्नो
प्यग्निराहरणीयः । प्रतिपत्त्यादिना देहाऽप्यभावे अग्नौ तत्रेवैव
उदकाक्रियामारभ्यैव आर्ध्यदेहिकं कार्यम् । उभयप्रतिपत्त्या दाहस्य द्रुत-
त्वात् । अत एव गौतमेनाऽपि "यस्य प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स
मृतः शुभेत् । (गौ० २०-१४) तस्मिन्नुदकादीनि सर्वाणि प्रेतकार्याणि
कुर्युः" (गौ० २०-१५) अत्र उदकादीनां स्येवोक्तं न तु दाहादीनीति ।

न च दाहाऽभावे शरीरसंस्काराऽभावाद्प्रेतनक्रियायामप्यनधिकारः इति वाच्यम् । सम्म्यासिनो निखननस्येवाऽत्र गङ्गादितोये प्रक्षेपस्यैव शरीरसंस्कारकत्वात् सर्वत्र दाहनियमः । न च

गोघ्राहणहतानां च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं सम्बत्सरात्कुर्यात्सर्धमेधौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति पट्टांशश्चतुर्वचने सर्वस्वध्रुतिविरांध इति वाच्यम् । “न्यर्धत्वमाधिकारिकम्” इतिन्यायेन दाहव्यतिरिक्तस्यैव कृत्यस्य सर्वशब्देन परामर्शात् । ततश्चाऽपि निर्गलितोऽर्थः—नात्मघातादिना दुर्मृतस्याऽऽदिताऽमेः शरीरं गङ्गादिपुण्यनदीतोये प्रक्षिप्य तदीयं दैतान चाप्सु प्रक्षिप्य आधसथ्यं च चतुष्पथे प्रक्षिप्य सम्बत्सराऽनन्तरमुदकदानादिका-मेधौर्ध्वदेहिकक्रियां कुर्यात् । अथ वा नदैव लौकिकाऽग्निना तं बध्वा तदस्पर्शानि क्षीरादिना प्रक्षाल्य सम्बत्सरान्ते मृताऽग्निहोत्रेण रक्षितैरग्निभिर्विधियद्दाहं विधाय सर्वसौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अत एव चन्द्रयोग-पिशिष्टे कार्यायतः—

महापातकसंयुक्तो वैयास्यादग्निमान् यदि ।

। पुत्रादिः पालयेदग्निंयुक्त वादाय स क्षयात् ॥ इति ।

। महापातकादियोगः पातित्वेदन्तूपलक्षणार्थः । तेनात्मघातिप्रभृती-नामपि पातित्यमस्तीति निरूपितमेव प्राक् । तथा च कलिप्रधानपरा-शरोक्तत्वेनायमेव पक्षः शिष्टाचाराऽनुगतः प्रतीयते । पक्षद्वयेऽप्याघा-तप्रायश्चित्तं प्रेतशुद्धये नारायणबलिं च कृत्वैधौर्ध्वदेहिकं कार्यम् । तदुक्तं—

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हामयाश्रयः ।

तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यप्रवीच्यतः ॥ इति ।

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भयेन तदन्वया ॥ इति ।

विशेषान्तरं श्राद्धकल्पलतायामेषोक्तमिति मेहोच्यते ॥ ८१ ॥

“इतरेऽपिसमारम्भयोगा” (यद् ० ७४) इत्यादौ प्रयोगाऽऽरम्भे नाऽऽशौचमित्युक्तं तत्राऽरम्भ पथे क इत्याकाङ्क्षायां तं लक्षयति—

मारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ ८२ ॥

मारम्भ इति । यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ ऋषियन्वरणं मारम्भस्तस्मिन् कृते

आशौचपातेऽपि याज्ययाजकयोर्न दोष इत्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाश्च ऋत्विजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥ इति ।

यद्यपि मधुपर्कवरणानन्तरं न भवति तथाऽपि 'ऋत्विजो घृत्वा मधुपर्कमाहेरत्' इत्यनेनाऽव्यवधानबोधनान्मधुपर्कशब्दो धरणं लक्षयति । तथा—

तथा गृहीतदीक्षस्य त्रैविध्यस्य महामखे ।

स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥ इति ।

अत्राऽपि गृहीतप्रायश्चीक्षस्येत्येवं व्याख्येयम् । अव्यवहितत्वात् । मते अनन्तमतादा । सत्रे गवामयनादौ । यज्ञशब्देन सिद्धेऽपि सत्रग्रहणे तत्र यजमानानामेष ऋत्विक्कार्यकरत्वेन वरणाऽभावादुक्तारम्भासम्भवेन पृथक् सत्रनिर्देशः । सङ्कल्पः प्रारम्भः । तत्प्रभृत्याशौचदोषाऽभावः । तथा विद्यादोषनयनचौलादिषु संस्कारेषु, तथा तडागोत्सर्गमहादानादिषु, नान्दीमुखं नान्दीमुखपितृगणध्यानमारम्भः । तस्मिन् कृते नाऽऽशौचदोषः । तदुक्तं सद्ब्रह्मे—

प्रारम्भादूर्ध्वमाशौचं विवाहः कार्यं एव तु ।

निमन्त्रणं तु वा धाञ्जे प्रारम्भः स्यादिति श्रुतिः ॥ इति ।

प्रारम्भो नान्दीमुखात् । यदि तु बलवत्यनुपपत्तिस्तदाऽशौचसम्भायतायां नान्दीमुखं कर्तव्यमर्पात्युक्तं सद्ब्रह्मे—

मास्यं तु सूतकं सारथा मातृणां पूजनं भवेत् ।

सूतकं न विशेषत्र मातरो यत्र पूजिताः ॥ इति ।

तस्य किपद्दिनं पूर्यमनुष्ठानमपेक्षितमित्युक्तं तत्रैव—

एकविंशत्यहर्दशे विवाहे दशे यासराः ।

पञ्चोपनयने चैव चौले चैव त्रिंशत्कम् ॥ इति ।

एवं कथञ्चिन्नान्दीमुखाऽकरणेऽपि बलवदनुपपत्तायाशौचमध्येऽपि विवाहाद्यर्थं शुच्युपायमाह विष्णुः—

अनारम्भविशुद्धिर्षं कृष्माण्डैर्लुह्याद् घृतम् ।

गौं दद्यात् पञ्चगव्याशी ततः शुञ्जति सूतकी ॥ इति ।

कृष्माण्डैः="यदेवा देवदेष्टनं" इत्यादिमन्त्रैः । तथा धाञ्जे=एकोद्दिष्टे पापेणे च पाकपरिक्रिया परेः साकहवाप्यकथापावत्पाकनिष्पत्तिः । प्रारम्भः । पाके निष्पन्ने नाऽशौचदोष इत्यर्थः । यस्तु—

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे धाञ्जकर्मणि ।

निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ॥

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाऽऽशौचं विद्यते क्वचित् । इति,
तस्मिन्मन्त्रणस्याऽपि प्रारम्भत्वमभिप्रेत्येति ध्येयम् । तदुक्तं सङ्घदे-
निमन्त्रणं तु वा धाजे प्रारम्भ' स्यादिति श्रुतिः । इति ।

यद्वा पूर्वद्युनिमन्त्रणे तस्यैव प्रारम्भत्वं, सद्यो निमन्त्रणे तु पाकप-
रिक्रिया इति व्यवस्था । अत्र च

प्रतयज्ञविधाहेषु धाजे होमेऽचने जपे ।
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥
प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो प्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विधाहादौ धाजे पाकपरिक्रिया ॥

इत्यादिमूलसमरूपं विष्णुवचनमेव मूलमिति ध्येयम् ॥ ८२ ॥
एवं सविशेषं साऽपवादमाशौचं निर्णयित्वा तन्निमित्तामुदकक्रियां कर्तुं
विशेषनिर्णयद्वारेणाह—

ज्ञातीनां मरणे ब्रह्मचारिणां नास्त्यशौचिता ॥
अतस्तिलोदकं तेभ्यो न दद्युर्ब्रह्मचारिणः ॥ ८३ ॥

ज्ञातीनामिति । यतो ज्ञातीनां मातापितृव्यातिरिक्तानां मरणे ब्रह्म-
चारिणामाशौचं नास्तीत्युक्तं प्राग् । अतः=आशौचाभ्यावात् । ब्रह्मचा-
रिणस्तेभ्यो ज्ञातिभ्यः । तिलोदकं न दद्युः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

न ब्रह्मचारिणं कुर्षुद्वकं पतितास्तथा । (पा० ३-५) इति ।

मनुस्मृति—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाप्रतस्य समापनात् । (मनु० ५-८८) इति ।
आदिष्टं='ब्रह्मचार्यसि' इत्यादिमतं यस्याऽसायादिष्टो ब्रह्मचारी ।
आ प्रतस्य समापनात् । आ समाप्यतनादित्यर्थः । आदिष्टी='प्रकृतप्र-
यश्चित्तः' इत्येके । तस्य

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा ।

(१) इति ब्राह्मणोऽऽशौचाऽभाषणोपधनात् । तर्हि कथं कुर्यादित्यत
आह स एव—

समाप्ते सूतकं कृत्वा विरात्रमशुचिर्मपेत् । (मनु० ५-८८) इति ।

कारयायनोऽपि—

आशौचं कर्मणोस्ते स्यात्सर्वहं वा ब्रह्मचारिणाम् । इति ॥ ८३ ॥

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः ख० पु० नास्ति ।

तर्हि मातापितृविषये कथमित्यत आह—

मातापितृमृतौ ब्रह्मचारिणां चास्त्यशौचिता ॥

पितृभ्यामपि तैस्तस्माद्देयमेव तिलोदकम् ॥ ८४ ॥

मातेति । मातापित्रोर्मरणे ब्रह्मचारिणामप्याशौचमस्त्येव । तेन तैर्ब्रह्मचारिभिः पितृभ्याम्, अपिशब्दादाचार्योपाध्यायगुरुभ्यश्च तिलोदकं देयमेव यथाह शङ्करः—

जनने मरणे चैव नाऽऽशौचं ब्रह्मचारिणाम् ।

पित्रोर्मरण एव स्यादाशौचमुदकं तथा ॥ इति ।

तिलोदकमिति प्रेतक्रियामात्रोपलक्षणम् । तदाह वशिष्ठः—“ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्निवर्तेरन् । अन्यत्र मातापित्रोः” (वशि० २३-७, ८) इति । घहनदहनोदकदानाऽऽशौचादि शवकर्मं तद्व्रतो ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यलोपो मातापित्राचार्योपाध्यायव्यतिरेकेण । तेषामेतत्करणे न व्रतलोप इत्यर्थः । तदाह मनुः—

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेताश्च व्रतेन वियुज्यते ॥ (मनु० ५-२१) इति ।

शाश्वदकपोऽपि—

आचार्यपितृमुपाध्यायाग्निर्हृत्याऽपि व्रती व्रती ।

सकटाक्षं च नाश्नीयात्त च तैः सह संवसेत् ॥ (या० ३-२५) इति ।

व्रती=ब्रह्मचारी व्रत्येव न व्रतच्युत इत्यर्थः । सकटाक्षम्=भाशीन्वाक्षम्, पित्राद्याशौचेऽपि नाऽश्नीयात् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा ।

मातरं वा स्वयं हन्त्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥

कृत्या पतति नो तस्मात्प्रेतार्थं तत्र भक्षयेत् । इति ।

यत्तु स्मृतिचन्द्रिकायां—

मातापित्रोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः क्षुतः ।

स व्रतस्थोऽपि कुर्यात् अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥

तेनाशौचं न कर्तव्यं सन्ध्या चैव न लुप्यति ।

अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ॥

इति संवत्संस्मरणम्, यच्च छन्दोगपरिशिष्टे—

न त्यजेत्सूतके कर्मं ब्रह्मचारी स्वक कथञ्चित् ।

न दीक्षणात् परं यत्रै न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कुत्रचित् ।

आशीचं कर्मणोऽन्ते स्याद्वहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥

इतिकार्यायनवचनम्, तदुभयं नैष्ठिकब्रह्मचारिण्यप्यप्येन स्या-
स्येषम् ।

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाऽऽशीचं कीर्तितं भङ्गिः पतिते च तथा मृते ॥

इतिकूर्मदेवलयवाक्यात् । नैष्ठिकानामिति ब्रह्मचारिणां विशेषणम् ।
ब्रह्मचारिण्यस्योपकुर्वाणकपरत्येऽपि स्वपिण्डाऽऽशीचाभायबोधकत्वम् ।
संघर्षकार्यायनवाक्याऽनुरोधत् । न चानयोर्नैष्ठिकविषयस्ये "आशीचं
कर्मणोऽन्ते स्यात्" इति विरुद्ध्येत ब्रह्मचर्यस्य मरणान्तिकत्वादिति वा-
क्यम् । ब्रह्मचर्यमध्ये एव इवहाऽऽशीचरूपपश्चान्तरविधानार्थकत्वात् । अतः
पुनर्ब्रह्मचारिग्रहणं नियमार्थम् । तेन वीक्षिततपस्विनोर्न कर्ममध्ये इवहा-
ऽऽशीचम्, किं तु सम्पूर्णमेव । "पिश्रोस्तु मरणं विना" इतिपूर्वादाहृत-
वचनात् । अन्ये तु दशाहिकमेतकर्ममध्ये इवहमेवाऽऽशीचं कुर्यात्, अ-
मन्तरं स्वकर्माऽनुमिष्टश्रेय मेतकर्माऽऽचरेत् । वाशब्दस्यैकाहापेशया
विकल्पार्थः । तथाहि ब्राह्मे-"आचार्यं वाप्युपाध्यायम्" इत्युपक्रम्य "मि-
तार्थं तत्र भक्षयेत्" इत्यस्याऽनन्तरं—

अथत्र भोजनं कुर्यात् च तैः सह सव्यसेत् ।

एकादमनुचिर्भूया द्वितीयेऽहनि शुभ्यति ॥

इत्येकाहाऽऽशीचविधानात् । यस्तु प्रजापतिना—

ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिण्डनिर्घणं पितुः ।

तावत्कालमशीचं स्यात्पुनः स्मरत्वा विनुष्यति ॥

इत्युक्तं तासंघर्षयाकथैकवाक्यतया स्यात्प्येषम् । तस्मात्नैष्ठिकानां
विश्रादिपितृमेवाचरणे तावत्कालमेवाऽऽशीचमित्येकः पक्षः । एकाहाऽऽ
शीचमिति द्वितीयः । इवहाऽऽशीचमिति तृतीयः । तदेषां पक्षानां वेत्त-
कालापदेशस्य इवस्येष्टेःपलं बहुना ॥ ८४ ॥

किञ्च—

स्त्रीयाऽऽचारादपि भ्रष्टाः पतिता ये च दूषिताः ।

न कुर्युर्दकं ते वै मेभ्योऽप्यन्ये न चैव हि ॥ ८५ ॥

स्त्रीयाऽऽचारादिति । स्त्रीयाद्वैशेषोधिनाश्चाराऽऽचाराः । वेदनिर्दि-
तमार्गानुवर्तिव्यात् । पतिताः महापातकादिपतनोपकर्माऽऽमिर्भूताः । एका
रात्कलीयाः गर्भभर्तृद्वहं योपिभ्यः शृण्वते । दूषिताः संस्कारहीना

मात्याः । एते प्रमीतेभ्यः सपिण्डेभ्यः उदकं न कुर्युः । तदाह वृद्धमनुः—
 क्लीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना मात्या विकर्मिणः ।

गर्भभर्तृद्वहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥ इति ।

अत एवमुदकदानकर्तृत्वमेवां प्रतिपिध्य उदकसम्प्रदानत्वमपि नि-
 पेद्यति—तेभ्योऽपीति । तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः स्वाचारभ्रष्टादिभ्यः अपिशब्दा-
 त्सङ्करजातप्रव्रजितात्मत्यागिप्रभृतिभ्यो दुर्मरणभृतेभ्यः पूर्वोदाहृतेभ्यो-
 ऽन्ये सपिण्डा उदकं न कुर्युः । तदाह मनुः—

वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठनाम् ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव निघर्षेतोदकक्रिया ॥ (मनु० ५-८९),

पाखण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ।

गर्भभर्तृद्वहं चैव सुरापीणां च योषिताम् ॥ (मनु ५-९०) इति ।

वृद्धयाह्वयव्ययोऽपि—

विधुता नृपविप्राभ्यां शूद्रिवद्रूथसिघातिताः ।

वृथोत्पन्नो महाक्लीयो मती नैवोदकार्दकः ॥ इति ।

महाक्लीयो लिङ्गरहितः । मती महामती नैष्ठिकः । यमोऽपि—

वृथासङ्करजातानां आश्रमान्तरिताश्च ये ।

दत्तानां चैव कन्यानां निघर्षेतोदकक्रिया ॥ इति ।

आश्रमान्तरिताः सत्यव्यधिकारे आश्रमरहिताः । स्वेच्छाकल्पित-
 ऽऽश्रमा वा । दत्तकन्यानामुदकदानाऽभावस्त्वैच्छिकः ।

कामोदकं सेखिप्रत्तास्वकीयद्वशुरतिविजाम् (या० ३-४)

इतियोगिस्मरणात् । प्रत्ताः कन्याभगिन्यादयः । एषां कामेन इच्छ-
 या उदकं देयमित्यर्थः । पारस्करोऽपि—“अथ कामोदकान्पृत्विक्षुशु-
 खसिखिभ्यान्धिमातुलभागितेयानाम्” (पा० ३-१०-४६) जातिवहिष्कृत-
 स्यात्प्युदकं न कार्यम् । तदाह तुः शङ्खलिखितौ—“अपपात्रितस्य अर्क्य-
 पिण्डोदकानि व्याधर्तन्ते” इति । अपपात्रितः पर्यस्तपात्रः । तथा अजात-
 वन्तस्याऽपि उदकं न कार्यम् । तदाह पराशरः—

अजातदन्ता ये पाला ये च गर्भाह्वनिःसृताः ।

न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया (परा० ३-१४) इति
 नाऽऽशौचं सपिण्डानामिति शेषः । ऊनद्विषादिदस्याऽप्येवम् ।

तदाह मनुः—

ऊनद्विषादिकं प्रेनं निदग्भुर्यान्धया दहिः ।

धलहूरूपं द्युचौ भूमापदिघसञ्चयनादते ॥ (मनु० ५-६८)

नास्य कार्याऽपि संस्कारो नाऽपि कार्यादकाक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवस्य कृत्वा क्षपेयुस्त्रयहमेव तु ॥ (मनु० ५-६९) इति ।

एवमत्रिवर्षस्याऽपि । तदाह मनुरेव—

नाऽत्रिवर्षस्य कर्तव्या घान्धर्धरुदकक्रिया । (मनु० ५-३०) इति ।
कृतचूडानां तूदकक्रियानियमः, अन्यत्र तु विकल्प इत्यप्याह स एव—

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्राऽपीच्छया द्वयम् ॥ इति ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति । इति च ॥ ८५ ॥

एवमाशौचनिमित्तामुदकदानक्रियां कर्तुं सम्प्रदाननिर्णयेनाऽभिधाय क-
चिदाशाचाऽभावेन तदपघादमाह—

अस्नानभोजना ये च ये च होमविवर्जिताः ॥

नास्तिकाः किम्भरिष्यन्तस्तेषां भस्मान्तमृतकम् ॥ ८६ ॥

अस्नानेति । स्नानपूर्वकं भोजनं स्नानभोजनम् । न विद्यते स्नान-
भोजनं येषां ते अस्नानभोजनाः स्नानव्यतिरेकेणैव भोक्तारो ये नराः
ये च होमेन श्रौतेन स्मार्तेन धैश्वदेवेन च वर्जिता रहिताः । ये च ना-
स्तिकाः=नास्ति परलोके मतिर्येषां ते नास्तिका । परलोकं नास्तीति-
मत्वा विहिताऽनुष्ठानारो निषिद्धाऽनुष्ठानारथ । तथा ये किम्भरिष्य-
न्तः कुत्सितं भरणं किम्भरः तं करिष्यन्तीति किम्भरिष्यन्तः । कुटुम्ब-
स्य कुत्सितभरणशीलाः कर्ष्या इति यावत् । तदुक्तं—

आत्मानं धर्मवृत्त्यं च पुत्रदाराश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरं भृत्याम् स कर्ष्य इति स्मृतः ॥ इति ।

अस्नानभोजना ये चेति चकाराद्याधितक्रमप्रस्तादभिहणम् । तेषां
भस्मा-तमृतकम् । भस्मस्यान्तो भस्मान्तः=भस्मीभावः सांज्ञो यस्य
तद्भस्मान्तम् । एकस्यान्तशब्दस्य लोपः तद्य तत्सूतकं च भस्मान्तसूत-
कम् । सूतकशब्देनाऽऽज्ञां लक्ष्यते । यावद्भस्मीभायमाज्ञां चमित्यर्थः ।
तदाह ८६—

भस्नात्वा चाऽप्यहुत्वा च भद्रस्याऽदनाति यो द्विजः ।

एयंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत् ॥

ध्याचितस्य कर्ष्यस्य ऋणप्रसन्नस्य सर्वदा ।

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥

अथस्नातकचित्तस्य पराऽधीनस्य निम्नशः ।

अज्ञात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

- ४३ न्यादर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणितम् । श्रीघाटस्यायनमुनीप्रणित
भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननमहाचार्यविरचि-
तन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्याय ६) २० ३—०
- ४४ दानमयूख । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्र १) २० १—८
- ४५ कालमाधव । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्र २) २० १—८
- ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (द्वैतभू-
षण) पाण्डेयेन वृताभ्या छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
भाषाटोकाभ्यां सहिता । (ज्यातिर्ष ३) २० २—०
- ४७ फक्किप्रकाश । उपाध्यायोपाह्वयेयाकरणकेसरीविरदाङ्कितमैथि-
लेन्द्रदत्तशर्मविरचितः - । पं० सीतारामशर्मद्विद्विष्णुपा
विभूषितः । (व्याकरण ७) २० १—४
- ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यवृत्तमाण्डक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
वृता । शंकरानन्दवृत्तमाण्डक्योपनिषद्दीपिका च (वेदा० ६) २० १—४
- ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचिनः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः (काव्य० ४) २० ४—०
- ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरवृता । (मीमां० ४) २० १—०
- ५१ रघुवदामहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहो
पाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसञ्ज्ञाविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकन-
कलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या सम-
लङ्कृतम् सपूर्णम् । २० १—४
- ५२ काव्यबोध । भाजतीकृत टीकोपेत । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । २०—८
- ५३ रसचन्द्रिका । परंतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय
निर्मिता (काव्य० ६) २० १—०
- ५४ अलङ्कारमुक्तावली । परंतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय-
निर्मिता— (अल० वि० १) २०—१२ ०

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } जयकुण्डास-हरिदासगुप्तः,
'श्रीलम्बा सम्स्कृत सीरीज आफ्मि,
विद्याप्रलास प्रेम, गोपालमंदिर के उत्तर पात्र
ननारस सिटी ।

- २९ कामसूत्रम् । श्रीचात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कान् संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) ४० ८—०
- ३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहो पाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहो पाध्याय वर्द्धमनोपाध्यायप्रणितप्रकाशसाहृतः (न्यायं४) ४० ६—०
- ३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरव-
मिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्व-
प्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) ४० ३—०
- ३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचि-
तः । श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिमिक्ष-
विरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) ४० १—०
- ३३ न्यायवार्तिकम् न्यायदर्शनवाच्यायनाभाष्यो गृहणम् । परमपि-
भारद्वाजोद्घोतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्भ-
लेतबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं) ४० ६—०
- ३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुज्ज-
टाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महोदयराचार्यविरचितवेद-
दीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) ४० ८—०
- ३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता ।
१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) ४० ६—०
- ३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पययीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंस-
परिवाजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्य-
या व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) ४० ६—०
- ३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः वि-
द्वर-चामन-जयादित्यविनिमिता । (व्याकरणं ५) ४० ६—०
- ३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमदुदयरुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहि-
तः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) ४० १—४
- ३९ जीवन्मुक्तिचिन्तेकः श्रीमदुविचारण्यस्थामिविरचितः । भाषानुवा-
दममेतः । (वेदान्तं ५) ४० २—०
- ४० श्रीनारदीयमन्त्राहता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिष-
ग्रन्थः । (ज्योतिषं २) ४० ०—६
- ४१ मोदनीकांगः-मैदिनीकारविरचितः । (कांगं १) ४० १—८
- ४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरव्यामिविरचितभाष्यसहितम्
(भाग १—२) (मीमांसा ३) ४० १०—०

- १४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जी-
वनी-शिशुदितैपिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (शाब्द२)
- १५ श्रुतयोधदलन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनातात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहित । (छंदः १) २० ०—६
- १६ कारिकावली । मुकावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सट्टि-
प्पणा । (न्याय २) २० १—०
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
हितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र-गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन-
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डे २) २० ३—०
- १८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तं) २० ८—०
- १९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
र्मितिः । (व्याकरणं २) २० ०—८
- २० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) २० १—०
- २१ सप्तपाठि-श्रीशिवमाहेश्वरस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुण्ड्रान्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा-
विन्य) पञ्चमुखानाम्ना टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) २० १—०
- २२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सत्रीकन्यायविन्दुः-भाषा
टीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) २० १—८
- २३ सपरिष्कृत-नेपथ्यसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरण ३) २० ४—०
- २४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्णं
(न्यायविभाग ३) २० ६—०
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः (अपदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिशशिखरनया
सारीवेचिन्या ध्याख्यया सहित (मीमांसा १) २० २—०
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भाग श्रीरमा
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) २० ०—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अव्ययी-
भावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरटीकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) २० ८—८
- २८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्ग-
त्मकम् । म० म० श्रीमहिनाथसुरिकृतसर्जाविनीटीकया
पं० श्रीरुनकलालबकुरकृताऽधेप्रकाशिकाटीकया च सम-
लङ्कृतम् (काव्यवि० ३) २० ०—१२

काशीसंस्कृतसीरीज-पुस्तकमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यो प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजरीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्या प्रकाशनायानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितप्रारम्भहाशयानां प्रतिमुद्रा-
गतकं पञ्चविंशतिमुद्रा (२५ मिशन) परावर्तिता भवेत् । मार्गलक्षणं न पृथक् दातव्यं भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।

मूल्यम् ।

- १ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १-८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्यामिठुनान्वयार्थयोधिनोटीका-
सहितम् । (वेदान्त १) रु० ८-०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २-८
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०-६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम
भाग अव्ययीभावः । रु० ५-०
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुपादि-
समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८-०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण
निरूपणदिनकरिय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६-०
- ७ पञ्चाकरणम् । चार्तिकामरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमेवतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०-८
- ८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितयशविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । रु० ०-८
- ९ अमङ्गलः महाकविकल्याणमहाविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०-१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीविद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्योति १) रु० २-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयशुक्ल-शौच-ज्ञान-भोजन-
फलसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०-८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
व्याकृतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १-४
- १३ श्रीमत्सनामुजानीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
श्रीकण्ठीन्यायस्या च संपलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १-४

काशीसंस्कृतसरीरज्ञ-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्या प्राचीना, नवीनाथ दुर्लभा, सुलभाथ अत्युपयुक्ता संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीथैः

'पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोभिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्या प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।

मूल्यम् ।

- १ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १-८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्यामिकृतान्वयार्थयोधिनीटीका-
सहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८-०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुषिंदराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २-०
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृष्ठीभरभ्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०-६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम
भाग अव्ययीभावान्तः । (न्याकरणं १) रु० ५-०
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुपादि-
समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (न्याकरणं १) रु० ८-०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण-
निरूपणदिनकराय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६-०
- ७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकामरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०-८
- ८ बलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्य १) रु० ०-८
- ९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकन्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०-१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीविद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्योति १) रु० २-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसुग्रीयभाद्र-शौच-स्नान-भोजन-
कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०-८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
म्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १-४
- १३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीव्याख्याया च सवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १-४
- १४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी
दिशुहितैपिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १-८
- १५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्दिनीतात्पर्यप्रकाशशास्त्रसंस्कृत-
भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०-६
- १६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सट्टि-
प्पण्या । (न्यायं २) रु० १-०
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस

हितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितभाष्यनयक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन-
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृत-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) २० ३—०

- १८ संक्षेपशांतीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तं) २० ८—०
- १९ लघुजुष्टिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
मित्तः । (व्याकरणं २) २० ०—८
- २० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) २० १—०
- २१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकाया (सम्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा-
विम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकाया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) २० १—०
- २२ वींजाऽऽचार्यश्रीवर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायविन्दुः । भाषाटीका-
सहितः । (बौद्धन्याय वि० १) २० १—८
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३) २० ४—०
- २४ न्यायवाचिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । संपूर्ण
(न्यायविभाग ३) २० ६—०
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (भाषदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिश्रीशास्त्रकृतया
सारीख्येचिन्त्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) २० २—०
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमा-
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) २० ०—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययी-
भाषान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुद्धतः । (व्या० ४) २० ४—८
- २८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गा-
त्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथमूरिदत्तसर्वाचिर्नाटीकया
पं० श्रीकनकलालबहुरूपनाऽर्थप्रकाशिकाटीकया च सम-
लङ्कितम् । (वाच्यवि० ३) २० ०—१२
- २९ कामसूत्रम् । श्रोतात्स्यायनमुनिप्रणीतं बभ्रुयत्नरात्नादितया पूर्णया-
जयमङ्गलरचिनया टीकया समेतम् । यदुग्ण्डितपाटान् परिपु-
र्य,सूत्राङ्गांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम० २) २० ८—०
- ३० न्यायफुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपट्टाङ्गिभ्रमदुयनाचार्यविरचि-
तः । म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० यद्वर्मा-
नोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्याय ४) २० ६—०
- ३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । म० म० भैरव-
मिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविकृत्या-नत्य-
प्रकाशिकाया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) २० ३—०